

ANNALES

Analí za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 27, 2017, 3

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies

Series Historia et Sociologia, 27, 2017, 3

KOPER 2017

ISSN 1408-5348

UDK 009

Letnik 27, leto 2017, številka 3

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Milan Bufon, Alexander Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Devan Jagodic (IT), Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašić (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolo (IT), Andrej Rahten, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjević, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Gorazd Bajc

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Petra Berlot (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Grafis trade d.o.o.

Tisk/Stampa/Print:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / Società storica del Litorale - Capodistria©

Založnik/Editore/Published by:

Salvator Žitko

**Za založnika/Per Editore/
Publisher represented by:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** <http://www.zdjp.si/>

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 10. 2017.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS), Luka Koper, Mestna občina Koper

Annales - Series historia et sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series historia et sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series historia et sociologia è inserita nei seguenti data base* / *Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Thomson Reuters (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL).

Vsi članki so v barvni verziji prosto dostopni na spletni strani: <http://www.zdjp.si>.

All articles are freely available in color via website <http://www.zdjp.si>.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Olga Pelcer: Some Notes on Familial Relations in Roman Lydia and Phrygia, 1st to 3rd Century 465
Alcune note sulle strutture familiari della Lidia e Frigia nell'epoca Romana, dal 1° al 3° secolo
Nekateri zapisi o družinskih odnosih v rimski Lidiji in Frigiji, 1. do 3. stoletje

Renata Novak Klemenčič: Risbe in modeli v kamnoseški dejavnosti v prvi polovici 15. stoletja v Dubrovniku 477
Preparatory Drawings and Models in the Construction Practice in Dubrovnik in the first half of the 15th Century
Disegni e modelli preparatori nella costruzione e la lavorazione della pietra nella prima metà del quattrocento a Dubrovnik

Tina Košak: Mrtvi Kristus z angeli, Sv. Janezom Krstnikom in Sv. Janezom Evangelistom v Izoli – delo mojstra oltarne slike v Funtani 487
Cristo morto con angeli, S. Giovanni Battista e S. Giovanni Evangelista di Isola – opera del maestro della pala d'altare di Fontana
Dead Christ with Angels, Sts John the Baptist and John the Evangelist in Izola – A Work by the Master of the Funtana Altarpiece

Malik Floberovich Mukanov, Baýyrzhan Tattibekovich Doszhanov & Mukhamedzhan Shydyhanovich Suleimenov: Artistic Archetypal Images of the Turkic Universe Models in the Art of Modern Kazakh Tapestry 505
Immagini archetiphe artistiche dei modelli di universo turco nell'arte Kazaka moderna dell'arazzo
Umetniške arhetipske podobe turških univerzalnih modelov v moderni kazahstanski tapiseriji

Olga Semenyuk, Natalya Alekseevna Chernysh, Yelena Nikolaevna Khvan, Rahima Chekaeva, Oxana Nikolaevna Tkach, Botakoz Kassimova, Zhazira Seralievna Bissenova & Abay Dildashevich Otarbayev: Trends in the Development of National Identity in Architecture ... 517
I trend nello sviluppo dell'identità nazionale in architettura
Trendi v razvoju nacionalne identitete v arhitekturi

Irina Sergeevna Kuzmenko, Nikolai Vladimirovich Narykov, Evgenii Olegovich Kubiakin, Iulija Gennadievna Piliugina & Valerii Valerevich Plotnikov: Cultural and Political Aspects of Developing Social Solidarity in Modern Society .. 529
Aspetti culturali e politici dello sviluppo della solidarietà sociale nella società contemporanea
Kulturni in politični aspekti razvoja družbene solidarnosti v moderni družbi

Jelisaveta Blagojević & Radenko Šćekić: Politička previranja u arapskom svijetu: Nestabilnosti i prliv migranata na Zapadni Balkan 537
I disordini politici nel mondo Arabo: instabilità e flusso di migranti nei Balcani Occidentali
Political Upheavals in the Arab World: Instabilities and Migrants Influx to the Western Balkans

Jurica Pavičić, Nikša Alfirević & Gojko Bežovan: Community Capacity, Sense of Community and Social Capital: The Sociological and Economic Dimensions in Croatia and Serbia 553
Capacità della comunità, senso di comunità e capitale sociale: le dimensioni sociologiche ed economiche in Croazia e Serbia
Potencial skupnosti, smisel za skupnost in socialni kapital: Sociološka in ekonomska dimenzija na Hrvatskom in v Srbiji

Ante Šiljeg, Sanja Ložić & Ivan Marić: Kvantitativna analiza horizontalne strukture krajobraza – Park prirode Vransko jezero 563
Analisi quantitativa della struttura orizzontale del paesaggio – Parco naturale Vransko jezero
Quantitative Analysis of the Horizontal Landscape Structure of Vransko Lake Nature Park

Petra Radeljak Kaufmann: Izrada i analiza scenarija u prostornom planiranju: Scenariji prostornog razvoja Dalmacije do 2031. godine 581
La costruzione e l'analisi di scenari nella pianificazione del territorio: scenari di sviluppo territoriale della Dalmazia fino al 2031
Scenario Making and Analysis in Spatial Planning: Scenarios of Spatial Development for Dalmatia until 2031

Mirjana Rašević & Petar Vasić: Obrazovanje kao faktor fertiliteta i populacione politike u Srbiji 599
Educazione come fattore della fertilità e della politica demografica in Serbia
Education as a Factor of Fertility and Population Policy in Serbia

Nives Zudič Antonić: Educazione letteraria per lo sviluppo della consapevolezza culturale 611
Književna vzgoja in razvijanje kulturne zavesti
Literary Education for the Development of Cultural Awareness

Nada Poropat Jeletić: O hrvatsko-talijanskoj dvojezičnosti u Istri i ishodima jezične doticajnosti 629
Sul bilinguismo Croato-Italiano in Istria e gli esiti del contatto linguistico
About the Croatian-Italian Bilingualism in Istria and Language Contact Outcomes

Irena Marković: Lessico marinaresco urbano – prestiti romanzi a Zara 641
Urban Maritime Vocabulary – Roman Loanwords in Zadar
Urbani pomorski besednjak – romanske sposojenke v Zadru

Metka Furlan: Iz primorske leksičke III 651
Dal lessico del Litorale III
From Primorska Lexis III

Kazalo k slikam na ovitku 663
Indice delle foto di copertina 663
Index to images on the cover 663

Navodila avtorjem 664
Istruzioni per gli autori 666
Instructions to authors 668

original scientific article
received: 2015-12-22

DOI 10.19233/ASHS.2017.32

SOME NOTES ON FAMILIAL RELATIONS IN ROMAN LYDIA AND PHRYGIA, 1ST TO 3RD CENTURY

Olga PELCER-VUJAČIĆ

University of Montenegro, Historical Institute, Bulevar Revolucije 5, 81000 Podgorica, Montenegro
e-mail: olgapelcer@gmail.com

ABSTRACT

This paper will present the epigraphical material concerning the family structures and social customs in Roman Lydia and Phrygia, from the 1st to the 3rd century AD. The familial vocabulary in these areas has more than 60 terms for describing the relationships between members of the family. This richness of familial language is quite characteristic for these areas, unlike the rest of the Roman Empire. Standard historical, epigraphical and philological methods were employed in acquiring the data. In addition, a modern sociological approach to family relations and the role of kinship connections in the wider social contexts was used to interpret the data themselves.

Keywords: Lydia, Phrygia, epigraphy, family, kinship, Roman Empire

ALCUNE NOTE SULLE STRUTTURE FAMILIARI DELLA LIDIA E FRIGIA NELL'EPOCA ROMANA, DAL 1° AL 3° SECOLO

SINTESI

L'articolo presenta il materiale epigrafico concernente le strutture familiari e i costumi sociali della Lidia e Frigia nell'epoca romana, dal I al III secolo d.C. Il vocabolario familiare di queste aree ha più di 60 termini per descrivere le relazioni tra i membri della stessa famiglia. Questa ricchezza di linguaggio familiare è abbastanza tipica per queste zone, a differenza di quanto avviene nel resto dell'Impero romano. Per l'acquisizione dei dati sono state utilizzate le metodologie standard di tipo storico, epigrafico e filologico. Per l'interpretazione dei dati è stato impiegato un moderno approccio sociologico alle relazioni familiari e al ruolo dei legami di parentela in contesti sociali più ampi.

Parole chiave: Lidia, Frigia, epigrafia, famiglia, parentela, Impero romano

Roman Asia Minor, with its overwhelming abundance of epigraphical and archaeological finds, offers extensive possibilities to a historian interested in society, family and private life. Inhabitants of the province of Asia, one of the richest and most urbanized in the Empire, were responsible for the huge output of epigraphic documents between the 1st and the 3rd century AD. Lydia and Phrygia, two historical regions that encompass the greatest part of the heartland of the province, display both common features and regional peculiarities in this respect. Problems emerge, however, when we begin to interpret the contents of any particular inscription, especially if the researcher is not aware of details of specific, but comprehensive kinship terminology, or when we attempt to use these randomly preserved documents as a basis for the statistical analysis. A person's ancestry decides his place within society and his membership of a particularly defined kin group regulates his relationship with and behavior towards other members and groups within the society. There are several works dealing with some issues concerning families in Roman Anatolia, such as Flood's on Lydia (Flood, 1978), Destephan (2010) and more recently, Thonemann (2013) on Phrygia. However, ancient family in the Anatolian interior is clearly an import topic, but what do we mean when we use the word? There has been a disregard of the role of language in the creation of symbolic meanings of the family and the language associated with it. We can see these items as symbols and the focus of explanation, but there is a wider set of meanings to be discussed in relationship to the daily lives of family members and their life course. The family is a structure full of symbols that act as reminders of past events, both personal and related to a wider social world. Yet, the symbolic meaning and deployment of familial terms has only partially been investigated. In the current scholarship there seems to be no analysis of the deployment of words associated with the family. This paper will also be of more informative nature than explanatory.

Unfortunately, even the most common modern concepts, such as "family", need to be scrutinized, if they are to be applied to the ancient world. Our most important sources for collecting data on family and demography are funerary inscriptions, thousands of them in Lydia and Phrygia. Predictably, these documents do not contain any definition of family, either for so-called 'nuclear' family nor extended family or kinship family and we shouldn't expect one. But there is the Roman legal definition and it is quite precise (Ulpian, *Dig. L. XVI* 195, 2):

Familiae appellatio refertur et ad corporis cuiusdam significationem, quod aut iure proprio ipsorum aut communi universae cognationis continetur. iure proprio familiam dicimus plures personas, quae sunt sub unius potestate aut natura aut iure subiectae, ut puta patrem familias,

matrem familias, filium familias, filiam familias quique deinceps vicem eorum sequuntur, ut puta nepotes et neptes et deinceps.

Or, in English translation, by S. P. Scott (Scott, 1973):

The term 'family' has reference to every collection of persons which are connected by their own rights as individuals, or by the common bond of general relationship. We say that a family is connected by its own rights where several are either by nature or by law subjected to the authority of one; for example, the father of a family, the mother of a family, and a son and a daughter under paternal control, as well as their descendants; for instance, grandsons, granddaughters, and their successors.

The term "family" has reference to every collection of persons which are connected by their own rights as individuals, or by the common bond of general relationship. Naturally, bonding is a mutual, interactive process and is characterized by emotions such as affection and trust. An ancient family is connected by its own rights where several are either by nature or by law subjected to the authority of one; for example, the father of a family, the mother of a family, and a son and a daughter under paternal control, as well as their descendants; for instance, grandsons, granddaughters, and their successors.

The legal definition carries its own problems and, apart from that, there is the question of how applicable is the Roman legal thought for defining the kinship communities in Lydia and Phrygia where many regional and cultural distinctions were present. Perhaps the modern social theory can offer a solution? Sociological studies of the family have been dominated by functionalist definitions of what the family is and what "needs" it fulfills in the society. But, what definition of "family" should we use when we look for a "family" in the ancient society? Anthropologists and historians increasingly recognize that "family" and "household" are artificial, theoretical categories (Buchler, Selby, 1968, 19–21; for the idea of abandoning the "myth of extended family" see Goody, 1972, 103–124). Kinship is also a social creation but it allows the variability and extension and kinship system does not have the same importance in all cultures (see also Glossary of anthropological terms in Flood, 1978, 160–162). As Lévy-Sross pointed out, kinship systems are built by the mind on the level of unconscious thought. Furthermore he introduced the system of terminology (which, strictly speaking, constitutes the vocabulary system), and another system, both psychological and social in nature, which he called the system of attitudes (Lévy-Sross, 1963, 37). Also, sociological and historical studies of the family have tended to mostly observe the so-called vertical relationships, between parents and children

Image 1: MAMA V 29

and less attention was paid to the lateral relationships between siblings. There are defining factors that can be used and are equally important: biological kinship (and consciousness of it on the part of the persons involved), common residence, economic cooperation, legally recognized unity etc. But common residence, to single out only one of the variables, is also a questionable feature. Some sociologists argue that 'household' is defined by constant activity (Buchler, Selby, 1968, 21). For Lévy-Stross, in order for a kinship structure to exist, three types of family relations are usually present: a relation of consanguinity, a relation of affinity, and a relation of descent – in other words, a relation between siblings, a relation between spouses, and a relation between parent and child (Lévy-Stross, 1963, 46).

Although we may presume that many families lived together, including slaves or freedmen, it cannot be the only outlining indication of a family. We could also suppose that many members of upper classes lived in multiple residences with social ties in every place. On the other hand, economic cooperation is a very broad term and it is not specific only to families but to all levels of society. The terms for relationships used in the inscriptions, our main source for demography, like companion (σύμβιος), husband (άντρος), wife (γυναικός) do not necessarily indicate that the couple was legally married.

The biological family is universal in human society and constitutes the outset from which all societies elaborate their kinship systems. The "nuclear family" is another expression frequently used by the historians of

antiquity. It too is a borrowing from the vocabulary of the modern social theory. It could be described as any combination in the relationship between father, mother and child(ren) (for the shifts in the definitions of a nuclear family Buchler, Selby, 1968, 23–24). Its usefulness for study of the families in Roman Lydia and Phrygia is obvious: it seems to fit well with a widespread type of family. The funerary inscriptions from the Roman period display some new characteristics, not so prominent in the classical or Hellenistic period, recording not only the deceased but the ones commemorating him, usually the members of his or her family (more on this change in the epigraphic habit see Meyer, 1990, 75). Generally speaking, most of the families we see in these inscriptions were comparatively small, with no more than two sons and one daughter and designation "nuclear family" fits them perfectly. When extended family members are included, it is usually only one and two. Nevertheless, there is also a tendency in the inscriptions from Lydia and Phrygia towards inclusiveness of extended members of the family/household. Elaborate examples in Lydia are found in Iulia Gordos (TAM V1 764, 171/172 AD; TAM V1 704, 75/76 AD), and in Diokleia in Phrygia (MAMA VI 353; Buckler, Calder, Cox, 1928, 33 no. 249). While the "nuclear family" may well be the most typical, inscriptions show a diversity of family types, from single parents to multi-generational households. As Huebner stressed, the types of household forms – solitary, nuclear, extended or multiple – should not be seen so much as substitutes rather than as phases in a household sequence reflecting the age and reproductive status of its members. These different forms of family compositions might all be experienced by a single family over the course of several decades (Huebner, 2011, 78).

In the late 20th century there was a significant scholarly debate on demography and the composition of the ancient family. At first, Saller and Shaw studied tombstones from the Roman West in attempt to see if the emphasis in the funerary inscriptions was on the nuclear family or the more extended family (Saller, Shaw, 1984, 124–156; also Engels, 1984, 386–393). Their conclusion implies that the nuclear family was the main type of familial organization in the Latin West (Saller, Shaw, 1984, 137, 145–146). More than a decade later, D. B. Martin employed the Saller and Shaw method on funerary inscriptions from Asia Minor (Martin, 1996, 40–60). Criticizing their method, Martin argued, after examination of a vast sample of 1161 inscriptions from seven cities in Asia Minor, that Anatolian families do not fit either the nuclear or extended structure well and that they had "nucleated center" surrounded by numerous other familial relations (Martin, 1996, 58).

So far, there is no comprehensive study of the demographic data from Roman Asia Minor, comparable to the one Bagnall and Frier did for Roman Egypt (Bagnall, Frier, 1994). We have to acknowledge the fact that there are no sources in Asia Minor similar to the Egyptian

census returns, at least not enough for statistically significant research. Brulé analyzed some of the data from the list of citizens of Miletus and Ilion from the Hellenistic period (Brulé, 1990, 233–258). In 2007 Scheidel summarized the problems of using epigraphical documents in demographic research (Scheidel, 2007, 1–25). Questions for further research should be how many members were there in a family, how many births and what was the age expectancy among children? Funerary inscriptions do not inform us about average life expectancy or age specific mortality samples, but some of them provide valuable information on the seasonal distribution of passing and birth (Scheidel, 2007, 8; cf. Shaw, 1996, 100–138). The ancient funerary inscriptions recorded the measurable scope of one's life in this world, recording years, months and days, thus perhaps indirectly celebrating life.

FAMILIAL VOCABULARY AND DEMOGRAPHY

The familial vocabulary in both Lydia and Phrygia has more than 60 terms for describing relationship between members of the family, some from the world of poetry. This richness of familial language is quite characteristic for these areas, unlike the rest of the Roman Empire (for some family customs in Lycia see Mirković, 2011, 352–365). However, as Flood observed, the terminology was descriptive rather than classificatory (Flood, 1978, 30). Apart from the usual terms for mother (μήτηρ) and father (πατήρ), parents together¹ or grandparents (μάμην and πάππος) and siblings (ἀδελφή, ἀδελφός or rarely καστιγνήτη / καστιγνήτος),² our inscriptions are displaying nuanced relationship within the extended family. The term πάτρως and μήτρως, designating paternal and maternal uncle respectively, is attested numerous times.³ The expression for maternal uncle (μήτρος or μήτωρ, as well as μητράδελφος literally meaning mother's brother) is attested in Northeast Lydia and in Neapolis (SEG LVI 1265 and SEG XLVIII 1433; I Sultan Dağı 612). We also have θεῖα and θεῖος (aunt and uncle) in Tymandos (MAMA IV 245); and τηθεῖς (maternal aunt) is found in Lydia (TAM V1 433; SEG XLIX 1732). The mother's brother was the crucial figure in raising his sister's children in a social system that was based on blood relationship: the brothers and sisters were the children of the same mother, they were *homogalaktai*. But this simply emphasized the importance of the mother's family, not a

matrilineal society. It was noted that pre-Indo-European kinship terminology had no word for father's brother, but only that for the mother's; the Greek μήτρος is of pre-Indo-European origin (Beekes, 1976, 43–64).

The term πρόθειος, meaning great-uncle is attested in Laodikeia on the Lykos (IK Ladokeia am Lykos 83, first half of the 2nd century AD). First cousins are also indicated as ἀνεψιός, mostly in Phrygia (MAMA VI 285; MAMA X 85; MAMA X 105; MAMA XI 137; SEG LVI 1493; I Sultan Dağı 237; I Sultan Dağı 308; I Sultan Dağı 514). Interestingly, the term for female cousin (ἀνεψιά) is only recently attested in Lydia (SEG XLIX 1660). There is also a generic expression for kinsman/kinswoman (γνωτός) in Phrygian Dorylaion (CIG 4137= MAMA V Lists I (ii) 183, 1). The term ἔξαδελφος also designating cousin is attested only in Phrygia (MAMA IX 143; MAMA VI 324; MAMA VII 150; MAMA X 221; Waelkens, 1986, 624; SEG LIII 1533), as well as γυναικάδελφος in Prymnessoss in MAMA IV 24, but the restoration here is uncertain.

In-laws were also important part of the extended family circle, so we have phrases πενθερά/ πενθερός and ἐκυρά/ἐκυρός for mother and father-in-law, attested in both Lydia (TAM V1 704; TAM V1 768; I. Manisa Museum 521; SEG LVI 1265; SEG XXXI 1007; Hermann-Malay, New documents no. 95) and Phrygia (SEG XXVIII 1158; SEG XL 1244; MAMA XI 201). It seems that the former were originally used by the husband to refer to his wife's parents (Flood 1978, 34; but note one exception from Dorylaion, Phrygia, (MAMA V 22) where M. Claudius Polemo Maximus set up an epitaph for Κλαυδία Θεμι[σ]τώ μητρὶ κε Κλαυδία Ἀμ[αρά]γητη ἐκυρᾶ). The latter terms, ἐκυρά/ἐκυρός, were used by wives for their husband's parents. The universal and proverbial image of bad relations between parents and their child's spouse could be, perhaps, a bit improved with epitaphs such as "to Nanna Ammia, dearest mother-in-law, as a memorial" (Ναννας Ἀμμιά πενθερά γλυκυτάτη μνήμης χάριν, in MAMA VIII 81, Lykaonia). There are also references "to dearest fathers-in-law and brothers-in-law" (έκ]υροις κε δαερι γλυ[κυτάτοις], MAMA X 272, Kotiaion).

Another example (TAM V1 631) would be:

ἔτους τσι', μη(νὸς) Λάου δ'. / ἐτελεύτησεν ὄνόματι / Εύκάρπη· Ἐπίκτητος κα/τεσκεύασεν τῇ γλυκντά/τῃ γυναικὶ συνβιωσάσῃ / ἔτη πέντε, μνείας χά/ριν καὶ ὁ ἰκερός Τρόφι/μος ἐτίμησεν· / καὶ πᾶσι λέγω χαίριν τοῖς πα/ροδείταις.⁴

1 γονεύς in Lydia: TAM V1 636 (Daldis); TAM V1 653 (Daldis); I. Sardis 93a (1st-2nd century AD) and in Phrygia more frequent, attested almost 50 times; γενετήρ in Phrygia: MAMA IX 552; Ramsey, 1897, 743, no. 682 (Dokimeion) but it is not attested in Lydia).

2 καστιγνήτη / καστιγνήτος: there are only two attestation in Lydia SEG XXIX 1203 (Saitta) and TAM V1 208 (Tabala) and in Phrygia: MAMA IV 83 (Synnada, 1st-2nd century AD); MAMA V 29 (Dorylaion); MAMA X 12 (Appia, 3rd century AD); MAMA X 169 (Appia, 305/315 AD); MAMA X 203 (Appia, 225–235 AD); MAMA X 540 (Tiberiopolis); MAMA IX 73 (Aizanoi, 2nd-3rd century AD); MAMA IX 74 (Aizanoi, 2nd-3rd century AD); SEG LII 1277 (Aizanoi, 2nd-3rd century AD).

3 in Iaza (TAM V1 483a; SEG LVII 1175); Upper Tembris valley, 250–260 AD (SEG LIII 1557); Saitta (SEG XXXII 1231); SEG XXVIII 930 (Sardeis, Roman period); in one of the inscriptions from Iaza there are paternal aunts, πατρέιαι; as well as paternal aunt (πάτρα) in Saitta (SEG XXXIII 1016, 103/104 AD).

4 "In year 316, month of Loos, day fourth, died one named Eukarpe. Epiktetos raised (the monument) for his dearest wife with whom he lived for five years, in remembrance and Trophimus, father-in-law has honored it. I speak greetings to all of you, passers-by".

In Lydia we have evidence of additional terms for in-laws. The term *πενθερίδισσα* meaning sister-in-law is attested in Silandos and Northeast Lydia (TAM V1 65; Hermann, Malay, 2007, no. 94), as well as *πενθερίδευς* / *πενθερίδης* for brother-in-law (wife's brother) in Iulia Gordos (TAM V1 707; TAM V1 701; SEG XL 1044).

Characteristic and rare terms, originating from the Homeric period, documented in both Lydia and Phrygia are *δαήρη*, designating brother-in-law as, for example, in Iaza and Iulia Gordos in Lydia and also in Phrygia (TAM V1 483a, TAM V1 704; SEG XXVIII 1096; SEG XL 1241; MAMA IX 387). Another term is *ἐνάτηρ* for either brother's wife or a wife of husband's brother, attested mostly in Phrygia (MAMA IX 188; MAMA X 43; MAMA X 85; SEG XXVIII 1096; SEG XL 1241). In Lydia we have similar *ιανατέρα* in Saitta (SEG XLIX 1660) and Iulia Gordos (TAM V1 754). Usage of these old expressions in the Roman imperial period seems to indicate the importance of these specific familial relations (Destefan, 2010, 144). Another attested phrase for husband's sister or brother's wife is *γάλως* in Iulia Gordos and Saitta (TAM V1 775; SEG LVI 1258; SEG XXXI 1004). An expression designating step-father, *πατροπόντος*, is very rare (for example, in Laodikeia Katakekaumene, MAMA VII 58), as well as stepmother, *μητριά* (MAMA IX 446). There is also an interesting and rare expression for a wife, *παρακούτιδα*, attested in Phrygia and also *σύνκοιτος* in area of Aixylon (SEG I 455; MAMA I 301). Another term attested twice in Phrygia, but not yet in Lydia, indicating a widow, is *χήρα* (CIG 3827hh; MAMA IV 20). Flood (1978, 43) also indicates the possibility that these women could have been divorced or simply deserted.

The nuclear family is usually represented in an inscription on a shared family tomb, father, mother and the children. The number of children may vary, usually three, but many inscriptions only refer to "children" (*τὰ τέκνα*). In some cases four children are precisely named, as in Iulia Gordos and Thyateira (TAM V1 705 and 737; TAM V2 1076), five children in Phrygia (Buckler, Calder, Cox, 1928, 33 no. 249 and MAMA VI 353); six children in plain of Altıntaş (SEG XXVIII 1100); seven children in Upper Tembris valley (SEG XL 1249 and Buckler, Calder, Cox, 1928, 25 no. 237); eight children in Upper Tembris valley (MAMA X 169); ten children in Appia (SEG XXVIII 1104). Most of these Phrygian families with many children were Christians. However, few inscriptions from Phrygia are stressing the position of a first-born child, presumably a son, using the term

"first-born" (*πρωτόγενος*, CIG 3827hh and IGR IV 539 in Kotiaion). This was probably due to the precedence in the inheritance. From one verse epitaph we can perhaps deduce that male children were valued higher than girls (MAMA X 219):

Γεναδίω τῷ πᾶσι ποθήτῳ / [ν]ήπιος ὀκταέτης
ἔθανον / τοὺς δ' ἐλεεινοτάτους / [γ]ονῖς μ]ον ἔασα
ἐν ΥΑΙC[— —] / [ο]ῖς διὰ τὴν περὶ ἐμοῦ λύπην
/ ὁ ἥλιος λανπρὸς οὐκέτι λάγη / κλαιόντων κὲ
ζητούντων τὸ τέκνον / τὸ ποθητόν. Αὔρ. Δαδης κὲ
Ἀφιανῆς / Γεναδίω κὲ Ρουφίνη κὲ Εύτυχιανῆ / τέκνοις
γλυκυτάτοις νηπίοις / κὲ ἑαυτοῖς ἔτι ζῶντες μνήμης /
χάριν. / Δαδης κὲ Ε[λπί]ζων Δαδη πατρὶ κὲ Κυρίλλη
/ μητρὶ κὲ Τ[ρο]φίμωρ ἀ[δ]ελφῷ / κὲ Τύφων[ι ὁ]
δελφῷ μ[νή]μης χάριν.⁵

Enlarged families typically include grandchildren and daughters-in-law. Thonemann, analyzing the inscriptions from the Upper Tembris valley, argues that this commemorative practice aimed to represent the entire household, "extended multiple-family household" (Thonemann, 2013, 128–129). In most inscriptions relatives are distributed by age group, by gender and then by degree of kinship. Another family group could be including siblings and their relation, as shown in one inscription from Tymandos in Phrygia (MAMA IV 245):

Πόπλιος Αἰλιος Κάνδιος τοῖς ιδίοις προγόνοις
Ἄττα πάπω [κα] Ἀτα θείω καὶ Απολωνίω θείω καὶ
τῇ ἀδελφῇ Βαβεὶ Ἀρτεμιδώρου / μνήμης χάριν.⁶

Some of these inscriptions perhaps indicate joint households of brothers, possibly through inheritance, for example, in joint ownership of animal herds.

An inscription from Iulia Gordos in Lydia (TAM V1 706) displays some particular features, such as the specific terminology (*καμβιον*/*καμβιν*, presumably a grandson according to Robert (1948, 96–98) *πάτρα* and *πάπποι οι μεγάλοι* etc):

ἔτους ρλβ', μη(νὸς) α' θι'. / Μενεκράτης καὶ Τατεις
/ Ενζενον τὸν νιόν, Διονύσιος, Μενεκράτης τὸν
ἀδελφόν, ἡ μάμμη τὸ / καμβειν, ὁ πάτρως καὶ ἡ π/
άτρα, Ερμῆς, Όρβανά, Ζωῆς τὸν [σύ]ντροφον,
Ερμῆς πάτρως, Διονύσιος ὁ / μήτρως καὶ Πρεῖμα ἡ
πάτ/ρα καὶ πάπποι οι μεγάλοι / καὶ οι συνγενεῖς Εύζε/
νον. /χέρε.⁷

5 "To Genadius with every regret, a child that died at age of eight, the greatest compassion toward my offsprings if you were in [...] which is the cause of my grief, the bright Sun no longer warms that breathing and living child, the object of regret. Aurelius Dades and Aphiana to Genadius and Rufina and Eutychiana, dearest infant children, and to themselves, while living, as a memorial. Dades and Elpizon to Dades the father and Cyrilla the mother, and to brother Trophimus and to brother Typhonius, as a memorial".

6 "Poplius Aelius Candius to his ancestors Atta the grandfather and divine Ata and divine Apollonius, and to sister Babea, daughter of Artemidorus, as a memorial".

7 "In the year 132, first month, day 19. Menecrates and Tatia to Euxenos their son; Dionysius, son of Menecrates, to his brother; grandmother to her grandson; uncle and aunt, Hermes, Orbana and Zois to their foster-brother; Hermes the uncle (father's brother), Dionysius the uncle (mother's brother) and Prima the aunt, and the great grandparents and relatives to Euxenos, farewell".

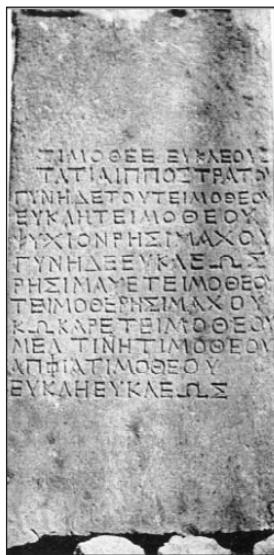

Image 2: MAMA VI 353

The main question we are still trying to answer while observing these inscriptions is with which family members did they share their meals, roofs and other assets, whom did they take care of and who took care of them? Were they primarily close kin, members of the so-called nuclear family (parents and children), or did obligations, care and responsibility stretch beyond that, to include extended family such as adult siblings and other lateral kin, and grandparents and so on? The choices over with whom to live or to share a household with, as well as the decision over where to do so, might seem to be decisions that belong to and are taken in the private domain. If not subject of an individual's personal inclination, then they should've been, above all, a family matter. In reality though, the private sphere did not function in isolation of the public and political settings in which it was embedded.

We have no information from the inscriptions on forms and customs of marriage (see Ramsay's stance on marriage in Asia Minor and his opinion on prevailing Roman customs, Ramsay, 1967, 57–58). There are indications that girls tended to marry at an early age, in their teens: in Apameia (MAMA VI 205) a girl dies at the age of 18 after less than three years of marriage. In MAMA IV 319 the same happens at the age of 16, after five months of marriage. A 16 years old woman in Dorylaion (MAMA V KB.3) dies at childbirth, and another in area of Aixylon (MAMA I 30), fifteen and a half years old.

On the other hand, men have, probably, got married around the age of twenty (Thonemann, 2013, 135). So

far, there is no epigraphic evidence for a divorce in these provinces. We also do not know whether a divorced woman or a widow returned to her family. One could presume that a widow with children stayed in the husband's house. This is most probably attested in Soa and Kotiaion (SEG XXVIII 1206, early 4th century; MAMA X 272). Remarriage was common for men as well as for women, although to a lesser extent. We have some examples of second marriage for women, in Dorylaion and Eumeneia (MAMA V 66 and 67; MAMA IV 339), as well as in a bilingual inscription from Philadelphia.⁸ In Apollonia a second wife helped to erect an epitaph for her husband and 'his first wife' (MAMA IV 221, τῇ γυνεκὶ αὐτοῦ τῇ προώτῃ). A possible separation is attested in Hierapolis (SEG LVI 1501, end of the 2nd/first half of the 3rd century AD).

One of the greatest virtues of a wife obviously was fertility, explicitly displayed in an inscription from Akmoneia (MAMA VI Lists 193* = Ramsay, 1897, 656 no. 590; Akmoneia, 114 AD):

Λούκιος γυν[αι]κὶ ιδίᾳ σεμνο/τάτῃ, γεννηθείσῃ ἔτονς
ρ[ε]ζα' / ζήσασα γησίως, ὃντς ὑπέρ γῆς / ἀπολιποῦσ[α]
τέσσαρας καὶ θυγατέρα, / ἐτελεύτησεν ἔτονς ρ[ε]ζη'.⁹

The cross-cousin and parallel cousin marriages are attested in Asia Minor, for example in Apollonia (MAMA IV 160) and Diokleia (MAMA VI 353), most likely as means to control economic resources and estate (more on this feature Flood, 1978, 43–48). It is interesting to note that most inscriptions documenting numerable terms for familial relations display no evidence of endogamous marriages, with a possible exception in Diokleia (MAMA VI 353).

Some of the questions considering demography still cannot be answered; indications of age of the deceased, necessary for the analysis of age expectancy, are sporadic. In Phrygia the age at death is precisely attested on less than 30 inscriptions, definitely not enough for statistical analysis. One interesting peculiarity of this region would be that almost 50% of these epitaphs with indications of age at death were erected for children or youths, those under 20 years of age. Another is that the age in Phrygia is often written out, as opposed to Lydia where the years are mostly represented with numerals. In Lydia there are many more inscriptions, a little less than 200, with explicitly indicated age at death. Most of these inscriptions are from the northeastern region of Lydia. The average life expectancy, based on the analyzed sample, is 48.58 years, considerably higher than what is generally accepted as the average in the Roman Empire. Around 25% of these epitaphs were commemorating children and youth, those under twenty years of age. There are also two extreme

8 I. Manisa Museum 231=SEG XLIV 963; Augustan period); SEG XXXV 1167 (together with SEG XLVIII 1453; Maionia, 242/243 AD.

9 "Lucius to his most honorable wife, born in year 161, who lived lawfully, giving birth to four sons and a daughter, passed away in year 198".

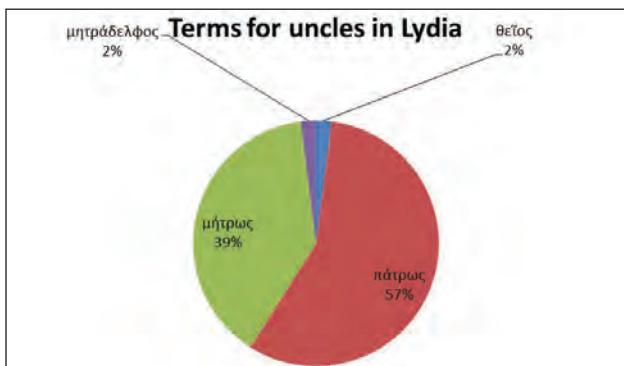

Chart 1: Distribution of different terms for uncles in Roman Lydia

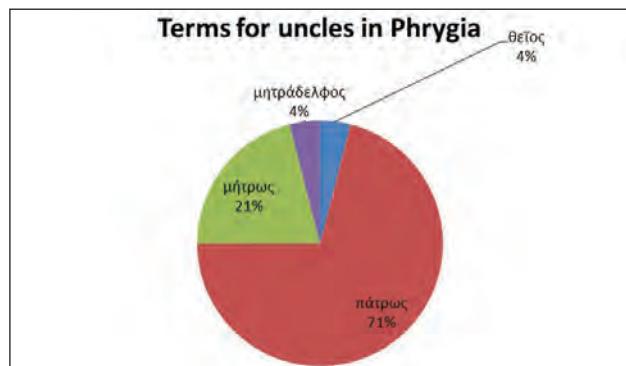

Chart 2: Distribution of different terms for uncles in Roman Phrygia

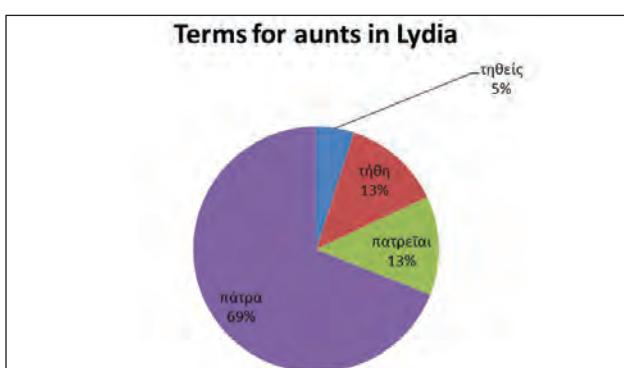

Chart 3: Distribution of different terms for aunts in Roman Lydia

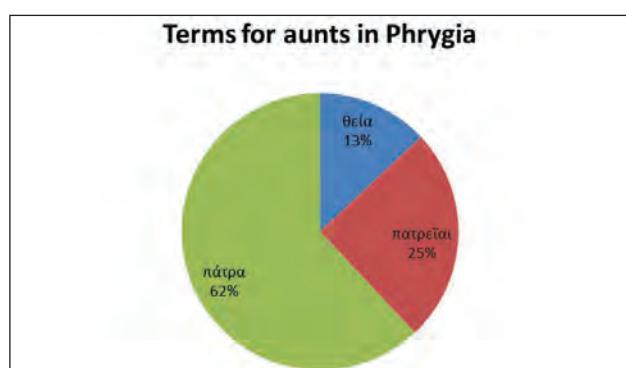

Chart 4: Distribution of different terms for aunts in Roman Phrygia

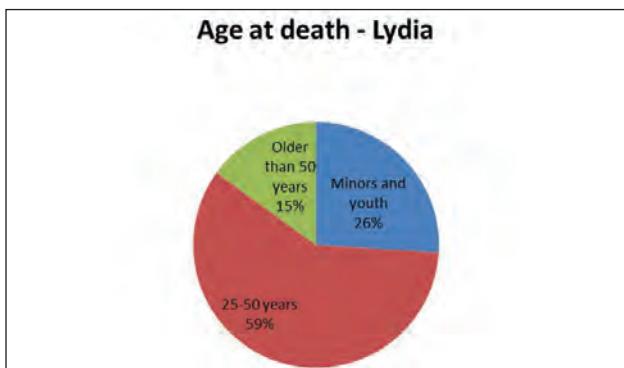

Chart 5: Age at death in Roman Lydia (Age at death is precisely attested on a little less than 200 inscriptions)

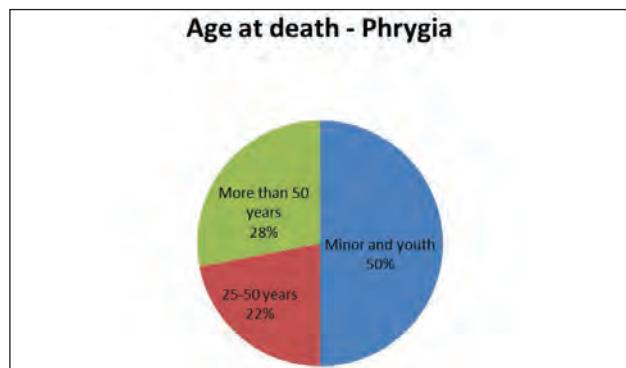

Chart 6: Age at death in Roman Phrygia (Indications of age at death precisely attested on less than 30 inscriptions)

cases in this region, a woman from northeastern Lydia called Theodora lived 98 years and was buried by her husband and a man Aurelius Alexandros who lived 90 years (SEG LVII 1246, 186/187 or 240/241 AD; SEG XLIX 1741, 309/310 AD). Another feature is represented by the epitaphs that do not show the age at death, but the

length of marriage (TAM V1 631; MAMA V Lists I 182, 86; MAMA V Lists I 182, 94). Many epitaphs show a widespread tendency to round off ages. It has been suggested that age-rounding is frequent and popular among the illiterate and lower-class people (Duncan-Jones, 1977, 333–353). More than 50000 inscriptions in the whole Ro-

Image 3: MAMA XI 137

man Empire give the age at death and almost every part of this substantial sample shows a very large surplus of ages divisible by five (Duncan-Jones, 1977, 334; cf. also Mócsy, 1966, 387–421). It would be tempting to collect the numerical evidence available, apply the methods of statistical analysis and to make some definitive conclusions on this basis. A historian of any more recent period would do so without hesitation. However, once again it must be stressed that any such conclusion is flimsy at best, being based on an accidental and, in some aspects, highly unreliable samples. For example, the average life expectancy gained from such analysis seems too high when compared with what we know from other sources and the other regions of the Empire. Evidently, a person could live close to a hundred years in Roman Phrygia but whether this was typical or, more likely, astonishingly unusual, we cannot say.

FAMILY RELATIONS

In our inscriptions the boundaries between the 'nuclear' and extended family members are evident but flexible. The relationship within immediate family was both ideologically and emotionally important, but not necessarily dominant in the society's structure. One way to expand our insights in the internal functioning of families is, in fact, to investigate the interaction between families and non-kin structures in society. Nevertheless,

it seems that family is the best documented social structure in the inscriptions. Are some of these inscriptions perhaps evidence that all these people, family members, mentioned in one epitaph are from the same household? It is much more likely that they were merely joined in rising of a monument and contributed to the cost of setting up a tomb, not necessarily living together. As Flood argued, *"what joined the group in an inscription was common interest rather than common residence; nevertheless, the relationship was recognized"* (Flood, 1978, 38). Ties of emotions and obligations on the one hand and actual co-residence on the other are not the same thing. The kinship is not expressed solely through nomenclature. The individuals who employ these familial terms feel compelled by prescribed behavior in their relations with one another, such as respect or familiarity, rights or obligations, and affection or hostility. There are several theories that emphasize the special connection of children with their maternal relatives. The mother's brother was regarded in many societies as the closest blood relative and perhaps that have been calculated to help married women not to feel isolated and to still keep in regular touch with their own families. On the other hand, discussing these particular inscriptions we can see that terms for paternal aunts and uncles are much more frequent than maternal relatives. Nevertheless, we have to bear in mind that our statistical analysis rest on very unreliable sample.

Analyzing this material and comparing other information, for example testimonies of family feuds, we can deduce that familial social interaction has not changed much from the studied period. Divinities or their priests played a crucial role in defining the ethic standard based on which they shaped the social relations in rural communities. At the family level they were perceived as the guardians of its vulnerable members, particularly elders and children. The crucial role of the priests was to communicate with the gods. Everything else, including the punishment of the guilty, took place without human intermediaries, without judges, courts or death penalty. Most information on family feuds come from the confession inscriptions, for example one from Hamidiye (SEG LVII 1158, 102/103 AD) where sister-in-law has taken the money from her husband's brother (cf. Hermann, Malay, 2007, no. 51):

*Ἐτοις ρπζ', μηνὸς Δαισίον βι· / Μέγας Μείς
Οὐράνιος / Ἀρτεμιδώρου Αξιοττα / κατέχων καὶ ἡ
δύναμις αὐτοῦ, κρ[ι]/τῆς ἀλάθητος ἐν οὐρανῷ, εἰς
ὅν / κατέφ(ρ)υγεν Ἀλέξανδρος Σωκράτο[ν] / ὑπὲρ
κλοπῆς τῆς προδηλούμενῆς· / Ἀμμιον Διογὰ γυνὴ
ἔχουσα θυγα/τέρα Μελτίνην ἦραν ιδίου δ/αέρος * δ',
όρκιζόμενοι ὕμοσαν· / [ά]πέκτεινεν ὁ θεός· μέγας ὁν
όθ/εος - - - JIANTONY/-/-¹⁰*

10 "In the year 187, on the twelfth day of the month *Daisios*: Great (is) *Meis Ouranios Artemidorou* ruling over *Axiotta*, all-seeing judge in heaven, to whom *Alexandros*, son of *Sokrates* appealed about the theft manifested here: *Ammion*, wife of *Diogas*, together with her

It is well-known that priests of rural sanctuaries played an active role in these, so-called, quasi-judicial procedures. Nevertheless, as previously said the judgment was always divine.

Another example originates from Kollyda (SEG LVII 1186, 205/206 AD) about two brothers who maltreated their father (cf. Hermann, Malay, 2007, no. 85).

"Ετονς σα', μη(νὸς) Περιτίον· Αμμι/ανὸς καὶ Ἐμρογένης Τρύφω/νος πάρισιν ἐρωτῶντες το/ὺς θεοὺς Μῆνα Μοτυλλίτην καὶ Δια Σαβάζιον καὶ Ἀρτε/μιν Ἀναιεῖτιν καὶ μεγάλην συνάντος καὶ σύνκλητον τῶν θε/ῶν, ἐρωτῶντες τὴν κατοικία[ν]/καὶ τὸν ιερὸν δοῦμον, ἵνα ἐλέ/ον τύχωσιν, ἐπὶ ἐκολάσθη[σ]ι/αν οὐτοι, ὅτι τὸν πατέρα ἐκρά/τησαν ἐξομολογούμενον /τὰς δυνάμις τῶν θεῶν, καὶ ἐλῃ/μοσύνην μὴ λαβόντος τοῦ πα/τρὸς αὐτῶν, ἀλλὰ ἀποτελεσθέ/ντος αὐτοῦ 'μή τίς ποτε παρεν- τελίσι τοὺς θεοὺς' διὰ τὰς π[ρ]ωτας προγραφὰς αὐτοῦ ἔγρα[ψ]ι/αν καὶ ἀνέθηκαν εὐλογοῦντε[ς]ι / τοῖς θεοῖς.¹¹

This is a confession of two brothers who maltreated their father who perhaps was about to confess a sin in which they might have played a role – which they disliked or, perhaps they may have wanted to keep their father from an unwanted transaction. One reason could also be that the father may have attempted to propitiate a sin by giving property to the sanctuary, an act which is sometimes mentioned in confession inscriptions. Such insolent acts towards family elders were subject to divine punishment. It is quite interesting that Ammianos and Hermogenes consulted also their village (leading persons or one of the organs of the village) as well as the religious association (*hieros doumos*) and asked for advice about the sin they had committed. The representation on the relief possibly refers to the father's death: an accident with an animal, apparently interpreted by the people as an ordeal (lack of divine mercy); the brothers decided, after all their consultations, to engrave an excerpt of their father's statement that 'nobody should ever disparage the gods'.

One more example, from the wider area of Kula (TAM V1 318, 156/157 AD) is documenting mother-in-law that was (falsely?) accused of poisoning her son-in-law:

daughter Meltine took away 4 denarii of her brother-in-law. (And) when they were asked to take an oath (of innocence?), they took it (and committed perjury). (And) the god put (her or them?) to death. The god being great [...]

11 "In the year 290, in the month Peritios, Ammianos and Hermogenes, sons of Tryphon, appear (at the temple) asking the gods Men Motylites and Zeus Sabazios and Artemis Anaitis and the great Senatus and the Council of Gods, asking also the village and the *hieros doumos* in order that they find mercy as they were punished because they overcame their father, while he was acknowledging the power of the gods; and their father did not obtain pity, but after his death, on account of his first (primary) written declarations they wrote 'nobody at any time should disparage gods' on a stele and set it up praising the gods".

12 "In the year 241, on the second day of month Panemos. Great Artemis Anaitis and Men Tiamos. Because loukoundos fell into condition of insanity and it was noised abroad by all that he had been put under a spell by his mother-in-law Tatia, she set up a scepter and placed curses in the temple in order to defend herself against what was being said about her, having suffered such a state of conscience. The gods sent punishment on her which she did not escape. Likewise her son Sokrates was passing the entrance that leads down to the sacred grove and carrying a vine-dressing sickle and it dropped on his foot and thus destruction came on him in a single day's punishment. Therefore great are the gods of Axiottenos! They set about to have removed/canceled the scepter and the curses that were in the temple, the ones the estate of loukoundos and Moschios had sought to undo. The descendants of Tatia, Sokrates and Moschas along with loukoundos and Menekrates, constantly propitiate the gods and praise them from now on, having inscribed on (this) stele the powers/deeds of the gods".

έτονς σμα', μη(νὸς) Πανήμου β'. / Μεγάλη Ἀρτεμις Ἀναιεῖτις καὶ Μεις Τιαμον. ἐπὶ / Ιουκούνδος ἐγένετο ἐν / διαθέσι μανικῆ καὶ ὑπὸ πάντων διεφημίσθη ὡς ὑπὸ / Τατιας τῆς πενθερᾶς αὐτοῦ φάρμακον αὐτῷ δεδόσ/ θαι, ἡ δὲ Τατιας ἐπέστησεν / σκῆπτρον καὶ ἀράς ἔθηκεν / ἐν τῷ ναῷ ὡς ικανοποιοῦ/σα περὶ τοῦ πεφημίσθαι αὐ/ τὴν ἐν συνειδήσι τοιαύτῃ, / οἱ θεοὶ αὐτὴν ἐποίησαν ἐν / κολάσει ἦν οὐ διέφυγεν· ὁ/μοίως καὶ Σωκράτης ὁ νίδος / αὐτῆς παράγων τὴν ἵσοδον / τὴν ἵς τὸ ἄλσος ἀπάγονταν / δρέπανον κρατῶν ἀμπελοτό/ μον, ἐκ τῆς χειρὸς ἔπεσεν / αὐτῷ ἐπὶ τὸν πόδαν καὶ οὖ/τως μονημέρῳ κολάσει ἀ/πηλάγη. μεγάλοι οὖν οἱ θεοὶ οἱ ἐν Αζίττοις ἐπέζητησαν / λυθῆναι τὸ σκῆπτρον καὶ τὰς / ἀράς τὰς γενομένας ἐν τῷ / ναῷ, ἀ ἔλυσαν τὰ Ιουκούνδον / καὶ Μοσχίον, ἔγγονοι δὲ τῆς Τατιας, Σωκράτεια καὶ Μοσχᾶς / καὶ Ιουκούνδος καὶ Μενεκρά/της κατὰ πάντα ἐξειλασμένοι / τοὺς θεοὺς καὶ ἀπὸ νοῦν εὐλογοῦ/ μεν στηλογραφήσαντες τὰς δυνάμις τῶν θεῶν.¹²

Since Tatia and her son both suffered misfortunes that some interpreted as divine retribution, her descendants carried out efforts to avert further damage. It was believed by others that Tatia was engaged in suspicious practices and this suggests that such things were not entirely private, secretive acts – indeed, she appears to have been moved to vindicate herself due to public rumors about her. It is obvious that personal misfortune was attributed to spells and charms and divine retribution set the norm for social conduct.

CONCLUSION

By focusing on the cultural meaning of kinship, modern anthropology has challenged the traditional relegation of kinship studies to specific types or domains of society, namely primitive, rural, and small-scale societies which are described as focused kinship, since kinship is classified as the major institution. Unlike biological families, the term kinship has socio-cultural character pointing the way in which some relations diverge from nature. The kinship system is a kind of language; but it is not a universal language, and a society may prefer other forms of expression and action.

We believe that most families in these inscriptions were nuclear families and that family's structure was constantly changing as a result of the low life expectancy and through marriage, divorce, and adoption. The extended family was seen as system of mutual support, both financially and morally, but not necessarily in the same household. As we have seen, the members of family were seen as responsible for each other before the society and gods. Also, the inscriptions presented in the text were meant to be meaningful only to those concerned – family, neighbors and fellow-citizens – who haven't, without a doubt, already been familiar with the family's circumstances and relationships. We are perhaps reduced to assumption in an effort to unravel relationships or identify social customs and mores. Nonetheless, it is still interesting that families and society in these parts of Asia Minor continued to use so many different terms for relatives, long after other parts of the Greek world have abandoned the practice.

As previously said, a kinship system does not consist in the objective ties of descent or consanguinity between individuals. It exists only in human consciousness; it is a subjective system of representations, not the natural development of an actual situation. We must also bear in mind that these inscriptions are mainly the evidence for the presence of Greek concepts of family and society, but they also reflect mostly the lives of people with means and culture or at least some degree of literacy; therefore it is difficult to attempt to look beyond them in search for indications of some pre-Greek native system. One has to agree with Thonemann who said that "*the reconstruction of Phrygian families and households is an art, not a science*" (Thonemann, 2013, 141). Therefore, family and household groups should be investigated and compared by locality, relating them in so far as possible with the population groups and larger social organization if these are known.

NEKATERI ZAPISI O DRUŽINSKIH ODNOSIH V RIMSKI LIDIJI IN FRIGIJI, 1. DO 3. STOLETJE

Olga PELCER-VUJAČIĆ

Univerza v Črni gori, Zgodovinski inštitut, Bulevar Revolucije 5, 81000 Podgorica, Črna gora
e-mail: olgapelcer@gmail.com

POVZETEK

Razprava podaja pregled sorodstvenih odnosov v rimski Lidiji in Frigiji, od 1. do 3. stoletja. V prispevku je predstavljen epigrafski material s ciljem identifikacije družinskih struktur in družbenih navad v povezavi z družinskim življenjem. Obstajata dve vrsti dokazov, in sicer jezikovni in literarni. Tako obsega družinski besednjak v rimski Lidiji in Frigiji več kot 60 izrazov za opisovanje odnosov med člani družine, nekateri izhajajo celo iz sveta poezije. To bogastvo družinskega jezika je precej značilno za ti dve območji, za razliko od preostalega dela rimskega cesarstva. V teh, večinoma pogrebnih napisih, so meje med člani "nuklearne" in razširjene družine očitne, vendar prilagodljive. Razširjena družina je imela pomembno vlogo v vsakdanjem življenju. Metodološko zajema raziskava številna področja. Pri pridobivanju podatkov so bile aplicirane standardne zgodovinske, epigrafske in filološke metode. Podobno velja tudi za branje, interpretacijo in analizo epigrafskih dokumentov samih. Za razlago podatkov pa je bil uporabljen moderni sociološki pristop k družinskim odnosom in vlogi sorodstvenih povezav v širših družbenih kontekstih, čeprav z manjšimi prilagoditvami, da bi bil bolj primeren za analizo antične družbe.

Ključne besede: Lidija, Frigija, epigrafika, družina, sorodstvo, Rimski imperij

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Bagnall R. S. & B. W. Frier (1994):** Demography of Roman Egypt. Cambridge, Cambridge University Press.
- Beekes, R. (1976):** Uncle and nephew. *The Journal of Indo-European Studies*, 4, 43–64.
- Brulé, P. (1990):** Enquête démographique sur la famille grecque antique: étude de listes de politographie d'Asie mineure d'époque hellénistique (Milet et Ilion). *Revue des Etudes Anciennes*, 92, 233–258.
- Buchler, I. R & H. A. Selby (1968):** Kinship and Social Organization: Method. New York, Macmillan.
- Buckler W. H., Calder, W. M. & C. W. M. Cox (1928):** Monuments from the Upper Tembris Valley. *Journal of Roman Studies*, 18, 21–40
- CIG** – Corpus Inscriptionum Graecarum, Berlin 1828–1877.
- Destephan, S. (2010):** Familles d'Anatolie au miroir des MAMA. *Epigraphica Anatolica*, 43, 135–148.
- Duncan-Jones, R. (1977):** Age-rounding, Illiteracy and Social Differentiation in the Roman Empire, *Chiron* 7, 333–353.
- Engels, D. (1984):** The Use of Historical Demography in Ancient History. *Classical Quarterly*, 34, 2, 386–393.
- Flood, M. R. (1978):** Epigraphic evidence for family structures and customs in Asia Minor during the early Roman Empire (unpublished MA thesis, Macquarie University).
- Goody, J. (1972):** The evolution of the family. In: Laslett, P. & R. Wall (eds.): *Household and family in past time*. Cambridge, Cambridge University Press, 103–124.
- Hermann P. & H. Malay (2007):** New documents from Lydia. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Huebner, S. (2011):** Household Composition in the Ancient Mediterranean – What Do We Really Know? In: Rawson, B. (ed.): *A Companion To Families In The Greek And Roman Worlds*. Oxford, Blackwell Publishing Ltd., 73–91.
- I Sultan Dağı – Jones, L. (2002):** The Inscriptions of The Sultan Dagi I (Philomelion, Thymbrion/Hadrianopolis, Tyraion). *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasiens LXII*. Bonn, Dr. Rudolf Habelt.
- I. Manisa Museum – Malay, H. (1995):** Greek and Latin Inscriptions in the Manisa Museum. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- I. Sardis – Buckler, W. H. & D. M. Robinson (1932):** *Sardis VII-1: Greek and Latin Inscriptions*. Leiden, Brill.
- IGR – Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes I-IV**. Roma 1964.
- IK Ladokeia am Lykos – Corsten, T. (1997):** Die Inschriften von Laodikeia am Lykos. *Inschriften griechische Städte aus Kleinasiens XL*. Bonn, Dr. Rudolf Habelt.
- Lévy-Stross, C. (1963):** *Structural Anthropology*. New York, Basic Books Inc.
- MAMA** – *Monumenta Asiae Minoris Antiqua I-VIII*, London–Manchester–Oxford 1928–1993.
- Martin, D. B. (1996):** The Construction of the Ancient Family: Methodological Considerations, *Journal of Roman Studies*, 86, 40–60.
- Meyer, E. (1990):** Explaining the Epigraphic Habit in the Roman Empire: the Evidence of Epitaphs. *Journal of Roman Studies*, 80, 74–96.
- Mirković, M. (2011):** Son-in law, Mother's Brother and Father in Lycian Inscriptions. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung*, 128, 352–365
- Mócsy, A. (1966):** Die Unkenntnis des Lebensalters im römischen Reich. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 14, 387–421.
- Ramsay, W. M. (1897):** The cities and bishoprics of Phrygia: being an essay of the local history of Phrygia from the earliest time to the Turkish conquest (Vols. 1, 2): West and West-Central Phrygia. Oxford, Clarendon Press.
- Ramsay, W. M. (1967):** *The Social Basis of Roman Power in Asia Minor*, Amsterdam, A.M. Hakkert
- Robert, J. & L. Robert (1948):** *Hellenica, Recueil d'épigraphie, de numismatique et d'antiquités grecques Vol. VI. Inscriptions grecques de Lydie*. Paris, A. Maisonneuve.
- Saller, R. P & B. D. Shaw (1984):** Tombstones and Roman family relations in the Principate: civilians, soldiers and slaves. *Journal of Roman Studies*, 74, 124–156.
- Scheidel, W. (2007):** Epigraphy and demography: birth, marriage, family and death, Version 1.0. In: Princeton/Stanford Working Papers in Classics. <http://www.princeton.edu/~pswpc/pdfs/scheidel/060701.pdf> (11. 09. 2015).
- Scott, S. P. (1973²):** *The Civil Law XI*. Cincinnati, Central Trust Co.
- SEG – Supplementum Epigraphicum Graecum**. Leiden–Amsterdam, Brill.
- Shaw, B. D. (1996):** Seasons of Death: Aspects of Mortality in Imperial Rome. *Journal of Roman Studies*, 86, 100–138.
- TAM – Tituli Asiae Minoris**. Vienna 1901–2007.
- Thonemann, P. (2013):** Households and families in Roman Phrygia. In: Thonemann, P. (ed.): *Roman Phrygia. Culture and Society*. Cambridge, Cambridge University Press, 124–142.
- Waelkens, M. (1986):** Die kleinasiatischen Türsteine. Typologische und epigraphische Untersuchungen der kleinasiatischen Grabreliefs mit Scheintür. Mainz, von Zabern.

RISBE IN MODELI V KAMNOŠEŠKI DEJAVNOSTI V PRVI POLOVICI
15. STOLETJA V DUBROVNIKU

Renata NOVAK KLEMENČIČ

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za umetnostno zgodovino, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: renatanovakklemencic@gmail.com

IZVLEČEK

Dobro ohranjeni dubrovniški arhivski viri omogočajo natančen vpogled v uporabo in funkcijo risbe oziroma modela v pogodbah za gradbena in kamnoseška dela. Zgledovanje po starejši kamnoseški opremi sta pri bolj zapoltenih naročilih zamenjala risba ali celo model. Na primeru korne pregrade za cerkev sv. Vlaha, ki jo je v prvi polovici dvajsetih let izdeloval Bonino da Milano, lahko sledimo običajnemu poteku naročila, od pripravljalnih risb mojstra, ki jih je potrdil oziroma izbral Mali svet, do natančnejših načrtov in modelov, ki jih je mojster izdelal še pred podpisom pogodbe. Analiza uporabe risb pri prenovi Kneževega dvora pa potrjuje obstoj enotnega načrta od leta 1439 dalje.

Ključne besede: risba, model, Dubrovnik, kiparstvo, arhitektura, naročništvo, Bonino di Jacopo da Milano, Pietro di Martino da Milano, Onofrio di Giordano della Cava, Sandalj Hranić, Knežev dvor, 15. stoletje

PREPARATORY DRAWINGS AND MODELS IN THE CONSTRUCTION PRACTICE
IN DUBROVNIK IN THE FIRST HALF OF THE 15TH CENTURY

ABSTRACT

Archival sources for the first half of the fifteenth century in Dubrovnik are well preserved and therefore provide a thorough insight into the use and function of drawings or models in construction of buildings and related stonework. The former simple references to already existing stonemasonry work were in case of more complex commissions replaced by drawings or models. In the case of the choir screen for the church of St. Blaise, made by Bonino da Milano in the mid-1420s, we can follow the usual commission procedure: preparatory drawings were selected (or confirmed) by the client, in this case Minor Council, thereafter more detailed plans and models were prepared and finally the contract was signed. In the case of reconstruction of the Rector's Palace, the use of drawings and models in the contracts with various artisans confirms the existence of a single plan from 1439 onwards.

Keywords: drawing, model, Dubrovnik, sculpture, architecture, patronage, Bonino di Jacopo da Milano, Pietro di Martino da Milano, Onofrio di Giordano della Cava, Sandalj Hranić, Rector's Palace, 15th Century

Prva polovica 15. stoletja v Dubrovniku predstavlja obdobje gospodarskega razcveta¹ in intenzivne gradbene in kamnoseške dejavnosti. Utrjujeta se Dubrovnik in Ston (Beritić, 1955, 35–70), med drugimi javnimi naročili pa velja izpostaviti gradnjo vodovoda s fontanama (Seferović, Stojan, 2007; Novak Klemenčič, 2003), prenovo Kneževega dvora po požaru leta 1435 (Grujić, 2008; Novak Klemenčič, 2014), gradnjo zakristije stolnice na glavnem mestnem trgu (Fisković, 1988, 124: n. 50), opremljanje cerkva, predvsem cerkve mestnega zaščitnika sv. Vlaha (Novak Klemenčič, 2011), in gradnjo palač za okoliške velikaše, npr. za Sandalja Hraniča (Grujić, Zelić, 2010; Grujić, 2013, 91–131) in Radoslava Pavlovića (Grujić, 2013, 120, 123–124).² Vzopredno z intenzivnim urejanjem »skupnih prostorov« plemstva pa cveti tudi zasebna gradbena dejavnost. V tem času so si številne plemiške družine v mestu zgradile celo po več razkošnih hiš (cf. Grujić, 2013), prav tako pa so korak z njimi lovili meščani, bogati trgovci in člani bratovščine Antuninov (cf. Pešorda Vardić, 2006; Pešorda Vardić, 2007). Izven mesta so se v prvi polovici 15. stoletja v večjem številu začeli pojavit razkošnejši objekti s terasami, arkadami in bogatim kamnoseškim okrasom (Grujić, 1991, 38–41).

Žal je bila večina v 15. stoletju zgrajenih objektov v potresih, ki so sledili v naslednjih stoletjih, uničena ali pa se je ohranila le v okrnjeni in prezidani obliki. Zato gradbeni dejavnosti v prvi polovici 15. stoletja lahko sledimo predvsem s pomočjo dobro ohranjenih arhivskih virov iz Državnega arhiva v Dubrovniku. Pogodbe za gradbena in kamnoseška dela najdemo v serijah *Diversa notariae* in *Diversa cancellariae*. Ker je bila notarska in kancelarska služba vodena s strani komune, notarski in kancelarski zvezki pa so bili hranjeni v mestnih prostorih, je zbirka ohranjenih pogodb skoraj popolna.³ V pregledanih zvezkih obeh serij od drugega desetletja pa do sredine 15. stoletja⁴ najdemo približno 850 pogodb, v katerih kot pogodbene stranke nastopajo kamnoseki, ki so v Dubrovniku skrbeli tako za gradnjo kot za kamnoseško opremo stavb. Od 850 pogodb se jih nekaj nanaša na šolanje oziroma zaposlovanje kamnosekov v kamnoseških delavnicah, na razne spore med kamnoseki in naročniki,

velik del pa predstavljajo tudi pogodbe za prevoz lesa in kamenja za vzdrževanje apnic. Bolj zanimivih je okrog 200 pogodb za gradnjo najrazličnejših objektov, od preprostih utilitarnih objektov do večnadstropnih mestnih prebivališč plemstva in bogatejšega sloja meščanstva, in okrog 240 pogodb za kamnoseško opremo cerkva in javnih stavb, za nagrobnike ter za kamnoseško opremo zasebnih prebivališč. Slednjo sestavljajo okenski in vratni okvirji, nape kaminov, umivalniki, stopnice, razne konzole in ograje ter krone vodnjakov za cisterne. Intenziteta gradbene dejavnosti je svoj vrhunec dosegla sredi četrtega desetletja 15. stoletja, ko je v Dubrovniku delovalo okrog 60 kamnosekov, leta 1436 je bilo sklenjenih približno 60 pogodb za gradbena in kamnoseška dela, naročenih pa je bilo kar sedem ali osem polifor, od tega dve ali tri za Knežev dvor (Grujić, 2008, 42: nn. 15, 17), štiri za privatne naročnike v Dubrovniku (DAD, Div. canc., 49, ff. 195v, 273r; DAD, Div. not., 20, f. 223v, 21, f. 30v), ena pa je bila namenjena v Bar (DAD, Div. canc., 50, f. 12v).

Pogodba s kamnosekom, ki je izdeloval cisterno, gradil objekt, izdeloval kamnoseško opremo ali klesal kamne za gradnjo, je običajno sestavljena iz uvodnega pasusa, ki govori o tem, kdo sta pogodbeni stranki. Sledijo podatki o naročenih arhitekturnih oziroma kamnoseških delih, ki obsegajo število, vrsto, material, obliko in mere naročenega izdelka, v zadnjem delu pa je določena cena, način izplačila in sankcije, če mojster izdelka ne bi pravočasno dostavil oziroma izdelek ne bi bil pravilno in dovolj kvalitetno narejen.

Pričujoči prispevek se bo omejil na drugi del pogodb in sicer na del, v katerem so definirane mere in oblika naročenega kamnoseškega elementa oziroma, v redkih primerih, arhitekture. Susan Connell (1976), ki je analizirala pogodbe z različnimi obrtniki v Benetkah v 15. stoletju, navaja tri možnosti za to, kako so v pogodbah določene mere in oblika izdelka. Kot prvi primer navaja risbo ali model, pri čemer je največkrat šlo za navadno risbo, redkeje za model v vosku. Risba je bila del pogodbe, običajno je bila podpisana s strani mojstra in priče, hranila pa sta jo naročnik ali priča. Drugi primer je izdelava vzorca. Za korne klopi v cerkvi

1 Za gospodarske razmere v Dubrovniku in razvoj tekstilne industrije cf. e. g. Popović Radenković, 1959; Voje, 1976, 233–241; Krekić, 1976; Bettarini, 2012, 23–36, 93–167.

2 Dne 31. 5. 1427 je bilo v Malem svetu sklenjeno, da se na hišo Radoslava Pavlovića postavi dva grba, enega nad vhodna vrata in drugega na stran, ki gleda proti hiši pokojnega Klementa de Gozze (DAD, Cons. min., 4, f. 92v). Še istega dne so s kiparjem Ratkom Ivančičem sklenili pogodbo za izdelavo dveh grbov po predloženi risbi, od katerih bo en nameščen nad vhodom vojvodove palače, drugi pa nad oknom na vzhodni strani palače, ki gleda proti hiši Klementa de Gozze (DAD, Div. canc., 44, f. 147r). Januarja 1428 je bil v Malem svetu sprejet sklep, da se oba grba poslikata (DAD, Cons. min., 4, f. 132r), junija 1428 pa, da morajo nadzorniki poskrbeti za žlebove in jih speljati v cisterno ter oba grba pozlatiti (DAD, Cons. min., 4, f. 167r) in da lahko z občinskim denarjem kupijo toliko zlata in barv, kolikor jih potrebujejo za okras palač Sandalja Hraniča in Radoslava Pavlovića (Grujić, Zelić, 2010, 120: doc. 50). Še istega dne sta Ratko Ivančič in Nikola Radinović podpisala pogodbo za izdelavo žlebov na palači Radoslava Pavlovića po vzoru žlebov na palači Sandalja Hraniča (DAD, Div. canc., 44, f. 161r; Grujić, 2013, 123). Slaba dva tedna kasneje se je slikar Ivan Ugrinović obvezal, da bo poslikal vrata Pavlovičeve palače prav tako, kot so bila poslikana prej, ter pozlatil grba (DAD, Div. canc., 45, f. 8r; Kovač, 1917, 34; Tadić, 1952, 75: doc. 181). Julija 1429 je Mali svet dovolil nadzornikom, da palačo opremijo z vsem potrebnim (DAD, Cons. min., 4, f. 254r), konec leta 1435 in v začetku leta 1436 pa jim je trikrat podaljšali rok za dokončanje palače Radoslava Pavlovića (DAD, Cons. min., 7, ff. 3v, 18v; 36v).

3 Za zgodovino in ureditev dubrovniškega arhiva cf. Foretić, 1957–1959; Lume, 1977; Čosić, 1994; Bettarini, 2007, 135–150.

4 Natančno so bili pregledani zvezki *Diversa notariae* od leta 1412 dalje in *Diversa cancellariae* od leta 1416 dalje.

S. Zaccaria je bila leta 1455 podpisana pogodba, ki je od mojstra zahtevala, da najprej postavi le del klopi, po komisjski oceni tega vzorca pa bo lahko dokončal delo. Kot tretji primer Connellova navaja posnemanje obstoječega dela. Formula »ad formam et conditionem« se v Benetkah najpogosteje pojavlja med leti 1420 in 1450, v drugi polovici 15. stoletja pa naj bi posnemanje obstoječega dela postopoma zamenjala risba oziroma model (Connell, 1976, 201–204). Pojavljanje risb in modelov v beneških pogodbah je težje oprijemljivo, saj je veliko pogodb, predvsem za zasebno arhitekturo, izgubljenih, ostale pa so razpršene med zapiski različnih notarjev. Na osnovi znanih primerov, kot so dela delavnice Bon za zaključek fasade Ca' d Oro, portal Scuole Grande di San Marco in Porta della Carta ali veliko okno na južni stranici Doževe palače Pierpaola Dalle Masegne, pa je vendarle mogoče pritrdirti ugotovitvi Connellove, da so bile risbe ali modeli potrebni pri naročilih tistih del, ki so bila bolj kompleksna in neobičajna (Connell Wallington, 2000, 48). V skladu z majhnim številom takšnih naročil je tudi število omemb risb in modelov v pogodbah. Teza Richarda Goya (1992, 74), da je bila risba narejena šele potem, ko je bila podpisana pogodba, je manj verjetna.

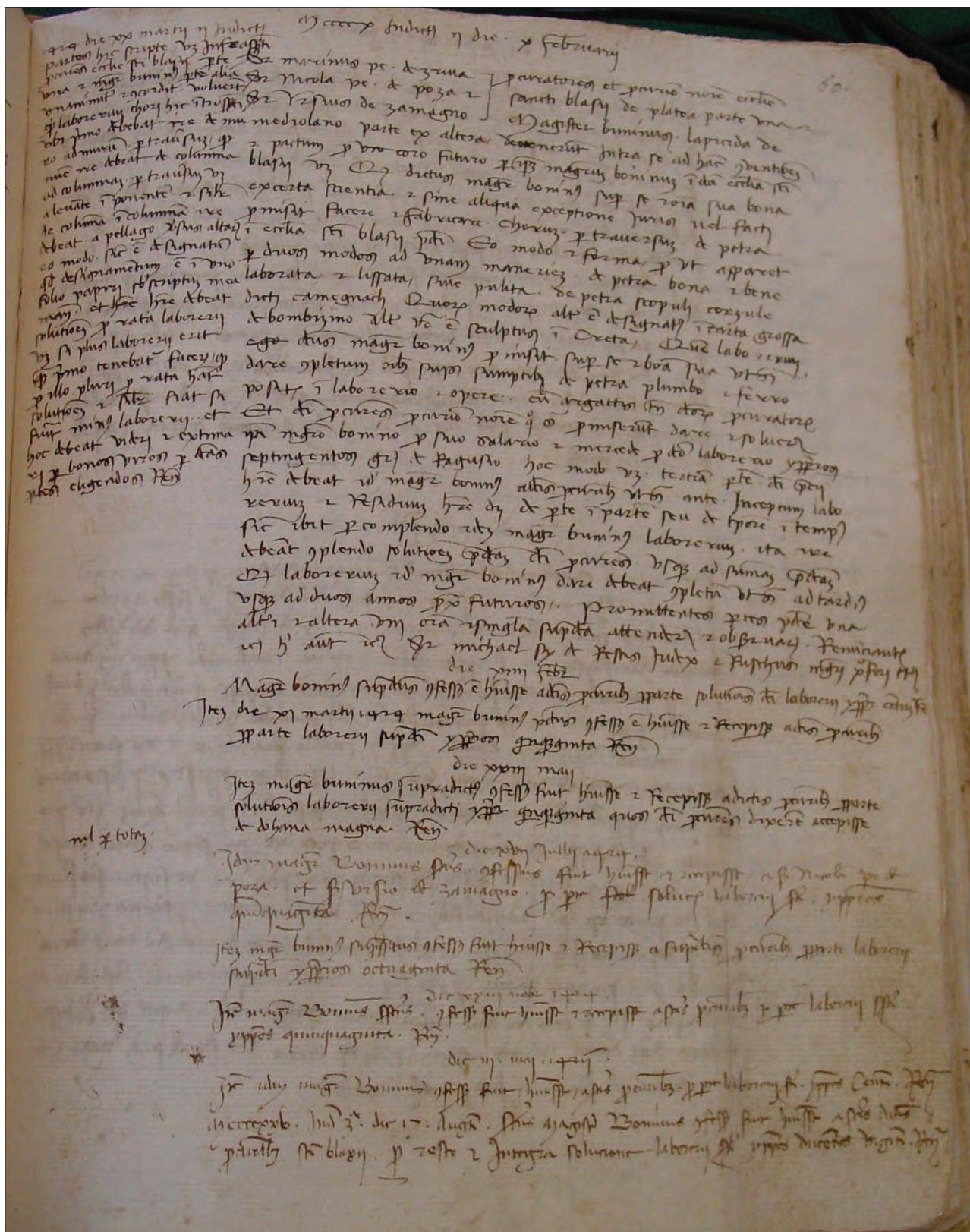
Izjemno dobra ohranjenost dubrovniških arhivskih virov omogoča bolj podrobno analizo problema. Iz dovolj velikega vzorca dvestotih pogodb za gradbena dela lahko ugotovimo, da je velikost hiše običajno opisana le s številom nadstropij, mere tlorisata pa v mestu določa velikost gradbene parcele, pri podeželski, predvsem utilitarni arhitekturi, pa je običajno merjena v korakih. Enega bolj podrobnih opisov mer in načina gradnje stavbe predstavlja pogodba za gradnjo hiše Draga de Sorgo iz leta 1439, v kateri je natančno opisana lega stavbe glede na njene sosedne, obdelava posameznih zunanjih sten, pač glede na to, ali se naslanjajo na sosednjo stavbo ali pa tvorijo ulično fasado, ter položaj

slemena in zatrepov.⁵ V pogodbah za gradnjo stavb ne najdemo zgledovanja po starejših objektih. Tudi v Benetkah je to bolj izjema kot pravilo, saj je očitno tisti, ki je vodil gradnjo, pa naj je bil to sam naročnik ali pa najet nadzornik, sproti usmerjal delo (Connell Wallington, 2000, 43–45), kot kažejo tudi pasusi iz omenjene pogodbe Draga de Sorgo. Iz podobnega razloga sta tudi risba oziroma načrt redka. V dubrovniških virih prve polovice 15. stoletja je risba v povezavi z gradbenimi projektmi omenjena le nekajkrat. V primeru pogodbe z dne 11. novembra 1440 med zidarjem Markom Vlahotičem in naročnikom Marojem Miladinovičem, da bo prvi v Rijeki dubrovački zgradil hišo »per longitudinem et latitudinem secundum quod dictus Maroe designaverit et voluit« (DAD, Div. canc., 55, f. 29r), ni povsem jasno, ali gre za načrt, ki ga je nariral naročnik, ali pa kar za oznako na terenu. Bolj jasni sta drugi dve pogodbi, ki govorita o tipološko oziroma prostorsko manj definiranih arhitekturah. Prva pogodba, z dne 23. avgusta 1423, govorita o oboku arzenala, ki naj bi ga Ale greto Bogavčič naredil po načrtu, ki ga je sam nariral in shranil pri državnem uslužbencu Pieru Ruffoliju (DAD, Div. not., 13, f. 191v). Druga, z dne 4. februarja 1446, je pogodba med Božidarjem Bogdanovičem in Radojem Bogeticem ter nadzorniki, da bosta mojstra po risbi, ki jo bodo dali nadzorniki, zgradila hišo kneza v Slanem (DAD, Div. not., 29, f. 194v). S to pogodbo je povezana tudi omemba risbe v zapisnikih Malega sveta, ko je bilo nadzornikom naročeno, naj hišo kneza v Slanem zgradijo po risbi, ki so jo sami predložili svetu (DAD, Cons. min., 10, f. 204r). Kakšni bi lahko bili načrti za hiše, si lahko predstavljamo na podlagi sklepa Malega sveta 6. oktobra 1420, ko je bil z manjšimi popravki potrjen načrt za izgradnjo palače Sandalja Hraniča.⁶ Nadzornikom je bilo naloženo, naj pritliče palače zgradijo, kot je narisano, le vrata naj premaknejo za tri ali štiri stopnice proti zahodu; prav tako naj tudi prvo

5 »Ser Dragoe de Sorgo per una parte et Radano petraro per laltra parte insieme se ano convenuti et accordati che esso Radan debia hedicar et murar una casa dello deto ser Dragoe in la contrada de san Domino apresso la casa de quelli de Benessa et de quelli de Seracha et de ser Marin Si. de Goze com li pacti modi et condizioni sottoscritti zoe: Prima che lo detto Radan sopra di se et de tuti i suo beni promisit et sese obliga allo detto ser Dragoe la detta casa fondamentare brazza tre sotto terra, li quali fondamenta sian grossi brazza doe et che sian boni et sufficienti da mantegnere le muralie della deta casa. Et che li muri della detta casa siano dal fondamento per fina al primo palmento grossi brazzo uno et terzo uno al mancho et dal primo palmento per fina al secondo brazzo uno et quarto uno, e deli in suxo seguendo.

Item che debia murare le doe faze dessa casa zoe de parte de ponente et de pelago fina alla casa de san Domenego over de quelli de cunalda [...] che sian ben murade cum le piere spontade bene et bello et ben lavorade la dove se rechiederà. Item che esso Radan debia et sia tegnuto da tute laltri parte della casa fare muri de piere smarade bone et sufficiente a lode de boni maystri. Et chelli muri della detta casa siano et debbiano essere de quattro palmenti. Et che se debbano murare alti quanto piasera allo deto ser Dragoe. Et de piu che siano lastouize doe zoe luna di parte de levante et laltra de ponente. Et de piu che sia tegnuto a far uno mezanino de piere smarate dentro la chasa se fosse de bisogno abon piaser dello deto ser Dragoe la dove li sera mostrato et comandato per lo deto ser Dragoe. [...] Et tutto avanzo che fosse de bisogno. Et porte, fenestre, liste, dentes, schaffe, condutti, camini et tutti altri lavorerii i quali li ordinera lo deto ser Dragoe afar nela deta casa et muraglie che esso Radan sia tegnuto afar et ponere a tute sue spexe segondo et chome li comandera et ordenara lo deto ser Dragoe. Excepto li lavoreri di scarrello li quali el deto ser Dragoe li sia tegnuto a dare et consignare sopra lo lavorer.« (DAD, Div. not., 23, ff. 67r–68r).

6 »Captum fuit de faciendo fabricare domum voivode Sandalii ad terrenum sicut est designata preter quod de tirando portam versus pelagus [...] per tres aut per quatuer scalinas. Et primum palmentum dictae domus fabricetur sicut est designatum. Et secundum palmentum fabricetur sicut est designatum. Et in duabus cameris dicti palmenti secundi fiant due fenestre saracine ad arma et cum cimerio deaurato in medio ipsarum fenestrarum. Et in duabus cameris prope salam secundi palmenti fiant due porte videlicet in unaquaque ipsarum una porta. Et in mezanino dictarum camerarum fiat una porta per quam eat de una camera in aliam« (DAD, Cons. min., 2, f. 149ar; Grujić, Zelić, 2010, 104–105: doc. 7).

Slika 1: Pogodba z Boninom da Milano za izdelavo korne pregrade v cerkvi sv. Vlaha (DAD, Div. not., 14, f. 60r)

in drugo nadstropje zgradijo po načrtu, v dveh sobah drugega nadstropja pa naj naredijo dve saracenski okni in pozlačen grb med njima. Vsi ti popravki bi se prav lahko nanašali na risbo fasade, le sklep, naj vrata pomaknejo proti zahodu, in dejstvo, da je navodilo dano za vsako nadstropje posebej, dasta slutiti, da je morda le šlo za tlorisne vsakega nadstropja posebej. Tudi nadaljnja navodila o postavitvi vrat v sobah ob dvorani v drugem nadstropju, ki risbe sicer ne omenjajo več, bi se lahko nanašala na tlorisne drugega nadstropja.

Bolj zanimive kot pogodbe za gradbena dela so pogodbe za kamnoseške elemente, kot so okenske ali vratne odprtine, umivalniki, kamini, balustrade in nagrobniki. Pri teh je bila oblika izdelka običajno določena s sklicevanjem na že obstoječ, podoben izdelek. Pojavljajo se formule »ad formam«, »ad similitudinem«, »ad monstram« itd. Cvito Fiskovič (1947, 37) je ob tem pomislil, da gre za neke vrste tradicionalizem, oziroma, da lahko ta pojav razumemo kot vzrok slogovnega zaostajanja. Pri natančnejši analizi tovrstnih pogodb lahko ugotovimo, da gre v večini primerov za sodobne zglede, pogosto pa celo za zgledovanje po izdelkih delavnice, ki je sprejela naročilo. Nekaterim bolj popularnim izdelkom lahko sledimo kar nekaj časa. Takšen primer so balkonate oziroma polifore z dvojnimi stebrički, ki sta jih v tridesetih letih 15. stoletja izdelovala brata Pribilovič po zgledu polifore na hiši Antuna de Butcho, ki sta jo med leti 1424 in 1430 izdelala Ratko Ivančič in Radoje Pribilovič. Radoje in Radin Pribilovič sta polifore »magnitudinis grossitudinis longitudinis latitudinis altitudinis et pulchritudinis petrarium et laborerii prout est balchonata sale Antonii de Butcho« naredila za Župana de Bona 4. septembra 1430, za Juraja de Gozze 18. februarja 1436 in za Mihaela Zizerja 23. aprila 1436 (Novak Klemenčič, 2006, 469), 18. maja 1436 pa sta podpisala pogodbo, da bosta po zgledu polifore Juraja de Gozze naredila še poliforo za Knežev dvor (DAD, Div. canc., 49, f. 299v). Ker so bile polifore enako velike in enako obdelane, se je skozi celo desetletje ohranila tudi njihova cena 85 perperjev.

Kot drug primer lahko navedemo bifore na palači Sandalja Hraniča, ki jih je leta 1422 naredil Brajko Bogosalič po vzoru bifor Martola de Zamagna. Enkrat so predstavljale zgled za delo iste delavnice: Brajko Bogosalič je podobne delal za Paskala de Resti leta 1425. Podobne bifore sta za Lovra Marinova de Gozze izdelovala še Alegreto Bogavčič in Dobrašin Radinovič 18. februarja 1427. Kasneje sta bifore po vzoru palače Sandalja Hraniča izdelovala tudi Radoje in Radin Pribilovič in sicer 4. januarja 1428 za Župana de Bona in 29. novembra 1429 za Vlaha de Gradi (Grujič, 2013, 122–123).

Pri izdelavi bolj zahtevnih oziroma inovativnih kamnoseških elementov pa ustrezne zgleda ni bilo mogoče najti, zato so bile potrebne risbe oziroma modeli, ki se večkrat omenjajo tako v dubrovniških pogodbah kot tudi v sklepih dubrovniških svetov, saj je šlo pogosto za javna naročila. Med javnimi naročili je zelo natančno dokumentirano naročilo za korno pregrado v cerkvi sv. Vlaha. Junija 1423 je Mali svet določil obliko korne pregrade in sklenil, naj bo narejena po risbi, ki je označena z B.⁷ Kratica B. bi lahko pomenila, da so izbirali med več različnimi načrti, lahko pa bi bila tudi podpis kiparja Bonina di Jacopo da Milano, s katerim so prokuratorji cerkve sv. Vlaha 10. februarja 1424 sklenili pogodbo za izdelavo omenjene korne pregrade. Očitno je bilo od izbire in potrditve načrta v Malem svetu do sklenitve pogodbe dovolj časa, da sta bila izdelana bolj natančna risba na debelem svilenem papirju in model v glini.⁸ Le mesec zatem je prišlo do spremembe načrta. V Malem svetu so 15. marca sklenili, da naj bo korna pregrada narejena po vzoru korne pregrade v stolnici »secundum designamentum superinde factum« (DAD, Cons. min., 3, f. 131r). S tem sklepom je povezan aneks k prej omenjeni pogodbi z dne 22. marca 1424, novo obliko pa je določala risba, ki jo je podpisal notar.⁹ Prav podatki o izdelavi kamnoseških del za dubrovniško komuno, kjer imamo poleg pogodb na voljo še sklepe dubrovniških svetov, najbolje pričajo o tem, da je risba nastala, še preden je bila sklenjena pogodba z mojstrom. Primer korne pregrade je še bolj dragocen, ker potrjuje prakso, običajno tudi za vsa naslednja stoletja: mojster je predložil načrt oziroma skico, naročnik je načrt izbral oziroma potrdil, potem pa je bila z mojstrom sklenjena pogodba za izvedbo dela, ki pa je običajno zahtevala bolj natančne načrte, ki se jih je lahko uporabljalo na gradbišču oziroma v delavnici.

Da so bili pogosto mojstri tisti, ki so naročniku predložili risbo oziroma načrt, pričajo še drugi dokumenti iz dubrovniškega arhiva. Bonino da Milano je 19. oktobra 1422 naredil »designamentum in uno folio« za grb na palači Sandalja Hraniča (DAD, Div. canc. 42, f. 74v; Grujič, Zelič, 2010, 111: doc. 23). Alegreto Bogavčič je oktobra 1426 skupaj z družabnikom Dobrašinom Radinovičem obljudil Ivanu de Luca, da mu bosta naredila dvoriščna vrata z grbom in dvema angeloma ter dve konzoli po vzoru konzol Luke Brajkoviča in po zgledu risbe, ki sta jo mojstra dala omenjenemu Ivanu (DAD, Div. canc., 44, ff. 70v-71r; Grujič, Zelič, 2010, 65: n. 58), septembra 1428 je isti mojster obljudil Martolu de Zamagna, da bo naredil kvadriforo »secundum designamentum in uno folio datum per dictum Allegretum

7 »de committendo procuratoribus ipse ecclesie sancti blasii quod debeat intendere ad executionem ipsius laborerii secundum designamentum eis datum quod est signatum per B.« (DAD, Cons. min. 3, f. 76v).

8 »Eo modo et forma prout appetet per duos modos ad unam maneriem [...] Quorum modorum alter est designatus in carta grossa de bombizino alter est sculptus in creta.« (DAD, Div. not. 14, f. 60r). Cf. Fiskovič, 1967, 190: n. 73. Pogodba je datirana z 10. februar 1410, vendar gre glede na sosledje dokumentov v zvezku očitno za pomoto.

9 »sic est designatum. Quod designamentum est in uno folio papiri subscriptum mea nomen.« (DAD, Div. not. 14, f. 60r). Za kronologijo del pri opremljanju cerkve sv. Vlaha in starejše omembe korne pregrade cf. Novak Klemenčič, 2011, 69-70.

ipsi ser Martolo» (DAD, Div. not., 15, f. 273r–273v), januarja 1429 pa je z istim naročnikom sklenil pogodbo za izdelavo okna z enakimi konzolami, kot so tiste na kvadrifori, spet po risbi, ki jo je sam dal naročniku (DAD, Div. canc., 45, f. 159r). Kot avtor risbe je nesporno dokumentiran tudi kipar Ratko Ivančić, ki je 7. decembra 1427 skupaj z Nikolo Radinovićem sklenil pogodbo z omenjenim Martolom de Zamagna za postavitev treh lokov pred njegovo hišo, ki bodo lepo izklesani in okrašeni »secundum designamentum per ipsos magistros datum dicto ser Martolo subscriptum manu dicti Ratchi» (DAD, Div. canc., 44, f. 212r–212v; cf. Grujić, 2013, 28). Včasih ni jasno, kdo je predložil risbo, vendar bi lahko zaradi analogije s prejšnjim primerom sklepali, da sta Ratko Ivančić in Nikolo Radinović sama pripravila tudi risbo za poliforo Vlaha de Sorgo, čeprav se le ta v pogodbi 18. decembra 1427 omenja v lasti naročnika.¹⁰ Podobno lahko sklepamo za risbo velike polifore, ki sta jo februarja 1427 za Lovra de Gozze delala Alegreto in Dobrašin (DAD, Div. canc., 44, f. 113r). Čeprav je v pogodbi zapisano, da se risba nahaja »in manibus dicti Laurentii«, vemo, da sta mojstra v drugi, že omenjeni pogodbi za vrata z grbom in dvema angeloma Ivana de Luca izpričana kot dobavitelja risbe. Podoben primer je pogodba Vita de Resti z Radičem Bratoradovićem 18. julija 1417, kjer se omenja »uno designamento quod est penes dictum ser Vitum« (DAD, Div. canc., 41, f. 268v), Radič Bratoradović in Brajko Bogosalić pa sta 8. aprila 1426 Matteu de Viterbio de Messana narisala celo grbe, ki bodo na vodnjaku, narejenem po vzoru tistega v palači Sandalja Hraniča (DAD, Div. canc., 44, f. 5v), čeprav so pogosto prav pri izdelavi grbov naročniki sami poskrbeli za ustrezno risbo. Ratko Ivančić je 31. maja 1427 podpisal pogodbo za dva grba vojvode Radoslava Pavlovića »secundum formam et signamentum sibi datum per officiales« (DAD, Div. canc., 44, f. 147r), 28. februarja 1429 pa z Johannesom Salimbenijem za izdelavo nagrobne plošče z grbom v trikotnem polju »segondo la forma el desegno che a zo mi Zuane« (DAD, Div. canc., 45, f. 190r). Lahko, da so bili grbi tudi na kroni vodnjaka, ki jo je Andreas de Volta panoram in Benetk 11. septembra naročil pri Radonji Grubačeviču in zanjo predložil risbo.¹¹ Isti naročnik je 27. julija 1442 sklenil pogodbo z Ratkom Brajkovićem za umivalnik in omaro »secundum quod disegnatum est in quadra carta in qua ego stefanus cancellarius scripsi nomen meum« (DAD, Div. canc., 56, f. 171v).

10 »una balchonada de piera de curzula de chamegnach e che sia lavorada secondo lo desegno che a deto biagio« (DAD, Div. canc. 44, f. 213v).

11 »segondo la forma del ditto desegno datoge al ditti maistro Radogna« (DAD, Div. canc., 56, f. 237v).

12 Prvi pet nadzornikov za prenovo Dvora je bilo izvoljenih že 11. avgusta 1435 (DAD, Cons. rog., 6, f. 1r; Folnesics, 1914, 190). To so bili Juraj de Gozze, Župan de Bona, Štefan de Zamagna, Junij de Gradi in Nikola de Georgio. V vodilni vlogi je 29. oktobra in 1. decembra 1435 ter 19. marca 1436 izpričan Juraj de Gozze (DAD, Div. canc., 49, ff. 164r, 247v; Div. not. 20, f. 114r), 18. maja 1436 in 2. junija 1436 se v pogodbah poimensko navaja Nikola de Georgio (DAD, Div. canc., 49, f. 299v; 50, f. 2r), namesto katerega je bil 2. julija izvoljen njegov sorodnik Martolo de Georgio (DAD, Cons. rog., 6, f. 64v), ki je takoj v naslednjih dneh skupaj s kolegi podpisal dve pogodbi, zadnjo za enoletno delo Ratka Ivančića za Knežev dvor (DAD, Div. canc., 50, f. 35v). Leta 1437, 24. marca, pa je v pogodbi za saracenska okna z bratom Pribilović na vodilnem mestu spet Juraj de Gozze (DAD, Div. canc., 49, f. 299v).

13 Za podatke o kugi cf. Jeremić, Tadić, 1938–1940, I, 75–78.

Naročniki so predložili načrt tudi v primeru, ko je šlo za gradnjo po enotnem načrtu. Zelo zanimiv je primer obnove Kneževega dvora po požaru leta 1435. Takoj po požaru se je začela prenova posameznih, verjetno najbolj poškodovanih delov. Prva dela na Dvoru so bila izvedena po zgledu okenskih in vratnih odprtin plemiških in meščanskih hiš, predvsem nove *domus magnae Juraja de Gozze*, ki je stala v neposredni bližini Kneževega dvora »apud ecclesiam sancti Johannis prope sanctam Mariam«. (DAD, Div. canc., 49, f. 164r), torej blizu krstilnice sv. Janeza Krstnika, ki je nekoč stala na današnji Buničevi poljani, in pri stolnici sv. Marije. Juraj je med 11. avgustom 1435 in marcem 1437 vodil prvo skupino nadzornikov za popravilo in izgradnjo Kneževega dvora in orožarne.¹² Delo je prekinila epidemija kuge, ki se je pojavila v prvih dneh aprila in zaradi katere so bili od sredine maja do 1. oktobra 1437 v veljavi ukrepi o izredni upravi.¹³ V obdobju njegovega mandata med 11. avgustom 1435 in 24. marcem 1437 je bilo sklenjenih osem pogodb za gradbena in kamnoseška dela, od tega kar štiri z mojstri, ki so že sodelovali pri gradnji njegove palače. Najprej so nadzorniki Kneževega dvora – med njimi tudi Juraj de Gozze – decembra 1435 sklenili pogodbo z Radonjo Bogetičem in Božidarjem Bogdanovićem za izdelavo opečnatih obokov v orožarni in drugih delih Dvora (Grujić, 2008, 11, 41: n. 8), nato pa so 19. marca 1436 podpisali pogodbo za izdelavo stopnic in žlebov s konzolami po vzoru žlebov na hiši Župana de Bona z Dobrašinom in Nikolo Radinovićem (DAD, Div. canc. 49, f. 247v). Dva meseca kasneje, 18. maja, je bila sklenjena pogodba z Radinom in Radojem Pribilovićem za saracenska okna po vzoru oken na hiši vojvode Stipana ter za friz »a duobus scachis« in poliforo po vzoru hiše Juraja de Gozze. Leta 1437, 24. marca, sta brata Pribilović z Jurajem de Gozze in drugimi nadzorniki podpisala še aneks k pogodbi, sklenjeni 18. maja 1436, v katerem sta se zavezala, da bosta naredila še šest saracenskih oken po vzoru oken na hiši Nikše de Ostoya (Grujić, 2008, 11, 42: n. 15). 2. junija 1436 je Nikola Radinović skupaj z Andrijem Markovićem sprejel naročilo za 100 sežnjev kamnov, 6. julija 1436 je Pavel Marković obljubil, da bo v pristanišču dostavil kamne potrebne za izdelavo dveh takšnih polifor, kot je tista na dvorišču Ivana Marina de Gozze, Ratko Ivančić pa je 8. julija 1436 za eno leto stopil v službo k nadzornikom gradnje Kneževega dvora (Grujić, 2008, 11, 42: nn. 17, 18).

Druga faza obnove po 9. januarju 1439 pa je, kot kaže, potekala bolj načrtovano. Takrat je bil v Svetu naprošenih predstavljen lesen model, najverjetneje delo neapeljskega inženirja Onofrija di Giordano della Cava (Grujić, 2008, 13). Od tega dne dalje se v pogodbah za prenovo Dvora vse do leta 1443, ko so nadzorniki gradnje avgusta in septembra naročili nekaj oken po vzoru oken na hiši Ivana de Luccarisa, starejši vzori ne omenjajo več. Največkrat so se morali mojstri držati navodil inženirja Onofrija ali vodilnega kiparja Ratka Ivančiča oziroma Pietra di Martino da Milano. V pogodbah običajno uporabljena formula »ad monstram et formam« ni natančno opredeljena, iz spremljajočega povedka »indicabit«, »mostrabit« ali »dicetur« pa lahko sklepamo, da je prej šlo za ustna in praktična navodila na terenu kot pa za uporabo načrta. V pogodbah, kjer so se morali mojstri pri svojem delu nasloniti na risbe, so le te posebej omenjene, običajno pa so jih predložili nadzorniki. Ratko Ivančič in Radonja Grubačević sta po načrtih, ki so jih dali nadzorniki, 21. aprila 1439 klesala dele preddverja Kneževega dvora. Pietro di Martino da Milano je 20. marca 1440 podpisal pogodbo za dve saracenski okni, v kateri je natančno opisano, kateri so tisti elementi naročenih oken, ki se morajo zgledovati po risbi.¹⁴ Posebej so omenjeni listi in figure okrog krogovičij, obroba okna in uporabljeni kamni. Ko je Pietro 19. februarja 1441 podpisal pogodbo za izdelavo trifore, dokončanje kvadrifore in klesanje velike figure Hektorja, je morala biti kvadrifora, ki jo je začel Ratko Ivančič, dokončana po risbi (Grujić, 2008, 37–38: doc. 7; Folnesics, 1914, 190). Đuka Utšenović in Radonja Grubačević sta se 10. marca 1442 obvezala, da bosta naredila profiliran friz, okrašen z listovjem. Pri nekaterih delih sta se morala zgledovati po risbi, ki se je nahajala v kancelariji (Grujić, 2008, 39: doc. 9). Tudi Radosav Stipković se je 6. avgusta 1443 pri postavitvi dveh dimnikov ali nap kaminov (»duas caminatas«) moral zgledovati po risbi (DAD, Div. canc. 58, f. 34v). Za dekoracijo kamnite ograje velikih stopnic v Kneževem dvoru je 28. januarja 1445 kipar Pietro di Martino da Milano pripravil risbo na papirju, ki pa jo je bilo treba po podpisu pogodbe še izboljšati in sicer po vzoru Pietrovega kamnošeškega dela v sv. Frančišku.¹⁵ Najverjetneje se je to navodilo nanašalo na stebriščno ograjico pred glavnim oltarjem frančiškanske cerkve, ki jo je Pietro izdelal le nekaj let prej (13. 11. 1441, DAD, Div. not., 25, f. 142v; Fisković, 1988, 128: n. 52).

Pri nekaterih javnih naročilih iz pogodb ni jasno, kdo je izdelal risbo, vendar bi po analogijah s projektom

izdelave korne pregrade v cerkvi sv. Vlaha in projektom prenove Kneževega dvora po letu 1439 lahko sklepali, da so bili to izvajalci. Onofrio della Cava je 9. oktobra 1440 v svojem imenu in v imenu Pietra di Martino z nadzorniki gradnje vodovoda sklenil pogodbo, da bosta do konca februarja dostavila kamne za Malo česmo, ki bodo obdelani v skladu s skico, shranjeno pri notarju (DAD, Div. not., 24, 147v; Jeremić, Tadić, 1938–1940, III, 19–20). Pietro di Martino je 19. junija 1442 sklenil pogodbo za postavitev zakristije ob severni fasadi stare dubrovniške stolnice, ki bo narejena po modelu (»de segno pizulo fatto de piera molle«; DAD, Div. not., 26, ff. 56v–57v; Fisković, 1988, 124: n. 50), leta 1447, 13. junija, pa se je s prokuratorji frančiškanskega samostana dogovoril za izdelavo fontane v križnem hodniku, ki bo narejena po risbi (DAD, Div. not. 32, f. 5v).

Analiza dubrovniških pogodb je potrdila tezo Susan Connell, da so bile risbe in načrti potrebni le pri bolj zahtevnih in manj ustaljenih delih. Posledica tega je razmeroma majhno število pogodb, v katerih se omenjajo risbe in načrti. Še bolj omejeno je število mojstrov, ki so navedeni v teh pogodbah. Med približno štiridesetimi kamnoseki, ki so v prvi polovici 15. stoletja v Dubrovniku izdelovali dekorirano stavbno opremo, se risbe in načrti omenjajo le pri devetih mojstrib. Od tega smemo za štiri domnevati, da so bili sposobni izdelovati figuraliko. Prvi med njimi je Bonino da Milano, ki je v Dubrovniku prvič dokumentiran leta 1417, mesto pa je zapustil leta 1425 (Novak Klemenčič, 2011, 60–61). Njegov »naslednik« v izdelovanju figuralne dekoracije bi lahko bil kipar Ratko Ivančič. V Dubrovniku je prvič omenjen leta 1422 (DAD, Div. canc., 42, f. 66r), resnejša naročila pa je sprejemal od začetka leta 1424 dalje (DAD, Div. not. 14, f. 62). Zadnjo pogodbo v Dubrovniku je sklenil z nadzorniki za prenovo Dvora 18. februarja 1439 za štiri bifore, vendar dela do marca naslednjega leta ni dokončal, zato ga je prevzel drug mojster (DAD, Div. not. 23, f. 148r–148v). Ratko se je, kot kaže, takoj potem, ko je Pietro di Martino da Milano novembra 1439 prevzel vodenje kiparskih del pri prenovi Kneževega dvora (Novak Klemenčič, 2001–2002, 282; Grujić, 2008, 34), umaknil na Korčulo. Medtem ko je Pietro skrbel predvsem za kiparsko dekoracijo javnih objektov, je bolj preprosto figuraliko za zasebne naročnike izdeloval Ratko Brajković. Za kamin Nalka Dobriča je 6. marca 1437 izklesal dve angelski figuri in dva otroka (DAD, Div. not. 21, f. 110; Fisković, 1981, p. 39: n. 15), za umivalnik Damjana de Sorga pa 12. novembra 1442 polico, okrašeno s figurami in listovjem

¹⁴ »Et fogliami et figure se degeno lavorar et relevare, et inbastonar al lezion delli officiali segondo la mostra che fa lo designo intorno alli detti trafori. Le liste che chadeno relevade et inbastonade segondo quello ordenareno li officiali. Et la ditta lista degia aver svoglature 8 non stante che allo desegno non pareno sono 6 deziano esser relevate, et grosse segondo officiali li desegnarano, et fiorone uno alto braza 2 e largo per raxon. Et svogliato, e relevato al lezion delli officiali non exiendo dalla mostra che fa lo desegno. Ancora le piere che vol alle dette fenestre se intendano segondo stano scritte allo desegno.« (DAD, Div. not., 24, f. 39r–39v; Fisković, 1988, 119: n. 42).

¹⁵ »Item per la lista de sovra grossa mezo pe et larga de sopra palmo uno. Et questo lavorerio sia tanto lavorato dentro quanto de fora, segondo che apare in lo desegno de carta che io ho fatto e inchorare el desegno e meliorare pi che ne el lavorerio de santo Franzesco« (DAD, Div. not., 29, ff. 53v–54r; Fisković, 1988, 122: n. 45).

(DAD, Div. not. 26, f. 113v). Poleg omenjenih mojstrov se v povezavi z risbami večkrat omenjata sodelavca Alegreto Bogavčič in Dobrašin Radinović, ki sta v dvajsetih letih 15. stoletja sprejemala tako zasebna kot javna naročila za zahtevno kamnošeško opremo (cf. *supra*), ter Radonja Grubačevič, ki je po načrtih v glavnem delal za Knežev dvor (Grujić, 2008, 34, 39). Dvakrat, od tega enkrat zaradi izdelave grba, se risba omenja v pogodbah z Radićem Bratoradovićem in enkrat z Radosavom Stipkovićem, ki je po zgledu risbe delal nape kaminov ali dimnike za Knežev dvor (cf. *supra*).

Še bolj pomembni so podatki o načrtih za arhitekturo oziroma za večja kamnošeška dela. Natančna dokumentacija o postavljanju korne pregrade v cerkvi sv. Vlaha omogoča vpogled v potek javnega naročila že v dvajsetih letih 15. stoletja. Le upamo lahko, da du-

brovniški arhiv še skriva v dokumentih omenjene risbe in načrte, s katerimi bi bila dokumentacija popolna. Za sedaj izgubljeni načrti bi natančneje pojasnili tudi potek dela na palači Sandalja Hranića in na Kneževem dvoru po letu 1439, saj s sedaj dostopnimi podatki lahko le domnevamo, ne pa res dokažemo, da je bil svetnikom predložen celovit načrt oziroma model. Medtem ko so gradnjo palače Sandalja Hranića v dvajsetih letih 15. stoletja vodili kar nadzorniki, se pri gradnji Kneževega dvora poleg nadzornikov kot nekakšen polir redno pojavlja domnevni avtor lesenega modela neapeljski inženir Onofrio di Giordano della Cava, pogosto v sodelovanju z vodilnim kiparjem Ratkom Ivančičem in kasneje Pietrom di Martino da Milano. Delovanje gradbišča in funkcioniranje posameznih mojstrov na objektu prav pri Kneževem dvoru pa odpira še vrsto vprašanj.

DISEGNI E MODELLI PREPARATORII NELLA COSTRUZIONE E LA LAVORAZIONE DELLA PIETRA NELLA PRIMA METÀ DEL QUATTROCENTO A DUBROVNIK

Renata NOVAK KLEMENČIČ

University of Ljubljana, Faculty of arts, Department of art history, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija

RIASSUNTO

*Le ben conservate serie *Diversa Notariae* e *Diversa Cancellariae* dell'Archivio di Stato di Dubrovnik (Ragusa in Dalmazia) consente un'analisi dettagliata dell'uso di disegni e modelli nella costruzione e la lavorazione della pietra. Durante la prima metà del Quattrocento le dimensioni, la forma e la qualità delle opere commissionate erano di solito eseguite seguendo un precedente importante oppure un prodotto della stessa bottega. Soltanto nei casi più complessi si doveva seguire disegni o modelli. Le menzionate serie archivistiche registrano, dal secondo decennio fino alla metà del Quattrocento, circa 200 contratti per la costruzione di vari edifici e circa 240 contratti per lavori in pietra, menzionando in circa venticinque documenti l'esistenza di un disegno o di un modello preparatorio. Nello stesso periodo a Dubrovnik sono documentati circa quaranta tagliapietre, di cui soltanto nove scolpivano utilizzando disegni e modelli: tra di loro, Bonino di Jacopo da Milano e Pietro di Martino da Milano, in quel tempo i più importanti scultori a Dubrovnik, Alegreto Bogavčić, Dobrašin Radinović e Ratko Brajković, che scolpivano elementi decorativi – anche con figure – per committenti privati, e Ratko Ivančić, probabilmente lo scultore che ebbe un importante ruolo nella decorazione del Palazzo del Rettore.*

Tra i lavori pubblici, è molto ben documentata la commissione del tramezzo della chiesa di San Biagio, che conferma una pratica tipica anche nei seguenti secoli: il maestro presentava un disegno, un modello oppure uno schizzo; il committente confermava oppure sceglieva uno dei progetti proposti; con la firma del contratto erano di solito necessari disegni e modelli più dettagliati, che potevano essere utilizzati in loco.

In due casi si può seguire il lavoro nei cantieri complessi. Dall'uso dei disegni e modelli documentato nei contratti si può assumere che almeno la costruzione del palazzo del voivoda bosniaco Sandalj Hranić negli anni Venti del Quattrocento e i lavori al Palazzo del Rettore dopo l'anno 1439 si basavano su progetti architettonici complessi, che dovevano essere rispettati dai muratori, dagli scalpellini e dagli scultori in tutte le fasi della costruzione.

Parole chiave: disegno, modello, Dubrovnik (Ragusa), scultura, architettura, committenza, Bonino di Jacopo da Milano, Pietro di Martino da Milano, Onofrio di Giordano della Cava, Sandalj Hranić, Palazzo del Rettore, Quattrocento

VIRI IN LITERATURA

DAD, Div. canc. – Državni arhiv u Dubrovniku (DAD), *Diversa cancellariae*, serija 25.

DAD, Div. not. – DAD, *Diversa notariae*, serija 26.

DAD, Cons. min. – DAD, *Acta minoris consilii*.

Beritić, L. (1955): Utvrđenja grada Dubrovnika. Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

Bettarini, F. (2007): I toscani al servizio della città di Ragusa (Dubrovnik) nella prima metà del Quattrocento. *Medioevo Adriatico*, 1, 2007, 135–150.

Bettarini, F. (2012): La comunità pratese di Ragusa (1414–1434). Crisi economica e migrazioni collettive nel Tardo Medioevo, Firenze, Casa Editrice Leo S Olschki.

Connell, S. (1976): The Employment of Sculptors and Stonemasons in Venice in the Fifteenth Century. London, Warburg Institute, University of London.

Connell Wallington, S. (2000): Il cantiere secondo i dati d'archivio. V: Valcanover, F. & W. Wolters (ur.): L'architettura gotica veneziana. Atti del Convegno internazionale di studio venezia, 27–29 novembre 1996. Venezia, Istituto Venet odi Scienze, Lettere ed Arti, 35–52.

Ćosić, S. (1994): Prinos poznavanju tajništva i arhiva Dubrovačke Republike. *Arhivski vjesnik*, 37, 123–145.

Fisković, C. (1947): Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku. Zagreb, Matica hrvatska.

Fisković, C. (1967): Neobjavljeni radovi Bonina Milanca u Splitu. *Zbornik za likovne umjetnosti*, 3, 173–195.

Fisković, C. (1981): O starim dalmatinskim kamima. *Bulletin JAZU*, 1 (51), 35–79.

Fisković, C. (1988): Petar Martinov iz Milana i pojave renesanse u Dubrovniku. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 27, 89–144.

Folnesics, H. (1914): Studien zur Entwicklungs geschichte der Architektur und Plastik des XV. Jahrhunderts in Dalmatien. *Jahrbuch des Kunsthistorischen Institutes der k. k. Zentralkommission für Denkmalpflege*, VIII, 27–196.

Foretić, V. (1957–1959): Dubrovački arhiv u srednjem vijeku. *Analji Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, VI–VII, 315–316.

Goy, R. (1992): The House of Gold. Building a Palace in Medieval Venice. Cambridge, Cambridge University Press.

Grujić, N. (1991): Ladanjska arhitektura dubrovačkog područja. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti Sveučilišta, Nakladni zavod Matice hrvatske (Studije i monografije Instituta za povijest umjetnosti, 9).

Grujić, N. (2008): Onofrio di Giordano della Cava i Knežev dvor u Dubrovniku. V: Marković, P. & J. Gudelj (ur.): Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. *Zbornik radova sa znanstvenih skupova »Dani Cvita Fiskovića«* održanih 2003. i 2004. godine. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 9–50.

Grujić, N. (2013): Kuća u gradu. Studije o dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. i 16. stoljeća. Dubrovnik, Matica hrvatska, Ogranak.

Grujić, N. & D. Zelić (2010): Palača vojvode Sanda lja Hranića u Dubrovniku. *Annali Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, 48, 47–132.

Jeremić, R. & J. Tadić (1938–1940): Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika, I–III, Beograd, Centralni higijenski zavod.

Kovač, K. (1917): Nikolaus Ragusinus und seine Zeit. *Jahrbuch des Kunstgeschichtlichen Institutes der k. k. Zentral-Kommission für Erforschung und Erhaltung der kunst- und historischen Denkmale*, XI, priloga, 8–94.

Krekić, B. (1976): I mercanti e produttori toscani di panni di lana a Dubrovnik (Ragusa) nella prima metà del Quattrocento. V: Spallanzani, M. (ur.): *Produzione, commercio e consumo dei panni di lana. XII–XVIII secolo*. Firenze, Olschki, 707–714.

Lume, L. (1977): L'archivio storico di Dubrovnik, Roma, Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato – Archivi di Stato.

Novak Klemenčič, R. (2001–2002): Kiparski ukras Kneževa dvora Dubrovniku u 15. stoljeću – nekoliko priloga. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, 269–302

Novak Klemenčič, R. (2003): Dubrovniška Velika fontana. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. XXXIX, 57–91.

Novak Klemenčič, R. (2006): Kamnoseška podjetja v Dubrovniku v prvi polovici 15. stoletja. V: Jerše, S. (ur.): *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem*. Vojetov zbornik. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 463–472.

Novak Klemenčič, R. (2011): Cerkev sv. Vlaha v Dubrovniku v dvajsetih letih 15. stoletja in Bonino di Jacopo da Milano. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, n. v. XLVII, 60–74.

Novak Klemenčič, R. (2014): Rekonstrukcija fasade Kneževega dvora v Dubrovniku v času prenove Onofria di Giordano della Cava. *Annales. Series Historia et Sociologia*, 24, 2, 253–260.

Pešorda Vardić, Z. (2006): Dubrovački Antunini u kasnom srednjem vijeku, Zagreb (doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu).

Pešorda Vardić, Z. (2007): »Pučka vlastela«. Društvena struktura dubrovačke bratovštine Sv. Antuna u kasnom srednjem vijeku. *Povijesni prilozi*, XXXIII/33, 215–237.

Popović-Radenković, M. (1959): La penetrazione dei mercanti pratesi a Dubrovnik nella prima metà del XV secolo. *Archivio storico italiano*, CXVII, 503–521.

Seferović, R. & M. Stojan (2007): Čudo vode: prolegomena za ranorenesansni vodovod u Dubrovniku. *Analji Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, 44, 95–137.

Tadić, J. (1952): Građa o slikarskoj školi u Dubrovniku XIII–XVI vek, I, Beograd, Naučna knjiga.

Voje, I. (1976): Kreditna trgovina u srednjovjekovnom Dubrovniku. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

MRTVI KRISTUS Z ANGELI, SV. JANEZOM KRSTNIKOM IN SV. JANEZOM
EVANGELISTOM V IZOLI – DELO MOJSTRA OLTARNE SLIKE V FUNTANI

Tina KOŠAK

ZRC SAZU, Umetnostnozgodovinski inštitut Franceta Steleta, Novi trg 2, 1000 Ljubljana
Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor
e-mail: tkosak@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Prispevek je prva študija o oltarni sliki v podružnični cerkvi sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista v Izoli. Platno z upodobitvijo žalujočega angela, ki pridržuje mrtvega Kristusa, ter monumentalnima podobama zavetnikov cerkve sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista lahko pripišemo slikarju neznanega imena, v literaturi poimenovanem Mojster oltarne slike v Funtani, ki je v drugem in tretjem desetletju 17. stoletja deloval v severozahodnem delu Istre. Izolska slika razkriva izrazite sorodnosti z doslej znanimi platni Mojstra oltarne slike v Funtani v Kopru, Funtani in zlasti v Buzetu. Prispevek podaja slogovno in ikonografsko analizo tega kvalitetnega dela iz prve tretjine 17. stoletja v kontekstu beneškega slikarstva ter na podlagi novoodkritih arhivskih podatkov osvetljuje okoliščine njegovega naročila.

Ključne besede: slikarstvo, 17. stoletje, Izola, cerkev sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista, Mojster oltarne slike v Funtani, Jacopo Palma il Giovane, ikonografija, Kristus trpin, Mrtvi Kristus z angeli, beneško slikarstvo, cerkvene bratovščine

CRISTO MORTO CON ANGELI, S. GIOVANNI BATTISTA E S. GIOVANNI EVANGELISTA
DI ISOLA – OPERA DEL MAESTRO DELLA PALA D' ALTARE DI FONTANA

SINTESI

L'articolo è il primo studio riferito alla pala d'altare nella chiesa succursale di S. Giovanni Battista e S. Giovanni Evangelista a Isola. La tela raffigurante Cristo morto sostenuto da un angelo, con immagini monumentali dei patroni San Giovanni Battista e San Giovanni Evangelista, può essere attribuita al "Maestro della pala d'altare di Fontana", pittore anonimo, operante nella parte nord-occidentale dell'Istria nel secondo e terzo decennio del Seicento. La pala di Isola rivela marcanti somiglianze con le già note opere del Maestro a Capodistria, Fontana e, in particolare, a Pingente. Basandosi sull'analisi stilistica e iconografica e sulla recente acquisizione di dati d'archivio riferenti alle visitazioni dei vescovi di Capodistria l'autrice definisce il tempo della creazione dell'opera e propone al lettore una tesi sul presunto committente.

Parole chiave: pittura, Seicento, Isola, Chiesa di S. Giovanni Battista e S. Giovanni Evangelista, Maestro della pala d'altare di Fontana, Jacopo Palma il Giovane, iconografia, *Imago pietatis*, Cristo morto con angeli, pittura veneziana, confraternite

Podružnična cerkev sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista v središču Izole, le lučaj od župnijske cerkve sv. Mavra, skriva marsikatero presenečenje, ki pa večini obiskovalcev obalnega mesta ostanejo prikrita.¹ Med njimi sta glede na razmere v cerkveni notranjščini nenevadno dobro ohranjena polihromirana lesena oltarna slika, ki presegata kvalitetno raven oltarne opreme drugih podružničnih cerkva v mestu in zaledju.² Za molilnico bičarske bratovščine najmanjša izolska cerkev že več let ni v bogoslužni rabi; uporabljajo jo zlasti za hrambo »odslužene« opreme iz drugih cerkva, predvsem iz bližnje Sv. Katarine, ki je bila konec šestdesetih let desakralizirana in predelana v šolsko telovadnico. Do konca osemdesetih let 20. stoletja je bila cerkev še občasno v uporabi (prim. ŽAI, Inventarni popis iz leta 1989, 1), danes pa je povsem zaprta, kar je verjetno eden od razlogov, da njena oltarna oprema še ni bila podrobnejše obravnavana. Pričujoči prispevek s primerjalno slogovno analizo opredeljuje avtorstvo oltarne slike v cerkvi sv. Janeza, na podlagi ikonografske analize v kontekstu beneškega slikarstva in novoodkritih arhivskih podatkov pa pojasnjuje njeno vlogo in pomen ter osvetljuje okoliščine njenega naročila.

Manjša, po zasnovi pozognotska enoladijska cerkev z rahlo dvignjenim ravnim vzhodnim zaključkom je bila v preteklosti večkrat predelana in obnovljena; nazadnje leta 1975, ko je bila določena za občasno bogoslužje, in v letih 2004 in 2014, ko je bila v sedanjo podobo urejena tudi njena notranjščina (Tomšič, 1999, 466; ŠAK, Župnija Izola, Inventar iz leta 1982, 9; dokumentacija ZVKD Piran). V nasprotju s cerkvenim poslopjem, ki je bilo že sredi 19. stoletja v precej slabem stanju (prim. Vascotti, 1847, 118), sta se glavni leseni oltar in oltarna slika razmeroma dobro ohranila.³

Da je v cerkvi kvalitetna slikarska oprema, je razbrati že iz zapiskov Antonia Alisija, ki slike na glavnem oltarju sicer ni omenil (Alisi, 1997, 103). Nekaj pozornosti ji je posvetil le Tomaž Brejc, ki pa je zaradi »težavnih razmer v propadajočem poslopju« ni mogel natančneje opredeliti (Brejc, 1983, 123). Brejc je najverjetneje prav zaradi slabe vidljivosti v temični notranjščini delo označil kot upodobitev sv. Janeza Krstnika, ob tem pa vendarle poudaril, da gre za kvalitetno delo 17. stoletja (Brejc, 1983, 123). Vsebina slike je bila neustreznno opredeljena tudi

Slika 1: Podružnična cerkev sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista, Izola (Foto: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU)

Figure 1: Church of Sts John the Baptist and John the Evangelist, Izola, interior (Photo: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU)

v inventarnem popisu cerkva in opreme v župniji Izola leta 1982, v katerem je opisana kot podoba Marije s sv. Janezom Krstnikom in sv. Janezom Evangelistom (ŠAK, Župnija Izola, Inventarji, 1982).

Polihromirani oltar, v katerega je slika umeščena, zapolnjuje celotno vzhodno steno cerkve. Nanj so bili

- 1 O zgodovini cerkve sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista je v literaturi in publiciranih virih razmeroma malo podatkov. Agostino Valier v vizitacijskem poročilu o koprski škofiji leta 1579 o njej ni poročal (prim. Lavrič, 1986, 88–93). Tudi Manzuoli ji v svojem opisu Izole ni posvetil pozornosti (prim. Manzuoli, 1611, 29–30), ne najdemo je niti v zapisih novigrajskega škofa Giacoma Filippa Tommasinija (Tommasini, 1875 [1641], 351–353). Kratek opis cerkve zasledimo šele v krajepisu kopranske škofije Paola Naldinija (Naldini, 1700, 343; prim. tudi Darovec, 2001, 250). Nadalje je o stavbi poročal Vascotti (1847, 118; prim. tudi Capuder, 1959, 8). Podrobnejši so inventarni popisi cerkve in njene opreme iz 19. in 20. stoletja. Za krajši popis opreme nekaterih cerkva izolske župnije v inventarju iz leta 1858, v katerem je izpričan tudi *un vecchio Altare di legno* v podružnični cerkvi sv. Janeza, gl. PAK KP, 279, Župnijski urad sv. Mavra Izola, šk. 2, Protocollo di consegno della facoltà della Chiesa parrocchiale d’Isola /..., 31. 12. 1858, s. p. Za novejše inventarne popise cerkve sv. Janeza in njene opreme gl. ŠAK, Župnija Izola, Inventar iz leta 1982; ŽAI, inventarni popis iz leta 1989.
- 2 Za celovit starejši pregled cerkva v Izoli gl. Vascotti, 1847, 116–120; za novejši pregled s poudarkom na stavbi zgodovini in urbanističnem razvoju gl. Tomšič, 1999, 460–478. Prim. tudi Darovec, Kamen Kajfež, Vovk, 2010, 31–31, za pregled izolske arhitekturne dediščine, v katerem pa cerkev sv. Janeza Krstnika in Janeza Evangelista ni.
- 3 Poleg manjše perforacije platna (rokav sv. Janeza Evangelista) so vidnejše le poškodbe na robovih (zlasti desnem), ki so bili z žebljji naknadno pritrjeni na oltar.

Slika 2: Mojster oltarne slike v Funtani: Mrtvi Kristus z angeli, sv. Janezom Krstnikom in sv. Janezom Evangelistom, cerkev sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista, Izola (Foto: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU)
Figure 2: Master of the Funtana Altarpiece: Dead Christ with Angels, Sts John the Baptist and John the Evangelist, Church of Sts John the Baptist and John the Evangelist, Izola (Photo: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU)

Slika 3: Mojster oltarne slike v Funtani: Marija z otrokom, sv. Elijem in sv. Nazarijem, stolnica Marijinega vnebovzetja, Koper (Foto: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU)
Figure 3: Master of the Funtana Altarpiece: Virgin and Child with Sts Nasarius and Elio, Cathedral of the Assumption, Koper (Photo: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU)

pred kratkim naknadno nameščeni procesijski križ z večjim korpusom in fragmenti lesene opreme iz drugih podružničnih cerkva (sl. 1). Pozornejši pogled na oltarno sliko razkrije, da gre za upodobitev Mrtvega Kristusa z angeli in svetnikoma,⁴ ikonografski motiv, ki je bil v

beneškem oltarnem slikarstvu druge polovice 16. in začetka 17. stoletja zelo priljubljen.⁵ Podobo na oblačih lebdečega žalujočega angela, ki pridržuje mrtvega Kristusa, odetega v mrtvaški prt, v katerega so ga ognili ob snemanju s križa, obdajajo angelci z *Arma Christi*, spodaj pa videnju prisostvujeta zavetnika cerkve, sv. Janez Krstnik in sv. Janez Evangelist (sl. 2).

Okvirni čas nastanka oltarja in oltarne slike je mogoče določiti s pomočjo vizitacijskih zapisnikov koprskega škofa Pietra Morarija, ki jih hrani tržaški Škofijski arhiv. Vizitacija 8. avgusta 1634 je *terminus ante quem* za nastanek slike, saj sta bili takrat nad neposvečenim kamnitim oltarjem popisani »podobi sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista« (ADT, ADC, b. 30, fol. 11).⁶ Do naslednje vizitacije novembra 1636 so cerkev prenovili, stari kamniti oltar zamenjali z novim lesenim s stranski ma kipoma sv. Štefana in sv. Lovrenca, vanj pa namestili »staro sliko«, kot je *Mrtvega Kristusa z angeli, sv. Janezom Krstnikom in sv. Janezom Evangelistom* označil Morari (ADT, ADC, b. 30, fol. 32v).⁷ Da gre za oltar in sliko, ki sta bila izdelana za to cerkev, poleg izrazito monumentalnih podob obeh cerkvenih zavetnikov potrjujeta tudi skladnost kompozicije z oltarnim nastavkom in oltarja s cerkveno notranjščino in primerjava z oltarno opremo v okoliških cerkvah. Oblikovne sorodnosti lesenega oltarja v cerkvi Loretke Matere božje v bližnjem Jagodju, zlasti vegetabilni dekorativni vzorci in angelske glave na frizu nastavka ter skoraj povsem identične figure klečečih angelov na oltarni menzi, kažejo na to, da sta bila oltarja pri Sv. Janezu in v Jagodju najverjetneje izdelana v isti delavnici. Jagodska cerkev je bila kot ustanova družine De Lise z listino potrjena leta 1630 (Naldini, 1700, 357–358; Darovec, 2001, 260–261),⁸ napis na prekladi nad portalom sporoča, da so gradnjo končali leta 1633,⁹ leta 1634 pa je novozgrajeno cerkev posvetil škof Morari (Naldini, 1700, 357–358; Darovec, 2001, 260–261). Letnica na podstavku enega od oltarnih kipov v Jagodju priča, da je bil oltar izdelan leta 1636.

Paolo Naldini navaja, da je bila cerkev sv. Janeza, ki jo je 18. aprila 1459 slovesno posvetil koprski škof Gabrijel de'Gabrieli, sedež izolske bratovščine sv. Križa

4 O. pl., 205 x 134 cm.

5 Primer upodobitve Mrtvega Kristusa z angeli na slovenski obali je tudi oltarna slika v cerkvi sv. Andreja v Koštaboni, pri kateri se je neznani slikar naslonil na prevodno grafiko. Mrtvi Kristus je delno posnet po grafičnem listu Hendricka Goltziusa po inveniji Bartholomaeusa Sprangerja. Nekdaj je bila slika s tem motivom tudi v zbirki družine Gianneli. Prim. Semi, 1930, fig. XXVIII; Brejc, 1983, 48–49, 137, 210; za Goltziusovo grafiko po Bartholomeusu Sprangerju gl. Hollstein, VIII, 109, H. 320; za *Polaganje v Grob* Jurija Venture v podružnični cerkvi v Vabrigi pri Taru, ki prav tako zrcalno povzema Goltziusovo grafiko, prim. zlasti: Prijatelj, 1975, 24; Gardina, 2003, 52–57, kat. št. 7; Kudiš Burić, 2006c, 533–543, kat. št. 485 (s citirano literaturo). Za podrobnejšo ikonografsko analizo motiva glej spodaj.

6 *Vidit etiam eccl[esi]am S.º Ioannis Euangelistae. H[ab]jet unicu[m] altare lapideu[m] no[n] consecratu[m] cu[m] imaginib[us] S.º Ioan[n]is Bapt[ist]ae et Euangelistae. Circum autem s[u]nt imagines S.º B. .../ Societatis S.º Ioan[n]is Euangelistae cuius confr[at]res indu[u]nt nigro sacco. .../.* (ADT, ADC, b. 30, fol. 11).

7 *Visitavit Eccl[esi]am S.º Ioannis Bapt[ist]ae in qua vidit iconem[us] lignae[m] di novo fabrē factam cu[m] pictura veteri, et habet à latere dextro imaginem S.º Stephani à sinistro S.º Laurentii cum tribus Angelis in sumitate. In reliquis Eccl[esi]ia est reformata. Celebratur semel in mense ex obligatione societatis.* (ADT, ADC, b. 30, fol. 32v).

8 Za najstarejše opise cerkve Loretke Matere božje v publiciranih virih gl. Tommasini, 1837 [1641], 353; Naldini, 1700, 357–358. Omembe v nekaterih arhivskih virih: ADT, ADC, b. 30, fol. 10 (poročilo o posvetitvi v vizitacijah Pietra Morarija); ADT, ADC, b. 40, fol. 125v–126v, 332r–v; b. 41, fol. 74r, 371v, 628r (opisi v vizitacijah Francesca Zena; objava vira: Vincoletto, 2012); za poznejše vire o cerkvi, vključno s popisom opreme in beležkami o ustanovi iz 19. stoletja PAK KP, 279, Župnijski urad sv. Mavra Izola, a. e. 1, 2.

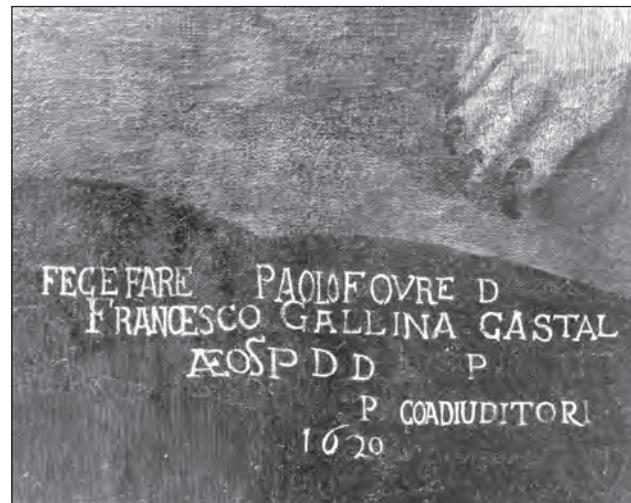
9 Napis na prekladi: *.../ D AGOSTO 1633 // ZANIN DE LISE O MORO PER SVA DEVOTIONE.*

Slika 4: Mojster oltarne slike v Funtani (in delavnica): Hudičeve maščevanje z gorečim oljem, cerkev sv. Nikolaja, Koper (Foto: Dokumentacija RC ZVKD)

Figure 4: Master of the Funtana Altarpiece (and the workshop): The Devil and the Burning Oil, Church of St Nicholas, Koper, 1620 (Photo: Archive of the Restoration Centre, Ljubljana)

(Naldini, 1700, 343–344; prevod v: Darovec, 2001, 250; prim. tudi Luglio, 2000, 101). V kratkem opisu cerkve je Naldini pohvalil njeno razkošno opremo, pri čemer je posebej izpostavil srebrnino (Naldini, 1700, 343–344; Darovec, 2001, 250).¹⁰ Glede na Naldinijeve podatke bi mogli domnevati, da je bilo naročilo oltarne slike povezano z bratovščino sv. Križa. Na takšno sklepanje napeljuje tudi podoba angela, ki pridržuje mrtvega Kristusa (nem. *Engelpietà*),¹¹ saj gre za motiv, ki izvira iz ikonografskega tipa Kristusa trpina (*Imago pietatis*) in se tesno navezuje na ikonografijo pasijona (prim. Mâle, 1908, 101–103; Panofsky, 1927, 261–308; Osten, 1935; Berliner, 1955, 35–152; Osten, 1967, 601–621; Schiller, 1968, 2, 210–238, zlasti 231–233; Eisler, 1969, zlasti 235–238; Mersmann, 1972, coll. 87–95; Suckale, 1977, 177–208; Belting, 1991, 53–105, 107–143; Ridderbos, 1998, 145–181).

Slika 5: Mojster oltarne slike v Funtani (in delavnica): Hudičeve maščevanje z gorečim oljem, cerkev sv. Nikolaja, Koper, detail (Foto: Dokumentacija RC ZVKD)

Figure 5: Master of the Funtana Altarpiece (and the workshop): The Devil and the Burning Oil, Church of St Nicholas, Koper, 1620, detail (Photo: Archive of the Restoration Centre, Ljubljana)

Čeprav pogled na prizor z Mrtvim Kristusom resda prikliče v spomin Naldinijevu pojasnilo povoda za ustanovitev cerkve, »V želji, da bi v srca svojih bratov družabnikov vtisnila spomin na krvave rane križanega Odrešenika, se bratovščina sv. Križa, ki ima tu sedež, ni naključno odločila, da bo častila oglavljenega Kristusovega predhodnika /.../.« (Darovec, 2001, 250; prim. Naldini, 1700, 343),¹² pa arhivske raziskave kažejo drugače. V doslej raziskanih arhivskih virih ni bilo mogoče najti podatkov, ki bi potrdili delovanje bratovščine sv. Križa v cerkvi sv. Janeza v 17. stoletju; izpričana ni niti v pregledih izolskih bratovščin, ki temeljijo na škofijskih poročilih o njihovih prihodkih in izdatkih iz druge polovice 17. in 18. stoletja (gl. Bonin, 2009, 87–116; Bonin, 2011a, 67–94; prim. tudi Luciani, 1872, 1080).

Jasnejšo podobo o upravljanju cerkve sv. Janeza v 17. stoletju kažejo vizitacijski zapisniki koprskih škofov. Iz Morarijevega poročila iz leta 1634 je razbrati, da je ob njegovem obisku v cerkvi delovala bratovščina sv. Janeza Evangelista (ADT, ADC, b. 30, fol. 11).¹³ Iz vizitacijskega zapisnika Francesca Zena pa je razvidno, da

¹⁰ La terza [chiesa] è di San Gio. Battista. La Confraternità del Santissimo Crocifisso, che qui risiede, per imprimere nel Cuore de'suoi Sodali le sanguinose Piaghe del Redentore trasitto, non à caso prescielse per Tutelare il precursore decollato. Non è molto vasta mà // di giro, mà di sacre Sappelletili, e di ricchi argenti à sufficienza ingrandita. Se ne legge la solenne Consecratione per mano di Gabriele de'Gabrieli alli dieciotto Aprile del mille quattro cento cinqanta nove. (Naldini, 1700, 343–344).

¹¹ Poimenovanje motiva, za katerega je v nemščini že dlje uveljavljen in splošno razširjen izraz *Engelpietà* (prim. Osten, 1967, 601), v drugih evropskih jezikih ni ustaljeno in poenoteno. Ker pri poimenovanju prevladujejo opisne označke (v italijanščini npr. Cristo morto con angeli, Cristo morto sorreto da angeli, Cristo morto sostenuto dagli angeli), takšno poimenovanje uporabljam tudi v tem prispevku.

¹² Za prepis opisa v izvirniku glej op. 10.

¹³ Za transkripcijo opisa cerkve v vizitacijskem zapisniku glej op. 6.

Slika 6: Mojster oltarne slike v Funtani: Bog Oče s svetniki, župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja, Buzet (Bralić, Kudiš Burić, 2006, 147)
Figure 6: Master of the Funtana Altarpiece: God the Father with Saints, Parish church of the Assumption, Buzet (Bralić, Kudiš Burić, 2006, 147)

je bila cerkev bratovščinska tudi še v drugi polovici 17. stoletja, vendar bratovščina v njegovih zapisnikih ni poimensko opredeljena (ADT, ADC, b. 40, fol. 113v–114r; ADT, ADC, b. 41 fol. 376v; za objavo vira: Vincoletto, 2012). Čeprav ob trenutnem stanju arhivskih raziskav ni mogoče podati povsem dokončnega odgovora na vprašanje, kdo je bil naročnik oltarne slike, se zdi glede na znane podatke verjetno, da jo je naročila bratovščina sv. Janeza Evangelista.

Slogovne značilnosti izolske slike *Mrtvi Kristus z angeli, sv. Janezom Krstnikom in sv. Janezom Evangelistom* omogočajo precej zanesljivo opredelitev njenega

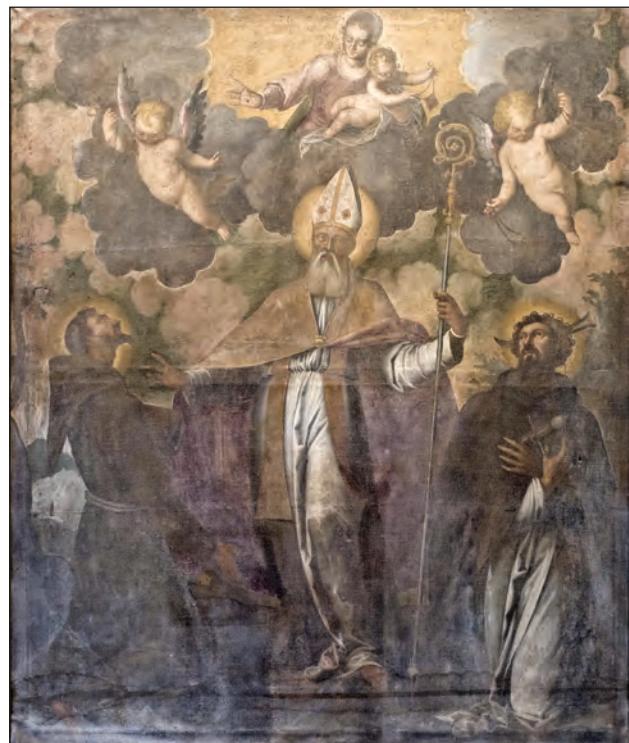
avtorstva. Kompozicijska zasnova, tipološke značilnosti, kolorit in slogovne karakteristike kažejo izrazite sorodnosti s šestimi platni iz treh koprskih cerkva in tremi oltarnimi slikami v hrvaški Istri, ki jih je na podlagi slogovnih sorodnosti in podatkov o okolišinah njihovega nastanka v enovit opus povezala Nina Kudiš.¹⁴ Pripisala jih je delavnici beneško šolanega mojstra, ki je – kot je sklepati po lokacijah večine ohranjenih platen oziroma njihovih likovnih vzorih – domnevno delovala v Kopru ob koncu prve in na začetku druge četrtnine 17. stoletja, naročila pa je prejemale tudi iz drugih delov Istre (Kudiš Burić, 2005a, XLIV; Kudiš Burić, 2005b, 123–125, 236–237, 242–243,

¹⁴ Za naknadno potrditev atribucije izolske slike se zahvaljujem Nini Kudiš. Ko je bilo pričujoče besedilo že zaključeno, mi je v korespondenci zaupala, da je do podobnih zaključkov pri svojih raziskavah povsem ločeno in brez moje vednosti prišla tudi sama (korespondenca 29. 9.–2. 10. 2016).

kat. št. 157, 314, 326; Kudiš Burić, 2006a, 69; Kudiš Burić, 2006b, 147–148, 154–155, 171–174, kat. št. 46, 58, 75; Kudiš Burić 2006d, 235, 237–238; Kudiš Burić, 2007, 175–178). Med zanimi koprskimi deli zaenkrat še neidentificiranega Mojstra oltarne slike v Funtani, kot ga je Kudiševa poimenovala po njegovem najmonumentalnejšem delu, oltarni sliki v župnijski cerkvi sv. Bernarda v Funtani, so štiri platna z upodobitvami legende sv. Nikolaja v cerkvi sv. Nikolaja v Kopru, slika Marije z otrokom, sv. Elijem in sv. Nazarijem na južni stranski steni pevske empore v koprski stolnici (sl. 3) ter slika Marije z otrokom in svetniki iz nekdanjega benediktinskega samostana San Nicolo d'Oltra v Ankaranu v stalni zbirki Pokrajinskega muzeja Koper, po kateri je slikar poznan tudi kot »Nikolajev mojster«¹⁵ (prim. Kudiš Burić, 2006b, 69, 171–174; Kudiš Burić, 2007, 175–178).

Koprske slike so bile v starejši literaturi obravnavane nepovezano in precej nepoglobljeno. Antonino Santangelo je za legendo sv. Nikolaja domneval, da je delo več rok. Štiri platna v cerkvi sv. Nikolaja v Kopru – *Sv. Nikolaj prejme redovna oblačila*, domnevno *Poklicanje sv. Nikolaja*, *Hudičeve maščevanje z gorečim oljem* in *Smrt sv. Nikolaja* –, ki so bila, kot je sklepati po delno ohranjenem napisu na eni izmed slik (sl. 4, 5),¹⁶ leta 1620 naslikana po naročilu koprske bratovščine mornarjev,¹⁷ je Santangelo pripisal dvema beneško šolanim, a lokalno delujočima slikarjem. Prvi naj bi bil naslikal prizor *Sv. Nikolaj prejme redovna oblačila*, na katerem je Santangelo prepoznał vplive Tintoreta, drugemu pa je pripisal *Hudičeve maščevanje z gorečim oljem* (Santangelo, 1935, 41, 61–62). Podobno je serijo opredelil Francesco Semi (Semi, 1975, 211, 392–395). Brejc je štiri dela v cerkvi sv. Nikolaja nepovezano označil za dela beneških slikarjev 17. stoletja (Brejc, 1983, 124–126, 131; prim. tudi Gardina, 1988, 60–61). Na sliki *Hudičeve maščevanje z gorečim oljem* je ob napisu spodaj levo še lahko razbral letnico 1620, ki po zadnji restavraciji ni več vidna, saj jo prekriva leseni okvir (prim. Brejc, 1983, 126; Santangelo, 1935, 62; Pasian, 1999a, 88, kat. št. 119). Kot opus enega samega slikarja, ki je na začetku 17. stoletja deloval v Kopru, je štiri prizore iz cikla sv. Nikolaja prvi opredelil Alessio Pasian (1999a, 87–88, kat. št. 119).

Manj pozornosti je bila deležna slika Marije z otrokom, sv. Nazarijem in sv. Elijem v koprski stolnici, o kateri je Semi zapisal, da je bila v začetku 20. stoletja temeljito preslikana (Semi, 1934, 73; Semi, 1975, 197). Morda je bila tudi zato v poznejši literaturi večkrat ovre-

Slika 7: Mojster oltarne slike v Funtani (in delavnica ?): Marija z otrokom, sv. Frančiškom Asiškim, sv. Niceforjem in sv. Petrom Veronskim, Zavičajni muzej Buzet (Foto: S. Nikolić)

Figure 7: Master of the Funtana Altarpiece: Virgin and Child with Sts Francis of Assisi, Niceforo and Peter the Martyr, Regional Museum Buzet (Photo: S. Nikolić)

dnotena kot zgolj povprečno delo neznanega beneškega slikarja z začetka 17. stoletja (Santangelo, 1935, 43; Brejc, 1983, 131; Lucchese, 1999, 50–51, kat. št. 29).

Podobno kot platna v cerkvi sv. Nikolaja je tudi ankaranska oltarna slika Marije na prestolu z otrokom in svetniki v koprskem Pokrajinskem muzeju dolgo veljala za delo neznanega posnemovalca Tintoretta (prim. Semi, 1935, 18; Semi, 1937, 184–185; Mikuž, 1964, 28, kat. št. 37; Brejc, 1983, 59, 171), podrobnejših raziskav pa je bila deležna šele v devetdesetih letih. Medtem ko jo je Alberto Craievich opredelil kot delo iz konca 16. oziroma začetka 17. stoletja, ki kaže vzore Jacopa Palme mlajšega (1548–1628), v posameznih slogovnih poudarkih pa se

¹⁵ Pokrajinski muzej Koper, o. pl. 283 x 183 cm; inv. št. 3295. V koprskem muzeju je slika razstavljena kot delo t. i. Nikolajevega mojstra.

¹⁶ Na sliki *Hudičeve maščevanje z gorečim oljem* je tik ob spodnji stranici okvirja delno razviden napis z imeni udov bratovščine sv. Nikolaja (med njima bratovščinskega gasta), ki sta v imenu bratovščine poskrbela za naročilo. Spodnji del zapisa, ki vključuje letnico, prekriva okvir, zato v trenutnem stanju letnica ni vidna. Fotografije, ki so kot del restavratorske dokumentacije nastale v sedemdesetih letih 20. stoletja, ko je serijo restavriral Miha Pirnat, kažejo stanje brez okvirja, zato je na njih razviden tudi del napisa, ki je pod njim. Fotografije in krajše restavratorsko poročilo hrani Oddelek za dokumentiranje, Restavratorski center ZVKD. Ohranjeni del zapisa, razviden na fotografijah, je: *FECE FARE PAOLO FOVRE D / FRANCESCO GALLINA CASTAL / ÆOSP DD [...] P [...] / P CÓADIUDITORI / 1620*.

¹⁷ Za koprsko bratovščino sv. Nikolaja gl. Lavrič, 1986, 63–64; Bonin, 2009, 315–340; Bonin, 2011a, 253–272; Bonin 2011b, 421–440; Bonin, 2014, 182–183; Bonin, 2016, 49–50; prim. tudi Luglio, 2000, 156.

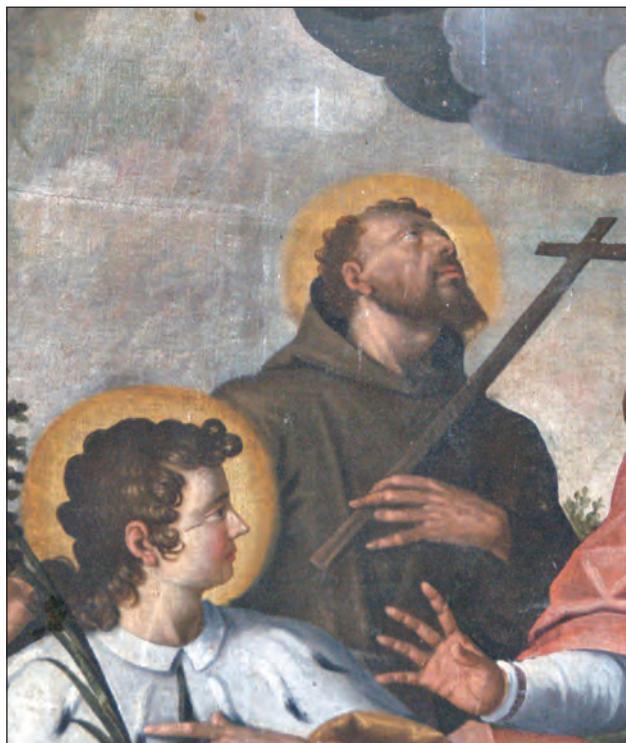

Slika 8: Mojster oltarne slike v Funtani: Mrtvi Kristus z angeli, sv. Janezom Krstnikom in sv. Janezom Evangelistom, cerkev sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista, Izola, detail (Foto: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU)

Figure 8: Master of the Funtana Altarpiece: Dead Christ with Angels, Sts John the Baptist and John the Evangelist, Church of Sts John the Baptist and John the Evangelist, Izola, detail (Photo: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU)

približa Alessandru Maganzi (1556–1630), jo je Nina Kudiš sprva povezala z opusom beneškega slikarja grškega porekla Antonia Vassillacchija, imenovanega Aliense (1556–1629; prim. Craievich, 1999, 100–101, kat. št. 148; Kudiš Burić, 1999, 220, op. 23).

Šele temeljitejša celostna raziskava istrske slikarske dediščine je razkrila, da štiri platna iz cerkve sv. Nikolaja, slika iz koprsko stolnice in oltarna slika iz Ankarana v koprskem Pokrajinskem muzeju pripadajo opusu delavnice slikarja, ki je v prvi tretjini 17. stoletja verjetno deloval v Kopru, naročila pa je prejemal tudi iz južnejših delov Istre (Kudiš Burić, 2005a, XLIV; Kudiš Burić, 2005b, 123–125, 236–237, 242–243, kat. št. 157, 314, 326; Kudiš Burić, 2006a, 69; Kudiš Burić, 2006b, 147–148,

Slika 9: Mojster oltarne slike v Funtani: Bog Oče s svetniki, župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja, Buzet, detail (Foto: T. Košak)

Figure 9: Master of the Funtana Altarpiece: God the Father with Saints, Parish church of the Assumption, Buzet, detail (Photo: T. Košak)

154–155, 171–174, kat. št. 46, 58, 75; Kudiš Burić 2006d, 235, 237–238; Kudiš Burić, 2007, 175–178). Za župnijsko cerkev Marijinega vnebovzetja v Buzetu je naslikal oltarno sliko Boga Očeta s svetniki Karлом Bromejskim, Frančiškom Asiškim, Benediktom ter Kozmo in Damijanom (sl. 6), v tamkajšnjem mestnem muzeju pa hranijo oltarno sliko Matere božje s sv. Niceforom, Frančiškom Asiškim in Petrom Veronskim iz cerkve sv. Janeza Krstnika v naselju Sv. Ivan pri Buzetu (sl. 7).¹⁸

Na Koper se tako zgodovinsko kot tudi likovno tesno navezuje oltarna slika Marije z otrokom in svetniki sv. Nikolajem, Frančiškom Asiškim, Bernardom in Antonom Puščavnikom v župnijski cerkvi sv. Bernarda v Funtani, na kateri podoba Marije z otrokom posnema Marijo s svetniki Vittoreja Carpaccia v koprski stolnici (Kudiš Burić, 1999, 211; Kudiš Burić, 2005b, 123–124, kat. št. 157; Kudiš Burić, 2006b, 171–174, kat. št. 75).¹⁹ Izbiro slovite koprsko umetnine kot likovnega vira za

¹⁸ Zavičajni muzej Buzet, o. pl., 195 x 163 cm. Zahvaljujem se kustosu Sašu Nikoliću, ki mi je omogočil ogled platna, sicer hrانjenega v muzejskem depozitumu.

¹⁹ Izbor literature o Carpaccievi oltarni sliki *Marija s svetniki* v koprski stolnici: Molmenti, 1907, 22–23; Caprin, 1907, 103–104; Alisi, 1932, 49–52; Pignatti, 1955, 150, 157; Brejc, 1983, 132–133; Sgarbi, 1994, 232–233, kat. št. 52; Pasian, 1999b, 41–43; Gardina, 2003, 24–26; Humfrey, 2005, 29, 144; Gentilli, 2015, zlasti 93–95.

Slika 10: Mojster oltarne slike v Funtani: Mrtvi Kristus z angeli, sv. Janezom Krstnikom in sv. Janezom Evangelistom, cerkev sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista, Izola, detail (Foto: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU)

Figure 10: Master of the Funtana Altarpiece: Dead Christ with Angels, Sts John the Baptist and John the Evangelist, Church of Sts John the Baptist and John the Evangelist, Izola, detail (Photo: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU)

Slika 11: Mojster oltarne slike v Funtani (in delavnica ?:) Marija z otrokom, sv. Frančiškom Asiškim, sv. Niceforjem in sv. Petrom Veronskim, Zavičajni muzej Buzet, detail (Foto: S. Nikolić)

Figure 11: Master of the Funtana Altarpiece: Virgin and Child with Sts Francis of Assisi, Nicephor and Peter the Martyr, Regional Museum Buzet, detail (Photo: S. Nikolić)

oltarno sliko v Funtani utemeljujejo ne le slikarjevo poreklo ter izjemni umetnostni in kulturnozgodovinski pomen koprske oltarne slike, temveč tudi konkretno zgodovinske okoliščine. Posestvo Funtana naj bi bil že leta 1595 pridobil Bernardo Borisi, eden vidnejših članov rodbine, ki je od leta 1617 izpričana v koprskem plemiškem svetu (prim. De Totto, 1939, 23–24; Cherini, Griot, 1998, 76; Marković, 2005, zlasti 81–82; Štoka, Žitko, Seražin, 2015, 29–30). Le nekaj let po sprejetju v plemiški svet, leta 1621, je Bernardo Borisi izpričan kot pobudnik prenove funtanske župnijske cerkve, še pred sredino naslednjega leta pa je naročil tudi sliko Marije s svetniki za veliki oltar (Kudiš Burić, 2006b, 171; Kudiš Burić 2006d, 235; Kudiš Burić, 2007, 175; prim. tudi Alisi, 1997, 78; Baldini, 1993, 7; Bartolić, Grah, 1999, 69). Namen in razlogi za vključitev osrednje koprske Marijine podobe v kompozicijo oltarne slike v Funtani so presegli spretno slikarjevo citiranje. Odločitvi, na

katero je gotovo vplival sam naročnik, je najverjetneje botroval simbolični pomen Carpaccieve slike za meščane Kopra (prim. Gardina, 2003, 26, op. 18). Umestitev najpomembnejše koprske nabožne podobe, ki je bila bržkone kultna že v 17. stoletju, na oltarno sliko v cerkvi na Borisijevem posestvu med Porečem in Vrsarjem lahko razumemo tudi kot naročnikov poklon in izraz pripadnosti mestu Koper.

Za Mojstra oltarne slike v Funtani in njegovo delavnico pa je vendarle tudi sicer značilna izrazita eklektičnost. Na njegovih platnih so predvsem v načinu gubanja in teksturi draperije razvidni neposredni vplivi Alieneseja, v sami kompoziciji, umestitvi figur in njihovi gestiki pa se je navezoval na Palmo mlajšega, zaradi česar Nina Kudiš domneva, da je bil v Benetkah najverjetneje v tesnem stiku z obema; razlike v kvaliteti in slikarskem rokopisu po njenem mnenju kažejo na to, da je vodil delavnico z več pomočniki (Kudiš Burić, 2006b, 174;

Slika 12: Jacopo Palma II Giovane: Marija z otrokom in svetniki, cerkev sv. Marka, Milano

Figure 12: Jacopo Palma II Giovane: Virgin and Child with Saints, San Marco, Milano (Mason Rinaldi, 1984, 448)

Kudiš Burić 2006d, 237–238; Kudiš Burić, 2007, 176).

Mojster oltarne slike v Funtani je posamezne slogovne rešitve in motive črpal tudi pri drugih velikih slikarjih beneškega *cinquecenta*. Ženska z otrokom na sliki *Sv. Nikolaj prejme redovna oblačila* v cerkvi sv. Nikolaja v Kopru je zrcalno posneta po Tintoretovem Čudežu sv. Marka (Benetke, Gallerie dell'Accademia, prim. Brejc, 1983, 125), ležeči moški, s hrbotom obrnjen proti gledalcu, pa povzema motiv, ki se pogosto pojavlja tako na Tintorettovi kompozicijah – med drugim ga srečamo na

že omenjenem Čudežu sv. Marka kot vojaka v rdečem oklepu (Kudiš Burić, 2007, 177), na *Obujenju Lazarja* kot bolnika (Minneapolis Institute of Art) in kot Adama na sliki *Adam in Eva* (Benetke, Gallerie dell'Accademia) – kot tudi pri Palmi mlajšem, denimo na *Spreobrnjenju sv. Pavla* (Madrid, Prado). Ker so bila nekatera od teh del reproducirana v prevodni grafiki, po njih posneti motivi na koprski sliki pa so upodobljeni zrcalno, je mogoče sklepati, da je delavnica snovala kompozicije tudi z uporabo grafičnih listov.²⁰

Primerjava slik iz Kopra, Funtane, Buzeta in Izole razkriva, da je Mojster oltarne slike v Funtani pogosto upodabljal iste like in ponavljal njihovo gestiko in mimo. Fizionomija obraza sv. Antona Puščavnika na oltarni sliki v Funtani je tako domala identična sv. Nazariju na sliki v koprski stolnici, zelo soroden pa je tudi sveti škof na sliki v koprskem Pokrajinskem muzeju. Sv. Peter Veronski na platnu v buzetskem Mestnem muzeju močno spominja na sv. Frančiška na oltarni sliki v Funtani. Podobno je na koprski sliki *Sv. Nikolaj prejme redovna oblačila* večkrat upodobljen isti tip bradatega starca z belo brado in visokimi ličnicami. Malce spremenjenega ga v podobi Boga Očeta srečamo tudi na oltarni sliki v župnijski cerkvi v Buzetu, medtem ko sv. Kozma na isti sliki posnema gestikulacijo sv. Elija na sliki v koprski stolnici.

Del svojega »stalnega repertoarja« je Mojster oltarne slike v Funtani uporabil tudi na izolskem *Mrtvem Kristusu*. Sv. Janez Krstnik je skoraj povsem identičen sv. Frančišku Asiškemu na oltarni sliki v stranskem oltarju buzetske župnijske cerkve (sl. 8, 9). Frontalna in malce toga postavitev ter obrazni tip sv. Janeza Evangelista so zelo blizu buzetskemu sv. Damijanu, obenem pa enake obrazne poteze prepoznamo tudi na upodobitvi mladega sv. Nikolaja na domnevнем *Poklicanju sv. Nikolaja* v Kopru. Sorodnosti s sliko v župnijski cerkvi v Buzetu so zelo očitne tudi v postavitvah obeh svetnikov (zlasti v kontrapostnih linijah klečečih Kozme in Damijana ter izolskega Janeza Krstnika) ter v detajlih, kot so na primer široke nosnice Karla Boromejskega in izolskega žalujočega angela. Simetrična kompozicija izolske slike, na kateri kopica temno sivih oblakov predstavlja ločnico med razgibanimi lebdečimi angeli in Kristusom ter poudarjeno monumentalnima, a razmeroma statičnima podobama svetnikov, je zasnovana izrazito sorodno prizoroma na obeh buzetskih platnih in na koprski *Mariji z otrokom*, sv. *Elijem in sv. Nazarijem*. Čeprav je slika Marije s svetniki v Mestnem muzeju v Buzetu slabo ohranjena, kar otežuje analizo slikarskega rokopisa, so tudi na njej razvidne tesne paralele z izolsko sliko, med drugim v upodobitvah angelcev (sl. 10, 11).

Podobno kot obe platni v Buzetu (Kudiš Burić, 2006b, 148, 154–155, kat. št. 46, 58; Kudiš Burić, 2007, 176) se tudi izolski *Mrtvi Kristus* tesno navezuje na opus Palme mlajšega. V prid tezi, da je Mojster oltarne slike v Funtani dobro poznal Palmova dela ali se morda celo

20 Za prevodne grafike Jacoba Mathama po Tintorettovi sliki Čudež sv. Marka gl. Widerkehr, 2007, 228, kat. št. 111.

izoblikoval v njegovi neposredni bližini, kažejo tako kompozicija kot tudi postavitev, gestika in fizionomija figur. Na kamnu klečeči Janez Krstnik, ki pogleduje proti Kristusu, je rahlo predelana različica tipa, ki ga je Palma upodobil večkrat, med drugim okrog leta 1618 na oltarni sliki Marije z otrokom in svetniki Janezom Krstnikom, Karlom Boromejskim in Frančiškom Asiškim za glavni oltar cerkve kapucinskega samostana v Gargnanu (danes v stranski kapeli cerkve sv. Marka v Miljanu, sl. 12), na oltarni sliki *Bog Oče z mrtvimi Kristusom, angeli in svetniki* v beneški cerkvi San Lio, okvirno datirani med leti 1615 in 1619 (prim. Mason Rinaldi, 1984, 93, 125, 429, 448, kat. št. 151, 408, sl. 644, 710), in na pripravljalni risbi za oltarno sliko Marije z otrokom, sv. Janezom Krstnikom in sv. Frančiškom v skicirki *Studio di disegni di Giacomo Palma* (London, British Museum; za skicirko zlasti Mason Rinaldi, 1973, 125–143; Mason Rinaldi, 1990, 11–29).²¹ Na Palmo močno spominja tudi izolski Kristus; sorodno, a zrcalno je, denimo, upodobljen na oltarni sliki Svetе Trojice z mrtvimi Kristusom, svetniki in nadangelom Gabrielom (Bergamo, Academia Carrara, inv. št. 434/855). Čeprav je paralele s Palmo opaziti tudi pri Janezu Evangelistu – v obraznih potezah na primer spominja na Janeza Evangelista na oltarni sliki Marija z otrokom in svetniki v cerkvi Santa Maria degli Angeli v Muranu in na oltarni sliki v frančiškanski samostanski cerkvi San Francesco della Vigna, enem poznejših del, naslikanih po letu 1625 (za sliki gl. Mason Rinaldi, 1984, 120, 148, kat. št. 369, 592, sl. 642, 763) –, pa je Mojster oltarne slike v Funtani pri umestitvi te figure v kompozicijo pokazal malce več izvirnosti.

Kljub navezavam na Palmo izolsko sliko odlikujejojo tudi pomembne razlike. Poudarjena muskulatura, trše, mestoma robate obrazne poteze, nenavadno močni in polni nimbi ter izrazit kolorit, prepoznaven po zlatorumenem spektru nimbov, so značilnosti, ki potrjujejo, da je Mojster oltarne slike v Funtani izoblikoval svojstven in prepoznaven likovni izraz.

Pri okvirnem datiranju izolskega Mrtvega Kristusa je poleg arhivskih podatkov, pridobljenih iz vizitacijskih zapisnikov, v pomoč tudi slogovna primerjava z drugimi deli Mojstra oltarne slike v Funtani. Kot rečeno, kaže tako v kompoziciji kot v posameznih detajlih najizrazitejše sorodnosti s platnoma v župnijski cerkvi v Buzetu in tamkajšnjem Mestnem muzeju, ki ju je Nina Kudiš datirala v trideseta leta 17. stoletja; slednjega v čas izgradnje cerkve sv. Janeza Krstnika pri Buzetu, ki je

bila dokončana leta 1634 (gl. Kudiš Burić, 2006b, 148, 56–57, kat. št. 46, 58; Kudiš Burić, 2007, 175–176). Na podlagi tega lahko domnevamo, da je izolska slika nastala v približno istem obdobju, ob koncu dvajsetih ali še verjetneje na začetku tridesetih let 17. stoletja.

Mrtvi Kristus pri Sv. Janezu se tudi ikonografsko tesno navezuje na beneško likovno tradicijo. Upodabljanje Kristusa trpina (v lokalnem dialektu *Cristo passo*)²² je v beneškem slikarstvu ob koncu 13. stoletja vzpodbudil grško-bizantinski *Akra Tapeinosis*, ki je v Benetke prišel preko ikonskega slikarstva (Barcham, Puglisi, 2006, 403–429; Barcham, Puglisi, 2011, 10; Constantoudaki-Kitromilides, 2013, 147–190). Motiv Mrtvega Kristusa z angeli srečamo na Beneškem že pred sredino 15. stoletja, na primer na Donatellovem reliefu na velikem oltarju v baziliki sv. Antona v Padovi, v beneškem slikarstvu pa se uveljavlji kmalu po sredini 15. stoletja, zlasti z deli Giovannija Bellinija (ok. 1430–1516), Carla Crivellija (ok. 1430–1495), Antonella da Messine (ok. 1430–1479) in Alviseja Vivarinija (ok. 1446–1502), ki so skupino z mrtvimi Kristusom in praviloma dvema ali več angeli najpogosteje upodabljali ob robu sarkofaga (za recentne študije gl. npr.: Bätschmann, 2008, zlasti 65–72; Castellotti, Pulini, Piazza, 2012; Giovanardi, 2012, 17–19; Barcham, Puglisi, 2011, 10–28; Daffra, Bandera Bistolfetti, 2014; za ikonografske analize prim. Belting, 1985, 18–21, 57–74), Vivarini pa tudi na križu (npr. na delu poliptika v Museo Diocesano di arte sacra v Bologni), s čimer je poudaril neposredno povezanost motiva s pasijonom, zlasti s Snemanjem s križa in Polaganjem v grob (prim. Humfrey, 1993, 627–629).²³ V drugi polovici 16. in na začetku 17. stoletja so bile upodobitve Mrtvega Kristusa z angeli v skladu s potidentinsko liturgijo pogosto na tabernakljih, posebej priljubljene pa so bile tudi v monumentalnem oltarnem slikarstvu in kot motivne redukcije, namenjene zasebnikom.²⁴ Ob podatku, da se je ob številnih drugih ohranilo tudi več kot sto slik in študij tega motiva velikih mojstrov beneškega slikarstva, med njimi okrog petindvajset Palmovih in približno devet Veronesejevih (Barcham, Puglisi, 2011, 21; prim. Mason Rinaldi, 1984, 496; Mason, 2013, 303–313), izbor prizora za oltar v izolski cerkvi ne preseneča.

Upodobitve Kristusa trpina in Mrtvega Kristusa z angeli so bile v beneški umetnosti pogosto povezane s cerkvenimi bratovščinami.²⁵ Kot združenja, posebej dejavna na področju filantropije in dobrodelnosti, so

21 British Museum, inv. št. 1862,0809.87. Za detailno reprodukcijo risbe gl. http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=707607&partId=1&searchText=palma+giovane&page=3.

22 Za uporabo izraza *Cristo passo* v beneških arhivskih virih (zlasti v inventarjih med prvo tretjino 16. in 18. stoletjem) gl. npr. Getty Provenance Index: <http://piprod.getty.edu/starweb/pi/servlet.starweb> (30. 9. 2016).

23 O ikonografskih povezavah med Mrtvimi Krisusom z angeli ter motivoma Snemanje s križa in Polaganje v grob gl. Belting, 1991, 108–116; za Snemanje s križa kot telovski motiv prim. Lavrič, 2017, 15–16. Za *Polaganje v grob* Palme mlajšega na oltarju bratovščine sv. Rešnjega telesa v izolski cerkvi sv. Mavra gl. nadaljevanje tega prispevka.

24 Za motiv Mrtvega Kristusa v kontekstu potidentinske ikonografije in liturgije gl. Mason Rinaldi, 1987, 171–175; Cvetnić, 2007, 154–156; Mason, 2013, 295–296, 314–317; za upodobitve na tabernakljih prim. tudi Kudiš Burić, 2008.

25 Izbor temeljne literature o naročništvu beneških cerkvenih bratovščin v 16. in 17. stoletju: Pignatti, 1981; Humfrey, 1988, 401–423; Mackenney, 1994, 388–403; Vio, 2004; Köster, 2008; Moro, Ortalli, Po, 2015.

bratovščine upodabljal Kristusa trpina kot (pris)podobo najsvetješi milosti in sočutja že v srednjem veku; od začetka 14. stoletja dalje se pojavlja v statutih bratovščin in različnih dobrodelnih združenj ter na insignijah in fasadah sedežev *Monte di Pietà* v Benetkah in zaledju (gl. Gallori, 2006, 75–125; Barcham, Puglisi, 2008, 35–63; Humphrey, 2013, 238–256).²⁶ Od sredine 15. stoletja naprej, zlasti pa v 16. stoletju, ko se je češenje sv. Rešnjega telesa močno razmahnilo tudi preko bratovščin, je bil Mrtvi Kristus z angeli v Benetkah eden najbolj priljubljenih motivov na oltarjih in v kapelah sv. Rešnjega telesa.²⁷ Dve sloviti upodobitvi Mrtvega Kristusa z angeli za cerkev San Giuliano (San Zulian) v Benetkah, ki sta pomembno vplivali na poznejše slikarske upodobitve tega motiva, nazorno kažeta, kako je ikonografski program osrednje župnijske bratovščine sv. Rešnjega telesa vplival na naročilo manjše bratovščine. Monumentalni marmorni relief, ki ga je Girolamo Campagna (1549–1625) leta 1579 izdelal za kapelo sv. Rešnjega telesa, je vzpodbudil bratovščino trgovcev z rabljenim blagom, da je le dve leti kasneje za kapelo sv. Jakoba v isti cerkvi pridobila Veronesejevo oltarno sliko Mrtvega Kristusa z angeli in bratovščinskim zavetnikom (prim. Mason Rinaldi, 1976, 439–456; Pignati, Pedrocchi, 1995, 2, 403–404, kat. št. 292; Gallo, 1995, 34; Puglisi, 2013, zlasti 257–263; Mason, 2013, 295–300).²⁸ Po vzoru številnih beneških bratovščin sv. Rešnjega telesa, ki so Kristusa trpina z angeli vključile na vidno mesto svojih *mariegol* (gl. Vanin, Eleuteri, 2007, 14, 19, 33, 207, kat. št. 16, 22, 21, 4; Vio, 2004, fig. 2, 8, 14, 15; Humphrey, 2013, 241, 243, 246–249), je bil upodobljen tudi v statutu istoimenske koprske (nad)bratovščine, kar potrjuje, da se je kot ikonografski tip in prepoznavni znak razmeroma zgodaj uveljavil tudi pri bratovščinah v severozahodni Istri (za reproducijo: Bonin, 2009, 245, sl. 38; Bonin, 2011a, 195, sl. 40).

V prid tezi o bratovščinskem naročilu oltarne slike pri Sv. Janezu govori torej tudi razširjenost ikonografskega motiva Mrtvega Kristusa z angeli med bratovščinami v Benetkah in zaledju. Ob omembi bratovščine sv. Janeza Evangelista v vizitacijskem poročilu leta 1634 in ob

dejstvu, da o bratovščini sv. Križa, ki jo v cerkvi omenja Naldini, doslej znani arhivski viri molčijo (prim. Luciani, 1872, 1080; Bonin, 2009, 87–116; Bonin, 2011a, 67–94), je mogoče sklepati, da je slika naročila bratovščina sv. Janeza Evangelista. Od začetka 18. stoletja je v Izoli izpričana tudi bratovščina sv. Janeza Krstnika (prim. Naldini, 1700, 363; Darovec, 2001, 264; Bonin, 2011a, 88), katere udje so – brav takoj kot udje bratovščine sv. Janeza Evangelista – nosili črne kute (prim. ADT, ADC, b. 30, fol. 11). Bratovščina sv. Janeza Krstnika bi bila lahko povezana z bratovščino sv. Janeza Evangelista, izključiti pa ne moremo niti možnosti, da gre za eno samo bratovščino, ki je bila bodisi preimenovana oziroma, verjetneje, nedosledno poimenovana. Ker je tudi navajanje patrocinija cerkve (sv. Janeza Krstnika oz. sv. Janeza Evangelista) v vizitacijskih zapisnikih skozi celotno 17. stoletje pa tudi v kasnejših virih in ne nazadnje še danes nekonsistentno,²⁹ bi ne bilo nenačadno, če bi do podobnih neskladij prišlo tudi pri poimenovanju v nej deluječe bratovščine.

Čeprav je bil prizor z Mrtvimi Kristusom pri Sv. Janezu bržkone izbran predvsem zaradi splošne razširjenosti tega motiva v beneškem oltarnem slikarstvu konca 16. in začetka 17. stoletja, pa bi – podobno kot v primeru bratovščinskih naročil v cerkvi San Giuliano v Benetkah – na samo realizacijo lahko vplivali tudi naročila in ikonografski program katere od večjih izolskih bratovščin, zlasti bratovščine sv. Rešnjega telesa, osrednje župnijske bratovščine s sedežem v župnijski cerkvi sv. Mavra. Ta je v virih izpričana že od začetka 16. stoletja, pri čemer je bilo, kot je bilo pri istoimenskih bratovščinah v Benetkah v navadi, njen upravljanje povezano, od leta 1809 pa celo povsem združeno z župnijo sv. Mavra (prim. Lavrič, 1986, 88, 131; Bonin, 2011a, 68–70, 74–79, 90–94; Delise, 2011, 25–62).³⁰

Kot je razbrati iz vizitacijskega poročila Agostina Valiera, je izolska bratovščina sv. Rešnjega telesa že ob koncu 16. stoletja skrbela za oltar v župnijski cerkvi sv. Mavra (Lavrič, 1986, 88–89, prim. tudi Bonin, 2011a, 68). Leta 1634 je škof Morari na oltarju sv. Odrešenika,³¹ ki ga je oskrbovala bratovščina sv. Rešnjega telesa, opisal »lepo sliko Odrešenikovega pokopa slikarja Jakoba

26 Najstarejša znana upodobitev Kristusa trpina v beneških bratovščinskih statutih je prizor prisege udov ob oltarju s Kristusom trpinom v statutu bratovščine sv. Janeza Evangelista iz leta 1320 (Barcham, Puglisi, 2008, 43, sl. 9).

27 Med tipi upodobitev Kristusa trpina, ki so bile pri bratovščinah sv. Rešnjega telesa posebej priljubljene, je bil motiv Kristusa v kelihu, ki je, podobno kot motiv evharistije (keliba in hostije), postal zaščitni znak bratovščin na tabernakljih, insignijah in fasadah (prim. Puglisi, Barcham, 2011, 18–20; Humphrey, 2013, 238–250; Mason, 2013).

28 O češenju sv. Rešnjega telesa v Benetkah v zgodnjem novem veku gl. zlasti Cope, 1979; Mason Rinaldi, 1987; za naročila bratovščin sv. Rešnjega telesa v Benetkah gl. tudi Mason Rinaldi, 1976, 439–459; Hills, 1983, 30–43; Worthen, 1996, 707–732; Mason, 2013, zlasti 298–305; Stewart, 2015, 101–139; za nekatera umetnostna naročila piranske bratovščine sv. Rešnjega telesa prim. zlasti Kamin, 2009, 31–38; Kamin Kajfež, 2011, 185–190; Kamin Kajfež, 2012, 63–80; za primere naročil oltarjev sv. Rešnjega telesa v hrvaški Istri gl. Kudiš Burić, 2008, 297–312; za ikonografske motive bratovščin sv. Rešnjega telesa na Slovenskem gl. Lavrič, 2017, str. 7–43.

29 Cerkev se v virih in literaturi najpogosteje omenja kot cerkev sv. Janeza Krstnika, občasno kot cerkev sv. Janeza in kot cerkev sv. Janeza Evangelista, le redkodaj pa kot cerkev sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista.

30 Izolska bratovščina sv. Rešnjega telesa je že v sredini 16. stoletja prevzela upravljanje mestnega špitala, katerega urejenost je v svojih komentarjih pohvalil novigradski škof Tommasini (Tommasini, 1837 [1641], 353; prim. Naldini, 1700, 363; Darovec, 2001, 264). Luglio (2000, 137) navaja, da naj bi bila ustanovljena prav v ta namen.

31 V zapisniku Morarijeve vizitacije leta 1636 je, kot je mogoče sklepati po vrstnem redu popisanih oltarjev, isti oltar naveden kot oltar sv. Rešnjega telesa (ADT, ADC, b. 30, fol. 30r–v).

Palme» (ADT, ADC, b. 30, fol. 5v),³² v kateri prepoznamo znamenito Palmovo *Polaganje v grob*.³³ V istem oltarju je bila Palmova slika izpričana tudi ob vizitaciji škofa Francesca Zena leta 1660 (ADT, ADC, b. 40, fol. 113r; za izdajo vira: Vincoletto, 2012).³⁴ Kot upodobitev Odrešenika je Zeno izolsko *Polaganje v grob* domnevno označil tudi v rokopisu *Notizie della Città e Diocesi di Capodistria*, ki ga hrani Biblioteca Nazionale Marciana v Benetkah (Gardina, 2003, 29; prim. Morteani, 1888, 36). Konec 18. stoletja je bilo *Polaganje v grob* umeščeno v nov kamnit oltar, ki ga je po naročilu bratovščine sv. Rošnjega telesa leta 1789 izdelal kamnosek Gaspare Albertini (za naročilo oltarja prim. Bonin, 2011a, zlasti 78; Kamin Kajfež, Weigl, 2012).

Izolska bratovščina sv. Rošnjega telesa je torej gotovo sodelovala pri naročilu *Polaganja v grob* za svoj oltar v cerkvi sv. Mavra. Sporočilo Palmove oltarne slike, ki je bila že kmalu po pridobitvi najbolj prepoznavna in cenjena umetnina v Izoli, je kljub drugačnemu ikonografskemu motivu sorodno *Mrtvemu Kristusu* v cerkvi

sv. Janeza; v obeh primerih lahko podobo mrtvega Odrešenika razumemo kot *Corpus Domini* na oltarju, kot likovno potrditev njegove dejanske navzočnosti v evharistiji. Ob upoštevanju tesnih slogovnih in motivnih navezav Mojstra oltarne slike v Funtani na dela Palme mlajšega in vsebinskih paralel med slikama se torej poraja vprašanje, ali bi Palmovo *Polaganje v grob* v župnijski cerkvi lahko predstavljal impulz za izbiro motiva na oltarni sliki v bližnji podružnični cerkvi sv. Janeza ali celo za izbiro slikarja zanjo.

Vprašanje okoliščin, ki so pred sredino tridesetih let 17. stoletja privedle do naročila oltarne slike za malo bratovščinsko cerkev sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista v Izoli, ostaja odprto za nadaljnje raziskave. Upamo, da bo atribucija markantnemu, a še vedno anonimnemu Mojstru oltarne slike v Funtani spodbudila nadaljnje analize njegovega opusa in arhivske raziskave umetnostnega miljeja, v katerem je deloval. Morda bi prav podrobnejše proučevanje naročnikov njegovih del nekoč lahko privedlo tudi do razkritja njegove identitete.³⁵

32 *In capella parua d.^{tae} Nauis est Altare Saluatoris et adest pulchra pictura sepulturae eiusdem Saluatoris manu Iacobi Palmæ cum Icona lignea /.../. Adest confraternitas S.^{mi} Sacram[en]ti quae quidem societas facit celebrare bis in me[n]se.* (ADT, ADC, b. 30, fol. 5v).

33 Za prvo znano omembo izolskega *Polaganja v grob* Palme mlajšega v virih gl. Manzuoli, 1611, 30; za slogovne analize v okviru Palmevega opusa prim. zlasti Brejc, 1975/1976, 45–72; Brejc, 1983, 49–50, 109, 120–121 (z literaturo); Mason Rinaldi, 1984, 87, 374, kat. št. 116.

34 Valier je v župnijski cerkvi sv. Mavra opisal devet oltarjev, med katerimi je bil tudi oltar sv. Rošnjega telesa (Lavrič, 1986, 88–89). Kot navaja Tommasini, je bilo v cerkvi že pred sredino 17. stoletja enajst oltarjev (prim. Tommasini, 1837 [1641], 352). Enajst jih v vizitacijah omenjata tudi Morari in Zeno. To so bili veliki oltar sv. Mavra, oltar Karmelske Matere božje, oltar Matere božje *dei Battudi* (bratovščine bičarjev), oltar sv. Donata, oltar sv. Marka, oltar sv. Jožefa, oltar sv. Antona, oltar sv. Roka, oltar sv. Mihaela, oltar sv. Odrešenika (sv. Rošnjega telesa) in roženvenski oltar. Večino oltarjev so oskrbovale bratovščine (ADT, ADC, b. 30, fol. 4–5v; 30r–v, 353r–v; ADT, ADC, b. 40, fol. 112r–113r, 320v). O dveh drugih bratovščinskih oltarnih slikah v cerkvi sv. Mavra in njuni ikonografiji v kontekstu naročništva Marijinih bratovščin gl. Lavrič, 2016, 122–123, 161–162.

35 Raziskave za pričujoči prispevki so potekale na Umetnostnozgodovinskem inštitutu Franceta Steleta ZRC SAZU v okviru raziskovalnega programa *Slovenska umetnostna identiteta v evropskem okviru* (št. P6-0061 (B)), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Izhodišče so bile raziskave izolske umetnostne dediščine za *Umetnostno topografijo Slovenije*, ki so bile za potrebe prispevka razširjene. Izid topografije Upravne enote Izola je predviden v letu 2018. Za sugestije, ki sem jih bila deležna med pisanjem, in diskusije na temo prispevka se zahvaljujem Blažu Resmanu, Heleni Seražin, Ani Lavrič in Nini Kudiš.

DEAD CHRIST WITH ANGELS, STS JOHN THE BAPTIST AND JOHN THE EVANGELIST IN IZOLA – A WORK BY THE MASTER OF THE FUNTANA ALTARPIECE

Tina KOŠAK

ZRC SAZU, France Stele Institute of Art History, Novi trg 2, SI 1000 Ljubljana
University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, SI 2000 Maribor
e-mail: tkosak@zrc-sazu.si

SUMMARY

In the church of Sts John the Baptist and John the Evangelist in Izola, an altar painting of Dead Christ with Angels, Sts John the Baptist and John the Evangelist has been hidden from the eyes of the public, as the church has been in disuse for some time. This article is the first study of the altarpiece in the context of Istrian and Venetian painting. In addition to the new attribution, it discusses its role and meaning, and attempts to shed light on the chronology and the circumstances of its commission.

The composition, figures, colouring and stylistic approaches of the Izola altarpiece reveal close parallels with six canvases in Koper and three altarpieces in Funtana and Buzet, which in 2005 were first attributed by Nina Kudiš to an anonymous artist known as the Master of the Funtana Altarpiece, who was active in western and central Istria in the second and third decade of the 17th century.

The attribution of the Izola altarpiece to the Master of the Funtana Altarpiece can be confirmed by several elements and compositional strategies closely resembling those in the two altarpieces in Buzet. The facial physiognomy of St John the Baptist in Izola is almost identical to St Francis of Assisi, while the facial type and the frontal positioning of St John the Evangelist reveal parallels to St Damian in the altarpiece depicting God the Father with saints in the parish church in Buzet. Further parallels between the paintings reflect in the postures of St John the Baptists and Sts Cosmas and Damian, in the forms of the drapery as well as in several other details. On the other hand, the angels with the Instruments of the Passion in Izola altarpiece strongly resemble (one is almost identical to) those in the altarpiece depicting Virgin Mary with saints in Buzet city museum.

Dead Christ with Angels, Sts John the Baptist and John the Evangelist can be associated with the mention of "images of St John the Baptist and John the Evangelist" above the stone altar in the 1634 visitation record of the Bishop of Koper, Pietro Morari. In 1636, it was recorded as an "old painting" in the newly carved wooden altar.

According to Paolo Naldini's Corografia, around 1700 the Church of Sts John the Baptist and John the Evangelist was the seat of the Confraternity of the Holy Cross. However, in his 1634 visitation description of the church Bishop Morari mentions the Confraternity of St. John the Evangelist. Therefore the latter is more likely to have commissioned the altarpiece.

The decision of the small confraternity to include the image of Dead Christ in the altarpiece could be influenced by the major Izola's confraternity, the Confraternity of the Holy Sacrament with its seat in the parish church of St Maurus. Its altar in the parish church was adorned with The Entombment of Christ by Jacopo Palma il Giovane – the painter, whose style, compositions and subjects represented the major influence to the Master of the Funtana Altarpiece.

Keywords: painting, 17th century, Izola, Church of Sts John the Baptist and John the Evangelist, Master of the Funtana Altarpiece, Jacopo Palma II Giovane, iconography, Dead Christ with Angels, Man of Sorrows, Venetian painting, confraternities

VIRI IN LITERATURA

ADT, ADC – Archivio Storico Diocesano di Trieste, Archivio Diocesano di Capodistria, Pietro Morari, *Visitationes generales*, b. 30.

ADT, ADC – Archivio Storico Diocesano di Trieste, Archivio Diocesano di Capodistria, Francesco Zeno, *Visitationes generales*, bb. 40, 41.

PAK KP, 279 – Pokrajinski arhiv Koper, Župnijski urad sv. Mavra Izola, šk. 1–2.

RC ZVKD – Restavratorski center Zavoda za varstvo kulturne dediščine, Oddelek za fotodokumentiranje, Restavratorsko poročilo, Koper, cerkev sv. Nikolaja, Življenje sv. Nikolaja.

ŠAK – Škofijski arhiv Koper, Župnija Izola, Inventar iz leta 1982.

ZVKD Piran – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, območna enota Piran, fotodokumentacija.

ŽAI – Župnijski arhiv Izola, Inventarni popis iz leta 1989.

Alisi, A. (1932): Il Duomo di Capodistria. Roma, Alisi.

Alisi, A. (1997): Istria. Città minori. Trieste, Italo Svevo.

Baldini, M. (1993): Sakralna zbirka Funtane i Vrsara. Poreč, Narodno sveučilište Poreč, Zavičajni muzej poreštine.

Barcham, W. & C. Puglisi (2006): Gli esordi del Cristo passo nell'arte veneziana e la Pala feriale di Paolo Veneziano. V: Cavazzana Romanelli, F., Leonardi, M. & S. Rossi Minutelli (ur.): Cose nuove e cose antiche. Scritti per Monsignor Antonio Niero e Don Bruno Bertoli. Venezia, Biblioteca nazionale Marciana, 403–429.

Barcham, W. & C. Puglisi (2008): Bernardino da Feltre, the Monte di Pietà and the Man of Sorrows: Activist, Microcredit and Logo. *Artibus et Historiae*, 58, 35–63.

Barcham, W. & C. Puglisi (2011): The Man of Sorrows in Venetian Art. V: Barcham, W. & C. Puglisi (ur.): *Passion in Venice. Crivelli to Tintoretto and Veronese. The Man of Sorrows in Venetian Art*. New York, Museum of Biblical Art, 10–27.

Bartolić, M. & I. Grah (1999): Crkva u Istri. Osobe, mjesto i drugi podaci Porečke i Pulske biskupije. Pazin, IKD Juraj Dobra.

Bätschmann, O. (2008): Giovanni Bellini. Meister der venezianischen Malerei. München, Beck.

Belting, H. (1985): Giovanni Bellini, Pietà. Ikone und Bilderzählung in der venezianischen Malerei. Frankfurt am Main, Fischer.

Belting, H. (1991): Slika in njeno občinstvo v srednjem veku. Oblika in funkcija zgodnjih tabelnih slik pasijona. Ljubljana, ŠKUC (prva izdaja: Berlin 1981).

Berliner, R. (1955): Arma Christi. Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst, 3, 6, 35–152.

Black, C. F. (1989): Italian Confraternities in the Sixteenth Century. Cambridge, Cambridge University Press.

Bonin, Z. (2009): Bratovščine v severozahodni Istri v obdobju Beneške republike. Tipkopis doktorske disertacije. Koper, Univerza na Primorskem.

Bonin, Z. (2011a): Bratovščine v severozahodni Istri v obdobju Beneške republike. Koper, Pokrajinski arhiv Koper.

Bonin, Z. (2011b): Koprska bratovščina svetega Nikolaja. Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije, 34, 2, 421–440.

Bonin, Z. (2014): Blagajniška knjiga bratovščine sv. Nikolaja iz Kopra. V: Bonin, Z. et al. (ur.): Arhivi – zavaldnice spomina. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 182–183.

Bonin, Z. (2016): Bratovščine v severozahodni Istri v obdobju Beneške republike. *Acta historiae artis Slovenica*, 21, 2, 35–53.

Bralič, V. & N. Kudiš Burić (2006): Slikarska baština Istre. Djela štafelajnog slikarstva od 15. do 18. stoljeća na području Porečko-pulske biskupije. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti.

Brejc, T. (1975/1976): Slike Palme mlajšega na Slovenski obali. Peristil, 18/19, 45–72.

Brejc, T. (1983): Slikarstvo od 15. do 19. stoletja na slovenski obali. Topografsko gradivo. Koper, Lipa.

British Museum. Collection Online: https://www.britishmuseum.org/research/collection_online/search.aspx (20. 9. 2016).

Caprin, G. (1907): L'Istria Nobilissima. II. Trieste, F. H. Schimpff.

Capuder, K. (1959): Kronika župnije Sv. Mavra v Izoli do leta 1959. Izola, tipkopis (hrani Župnijski urad sv. Mavra Izola).

Castellotti, B. M., Pulini, M. & F. Piazza (2012): Gli angeli della Pietà. Intorno a Giovanni Bellini. Rimini, Museo della Città.

Cherini, G. (1998): Le famiglie di Capodistria. Notizie storiche ed araldiche. Trieste, Famea Capodistriana.

Constantoudaki-Kitromilides, M. (2013): The Man of Sorrows from Byzantium to Venetian Crete. Some Observations on Iconography and Function. V: Barcham, W. & C. Puglisi (ur.): *New Perspectives of the Man of Sorrows*. Kalamazoo, Medieval Institute Publications (Studies in Iconography: Themes and Variations), 147–190.

Cope, M. E. (1979): The Venetian Chapel of the Sacrament in the Sixteenth Century. A Study in the Iconography of the Early Counter-Reformation. New York-London, Garland (Outstanding Dissertations in the Fine Arts).

Craievich, A. (1999): Pittore veneto, fine XVI–inizi XVII secolo. La Madonna con il Bambino e Santi. V: Pavanello, G. & M. Walcher (ur.): Istria. Città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Trieste, Università degli Studi, Mariano del Friuli (GO) – Edizioni della Laguna, 100–101, kat. št. 148.

Cvetnić, S. (2007): Ikonografija nakon Tridentskoga sabora i hrvatska likovna baština. Zagreb, FF Press.

Daffra, E. & S. Bandera Bistoletti (2014): Giovanni Bellini. La nascita della pittura devozionale umanistica. Milano, Skira.

Darovec, D. (ur.) (2001): Paolo Naldini: Cerkveni krajepis ali opis mesta in škofije Justinopolis, Ijudsko Koper. Koper, Založba Annales, Škofija Koper.

Darovec, D., Kamin Kajfež V. & M. Vovk (2010): Med izolskimi spomeniki. Umetnostno-zgodovinski vodnik po umetnostni dediščini Izole / Among the Monuments of Izola. Art History Guide to the Cultural Heritage of Izola. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.

De Totto, G. (1939): Il patriziato di Capodistria. Parenzo, Stab. tip. G. Coana & Figli.

Delise, F. (2011): La Società civile a Isola. Documenti, statuti e regolamenti di associazioni 1597–1941. Isola, Il Mandracchio.

Eisler, C. (1969): The Golden Christ of Cortona and the Man of Sorrows in Italy. 1–2. The Art Bulletin, 51, 107–118, 233–246.

Gallo, A. (1995): La chiesa di San Giuliano. Guida storico artistica. Venezia, Edizioni Studio Cattolico Veneziano.

Gallori, C. (2006): L’“Imago Pietatis” e gli istituti di carità. Problemi di iconografia. Annali della Facoltà di Studi Umanistici dell’Università degli Studi di Milano, 59, 1, 75–125.

Gardina, E. (1988): Umetnostnozgodovinski spomeniki v mestu. V: Žitko, S. et al. (ur.): Koper. Turistični vodnik po mestu in okolici. Koper, Lipa, 29–64.

Gardina, E. (2003): Zorzi Ventura Brajković. Manierizem v Istri okrog leta 1600. Ljubljana, Narodna galerija.

Gentilli, A. (2015): L’ultimo Carpaccio (e anche il penultimo). V: Romanelli, G. (ur.): Carpaccio. Vittore e Benedetto da Venezia all’Istria. Venezia, Marsillio, 59–105.

Getty Provenance Index (2016): <http://piprod.getty.edu/starweb/pi/servlet.starweb> (30. 9. 2016).

Giovanardi, A. (2012): La Docta religio di un dipinto. Erudizione e devozione nella «Pietà» riminese di Giovanni Bellini. V: Castellotti, B. M., Pulini, M. & F. Piazza (ur.): Gli angeli della Pietà. Intorno a Giovanni Bellini. Rimini, Museo della Città, 17–19.

Hills, P. (1983): Piety and Patronage in Cinquecento Venice. Tintoretto and the Scuole del Sacramento. Art History, 6, 30–43.

Hollstein, F. W. H. (s. a.): Hollstein Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450–1700, VIII (Goltzius–Heemskerck). Amsterdam, Hertzberger.

Humfrey, P. (1988): Competitive Devotions. The Venetian Scuole Piccole as Donors of Altarpieces in the Years Around 1500. The Art Bulletin, 70, 401–423.

Humfrey, P. (1993): A „Dead Christ with Angels“ by Alvise Vivarini. The Burlington Magazine, 135, 627–629.

Humfrey, P. (2005): Carpaccio. London, Chaucer Press.

Humphrey, L. (2013): From Column to Chalice. Passion Imagery in Venetian Mariegole ca. 1320–1550. V: Barcham, W. & C. Puglisi (ur.): New Perspectives of the Man of Sorrows. Kalamazoo, Medieval Institute Publications (Studies in Iconography: Themes and Variations), 219–256.

Kamin, V. (2009): Piranska bratovščina sv. Rešnjega telesa in njena umetnostna naročila v Benetkah. Matteo Ponzoni. Annales, Series historia et sociologia, 19, 1, 31–38.

Kamin Kajfež, V. (2011): Piranske bratovščine v 18. stoletju in njihova umetnostna naročila. Bratovščini sv. Rešnjega telesa in sv. Jurija: njune devocionalne prakse in vloga v socialni strukturi Pirana v 18. stoletju. V: Preinfalk, M. (ur.): Neznano in pozabljeno iz 18. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, ZRC SAZU, Slovensko društvo za preučevanje 18. stoletja, 183–194 (e-knjiga: <http://sd18.zrc-sazu.si/LinkClick.aspx?fileticket=ZijcOt-wAwel%3d&tabid=58/>).

Kamin Kajfež, V. (2012): Štiri pomembnejša naročila piranske bratovščine sv. Rešnjega telesa v 17. in v začetku 18. stoletja. Acta Histriae, 20, 1/2, 63–80.

Kamin Kajfež, V. & I. Weigl (2012): Prispevki k delu piranskega kamnoseka Gaspara Albertinija ter kamnoseka in kiparja Giovannija Battiste Bettinija iz Portogruara. Biltén SUZD, 16 (e-revija: <http://www.suzd.si/bilten/arhiv/bilten-suzd-16-2012/120-raziskave/367-vesna-kamin-kajfez-igor-weigl-prispevki-k-delu-piranskega-kamnoseka-gaspara-albertinija-ter-kamnoseka-in-kiparja-giovannija-battiste-bettinija-iz-portogruara>).

Köster, G. (2008): Künstler und ihre Brüder. Maler, Bildhauer und Architekten in den venezianischen Scuole Grandi. Berlin, Mann.

Kudiš Burić, N. (1999): Alcuni contributi all’“accademismo” veneziano fra Cinque e Seicento in Istria. Arte in Friuli arte a Trieste, 18/19, 205–220.

Kudiš Burić, N. (2005a): La pittura in Istria dal Quattrocento alla metà del Seicento. “All’ombra dei conflitti bellici e sotto l’occhio attento della Chiesa riformata”. V: Bralić, V. & N. Kudiš Burić: Istria Pittorica. Dipinti dal XV al XVIII secolo Diocesi Parenzo-Pola. Rovigno-Trieste, Unione Italiana Fiume, Università Popolare di Trieste, XXXV–XLVIII.

Kudiš Burić, N. (2005b): “Maestro della pala di Fontane”. V: Bralić, V. & N. Kudiš Burić: Istria Pittorica. Dipinti dal XV. al XVIII. secolo. Diocesi Parenzo-Pola. Rovigno-Trieste, Unione Italiana Fiume, Università Popolare di Trieste, 123–125, 236–237, 242–243, kat. št. 157, 314, 326.

Kudiš Burić, N. (2006a): “U sjeni ratnih sukoba i pod budnim okom obnovljene crkve” –slikarstvo u Istri od početka 15. do sredine 17. stoljeća. V: Bralić, V. & N. Kudiš Burić: Slikarska baština Istre. Djela štafelajnog slikarstva od 15. do 18. stoljeća na području Porečko-pulske biskupije. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 59–76.

Kudiš Burić, N. (2006b): "Majstor funtanske pale". V: Bralić, V. & N. Kudiš Burić: Slikarska baština Istre. Djela štafelajnog slikarstva od 15. do 18. stoljeća na području Porečko-pulske biskupije. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 147–148, 154–155, 171–174, kat. št. 46, 58, 75.

Kudiš Burić, N. (2006c): Vabriga. Crkva Blažene Djevice Marije. Zorzi Ventura. Polaganje u grob. V: Bralić, V. & N. Kudiš Burić: Slikarska baština Istre. Djela štafelajnog slikarstva od 15. do 18. stoljeća na području Porečko-pulske biskupije. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 533–535, kat. št. 485.

Kudiš Burić, N. (2006d): La pittura tardomanierista nella Diocesi di Parenzo-Pola: il contesto storico e religioso, la committenza e gli autori. Saggi e memorie di storia dell'arte, 30, 227–245.

Kudiš Burić, N. (2007): Majstor funtanske pale – nova slikarska ličnost u kasnorenansnoj Istri. V: Kraševac, I. (ur.): Zbornik II. kongresa hrvatskih povjesničara umjetnosti. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, 175–181.

Kudiš Burić, N. (2008): Oltari presvetog Sakramenta u Savičenti i Osoru: problemi konteksta, tipologije, uzo- ra i autora. V: Marković, P. & J. Gudelj (ur.): Renesansa i renesanse u umjetnosti Hrvatske. Zbornik radova sa znanstvenih skupova »Dani Cvita Fiskovića« održanih 2003. i 2004. godine. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 297–312.

Lavrič, A. (1986): Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579 / Istriae visitatio apostolica 1579 visitatio iustinopolitana Augustini Valerii. Ljubljana, ZRC SAZU.

Lavrič, A. (2016): Velike Marijine bratovščine na Slovenskem. Ikonografija bratovščin pod okriljem men- dikantskih redov. Acta historiae artis Slovenica, 21, 2, 119–167.

Lavrič, A. (2017): Bratovščine sv. Rešnjega telesa na Slovenskem. Predstavitev ikonografije z izbranimi primeri. Acta historiae artis Slovenica, 22, 1, 7–43.

Lucchese, E. (1999): Pittore veneto, XVII secolo. Madonna con il Bambino e i santi Nazario e Elio. V: Pavanello, G. & M. Walcher (ur.): Istria. Città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Trieste, Università degli Studi, Mariano del Friuli (GO) – Edizioni della Laguna, 50–51, kat. št. 29.

Luciani, T. (1872): Prospetto delle scuole laiche dell'Istria e delle loro rendite nel 1741. La Provincia dell'Istria, 18–21, 23, 1065–1124.

Luglio, V. (2000): L' antico vescovado giustinopolita- no. Tredici secoli di storia attraverso i vescovi e le chiese dell'antica Diocesi di Capodistria. Trieste, samozaložba.

Mackenney, R. (1994): Continuity and Change in the Scuole Piccole of Venice, c. 1250–c. 1600. Renaissance Studies, 8, 388–403.

Mâle, E. (1908): L'art religieux de la fin du Moyen Âge en France: étude sur l'iconographie du Moyen Âge et sur ses sources d'inspiration. Paris, A. Colin.

Manzuoli, N. (1611): Nova descrittione della Provincia dell'Istria. Con la vita delli santi, et sante di detta prouincia raccolte dalle legende loro antiche. Autentiche conseruate nelli archivi delle chiese, nelle quali risposzano le reliquie loro. Venezia, Giorgio Bizzardo.

Marković, S. (2005): Barski patričijski rod Borisi u prošlosti. Jadran, Evropa, Mediteran. Povjesni prilozi, 28, 71–105.

Mason, S. (2013): Images of Christ for Venetian Piety and Devotions in the Light of the Council of Trent. V: Bar- cham, W. & C. Puglisi (ur.): New Perspectives of the Man of Sorrows. Kalamazoo, Medieval Institute Publications (Studies in Iconography: Themes and Variations), 295–322.

Mason Rinaldi, S. (1973): Il libro dei disegni di Palma il Giovane del British Museum. Arte Veneta, 27, 125–143.

Mason Rinaldi, S. (1976): La cappella del SS. Sacra- mento in San Zulian. Atti Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, Classe di Scienze Morali, Lettere ed Arti, 134 [1975/1976], 439–456.

Mason Rinaldi, S. (1984): Palma il Giovane. L'opera completa. Milano, Electa.

Mason Rinaldi, S. (1987): „Hora di nuovo vedesi...“. Immagini della devozione eucaristica a Venezia alla fine del Cinquecento. V: Corrain, L.: Venezia e la Roma dei papi. Milano, Electa, 171–196.

Mason Rinaldi, S. (1990): Intorno allo „Studio de disegni di Giacomo Palma“. Un itinerario artistico tra maniera e natura. V: Mason Rinaldi, S. (ur.): Palma il Giovane. Disegni e dipinti. Milano, Electa, 11–29.

Mersmann, W. (1972): Schmerzensmann. V: Kirsch- baum, E. (ur.): Lexikon der christlichen Ikonographie. 4, Rom, Herder, coll. 87–95.

Mikuž, J. (1964): Slikarstvo XVI. in XVII. stoletja na slovenski obali. Koper, Muzej za zgodovino in umetnost.

Molmenti, P. (1907): The Life and Works of Vittorio Carpaccio. London, Murray.

Moro, P., Ortalli, G. & M. Po (ur.) (2015): La Scuola grande di San Marco e le scuole in Venezia tra religiosità laica e funzione sociale. Roma, Viella.

Morteani, L. (1888): Isola ed i suoi statuti. Estratto dagli Atti e Memorie della Società istriana d'archeologia e storia patria. Parenzo, T. Gaetano Coana.

Naldini, P. (1700): Corografia ecclesiastica o' sia de- scrittione della città e della diocesi di Giustinopoli detto volgarmente Capo d'Istria. Venezia, Gierolamo Albrizzi.

Osten, G. von der (1935): Der Schmerzensmann. Typengeschichte eines deutschen Andachtsbildwerkes von 1300 bis 1600. Berlin, Der Deutsche Verein für Kunsthissenschaft.

Osten, G. von der (1967): Engelpietà. V: Schmitt, O. & E. Gall (ur.): Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte, 5, 601–621.

Panofsky, E. (1927): Ein Beitrag zur Typengeschichte des „Schmerzensmanns“ und der „Maria Mediatrix“. V: Festschrift für Max J. Friedländer zum 60. Geburtstage. Leipzig, Seeman.

- Pasian, A. (1999a):** Pittore attivo a Capodistria, inizio XVII secolo. Il Diavolo sotto mentite spoglie offre dell'olio di mydaton ad alcuni pellegrini. V: Pavanello, G. & M. Walcher (ur.): Istria. Città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Trieste, Università degli Studi, Mariano del Friuli (GO) – Edizioni della Laguna, 88, kat. št. 119.
- Pasian, A. (1999b):** Vittore Carpaccio. Madonna con il Bambino e i santi Girolamo, Giuseppe, Rocco, Sebastiano, Nazario e Teodoro (?). V: Pavanello, G. & M. Walcher (ur.): Istria. Città maggiori. Capodistria, Parenzo, Pirano, Pola. Opere d'arte dal Medioevo all'Ottocento. Trieste, Università degli Studi, Mariano del Friuli (GO) – Edizioni della Laguna, 41–43, kat. št. 13.
- Pignatti, T. (1955):** Carpaccio. Verona, Mondadori.
- Pignatti, T. (1981):** Le scuole di Venezia. Milano, Electa.
- Pignatti, T. & F. Pedrocchi (1995):** Veronese. Milano, Electa.
- Prijatelj, K. (1975):** Studije u umjetninama u Dalmaciji, III. Zagreb, Društvo historičara umjetnosti.
- Puglisi, C. (2013):** Veronese's Visioning of the Man of Sorrows. V: Barcham, W. & C. Puglisi (ur.): New Perspectives of the Man of Sorrows. Kalamazoo, Medieval Institute Publications (Studies in Iconography: Themes and Variations), 257–294.
- Ridderbos, B. (1998):** The Man of Sorrows. Pictorial Images and Metaphorical Statements. V: MacDonald A. & B. Ridderbos (ur.): The Broken Body. Passion Devotion in Late-medieval Culture. Groningen, Forsten, 145–181.
- Santangelo, A. (1935):** Inventario degli oggetti d'arte d'Italia. 5: Provincia di Pola. Roma, Libreria dello Stato.
- Schiller, G. (1968):** Ikonographie der christlichen Kunst. 2: Die Passion Jesu Christi. Gütersloh, Mohn.
- Semi, F. (1930):** Album fotografico di Capodistria. Capodistria, Cartoleria Antonio Tommasi.
- Semi, F. (1934):** Il duomo di Capodistria. Parenzo, Coana&Figi.
- Semi, F. (1935):** Il Cenobio cassinese di San Nicolò d'Oltra. Capodistria, Arti Grafiche Renato Pecchiarì.
- Semi, F. (1937):** L'arte in Istria. Pola, Società Istriana di archeologia e storia patria.
- Semi, F. (1975):** Capris-Iustinopolis-Capodistria. La storia, la cultura e l'arte. Trieste, Lint.
- Sgarbi, V. (1994):** Carpaccio. Milano, Fabri.
- Stewart, P. A. V. (2015):** Ritual Viewing in the Chapel of Corpus Christi. Bernardino Luini's Passion Cycle at San Giorgio al Palazzo, Milan. V: DeSilva, J. M. (ur.): The Sacralization of Space and Behavior in the Early Modern World. Farnham (et al.), Ashgate, 101–139.
- Suckale, R. (1977):** Arma Christi. Überlegungen zur Zeichenhaftigkeit mittelalterlicher Andachtsbilder. Städels-Jahrbuch, n. v. 6, 1977, 177–209.
- Štoka, P., Žitko, S. & H. Seražin (2015):** Albanske plemiške družine v beneškem Kopru v jubilejnem letu palače Bruti. Koper, Kulturno društvo Albancev Slovenske Istre Iliria.
- Tommasini, G. F. (1837 [1641]):** De commentari storici-geografici della provincia dell'Istria. V: Archeografo Triestino, IV. Trieste, Tipografia Gio. Marenigh.
- Tomšič, D. (1999):** Razvoj cerkvene arhitekture župnije sv. Mavra v Izoli, Annales. Analiz za istrske in mediteranske študije. Series historia et sociologia, 9/2, 1999, 459–478.
- Vanin, B. & P. Eleuteri (2007):** Le mariegole della biblioteca del Museo Correr. Venezia, Marsilio.
- Vascotti, C. (1847):** Chiese e cappelle d'Isola e del suo territorio. L'Istria, II/29–30, 116–120.
- Vincoletto, R. (ur.) (2012):** Visitations generales. Status Diocesis Justinopolitanae sub Episcopo Francisco Zeno, 1660–1680. Koper, Histria (elektronski nosilec).
- Vio, G. (2004):** Le scuole piccole nella Venezia dei Dogi. Note d'archivio per la storia delle confraternite veneziane. Costabissara (Vicenza), Angelo Colla editore.
- Widerkehr, L. (2007):** Jacob. Matham. The New Hollstein Dutch & Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts 1450–1700. 51. Roosendaal, Koninklijke Van Poll (et al.).
- Wisch, B. & D. Cole Ahl (2000) (ur.):** Confraternities and the Visual Arts in Renaissance Italy. Ritual Spectacle, Image. Cambridge, Cambridge University Press.
- Worthen, T. (1996):** Tintoretto's Paintings for the Banco del Sacramento in S. Margherita. Art Bulletin, 78, 1996, 707–732.

ARTISTIC ARCHETYPAL IMAGES OF THE TURKIC UNIVERSE MODELS IN THE ART OF MODERN KAZAKH TAPESTRY

Malik Floberovich MUKANOV

T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 050005, Almaty, Panfilova st., 127, Republic of Kazakhstan
e-mail: malik_flober@mail.ru

Bauyrzhan Tattibekovich DOSZHANOV

T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 050005, Almaty, Panfilova st., 127, Republic of Kazakhstan
e-mail: Dos_Baur@mail.ru

Mukhamedzhan Shydyhanovich SULEIMENOV

T. K. Zhurgenov Kazakh National Academy of Arts, 050005, Almaty, Panfilova st., 127, Republic of Kazakhstan
e-mail: smukhamedzhan@mail.ru

ABSTRACT

The purpose of this article is to present an artistic analysis of the works of Kazakh tapestry artists, which, based on the extensive mythological heritage of nomadic peoples, reflect the artistic archetypal images of the Turkic universe models, such as the World Mountain, the Tree of Life, Ana-Zher, Zheruyik and others. Rejecting the method of annals writing without using images, modern Kazakh tapestry masters replace it with the universal language of "iconic signs" applying compositional and figurative means. The article also discusses different aspects of the origin of archetypal symbols and prototypes of the world in the minds of ancient people. It reveals the link between the individual's knowledge of the world and the identification of its structure in the archaeo-mythical models of the universe.

Keywords: modern Kazakh art, Kazakh tapestry, archetypal models of the Turkic universe, mythology of the nomadic Turkic peoples

IMMAGINI ARCHETIPE ARTISTICHE DEI MODELLI DI UNIVERSO TURCO NELL'ARTE KAZAKA MODERNA DELL'ARAZZO

SINTESI

Questo articolo si propone di presentare un'analisi artistica delle opere di maestri arazzieri kazaki, che si basano su un ampio patrimonio mitologico di popoli nomadi e riflettono le immagini archetipe artistiche dei modelli dell'universo turco, come la montagna cosmica, l'albero della vita, la grande madre, la terra promessa e altri. I maestri arazzieri kazaki contemporanei respingono il metodo della compilazione di annali senza l'utilizzo di immagini, sostituendolo con il linguaggio universale di "segni iconici", applicando mezzi compositi e figurativi. L'articolo discute anche di vari aspetti dell'origine di simboli archetipici e di prototipi del mondo nelle menti degli antichi popoli. Rivela il collegamento tra la conoscenza del mondo di una persona e l'identificazione della struttura della stessa nei modelli archeo-mitici dell'universo.

Parole chiave: arte kazaka moderna, arazzo kazako, modelli archetipici dell'universo turco, mitologia dei popoli turchi nomadi

At the turn of the XX–XXI centuries, Kazakh masters of artistic textile have increasingly turned to the subject of reflecting the archetypal images of the Turkic universe models in their works. Based on the extensive mythological heritage of the nomadic Turkic peoples, who embodied and encoded the images of the World Mountain, the Tree of Life, Ana-Zher and many others in symbolism, modern artists are not only in a continuous process of ethnic self-identity, but also in search of a national idea and figurative equivalents to its archetypal embodiment.

The subject of archetype and archetypal image in art had become extremely popular by the end of the last century. The word, from Greek, means “a primary image”, an original, a prototype, ancient universal symbols, pre-images underlying myths, tales and legends.

With an amazing accuracy and insight this phenomenon was considered by a group of scientists of the Soviet period – E. Lvova, A. Oktyabrskaya, A. Salagayev – on the basis of ethnographic and linguistic materials. They reconstructed the Turkic world model in its space-time and corporeal aspects:

[...] each community is served by the needed sum of archetypal symbols. With the development of society, the need for some symbols disappeared, while others were reinterpreted and preserved by tradition. Naturally, a worldview is non-homogeneous at any stage of its evolution: some perceptions are only being formed, others – established – constitute the core of a worldview, and it is with their help that each generation interprets the picture of the world [...] (Lvova et al., 1988, 10).

The knowledge of the world was the main content of human life at all times. Nature, its ever-changing and diverse image, its mystery inspired awe, surprise, delight. All shades of these rich living emotions were to get out, and they did – in various forms of creative activity. It can be suggested that the imagination of the primal artist was little or no different than that of the modern artist, since the properties of soul and heart, temperament, as an indicator of physiology of the human body, in their basic parameters had remained unchanged. There have been changes in the quality of thinking, the level of generalization, the symbolic and metaphorical language in the conveyance of particularly bright impressions experienced. The spirit of free expression in an artistic work, always inquisitive, insatiable, ubiquitous and vital, equally active in any era, today also requires a timely exit, embodiment; then an aesthetically selected, meaningful and well-ordered, newly decorated artistic invention results in a particular unique reality – a work of art, which

[...] is particularly advantageous for the research and transformation of the world. For the artist

therein – a living prism faceted by folk life – is again drawn to folk life and the cosmic space, in which it takes place, and is building the second world. The artist comprehends the national cosmic space and creates it. A work of art is like a national structure of the world in double vision [...] (Gachev, 1988, 52–53).

Consequently, our deep roots – our mythological past – are a major and inexhaustible source of creativity, which helps the artist to draw themes and forms of expression of his ideas, but on an indispensable condition that it is given in the context of modern times and its knowledge, as well as newly used artistic means of expression. This path is not easy, because it requires both a huge intellectual and emotional tension of the individual who creates it, his or her total commitment and involvement in the subject of artistic research, in other words, the phenomenon of human nature, which is the main content of art. Different stages of similar artistic studies show the relentless agony of spirit and matter of human existence, and the deeper it is possible to penetrate into their meaning, the more obvious it becomes that the human world rests on a strict order and harmony of life. Art, like litmus paper, accurately reflects the state of the world. In periods of stagnation (century cataclysms), creativity fades with an increasing category of plotless material feeding and its ugly contents. In periods of prosperity, the human soul and body attract the most attention of contemporaries.

Equilibrium in conjunction with disharmony, their constant interaction, as one might say, a hidden “game”, is the condition upon which the skill of the ancient artist was formed and perfected. Then – the search for meanings and values of the visible world, their generalization and symbolic notation, conclusion in an art form. This resulted in the creation of amazing myths and legends, parables and songs as well as decorative art forms.

It is believed that the world of ancient myths and their inherent forms of the holistic worldview has been lost today. They are replaced with the scientific and logical way of thinking. In other words, the left hemisphere of the brain took on the entire incredible intense mental activity of man. Is it so? Of course not, because only equivalent and harmonious work of both hemispheres is the guarantee of development, and we do not tend to think that life is at a stop.

Although myths, in general terms, have really gone out of our lives, but tales, songs and paintings continue to be created, and artists, as before, are in a constant strict and stress state searching for the original, whole image of the world, a new myth.

In mythological texts of the Turkic peoples, the created world is a world of harmony, light, peace, warmth, and finally – Life. This is the world for man. The unity of the worldview is combined with the constructivism of its content: the universe is always represented by

individual worlds, cardinal points, the layers of heaven and earth that make the world fundamentally knowable. Overall, the picture of the world corresponds to

[...] the plot scheme, in which the movement is carried out in the following directions: from the past to the present, from the divine to the human, from the cosmic and natural to the cultural and social, from elements to artifacts (things and relevant institutions), i.e. from the outside and distant to the inside and close [...] (Toporov, 1982, 161–162).

The ancient mythology of different peoples has brought us some images-archetypes, which are uniform in their structure and contents. According to C. Jung, archetypes are structural elements of the human psyche – the collective unconscious, common to all mankind. It is inherited in the same way as the human body, and emerges in the consciousness when waking up the creative activity of the individual (Jung, 1953).

It follows that an archetype is the presence of the past in the present, the universal base for images, passing from generation to generation. In Turkic mythology, these are such images as Tengri, Umai, the World Mountain, the Tree of Life, Temir Kazyk, Ana-Zher, Zher-Uyyk and many beautiful ancient images, popular in the art of our time more than ever before. To sufficiently explain the appeal of archetypal images in Kazakh modern art, particularly in the works of tapestry artists, first consider one of them – “The Tree of Life” or “The World Tree”.

It is an artistic image characteristic of the mythopoetic consciousness, embodying the universal concept of the world. The image of the World Tree is fixed throughout the traditional culture of nations in different versions and transcriptions – “the tree of life”, “the tree of fertility”, “the tree of center”, “the tree of rise”, “the tree of heaven”, “the shaman tree”. In Kazakh mythology and traditional applied culture, it is known as “Baiterek”.

The World Tree is one of the most popular embodiments of the universal set of archetypal images of the ancient Turkic peoples on the structure of the universe, and is expressed in the so-called ternary model or triagram. As a space root, growing from the umbilical cord of the planet, it penetrates into all three worlds from the bottom to the top, to the heavens. The mighty trunk, roots and branches of this wonderful mythological tree compositionally combine all three worlds – Upper, Middle, Lower, turning it into a single structure. The archaic fairy consciousness of ancient peoples was characterized by an image of the great tree, whose roots go deep into the earth, and the top reaches the high heavens. The legends and myths of most nations of the world have a description of such a majestic Tree of Life as well as many of its images:

In almost every historical period of nomadic peoples, including the Kazakhs, we find different images or designs of the World Tree. For example, among the finds near the Issyk kurgan, belonging to the Saka period of Kazakh history, the World Tree with a bird on its very top is depicted on gold plaques, and among the gold objects, found in the Altai, the World Tree is depicted with two tops and two symmetrical dragons with their heads looking out from under the ground. We find the image of the World Tree, drawn in Kazakh household ornaments, everywhere [...] (Zhanaydarov, 2004, 42).

In the philosophical and cultural sense, the image of the World Tree is connected by an allegorical context (i.e. in a figurative comparison) with the theme of absolute perfection and, in general, any dynamic process involving emergence, development and completion. There is also a so-called concept of “the order among the chaos”. In this embodiment, the image of the World Tree becomes a self-sufficient and complete model of culture in general – the macrocosm, a kind of “the tree of civilization” among the natural chaos.

Similarly, the concept of the World Tree is reflected in language and all sorts of verbal texts, poetry, art and architecture. Today it also covers the social and economic structures, where the processes of “branching” from a uniform “center” are considered. For an example, in the circuit images of management, subordination and dependence of power structures, social relations, the composition of the parts constituting the State or a corporation. They all date back to the scheme of the World Tree. But perhaps, currently, the most famous and common transcription of the World Tree image is a “genealogical tree”, symbolizing and schematizing both the family line of a specific person and his or her generation as a whole.

In 2001, Alibay and Saule Bapanovs created a tapestry called “The Sacred Tree” (“Киелі ағаш”) (Figure 1). In this tree, they referred to the artistic image of the World Tree, which is interpreted through the image of the tree sacred to all proto-Turkic peoples – “киелі ағаш”. People tied up colored strips to the branches of such trees, referring to the blessing of their ancestors and nature deities.

It is necessary to make a digression here and explain some of the facts that are important for our artistic analysis. The fact is that the Bapanovs have two original versions of the tapestry “The Sacred Tree”. In the first one, a light trunk and branches of the tree form an intricate maze of stitches on a dark background. Later, they created a second version, in which the tonal relations of visual appeal are solved in a diametrically opposite pattern – a dark trunk and branches of the tree are located on a light sandy background. This tapestry is part of the exhibition of the works of Kazakh masters of artistic textile adorning the interiors of the residence of

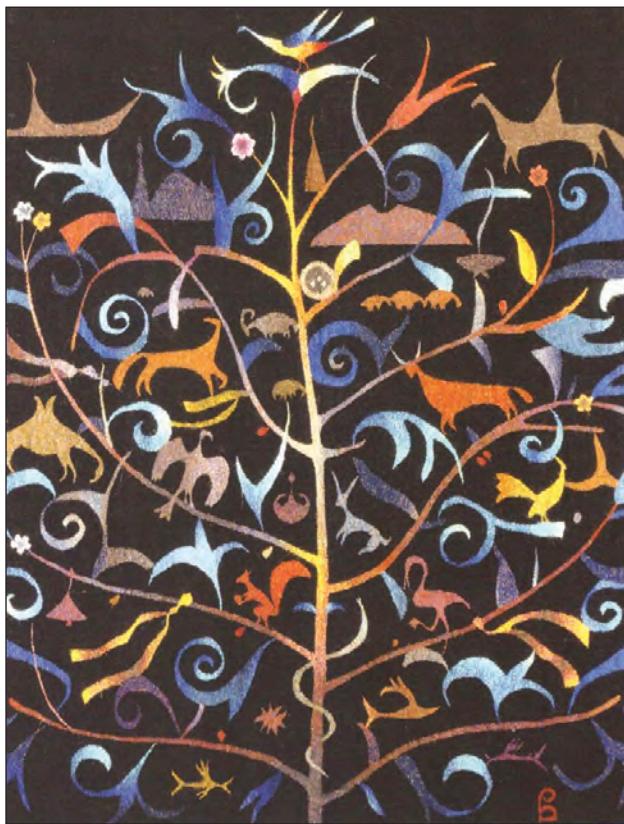

Figure 1: Alibay and Saule Bapanovs: *The Sacred Tree*, 2001 (Bapanov & Bapanova, 2001, 26)

the President of the Republic of Kazakhstan "Ақ Орда" in Astana. We will consider the early version of "The Sacred Tree" because its figurative solution is characterized by both a concise presentation and integrity of the compositional and visual structure.

The monumentality of the Bapanovs' tapestry is predetermined by a relatively simple compositional scheme, where the main figurative emphasis in the form of a patterned silhouette of the tree is located in the center of the work. Numerous lace branches intertwine with each other, occasionally merging with a black and blue background of the tapestry, covered with blossoming buds of flowers, stylized silhouettes of leaves and tied colored ribbons. Like streams, figuratively personifying spring awakening and an insatiable thirst for life, they flock to the left and right sides of the composition, merging into a single channel – the trunk of the tree, thereby focusing the viewer's attention on it. Its confident vertical, dissecting the work in half and ending with a small figure of a sacred bird, Samruk, sitting at the very top, symbolizes an unshakeable axis of the World Tree. According to the myths and legends of ancient Turkic-Tengrian culture, the trunk of the World Tree is a pillar uniting three levels of the universe - the upper, middle and lower worlds. In

the tapestry, this mythical three-tiered world is inhabited by the figures of people and animals living their own mysterious life, known only to themselves, and in full harmony and balance with the surrounding nature. As written in the vast collective work of Kazakh researchers:

This conceptual space Oecumene, a set of spatial protoforms, has a pronounced vertical orientation. In the conventional consciousness, this world is present in the form of long-formed spatial representations, the most famous of which is the triad "Paradise – People's world – Hell" (Sabitov et al., 2000, 17).

The monumental and poetic image of harmony of the primordial world in the work is largely enhanced by the confrontation of cold blue and warm red-brown color tones, occasionally flaring on the branches, the figures of people and animals.

When contemplating "The Sacred Tree", there arises a sense of contact with something archaic and original, presenting a closed complex system, something like a highly organized chaos, which has its own unwritten laws. The harmonious coexistence of small characters on the woven fabric with the Sacred Tree and the surrounding space creates a picture of the Tengirchilik Cosmos in which the existentialism of nomadic existence is determined by the category of "the similarity of the time" and the wise balance of light and dark elements.

The similarity of the times in Tengrianism generates the similarity of the worlds and their inhabitants. Kazakh demonology against other cultures is not rich, and does not boast any particular difference in the inhabitants of various worlds. This is the feature of Tengrianism itself and the consequence of its relations with other religions. Tengrianism neither confronted them nor sought to overthrow or discredit their gods, turning them into demons, devils, and so on, which enriched demonology before Christianity. Calmly allowing different religious systems exist side by side with itself and sometimes borrowing some of their elements, Tengriism did not alter its essence, the original basis of which is the harmony of the times, the harmony of the worlds (Mukhambetova, 2002, 41).

In 2007, Kazakh artists Malik Mukanov (one of the co-authors of this study) and Aydar Zhamkhan presented their own interpretation of the artistic image of the World Tree, creating a tapestry called "Steppe arabesque", the size of which is 140 x 140 cm (Figure 2).

In contrast to the Bapanovs' work "The Sacred Tree" with a triumphantly epic color range of opposing cold and warm colors, a coloristic set of "Steppe arabesque" is emphatically concise and built on sober and soft combinations of cream, turquoise, olive and ochre colors.

Figure 2: Mukanov, Aydar. Zhamkhan, Steppe arabesque (2007)

Another fundamental difference is expressed in the fact that the composition of the tapestry "Steppe arabesque" has not one, but two completely symmetrical trees. Having the same root, they grow together and coexist. Only while considering them closely, one might see that their difference consists in the color of large petals of the flower, crowning each tree in a very special way. One of them is white, and the other is black. By this color-composite solution through comparison the authors tried to express the duality of confrontation, and the simultaneous continuity of many philosophical and

physical aspects of human existence – life and death, good and evil, day and night, man and woman, sun and moon, fire and water, heaven and earth, etc.

The tree branches in the tapestry are fancily bent, creating the impression of an arabesque ligature, resembling a weave of letters in the art of Islamic calligraphy. This circumstance was decisive in choosing the name for the work. Mukanov and Zhamkhan do not conceal the fact that they borrowed the figurative style of creating trees with numerous rich branches, twisted into a spiral, from the creative heritage of Austrian painter-modernist

Figure 3: Kurasbek Tynybekov. *Steppe ballad* (1974)

Gustav Klimt (1862–1918). In 1904–1910, he created a monumental mural for the interior of the dining room of the Palais Stoclet in Brussels (Belgium) by order of the owner – banker Adolphe Stoclet, which had a stylized image of a tree (Collins, 2001). It was his iconic motif that served as an inspiration source for the young artists while working on “Steppe arabesque”.

Referring to the artistic image of the World Tree and using the schematic-design features of its depiction with the figurative elements of Kazakh nomadic culture, the artists create an allegory of the macrocosm of ancient primordial culture, transforming it into a modern artistic and figurative sign – symbol. At the same time, there is no narrative or storyline in a set of compositional techniques. This circumstance is fully compensated by the philosophical depth of the content of the work and the metaphorical character of the figurative structure that arises when the artist embodies his idea in an ambiguous allegorical manner. This particular approach implies the nature of educational background of artists-muralists, since an organic and purposeful transition from the concrete figurative structure to the aesthetically emotional poetic image constitutes a defining feature of monumental arts.

In the mythology of Turkic nomadic cultures no less important than the World Tree is the monumental image of the World Mountain. It is directly linked to the sacral beliefs of ancient peoples about the structure of the universe, according to which the World Mountain is the

World Center (the World Axis) – a cosmogonic point of intersection of space and time, where the primordial act of creation was fulfilled. In another sense, for example, in Saka and Wusun ancient nomadic civilizations, the World Mountain was as a kind of channel serving for

[...] space communication of people with supreme deities who lived on the mountain tops, connected to the Upper world. And researchers are right to argue that the very surrounding nature and landscape of Semirechye with white tops of the “golden mountains of the world” are the realities of life, defining nomadism from the steppe to the mountain foot and tops, from wintering grounds to summer pastures, which contributed to the creation of mythological traditions, representing the universe in the form of a grand mountain or stone. The firmament was imagined as stony, mountains – consisting of the material of the firmament (Baypakov, 2007, 403).

One of the most famous works in modern Kazakh art textile, depicting the image of the World Mountain, is the tapestry made by Alibay and Saule Bapanovs called “The World Mountain – II”, created in 2007.

In many ways, this work is a milestone in the development of the entire national school of Kazakh tapestry. Through the memorable plot and figurative solution, the authors were able to turn their interpreted image of the

Figure 4: Gaziz Eshkenov. Zheruyik (2003)

World Mountain to the “iconic sign” – a kind of highly artistic figurative standard, which serves as a reference for other Kazakh tapestry artists.

Another very valuable and intimate symbol for each Kazakh artist is the image of the native land – Ana-Zher. The compositions of similar works glorify the beauty of natural spaces and the cosmic thinking of nomads, living side by side in harmony and equilibrium with their environment. And in this sense,

[...] the steppe is the basis on which, like on a foundation, there is an architectural marvel of nature, the harmonious and inexplicable, mathematically precise Sky. The cosmism of thinking, the breadth of the worldview, the openness and kindness of the soul of steppe nomadic Kazakhs are genetically inherited through an enormous scale of the steppe land and sky. The cosmic and astronomic nature of human thinking is caused by the way of life in the steppe, constant movements in space and time. In the mind of the nomad, the Sky above the Earth and the Earth itself – Steppe – are equal (Zhanaydarov, 2004, 42).

The cosmic balance of spiritual, material and natural components of human existence in the culture of the Tur-

kic peoples allowed the picture of the universe, perfect in the absolute of its content, to be built in the mind of the nomad. Therefore, within the meaning of the nomad, “The Promised Land – Zheruyik” does not exist somewhere in the real world, for which he and his soul should strive, but always surrounds him, no matter at which point of intersection of space and time he was. This principle of the nomadic life based on self-sufficiency and the ecological-philosophical relation to the reality of life is reflected in the works of artists, when they turn to the subject of revealing the artistic image of Ana-Zher.

One of the first masters of art textile, who turned to the mytho-poetic image of the native land, is Kurasbek Tynybekov. In 1974 he presented his work entitled “Steppe ballad” (200 x 300 cm) (Figure 3).

The core strength of this work is its pictorial and color qualities, the assertive expression of colors, and the vibrant distinctiveness of an individual manner of weaving. Here, the emphatic decorativeness and locality of the color palette is occasionally complemented by a light shading, somewhat mitigating the graphics of strict color combinations, which in turn reinforces the sense of poetry.

Compositionally this work is completely different from his other works – it lacks human and zoomorphic characters, and we can barely guess the silhouette of

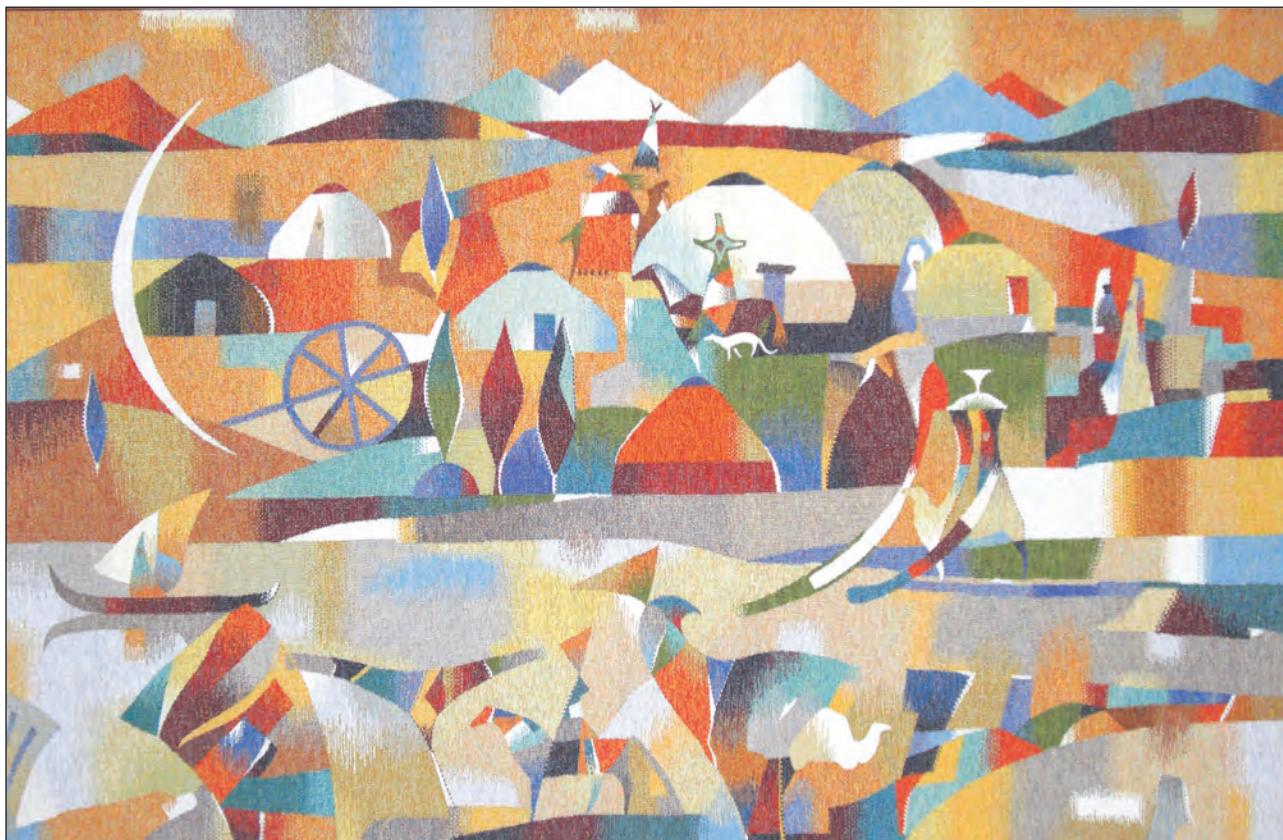

Figure 5: Malik Mukanov, Aydar Zhamkhan. Steppe mosaic (2010)

a mythical bird Karakus, whose outstretched wings are perceived as a continuation of the reddish-brown hilly land, and a pair of birds on the tree. The rest of the fabric plane is built on material and natural details.

The peculiarity of this tapestry is perhaps most clearly expressed in its generalizing triumphant rhythms filled with the poetics of Kazakh traditional culture. It is through them that one can see something common, which unites modern and medieval tapestries. As far as any artistic technique or method obeys the universal law – to give the consistent visible representation of the topic under consideration, the artist has the right of freedom to choose the method or technique of revealing the contents of his future work. This is the true synthesis of all the terms of artistic works.

This work is noted for harmony and completeness – the net ratio of white, dark red, terracotta red, orange, brown and dark-brown colors with a minimum of intermediate shades and a little blueness create simplicity and consonance similar to a folk song. This is evidenced by a uniform rhythm of movement, penetrating the entire composition, a subtle interrelation of color patches. In the tapestry "Steppe ballad", as in medieval tapestries, "[...] all art forms are subject to some universal unity for

uplifting the whole. This constitutes the truly synthetic understanding of art" (Bazazyants, 1983, 157).

The artist drops all the random details to clearly identify the leading rhythm of the song narrative. As it should be in the ballad genre, it has a limited number of elements: a flowering tree (life) and mazar (its logical end), strictly frontally located on the left and right side of the tapestry. Between and near them human life passes, hidden from the eyes by rampant hills and wind energy, and only a huge multi-colored sun, rushing like a ball on the field of the picture, eloquently says that in fact, there is no end, that life goes on.

In 2003, Kazakh muralist Gaziz Eshkenov referred to the art of tapestry and created the first work – "Zheruyik" ("The Promised Land"), 150 x 240 cm in size (Figure 4). Later, this work was acquired by the exhibition fund of the A. Kasteyev State Art Museum of Kazakhstan, and currently adorns the exhibition dedicated to the art of modern Kazakh tapestry.

"Zheruyik" consists of two parts (a rectangle in a rectangle) balanced in both the volume the occupied plane and color combination.

With an artistic and stylistic point of view, this work can be related neither to Bapanovs' aesthetics of mini-

malism nor to Tynybekov's style. Tapestry is a hybrid – a stylistic "mestizo", which may have figurative qualities of both directions. Certainly, Tynybekov's tapestry is characterized by richly ornamented rims and bright local colors. Bapanovs' tapestry has a strict, aesthetically logical linearity of the picture, stylized silhouettes of figures and isometric perspectives, creating a simultaneous diversity and multi-layering of the world space depicted by the artist.

The work's central part, which can be called "the main content", is a composition on the subject of the nomadic life of cattle breeders. Its framing part resembling a flower fringe is a clear citation of the traditional Kazakh carpet, made in chain stitch. However, unlike the latter it has no clear dividing line, so that both sides kind of interpenetrate, support and are equalized with each other.

The main part of the tapestry is a reflection of the quiet measured rhythm of everyday life. In the background, the author gives the picture of a hilly landscape with the use of lines only, a woman sitting right in the middle of the hearth, and a man lying next to her. They are also made in a linear manner, so that part of the steppe landscape can be read over their figures. Right next to them, there is a tree (possibly Baiterek); somewhere in the distance, one can notice a lonely figure of the rider, grazing sheep and horses; the shapes of a camel and a shepherd can be seen in the foreground. All this corporeal world is given by, though broken, but steady lines, and in some places – by local color spots.

The work's clear lightsome central part can be interpreted as the Day, and the "frame" heavily saturated with cold blue, red and green colors presents the Night. Together they are seen as a world caught up in one breath of harmony and peace.

This work was highly appreciated by Kazakh art critic S. Shklyayeva:

[...] solid broad strokes that create the improvised figures of people, animals of the central field, and the elements of the border ornament say about the bold search of the artist of modern times (Shklyayeva, 2011, 125).

In 2010, Malik Mukanov and Aydar Zhamkhan offered their own interpretation of "The Promised Land" as an artistic pre-image of the nomadic world model, which is ruled by harmony, wise calmness and contemplation, in the form of a tapestry called "Steppe mosaic", 130 x 210 cm in size (Figure 5). They admit that the plot and figurative concept of their work was borrowed from the creative work of Kurasbek Tynybekov. More specifically, the source of their inspiration is one of the most famous works of the founder of the Kazakh national tapestry school called "Steppe ballad".

In the tapestry, the artists express the cosmism and mentality of the nomad's consciousness in his or her

relation to the outside world through the temporary category of "always", thereby filling the work with the philosophical content and sacred connotations.

In contrast to the Western principle of "here" and "now", the East, in life and in art, prefers the total way of thinking, generalizing extensive communications. Belonging to eternity is valued in a volatile instant [...]. The space of a particular landscape is appreciated with regard to communication with the person inhabiting it and the length towards the universe infinity. Life is puzzled about the idea of continuation, the need for immortality, not in a personal context of rather western searches, but in the extended sense of national, human and natural immortality (Ergaliyeva, 2011, 120).

The compositional structure of "Steppe mosaic" is made in a monumental style and filled with numerous different-scale suprematist elements, styled on the images of horses, camels, yurts, the figures of people, trees, and mountains with rolling foothills. Subject to the author's intention, they add up to a single panorama like a mosaic panel, in which every detail is involved in creating a unified and complete picture of the Turkic nomadic universe model. The visual effect of mosaic structure is also enhanced by a variety of techniques of smooth weaving, when some woven passes are imperceptible, while others, on the contrary, are rudely accentuated. Not applying art definitions for image stylistics, one may describe this tapestry composition as "an organized artistic chaos". It was a deliberate approach, a kind of experiment – an attempt to breach the laws of composition for "creating" the order among the chaos.

To complete our review in the context of this article, we can distinguish the following aspects. Drawing on a vast mythological heritage of nomadic peoples, art textile masters of the XXI century have increasingly begun to turn to the subject of revealing the archetypal images of the Turkic universe models, such as the World Mountain, the Tree of Life, Ana-Zher, Zheruyik and many others. This artistic trend is determined by the overall process of transition "from the epic to the metaphysical" (Ergaliyeva, 2011), characteristic of Kazakh fine arts at the turn of the XX-XXI centuries. In textile art, it has been expressed in the change of narrative and figurative aesthetics and in the achievement of a new level of professional skills of tapestry artists.

According to art critic R. Ergaliyeva, fine arts of Kazakhstan of the XX century entered the third millennium being intellectually and spiritually mature.

They digested and interpreted the ancient roots of Kazakh nomadic culture. Its universal human values are disclosed by artists in dialogue with the traditions and innovations of the world art, the latest phenomena of philosophy and culture

of the XX century. The comprehension of the foundations of national culture gives rise to new creative concepts in the art of Kazakhstan. As a result, modern Kazakh art, which arose on the basis of innovation less than a century ago, could not only preserve its own spiritual identity, but also create its unique figurative language (Ergaliyeva, 2002, 172).

Although the above quotation refers to fine arts of Kazakhstan as a whole, the opinion of one of the most authoritative masters inspires us, tapestry artists, as well. We know that such a high evaluation is based on an impartial, long-term, painstaking study of a number of processes that have occurred over half a century in a living, thinking, searching and vibrant body such as art with all its sections.

UMETNIŠKE ARHETIPSKE PODOBE TURŠKIH UNIVERZALNIH MODELOV V MODERNI KAZAHSTANSKI TAPISERIJI

Malik Floberovich MUKANOV

Kazahstanska narodna akademija za umetnost T. K. Zhurgenov, 050005, Almaty, Panfilova st., 127, Kazahstan
e-mail: malik_fober@mail.ru

Bauyrzhan Tattibekovich DOSZHANOV

Kazahstanska narodna akademija za umetnost T. K. Zhurgenov, 050005, Almaty, Panfilova st., 127, Kazahstan
e-mail: Dos_Baur@mail.ru

Mukhamedzhan Shydyhanovich SULEIMENOV

Kazahstanska narodna akademija za umetnost T. K. Zhurgenov, 050005, Almaty, Panfilova st., 127, Kazahstan
e-mail: smukhamedzhan@mail.ru

POVZETEK

Na prelomu iz 20. v 21. stoletje so se v delih kazahstanskih mojstrov umetniškega teksta začele odražati arhetipske podobe turških univerzalnih modelov. Ob koncu prejšnjega stoletja je postalo področje arhetipov in arhetipskih podob v umetnosti zelo popularno. Z družbenim napredkom je potreba po simboličnem postopoma izginila, medtem ko so drugi doživeli nove interpretacije in se ohranili po zaslugi tradicije. V vseh časih je bilo razumevanje sveta eden osrednjih motivov človeškega življenja. Narava, njena neprestano spreminjača se podoba in njena skrivnostnost je navdihovala strah, presenečenje in veselje. Vsi obrisi teh živih čustvovanj so morali priti na plan in tudi so – v različnih oblikah kreativnosti. Posledično so naše globoke korenine – naša mitološka preteklost – največji in neusahljiv vir kreativnosti, ki pomagajo umetniku, da na različne načine izrazi svoje ideje, vendar s predpogojem, da jih poda v kontekstu sodobnosti in njenega znanja, kot tudi najnovejših umetniških načinov izražanja. Različne faze podobnih umetniških študij kažejo na neusmiljeno agonijo duha in materije človeškega obstoja, ter skušajo priti do njegovega najglobljega pomena.

Ključne besede: moderna kazahstanska umetnost, arhetipski modeli turške univerzalnosti, mitologija nomadskih turških ljudstev

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Bapanov, A. & S. Bapanova (2001):** The Sacred Tree. Almaty, Saule & Alibay Bapanovs' indexed album.
- Baypakov, K. (2007):** Silk Road (in Kazakhstan). Almaty, Adamar.
- Bazazyants, S. B. (1983):** Artist, space, environment. Moscow, Sovetskiy khudozhhnik.
- Collins, J. (2001):** Klimt: Modernism in the Making. London, Harry N. Abrams.
- Ergaliyeva, R. A. (2002):** Ethno-cultural traditions in the modern art of Kazakhstan. Almaty, Gylym.
- Ergaliyeva, R. A. (2011):** Ethnic and epic art of Kazakhstan. Almaty, Zhibek Zholy.
- Eshkenov, G. A. (2003):** Zheruyik, 150 x 240 cm (From the author's personal archive – Eshkenov G. A.).
- Gachev, G. (1988):** National images of the world. Moscow, Sovetskiy pisatel'.
- Jung, C. G. (1953):** Two essays on analytical psychology. London, Routledge & Kegan Paul.
- Lvova, E. L., Oktyabrskaya, I. V., Salagayev, A. M. & M. S. Usmanova (1988):** Traditional worldview of the Turks of southern Siberia. Space and time. The corporeal world. Novosibirsk, Nauka.

Mukanov, M. & A. Zhamkhan (2007): Steppe arabesque, 140 x 140 cm. <http://www.gobelens-kz.com/pages/244.html> (02. 11. 2017)

Mukanov, M. & A. Zhamkhan (2010): Steppe mosaic, 130 x 210 cm. <http://www.gobelens-kz.com/pages/244.html> (02. 11. 2017)

Mukhambetova, A. (2002): Tengirchilik calendar as the basis of nomadic civilization. In: Kazakh traditional music and the XX century. Almaty, Dyke-Press.

Sabitov, A. R., Bakhmutov, Yu. I., Butkeyeva, E. V. & L. R. Turganbayeva (2000): Imaginary architectural spaces. Almaty, Complex.

Shklyayeva, S. A. (2011): Art history of Kazakhstan. Almaty, Oner.

Toporov, V. N. (1982): The world model. In: Tokarev, S. A. (ed.): Myths of nations of the world: Encyclopedia. Moscow, Sovetskaya entsiklopediya, 2, 161–166.

Tynybekov, K. (2007): Steppe ballad, 200 x 300 cm. Almaty, Θoner.

Zhanaydarov, O. K. (2004): Religion and mythology of the ancient Turks. Kokshetau, Publishing house of Kokshetau University.

TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL IDENTITY IN ARCHITECTURE

Olga SEMENYUK

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Department of Architecture, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazakhstan
e-mail: semenyuk-1966@inbox.ru

Natalya Alekseevna CHERNYSH

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Department of Architecture, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazakhstan
e-mail: prakrity@mail.ru

Yelena Nikolaevna KHVAN

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Department of Architecture, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazakhstan
e-mail: Khvan-72@mail.ru

Rahima CHEKAEVA

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Department of Architecture, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazakhstan
e-mail: Rahima.chekaeva@mail.ru

Oxana Nikolaevna TKACH

RSE „Gosgradkadastr“, 010008, 19 Imanov Str., Astana, Kazakhstan
e-mail: ton-17@mil.ru

Botakoz KASSIMOVA

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Department of Architecture, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazakhstan
e-mail: Botagoz.rahmetollaevna@mail.ru

Zhazira Seralievnna BISSENOVA

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Department of Architecture, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazakhstan
e-mail: Bisenova_1983@mail.ru

Abay Dildashevich OTARBAYEV

L. N. Gumilyov Eurasian National University, Department of Architecture, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazakhstan
e-mail: abay87072104545@gmail.com

ABSTRACT

The issue of national identity in architecture has two main aspects: retrospective (historical) and modern with a view to the further development of architectural and construction practices. Recent controversial years have shown that the further formation of national characteristics of architecture needs to be devoted to a fundamental shift from the external, formal features to their inner, meaningful essence. The history of architecture indicates that national elements in architecture may be developed regardless of the architectural style, i.e. they may be inherent in any style. This is due to the fact that the concept of "national character" has a deeper meaning than the external architectural forms or decor.

Keywords: national architecture, cultural identity, regionalism

I TREND NELLO SVILUPPO DELL'IDENTITÀ NAZIONALE IN ARCHITETTURA

SINTESI

La questione dell'identità nazionale in architettura ha due aspetti principali: quello retrospettivo (storico) e quello moderno con la prospettiva del futuro sviluppo di pratiche architettoniche e di costruzione. Le controversie degli anni recenti hanno dimostrato che l'accento nella formazione di caratteristiche architettoniche nazionali in futuro debba spostarsi dagli elementi formali esterni all'elemento interno, la sostanza. La storia dell'architettura indica che gli elementi nazionali si possono sviluppare indipendentemente dallo stile architettonico, ovvero, possono essere inerenti a qualsiasi stile. Questo perché il concetto di "carattere nazionale" ha un significato più profondo che trascende le forme architettoniche esterne o dell'arredamento.

Parole chiave: architettura nazionale, identità culturale, regionalismo

INTRODUCTION

The research of the peculiarities of form shaping in architecture, the content and imagery of the architectural form, which is still relevant for the understanding of the creative process, the correlation of national features in architecture have always been a matter of debate. A considerable amount of work is devoted to the consideration of these issues at every stage of architecture development.

In recent years, the world of architecture has been filled with new research works changing the professional ideas about the laws of creation and understanding of the image in architecture. For example, the semiotic approach to the formation of objects is observed in the works of D. Broadbent (1987), R. Venturi (1998), C. Jenks (1971), B. Zevi (1957), U. Eco and T. A. Sebeok (1984), K. Norberg-Schultz (2000), M. Tafuri (1989), R. Fusco (1984), E. Barbyshev (1991), A. Gutnov (1984), A. Ikonnikov (2002), B. Markuzon (1970), E. Rossinskaya (1992), Yu. Stepanov (1971), B. Uspenskiy (1971), I. Lezhava (2012), A. Fomenko (1999), S. Shubovich (2012), S. Shlipchenko (1976), I. Morozov (2012), O. Popova (2008), S. Petrovčić & V. Kilar (2017) etc. The basis for these publications was the solution to the problem of meaningfulness of the architectural image of buildings of various functional purpose, and the goal was the development of new approaches to the interaction of architecture with the adjacent subject areas –

philosophy, information theory, design – by introducing them to the methodology of architectural design.

Questions of architecture are on the agenda of many conferences, symposiums, where new techniques and concepts that could lead to the creation of ideal cities are discussed. Recently, urban environment and globalization have become the key concepts of social scientists, architects, and economic geographers observing (Eldemery, 2009).

As an art form, architecture reflects all aspects of community life: the political system, the level of culture, tastes in fashion and style. A large group of public buildings (for government and administrative management purposes, commercial and diplomatic missions, residence, etc.), having a clearly generated image, are an expression of the basic ideas of the epoch and society. Symbols and signs, which contain architectural objects, can reveal the principles upon which the society is based as well as its state and preferences, priority cultural and moral values (Grabovenko, 2010).

Engineering and technologies that have no national identity cannot solve complex problems in architecture today. In such a way, architecture has merged with the process of globalization, contributing to the development of national identity of individual regions.

The term 'globalization' was first used in the second half of the 20th century. However, this term and its concept were not popular until the second half of the 1980s (Holm, 2006). According to Adam (2008), globalization

is “a series of social, political and economic changes that affect everything from the operation of nations to everyday life” (Adam, 2008, 74-77). The tension between anti-global and pro-global forces that affect architecture has long existed. One force seeks to protect and develop indigenous architectural traditions, forms, decorative motifs and techniques. The other force contributes to the creation and dissemination of universal forms using new technologies and materials in response to changing functional needs and fashion trends. Global change is a new class of problems that “severely challenges our ability to achieve sustainable development” (Eldemery, 2009, 344).

Architects need to solve the problem of the expression and uniqueness of architecture as well as what is today called ‘cultural and national identity’, using new materials and technologies. That is why the search for ways to identify, acquire and preserve originality in the architecture of different countries and regions is becoming increasingly urgent. This was already felt at the sunset of the functional-planning dogma of architecture of the 1970s and 1980s. But the breakthrough in the “free flight” of charismatic postmodernism followed by the idea of a radical deconstruction of forms in architecture introduced more resonance in the architectural community. That is because the total disregard for style, the total indifference to cultural characteristics and traditions, and, as a consequence, indifference and arbitrariness in relation to new architectural structures, explain the painful tragedy that engulfed the civilization of megalopolis. The one which is doomed to “the homogeneous reproduction of the same thing in an endless process of identifying, in the universal cultural identity” (Baudrillard, 2005, 1).

In the process of searching for a modern style in architecture, it is necessary to solve the problem of an architectural form and national identity as a kind of a phenomenon which contributes to its formation and the reflection of the epoch in the form of an architectural object.

It is evident that in the modern world under strong globalization trends, regional identities did not disappear (Regional Architecture and Identity in the Age of Globalization, 2007). For example, the Gulf region in terms of the regional identity of architecture started to develop in the 1990s. Active construction was enhanced by oil revenues. It was the time of the gigantic rise of Arab Gulf cultures and architecture in a global context (Yasser, 2007, 6).

Relevance of the research question consists in the following issues:

- In the theory of architecture – the existing crisis in the style and imagery of modern architecture;
- The destruction of the system of direct communication between the object of architecture and the consumer;

- The loss of traditional signs-symbols in modern architecture that existed in the past and contributed to the definition of the image and the functional purpose of the object of architecture;
- In architectural practice – the lack of modern universal semantic principles of determining the image of architectural objects, the need to develop the foundations of architectural semantics in the context of the methodological foundations of the style of the XXI century.

The purpose of this research is to provide a theoretical rationale for a comprehensive study of the phenomena of national imagery in the architecture of residential and public buildings as an alternative and opportunity to overcome the impersonality of cities in particular regional and natural climatic conditions.

METHODS

The study used the following scientific methods:

- Analysis of literary sources for the study of urban planning typology and cultural identity of various regions;
- The analytical method for revealing the peculiarities of architectural means of forming modern and historic objects and the degree of influence of the elements of national culture on the formation of modern architecture;
- The system-structural method for assessing the existing urban environment of Kazakhstan and creating the ways to improve it by means of cultural and national identity;
- The method of a full-scale survey for identifying the peculiarities of forming the architecture of cities of Kazakhstan and its capital Astana.

RESULTS AND DISCUSSION

The article revealed the connection between the architectural style and the elements of national identity as a phenomenon of the later order borrowing the imaginative possibilities of folk architecture. The authors proved the need to return to the national roots in the form shaping field in order to overcome the impersonality of modern cities, as a consequence of the loss of national identity and the rise of globalization.

The idea of style and its interpretation in architecture

An architectural composition binds the aesthetic needs of the society with its aesthetic ideal. This relationship is shown in the framework of a particular culture and reflects its intrinsic contradictory unity of the stable and variable, existing and emerging, general and special.

Style in architecture is a historically constituted rather stable entity of the means and methods of form shaping, and consequently, of the essential features of the architectural form, determined by the social nature of architectural creativity. In the architectural form, the style of architecture, on the one hand, establishes the achievements of the architectural process of cognition and transformation of the objective world, and on the other – unites these achievements with non-architectural processes of the nature and society, breaking these processes through the sensually perceived corporeal architectural form.

The style of the object is not only its outer form but first of all the nature of its material and spiritual functioning within a given culture; in other words, style reveals the functional features of an object or phenomenon. The traditional elements in architecture present only a stage of the evolutionary development and in their new manifestation they retain something of their former content (Ikonnikov, 1972, 213).

Since the aesthetic ideal does not have its particular form, style cannot be set as a role model. It is created spontaneously as a result of creative work of many people (style of the epoch, ethnicity style, corporate identity) or a single person (school, the community of people) for many years (master's style, style of the architecture school).

In the world history, as Hegel pointed out, “*due to of the actions of people, in addition to those results that people strive to achieve in their actions, different results are obtained*” (Hegel, 2010, 609). People seek to meet their needs and interests, but objectively something is also being accomplished that is hidden in their actions and is not understood by them. The interests of people clash with each other, and under the influence of many intersecting forces, a common result is manifested, of which none of the participants in this process, sometimes not directly related to each other, have ever thought (Ikonnikov, 2002).

Something similar happens with the formation of style. Architect seeks to objectify his aesthetic ideal, but his work overlaps with the work of other architects. As a result, along with the individual creative search, there is the process of social creativity, defined by the mutual influence and the social conditionality of creativity of each individual, as a member of a certain human community (Semenyuk et al., 2015).

The problem of national spirit in architecture and the concept of national architecture

Nationalism in architecture is the connection of the architectural creativity with the life of the masses, the reflection of their social and aesthetic ideals, service

to the people, the creation of optimal conditions for its material and spiritual development.

With the widespread proliferation of modernism, the efforts that had been made to highlight the regional and local issues, were left without sufficient support. The first regional seminar of the Aga Khan Award for Architecture in Kuala Lumpur was devoted to the issues related to identity in architecture. It was revealed that the geographic region determines many aspects of the society, both in the national, cultural and environmental terms (Proceedings of the Regional Seminar in the series Exploring Architecture in Islamic Cultures, 1985, 8).

Most discussions on the Greek architecture in Europe raise the following central issues in the field of architectural theory: what is cultural autonomy; how can identity be preserved in the environment? The question of the identity and uniqueness in architecture becomes global. How can we establish a clear dividing line between what is native and original, and what is borrowed (Kostas, 2014)?

With the emergence of social and political inequality (free – slaves, patricians – plebeians, lords – bonded peasants, the rich and the poor, etc.), the concept of nationalism began to be related to the interests and aspirations of the working masses, who constituted the majority of the people and the main productive force of the society. However, architecture was increasingly serving the ruling minority, and the concept of nationalism in architecture was becoming a revolutionizing slogan of the advanced architectural thought. In their amateur architectural works, the masses retained, multiplied and developed the ancient architectural traditions, which in the heyday of architecture were consistently applied in the advanced professional architectural idea. The architectural appearance of buildings was changing with the change of epochs, but along with the significant European styles, the national architecture of each country was developed. The identity of each city is formed over a long period because it undergoes historical changes, which leads to cultural diversity (Siniša et al., 2013).

Architectural styles representing the social order were changing along with epochs. As a reflection of the spiritual culture of citizens, architecture was formed under the influence of people's thinking style, national characteristics, natural environment, religious views and the government structure.

The growth of scientific and technological progress has provided more technical capabilities for expressing spiritual ideas. Each new technology was accompanied by the new appearance of buildings, churches, private houses. Sometimes a new style completely denied the heritage of the past with its old rules and methods and generated forms that never existed before. However, this development was mostly based on the old styles with the use of their individual characteristics.

National architecture is closely connected with the everyday life of ordinary people. Its shapes and lines

Figure 1: Flowing forms of oriental architecture (Frozen music, 2017)

Figure 2: European architecture (Frozen music, 2017)

reflect the peculiarities and character of each nation: flowing lines are inherent in the architecture of the desert inhabitants, sharp corners and clean lines – in the architecture of pragmatic Europeans, an imprint of increased religiosity of the people lies in the architectural structures of the inhabitants of China, Japan and India.

The “genes” of the national character of architecture smoothly move from the past to the present and are reflected in the architectural forms of the future. New contemporary designs with the distinct national character are thus being born. A standard product of globalization - skyscrapers - can be built in the original national style, showing to which country they belong at a glance. For example, a symbol of Ukraine is “pysanka” (painted eggs), so the Ukrainian architects A. Popov, D. Vasiliev and A. Khil’ko got the idea to build an office skyscraper in 44 floors, reminiscent of a huge Easter egg. It is planned to be built in Kiev on the Dnieper River (Popov, 2013).

The project “Pysanka” was not implemented because of economic reasons. But the ideas of the bold use of national traditions in modern architecture, which were laid in the project, were a valuable contribution to the further development of architectural design of cities in the CIS countries.

National traditions in the architecture of the Kazakh people

The main attraction of the Kazakh traditions in architecture and the national culture of Kazakhstan can be rightly considered a white yurt. This type of dwelling is one of the most unique artifacts of Eurasian nomads and traditions of Kazakhstan. White tents, carpeted inside and out, look amazing in green meadows and *jailow* (high mountain pastures).

The uniqueness of the yurt is that it is a mobile dwelling. At the same time, it is a completely functional house. This combination of reliability, fundamentality, mobility and lightness has been created for centuries. The yurt in the form of bales, loaded onto a camel, has always been an essential attribute of a nomadic people and Kazakh traditions. It is not surprising because living conditions suggested frequent changes of placements: wintering, spring grazing, autumn *kuzeu* (pastures). The very structure of the yurt implies strength and flexibility, at the same time, because it consists of willow rods and soft felt. This dwelling has become a real symbol of Kazakh cultural traditions of the entire group of peoples (Khait, 2003; Samuratova & Akhmetova, 2016).

In general, the structure of the yurt reflects the outlook of the Kazakhs, their traditions, and the principle of continuity with the nature, in particular. It transmits the majesty of the mountains, the freedom of the steppes and the tenderness of the meadows. It is a real fairytale world, which is supported through an unusually picturesque decoration. One can experience the spirit of this dwelling only by visiting it and spending a few days there immersed in the atmosphere of the very life of the nomadic people. The yurt is the focus of universal harmony in the eyes of the Kazakh, the traditions of Kazakhstan.

The desire to live in harmony with the nature and not to subordinate it was also expressed in the functionality of the yurt. It is no secret that very severe weather conditions prevailed in the steppes, where nomads lived. The yurt has always saved the Kazakhs from the scorching sun and the icy wind, from the torrential rains and the cold.

The frame of the yurt, as already mentioned, consists of willow rods – *kerege*. They are light and flexible, making the yurt construction mobile. The basis of this

Figure 3: The “Pysanka” complex in Kiev (draft) (Frozen music, 2017)

Figure 4: The interior of the “Pysanka” complex (draft) (Frozen music, 2017)

dwelling is a high quality felt, which saves the Kazakhs from all the vagaries of the weather. This material is carefully made from the wool of sheep of a special breed. They are shorn necessarily in the autumn – it is a mandatory attribute of the Kazakh traditions.

The design of the yurt reflects the harmonious attitude of the nomads towards the nature. The interior is also very important. After all, this is where people spend their time; this is where they should feel their unity to the world, to the universe. In the process of construction, all the nations turned to crafts and folk crafts. Thus, in the Kazakh traditions, the interior is replete with a variety of works of decorative art. Here you can find amazing items in the technique of carving, made of leather and metal. The Kazakh traditions also contain bright colors, and the carpets of felt and unsurpassed embroidery were adorned with fantastic ornaments.

The ornamental interior decoration generally prevails in the Kazakh tradition. In particular, one can often see *tekemets* – felt carpets, decorated with wonderful flowers and plants; *baskurs* – patterned ribbons, stretching along the entire tent and covered with unique and even mysterious drawings. Kazakh traditions present the entire worldview complex, which is a luxury furniture, created in the technique of carving and inlay. Looking at it, one can easily create a picture of the world of traditions of Kazakhstan and the Kazakhs' world, which was based on paganism, with its agrarian cults, the worship of the nature and the heavenly bodies.

The central symbol of the Kazakh dwelling is a circle. This is one of the oldest symbols in the world culture and Kazakh traditions. The yurt is replete with circles and rings. The very construction of the yurt is a circle, and is encircled by *baskur* (a woven strip). All kinds of carpets, *tekemets* and mats are decorated with spirals and circles. The framework of cabinets, chests and beds have exquisitely carved circles, and dishes are covered

with similar ornaments. *Shanyrak* – a hole in the center of the dome, through which the smoke comes out – is the main circle of the yurt. It represents some sort of connection between the Kazakhs and their central deity, Tengri.

In addition to this sacred connection, *shanyrak* always incorporated a lot of meaning and reflected the entire system of the universe and traditions of Kazakhstan in the eyes of the nomad. It symbolized the universal harmony, the link between generations. This confirms the fact that since ancient times, *shanyrak* has been handed down from generation to generation, being a patron of the family and consisting not only of the living but also of the long-gone people.

The felt yurt is a real miracle of Kazakh traditions. People of the Middle Ages, one way or another getting into the territory of the nomads, travelers, merchants, scholars, ambassadors, were thrilled to see the Kazakh national home. In particular, highly emotional descriptions of the felt dwelling can be found in the works of such authors as N. Bichurin (1996), V. Rubruk (1984), A. Vambery (Ergaliyeva, 2010).

Today we can say with full confidence that the yurt is not only an extremely mobile and sturdy dwelling but also a reflection of the nomadic worldview. It embodies the basic principles of life and traditions of the Kazakhs, the main of which is the desire to live in harmony with the nature, with the universe, with oneself. A white yurt simply amazes with its well thought-out functionality, beauty, and gorgeous decorations. Such a dwelling is one of the most mysterious and unique creations of human culture.

The yurt is the central image of the national culture of Kazakhstan. It is beautiful and interesting in all its varieties: *zhol uy* – trekking yurt, *ak uy* – snow-white ceremonial, *otau uy* – yurt for the newlyweds. It is a symbol of an entire people. Today yurt is the main tour-

Figure 5: Shopping and entertainment complex in the form of the Khan's tent (Frozen music, 2017)

ist asset, a symbol of Kazakh traditions and culture of Kazakhstan.

Currently, the reflection of nationalism in the architecture of Kazakhstan is manifested through a variety of aspects in a variety of ways. For example, in Astana, a shopping and entertainment complex was built in the form of the Khan's tent, which corresponds to the ethnic and national history. Its height is 150 meters, and there are several shopping and entertainment centers, a park with an artificial pond and a beach inside. The landscape corresponds to the landscape of the "native" nature.

Architecture reflects culture in close cooperation with structural, historical, political, economic and social characteristics of the society. In every country, people are trying to follow national cultural traditions and support their values in the creation of architecture. Changes in cultural and social relations in the community have an impact on styles in architecture. Art and architecture is one of the most important features and characteristics of each nation and each historical period, which affects the formation of the human environment (Ettehad et al., 2014).

Trends in the development of national identity in modern architecture

Doctor of Architecture, Professor of Petrozavodsk State University V. P. Orfinsky argues that the problem of national identity in architecture has two main promising approaches in the light of the question:

- retrospective with an analysis of the historical features of existing facilities;
- modern with an analysis of the prospects for the future development of architectural and building practices (Orfinskiy, 2011).

The architects' opinion that the revival of national architecture is the main way of the revival of the whole

building art once again confirm that the general direction of the necessary changes is generally known, there are some successful steps, but there is a need for a focused scientific, experimental and practical approach to this matter. Questions of national architecture, as an expression of a society's culture, must be developed organically and naturally rather than on the basis of administrative methods.

For any city in the modern world, it is important to be special and easily recognizable. This is an easier way to attract investors and tourists, and to be the best place to stay. The image of the city is a very important aspect of the city's presentation. This may be the result of the successfully developed strategy. In developing such a strategy, all the recognizable assets can and should be used. Among them, cultural and historical heritage, outstanding artists and other elements of intangible culture are of great importance. Rapid urbanization and technological advances have led to the standardization and uniformity of the architectural environment, thus depriving man of the cultural identity of the living environment and regional identity, in which the standardization trend has become an international disease, as far as the same methods, building materials and styles are used (Eldemery, 2009).

There is a need for an independent regional architecture based on the traditions of folk architecture, reflecting the specificity of geographical, social and ethnic living conditions. Based on the above, one can draw the conclusion to determine the ways of development of modern architecture: the national peculiarities of the new architecture in different regions can arise only in the design of buildings in the local context and under the influence of the other factors listed above (Frampton, 1985).

The history of architecture indicates that national traits in architecture may be developed regardless of the architectural style, i.e. they may be inherent in

any style. This is due to the fact that the concept of "national character" has a deeper meaning than the external architectural forms or decor. For example, Russian churches of the XII–XVII centuries or the Classical period have different architectural forms but one can always recognize the Russian church by its functional and spatial organization, dictated by the specific ideological content. Another example is two mosques that can be designed in completely different architectural forms: one – in the early Baroque, the other – in the eclectic forms of the end of the XIX century. Nevertheless, they have common national traits dictated by the functional and spatial organization, the presence of a minaret and other conditions (Khan-Magomedov et al., 1972).

Main problems of urban planning

The rapid growth rate of urban construction shows the financial rise and the relative economic stability of the region, which is a boon for the corresponding niches of social and economic spheres of the city. But, unfortunately, the high growth of construction does not always produce the same positive results in all spheres of life of urban entities, among which are political, cultural, aesthetic, educational, planning and others.

The question is the destructive power of individual components of the architectural and town-planning processes. The fact is that all the familiar and seemingly ordinary cities, including Astana, have the so-called "urban values". According to Oriol Bohigas, "the protagonist of the reconstruction of Barcelona" and the author of "*Ten Theses on Urban Planning Methodology*" (Bohigas, 2006), these values include the elements of the city, forming a space for the "collective life of various urban communities".

These elements comprise usual streets, parks, neighborhoods, monuments, and are more of the semantic nature than historical. They carry the symbolic information on the given city, and have a clear function, easily recognizable by different generations of residents. This usual everyday space is really unique and unrepeatable, as it forms the main scenario of the life of citizens. It cannot just be moved to another city because it would lose its meaning and become useless. It is not an accidental "by-product" (Bohigas, 2006) of the civilized city due to its certainty, a wholeness of the urban space, worked out for centuries. K. Lynch in his book "*The Image of the City*" refers to the importance of the symbolic environment in the life of the city and man in it (Lynch, 1982).

An artificial gross interference into these natural processes of urbanization can lead to a radical change in the content and way of life of individual communities that can turn out to be unfruitful or lead to the death of the city. The death of the city can be expressed both in the loss of it as a cultural value, and in the loss of its main material tangible senses.

The foregoing is not intended to call for a conservative attitude towards architecture and for the reproduction of patterns of bygone eras and their elements. It represents a modern interpretation of the existing city, the reasons for the emergence of new typological objects of multifunctional complexes and methods of their delicate implementation in the current urban order. The control of the territorial placement would help preserve the functional content of the city and get rid of junk sites, which are being formed both in the center of the city and on its outskirts.

One of the major problems of urbanization lies in the absence of such methods of control over the development of the city: "fabric" randomness of the environment. Another, no less urgent problem, typical of many cities, is the conditions of formation of the fabric of the modern city by volumetric architecture means. In this regard, O. Bohigas rightly said:

Across Europe, over the last thirty years, general layouts have caused the degeneration of cities, their lack of social and physical integrity, disintegration into separate ghettos, and paved the way for the criminal speculation of the undeveloped land (Bohigas, 2006, 54–56).

The author of this statement rightly suggested designing not general layouts but space structures of the city, "block by block", combining them with each other. The detailed solid modeling at the initial design stages, as well as at the stages of the approval of general layouts makes it possible to demonstrate professionalism. Thus, the problem of architectural aesthetic quality is being solved, and not just its functional content and physical parameters.

As a result of these problems and the lack of efforts to address them, we have admittedly junk territories and aggressive architectural objects that are slated, at least, for renovation in the very process of construction, and at most – for demolition. The aggression of architecture is directed against the existing urban structure, as well as the individual, whose mentality was developed in accordance with his life in this city.

Among the reasons for such an attitude of society towards the modern city and its architecture are the following:

- Firstly, the commercialization of construction as an end in itself is backed by market research and business plans that do not take into account cultural and ethical factors and the moral durability of objects;
- Secondly, the development of the standard simplified and cost-effective type of building in practice is quite acceptable for the mentality of people raised on standard construction. The modern customer is not committed to the indi-

viduality of his object, and for him it is normal that his building is similar to that of his rival.

CONCLUSIONS

The problems of the modern city extend far beyond architecture. In this case, architect and town planner can solve many, but not all, problems associated with urbanization and architecture. With the current dynamism in the development of science, technology, engineering, a change of fashion and the way of thinking, architect cannot recommend or impose any known style techniques in form shaping, or convert the existing nets of streets and blocks into dogma. However, the objective characteristics, criteria for the evaluation of architectural creativity and modern urban facilities are still worth looking for.

Referring to the statements of theorists of different ages and cultures, one can find the following views on the formation of the city and its image. O. Bohigas offers the following methodological recommendations in the light of the problems of reconstruction of Barcelona: *“[...] architecture should primarily take into account the shape of the city and the landscape and participate in the creation of a new configuration”* (Bohigas, 2006, 54). A. I. Kaplun in his book *“Style and Architecture”* (1985) suggests seeking new opportunities for the realization of the fundamental concept of “style”, transforming the epochal characteristics of style in an individual artistic language that meets the requirements of time. In the modern interpretation, the basis for the formation of an individual artistic style should imply regional,

national and climatic factors that have an impact on form shaping.

K. Lynch suggests forming a symbolic environment that provides guidance, human security, emotional and semantic access to the city (Lynch, 1982). C. Sitte, who formulated the *“Artistic Foundations of Urban Development”* (Sitte, 1993), puts forward the establishment of the urban environment that meets the human scale as the basis of urban development. These points of view can be united by the fact that they express the interests of man in the urban space, which is intended to ensure the material and cultural safety of man.

In the period of high commercialization of architecture, it is virtually useless to focus on its cultural values, ethical and, especially, semantic characteristics. However, it is necessary to talk about new methods of design: a more productive participation of spatial architecture in urban development processes, a more strict subordination of spatial architecture to the so-called “urban values”, new evaluation criteria of architecture, responsible not only for its functional content, but also for its meaning. Spatial architecture at the early stages of arrangement of land acquisition will make it possible to design a holistic city, without scrappy areas unsuitable for human habitation. Subordination of spatial architecture to the existing development scenario of the city will save it from awkward shapes, mechanically borrowed from different cultures and eras. Scientifically formulated evaluation criteria will help avoid amateurish judgments and decisions in the field of architecture and urban planning.

TRENDI V RAZVOJU NACIONALNE IDENTITETE V ARHITEKTURI

Olga SEMENYUK

Evroazijska Nacionalna Univerza L. N. Gumilyov, Oddelek za arhitekturo, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazahstan
e-mail: semenyuk-1966@inbox.ru

Natalya Alekseevna CHERNYSH

Evroazijska Nacionalna Univerza L. N. Gumilyov, Oddelek za arhitekturo, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazahstan
e-mail: prakrity@mail.ru

Yelena Nikolaevna KHVAN

Evroazijska Nacionalna Univerza L. N. Gumilyov, Oddelek za arhitekturo, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazahstan
e-mail: Khvan-72@mail.ru

Rahima CHEKAEVA

Evroazijska Nacionalna Univerza L. N. Gumilyov, Oddelek za arhitekturo, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazahstan
e-mail: Rahima.chekaeva@mail.ru

Oxana Nikolaevna TKACH

RSE "Gosgradkadastr", 010008, 19 Imanov Str., Astana, Kazahstan
e-mail: ton-17@mil.ru

Botakoz KASSIMOVA

Evroazijska Nacionalna Univerza L. N. Gumilyov, Oddelek za arhitekturo, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazahstan
e-mail: Botagoz.rahmetollaevna@mail.ru

Zhazira Seralievna BISSENOVA

Evroazijska Nacionalna Univerza L. N. Gumilyov, Oddelek za arhitekturo, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazahstan
e-mail: Bisenova_1983@mail.ru

Abay Dildashevich OTARBAYEV

Evroazijska Nacionalna Univerza L. N. Gumilyov, Oddelek za arhitekturo, 010000, 5 K. Munaitpasov Str., Almaty district,
Astana, Kazahstan
e-mail: abay87072104545@gmail.com

POVZETEK

V zadnjih letih se v svetu arhitekture kopičijo nove raziskave, ki spreminja strokovne ideje o zakonih kreiranja in razumevanja podobe v arhitekturi. Kot umetniška oblika arhitektura namreč odseva vse aspekte družbenega življenja: politični sistem, kulturo, okuse v modi in stilu. Vprašanja nacionalne arhitekture, kot izraz družbene kulture, pa se morajo razviti organsko in naravno, ne pa na podlagi administrativnih metod. Eden temeljnih razlogov za zanimalje za kulturno identiteto različnih regij je želja po tem, da se reši osnovni problem brezosebnosti in pomanjkanja duhovnosti v arhitekturi, ter oblikujejo regionalne posebnosti v podobi mest na podlagi zmožnosti in izkušenj njihove kulture. Ta tendenca je še posebej značilna za mlade države kot je Kazahstan, ki si prizadevajo, da bi pridobili svoje vredno mesto, različno od drugih, na področju univerzalne kulture.

Ključne besede: nacionalna arhitektura, kulturna identiteta, regionalizem

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Adam, R. (2008):** Globalisation and architecture: The challenges of globalisation are relentlessly shaping architecture's relationship with society and culture. *Architectural Review*, 223, 1332, 74–77.
- Barbyshev, E. N. (1991):** Communicative features of Russian architecture systems. In: Rossinsky, E. I. (ed.): *Semiotics and architecture, language*. Moscow, Institute of Theory of Architecture and Urbanism, 69–80.
- Baudrillard, J. (2005):** City and hatred. (Lecture delivered in Moscow at the French University College of M. V. Lomonosov Moscow State University). http://thule.primordial.org.ua/bodriar01.htm#_ftn1 (01.11.2017).
- Bichurin, M. (1996):** Chinese perceptions of Russia. In: Kurkchi, A. I. (ed.): "Arabesque" Stories, 2, 3–4: Russian spill. Moscow, DI-DIK, 262–266.
- Bohigas, O. (2006):** Ten theses on urban planning methodology. *PROJECT International*, 11, 54–56.
- Broadbent, D. E. (1987):** Perception and communication. Oxford, Oxford University Press.
- Eco, U. & T. A. Sebeok (eds.) (1983):** The sign of three: Dupin, Holmes, Peirce. Bloomington, Indiana University Press.
- Eldemery, I. M. (2009):** Globalization challenges in architecture. *Journal of Architectural and Planning Research*, 26, 4, 343–354.
- Ergaliyeva, R. (2010):** Yurt – home – Cosmos. *Journal of Academy of Arts of Uzbekistan "San'at"*, 2, 1421, 1.
- Ettehad, S., Reza, K., Azeri, A. & K. Ghazaleh (2014):** The role of culture in promoting architectural identity. *European Online Journal of Natural and Social Sciences*, 3, 4, 410–418.
- Fomenko, A. T. (1999):** Antiquity in the Middle Ages. Greek and Bible History. USA, Lewiston, Queenston, Lampeter, The Edwin Mellen Press.
- Frampton, K. (1985):** Modern architecture: a critical history. London, Thames and Hudson.
- Frozen music (2017):** National architecture. <http://zodchestwo.info/post/366> (02.11.2017)
- Fusco, R. (1984):** Architecture of the 1400's. UTET, Turin.
- Grabovenko, A. Y. (2010):** Creative work of Robert Venturi and symbolic potential of the classical language in the architecture of 1970–1990. http://rus.neicon.ru:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/6030/8_10_03_33.pdf, 165–171 (01.06.2017).
- Gutnov, A. E. (1984):** The evolution of urban planning. Moscow, Stroyizdat.
- Hegel, G. W. F. (2010):** The science of logic. Cambridge, Cambridge University Press.
- Holm, I. (2006):** Ideas and beliefs in architecture and industrial design. Unpublished PhD thesis. Oslo, The Oslo School of Architecture and Design.
- Ikonnikov, A. V. (2002):** Architecture of the XX century. Utopia and reality. 2. Moscow, Progress-Tradition.
- Ikonnikov, A. V. (ed.) (1972):** Masters of architecture on architecture. Foreign architecture. The end of the XIX–XX century. Moscow, Iskusstvo.
- Jenks, C. (1971):** Orthodoxy and Innovation in the Law of Nations. Oxford, Oxford University Press.
- Kaplin, A. (1985):** Style and architecture. Institute of Theory and History of Architecture. Moscow, Stroyizdat.
- Khait, V. (2003):** On architecture, its history and problems. Moscow, Editorial.
- Khan-Magomedov, S. O., Maximov, P. N. & N. N. Savitsky (eds.) (1972):** The general history of architecture. Vol.10. The architecture of the XIX–early XX centuries. Moscow, Stroyizdat.
- Kostas, T. (2014):** An Identity Crisis of Architectural Critique. *Architectural Histories*, 2, 1, 1–8, DOI: <http://dx.doi.org/10.5334/ah.bi>.
- Lezhava, I. (2012):** On the Road to the new resettlement in Russia in the transition to an information society based on a combination of science and technology. Electronic journal "AMIT", 4.
- Lynch, K. (1982):** The Image of the City. Moscow, Stroyizdat.
- Markuzon, V. F. (1970):** Semiotics and the development of the language of architecture, architectural composition. Modern problems. Moscow, Stroyizdat.
- Morozov, I. (2012):** "National question" of architecture: urgency and problematics. *Architecture and Construction*, 4, 228, 22–41.
- Norberg-Schultz, K. (2000):** Architecture: Presence, Language, Place. Milan, Skira.
- Orfinskiy, V. P. (2011):** The problem of folk and national identity in architecture. Scientific-practical conference of Petrozavodsk State University, 5–11.
- Petrovčič, S. & V. Kilar (2017):** Seismic Vulnerability Assessment of Architectural Heritage Buildings in Slovenia. *Annales Series Historia et Sociologia*, 27, 2, 277–294.
- Popov, A. (2013):** "Pysanka" on the Dnieper. *Tall Buildings Magazine*. <http://tallbuildings.ru/ru/pisanka-na-dnepre> (01.11.2017).
- Popova, O. G. (2008):** Design theory: Textbook. Astana, Foliant.
- Proceedings of the Regional Seminar in the series Exploring Architecture in Islamic Cultures.** Sponsored by The Aga Khan Award for Architecture, Bangladesh University of Engineering and Technology and Institute of Architects, Bangladesh. Held in Dhaka, Bangladesh, December 17–22, 1985.
- Regional Architecture and Identity in the Age of Globalization the Center for the Study of Architecture in the Arab Region (CSAAR).** In Collaboration with Department of Architecture, National School of Architecture and Urbanism, Tunis, Tunisia 13–15 November, 2007
- Rossinskaya, E. (1992):** X-ray analysis in criminology and forensics. Kiev, Prospekt.
- Rubruk, V. (1984):** Traveling to the Great Khan of the Mongols. From Constantinople to Karakorum 1253–1255. Stuttgart, Edition Erdmann.

- Samuratova, T. & G. Akhmetova (2016):** The Symbolic Image of the Yurt in Kazakh Applied Arts. *Acta Histriae*, 24, 2, 427–450.
- Semenyuk, O. N., Khvan, E. N. & A. A. Saurbayeva (2015):** Social aspects of the design of the urban environment. Proceedings of the international scientific-practical conference "Space. Time. Architecture" dedicated to the 50th anniversary of the opening of the specialty "Architecture". S. Seifullin Kazakh Agro Technical University, Astana, 308–314.
- Shlipchenko, Z. S. (1976):** Pumps, compressors and fans. Kiev, "Tekhnika".
- Shubovich, S. A. (2012):** Mythopoetic phenomenon of architectural environment. Monograph. Kiev, KNAME.
- Siniša, C. & G. Jasna (2013):** Cultural and historical heritage: An asset for city branding. *Spatium*, 30, 23–27. DOI: <http://dx.doi.org/10.2298/SPAT1330023C>.
- Sitte, C. (1993):** Artistic basics of town planning. Moscow, Stroyizdat.
- Stepanov, Yu. (1971):** Semiotics. Moscow, Nauka.
- Tafuri, M. (1989):** History of Italian Architecture, 1944–1985. Cambridge, MIT Press.
- Uspenskiy, B. A. (1971):** About semiotics icons. Works on Sign Systems. Vol. V. Scientists notes the University of Tartu. Vol. 28. Tartu, 178–223.
- Venturi, R. (1998):** Iconography and Electronics upon a Generic Architecture: A View from the Drafting Room. Cambridge, MIT Press.
- Yasser, M. (2007):** Architecture and the Expression of Cultural Identity in Kuwait. *The Journal of Architecture*, 12, 2, 165–182.
- Zevi, B. (1957):** Architecture as Space: How to Look at Architecture. New York, Horizon Press.

CULTURAL AND POLITICAL ASPECTS OF DEVELOPING SOCIAL SOLIDARITY IN MODERN SOCIETY

Irina Sergeevna KUZMENKO

University of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 350000, Krasnodar, 128 Yaroslavskaya Street, Russia
e-mail: irina-kuzmenko@yandex.ru

Nikolai Vladimirovich NARYKOV

University of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 350000, Krasnodar, 128 Yaroslavskaya Street, Russia
e-mail: nikkuban@mail.ru

Evgenii Olegovich KUBIAKIN

University of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 350000, Krasnodar, 128 Yaroslavskaya Street, Russia
e-mail: tspopz@yandex.ru

Iuliia Gennadievna PILIUGINA

University of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 350000, Krasnodar, 128 Yaroslavskaya Street, Russia
e-mail: scarlet_sky@mail.ru

Valerii Valerevich PLOTNIKOV

University of the Ministry of Internal Affairs of Russia, 350000, Krasnodar, 128 Yaroslavskaya Street, Russia
e-mail: antidoxiya84@mail.ru

ABSTRACT

This article is dedicated to the issue of social solidarity at the present times. The authors analyze the main scientific works devoted to this issue in order to study the nature of this phenomenon. The work evaluates the main approaches to the notion of "social solidarity". In the article, the authors come to the conclusion that solidarity processes have different scales of manifestation and include both constructive communication between individuals and efficient functional interaction of separate social subsystems that aim at achieving common objectives. Depending on the scale of solidarity manifestation, its leading factors can be cultural processes and regulatory activities of the government. The nature of interaction between the leading factors of solidarity development indicates implementing the principles of functional complementarity of political and cultural processes. The combination of direct regulative activity and indirect influence on the social structure through culture and social consciousness is the most efficient strategy of political regulation.

Keywords: solidarity, society, culture, political regulation, macro social processes, self-regulation

ASPETTI CULTURALI E POLITICI DELLO SVILUPPO DELLA SOLIDARIETÀ SOCIALE NELLA SOCIETÀ CONTEMPORANEA

SINTESI

L'articolo s'incentra sulla questione della solidarietà sociale nell'età presente. Gli autori esaminano le principali opere scientifiche dedicate a questo tema per capire la natura di questo fenomeno. Il lavoro valuta i principali approcci alla nozione di "solidarietà sociale". Nell'articolo, gli autori giungono alla conclusione che i processi di solidarietà possiedono diversi gradi di manifestazione e comprendono sia una comunicazione costruttiva tra le singole persone sia un'efficiente interazione funzionale tra i singoli sottosistemi sociali volti a raggiungere obiettivi comuni. A seconda del grado manifestato, i fattori principali della solidarietà possono essere i processi culturali e le

attività regolatrici del governo. La natura dell'interazione tra i fattori principali dello sviluppo della solidarietà indica l'implementazione dei principi di complementarietà funzionale di processi politici e culturali. La combinazione tra l'attività regolatrice diretta e l'influsso indiretto sulla struttura sociale attraverso la cultura e la coscienza sociale risulta essere la più efficace strategia di regolamentazione politica.

Parole chiave: solidarietà, società, cultura, regolamentazione politica, processi macro-sociali, autoregolamentazione

INTRODUCTION

Over the 20th century, the topic of solidarity and the way to address it significantly changed in the research area; it is connected both with the development of social sciences and large-scale social changes that form new urgent requests to the sphere of humanitarian knowledge. These two processes are deeply interrelated, so it is not quite correct to study them separately. At the same time, it would not be absolutely correct to state the total dependence of the modern level of theoretical findings in the sphere of solidarity processes on the current state of social structure. Due to the fact that the topic of solidarity has not been among urgent issues of the sociological discourse for a long time, nowadays addressing this issue is a kind of combination of the results of studies on particular aspects of solidarity and the application of its theoretical grounds for studying urgent tendencies of the social development. In this sense, despite the central importance of this category in the social discourse, a current theory of solidarity can be considered as a developing sphere of knowledge, and its application for urgent modern issues has just begun. In particular, it gives rise to promising directions of theoretical studies, though only at an initial stage, including the issue

of solidarity levels in the society and of driving forces that determine social solidarity development at different levels of the social organization. The general review of the issue allows for accepting a hypothesis that the main factors determining the nature of solidarity processes in the society also include the state and orientation of the political power activity, as well as the nature of current cultural processes and the general content of culture.

LITERATURE REVIEW AND RESEARCH METHODOLOGY

The topic of solidarity has been studied for a long time. This category has been reflected in the social, philosophic, political, theological, juridical and sociological thought since the age of Enlightenment. The original interpretation of solidarity belongs to theology and reflects a general orientation of peoples' actions that depend on their religious attitude towards God; this interpretation can be found in the works of J. de Maistre (1995), H. F. R. de Lamennais (2017) and other religious philosophers. At the level of social and philosophic thought, V. Soloviev (2007) should be marked out separately, as he thoroughly developed the topic of solidarity in the framework of his religious and philosophic doctrine. At the same time, the

tendency of crystallizing social implication of solidarity is gradually traced. In the Russian social thought, a serious step in the understanding of solidarity is connected with the transition to sociopolitical studies on solidarity processes in the works of P. L. Lavrov (1965), M. A. Bakunin (1964), L. I. Mechnikov (2016), P. A. Kropotkin (1999). Their works cover an ethical aspect of solidarity, and it is referred not only to the issues of "solidarity for good" but also to the fact that solidarity in itself is closely related to the processes of evaluation and general value description of a certain social environment. The concept of solidarity was actively developed at the level of the French social thought in the works of A. Fouillée (2012), C. Renouvier (2015), and H. Marion (2000). From mid-19th century, the solidarity theory has turned into one of the leading theoretical models, formed for explaining a wide range of social issues: solidarism reflects at the level of economics, legal studies, political science, sociology and social philosophy (Gofman, 2012a; 2012b). In addition to the abovementioned authors, the solidarity theory was also theoretically developed by C. Gide (2010), M. Hauriou (1914), E. Durkheim (1996) and other researchers. Special attention should be paid to Durkheim (1996) who developed a detailed sociological theory of solidarity that was a kind of paradigm in sociology for a long time.

Despite high urgency of the solidarity issues, complications in its theoretical reflection, complexity of solidarism concept usage in the social knowledge and, as a consequence, polysemous character of the notion led to significant diversion of the sociological tradition from the issue of solidarity. While other fields of knowledge preserve the interest to the idea of solidarity, the discipline that correlates with the solidarity scope most of all demonstrates the shift to particular research of specific aspects of solidarity processes. In that period, the solidarity issues were latently developed, as there was a significant number of works dedicated to solidarity-related issues, though the issue of solidarity in itself was not addressed. This interrelation is mostly traced in addressing the structural functionalism theory, in particular in the works of T. Parsons (1998).

F. Hayek's (1992) works that revealed a set of theoretical and methodological problems related to applying Durkheim's interpretation of solidarity are of significant importance at the sociological thought level. In particular, it was Hayek who was the first to bring up a question about levels of social organization which the solidarism theory can be applied for.

At the present time, one can find an in-depth research of A. Gofman (2012a; 2012b), as well as theoretical findings of M. K. Zverev (2009) among latest social researches in the sphere of social solidarity. The present issue is brought up and addressed on the basis of the results of their works.

In order to cover the specified issues, it is necessary to apply a wide range of methodological approaches like

the comparative analysis method, abstracting, synthesis, structural and functional approach and phenomenological approach.

By applying all of them, it is possible to shed the light on specific features of solidarity at different levels of the social structure organization. The systematic approach should be specifically mentioned as it allows for developing a complex theoretical model on the basis of the obtained theoretical results.

THE PHENOMENON OF SOCIAL SOLIDARITY AND ITS IMPACT ON THE SOCIAL ENVIRONMENT

Solidarity is an integrative principle that determines the interaction between individual social actors and co-orientation of their interests. In terms of its manifestation scale, solidarity covers both the interaction at the level of individual communication of the society members and the sphere of institutional structures activity (from small social groups up to large structural social elements). In this regard, taking into account the division of the social structure organizational levels into the micro-level (local interaction between individual members of the society) and macro-level (interaction between the society structural components), it is possible to mark out four potential forms of solidarity manifestation. It is related to the fact that as a form of attitude, solidarity has vector orientation and can be determined by applying an object criterion. At the same time, a solidarity subject is of no small importance. As a result, it becomes obvious that solidarity manifests itself at the micro-level (interaction of individual members of the society and their consolidation), macro-level (formation of efficient functional relations between different social groups and institutions) and within the framework of inter-level interaction. The latter is expressed in cases when an individual member of the society joins in the interests of a specific social structure, as well as in the opposite cases when social structures have constructive orientation on pursuing interests of individual members of the society. The example for such a type of solidarity is the state policy on social protection that is quite targeting in certain cases.

Different factors of solidarity formation, existence and development prevail at different levels of the social structure organization. It is related to the fact that a solidarity subject changes depending on the social processes level; the subject directly influences a set of main factors of solidarity development and, in particular, forms of its manifestation. In case of solidarity processes at the micro-level, the solidarity subject is an individual. Herein, as a type of attitude, solidarity is a form of individual's social orientation that is fixed in his/her worldview. This is due to the fact that at the individual level, both the evaluation of social reality and the understanding of one's own place in it are actualized through the construction of individual social

worldview. On the contrary, functionality of the social structure elements and coincidence of their interests is a crucial factor for the formation of solidarity tendencies at the macro-level (Zverev, 2009). Therefore, the micro-level solidarity is determined by individual orientation of the society members, while the macro-level solidarity primarily depends on external factors of existing social structures, i.e. their functional clearness, requests to external elements of the society structural organization, as well as a range of restrictions imposed by the government on different functional spheres of the society. It can be proved by the fact that if individual orientation of the society members is variable, the orientation of functional structures activity is mainly determined by their institutional type. In light of this, not so much the initial orientation of the social structure as the factors of pursuing its interests become urgent.

Different social institutions are deeply interrelated as they depend on the efficiency of related functional spheres (Parsons, 1998). The general level of the social structure efficiency and, in particular, the existence of functional balance is actualized through natural mechanisms of social self-regulation, as well as in the framework of direct regulatory activities of the authorities. The analysis of modern tendencies of the global transformation indicates that now natural development of certain institutional spheres leads to their isolation, resulting in functional imbalance in the society. It is partly related to the fact that the sphere of interests of the institutional structures is primarily connected with direct pursuing of their own interests in improving the efficiency in an occupied functional niche. Herein, the interaction between social structures that differ in their functional orientation is regulated in the course of political activities. It indicates that the formation of constructive orientation of social structures to their interaction (in other words, to the formation of solidarity between them) is carried out within the framework of the government activities.

At the level of interaction between individual members of the society, one can observe radically different principles of solidarity that are based on actualizing initial social guidelines of the society members. Here, the most important factor is the main features of individuals' social worldview that is determined by history (a set of factors that are actualized during individual's social development) and by context (that indicates the dependence of certain relations, evaluation and decisions of individuals on general features of the current information space). The tendencies of individual attitude development that have been formed throughout history are determined by efficiency of solidarity processes, personal experience of the society members and the culture content. Another crucial element of the current context of social guidelines formation is a current state of culture, its content and dynamics.

Therefore, the leading factor of forming solidarity at the individual level (that is directly related to the specific features of individual's worldview) is the nature, state and content of culture.

The studied aspects of social solidarity – political activities and the state of culture – are closely interrelated. Despite the fact that culture determines individual social guidelines of the society members, its influence is widespread and determines prospects, opportunities and orientation of political regulation. At the same time, governmental activities significantly influence both the level of culture in the society and current content of the information space. Therefore, the social integration level depends not only on direct influence of cultural and political processes on certain aspects of social life but also on the degree of their coherence.

KEY APPROACHES TO UNDERSTANDING THE PHENOMENON OF SOCIAL SOLIDARITY: HOW IS IT BEING FORMED?

One of the main issues related to the study on social solidarity features is defining social solidarity and, in particular, the sphere of its application as an organizing principle. In the original interpretation of E. Durkheim, solidarity is the feeling that unites individual participants of the social interaction; herein, a solidarity object can be both a person or a small social group and large social structures with which the society members associate their social life. F. Hayek strongly criticized Durkheim's theory for both insufficient development of Durkheim's idea of division into organic and mechanical solidarity and his thesis about possible solidarity attitude towards large social structures. The importance of this thesis is fundamental as it reflects the possibility of goal-oriented activities that are carried out by the social interaction subject and aims to optimize the solidarity object (Hayek, 1992). According to Hayek, solidarity is possible at the level of small social groups as a feeling of inclusion, while the interaction between individual members of the society and developed social structures (including the interaction with the authorities) is determined not so much by the society members' guidelines towards the self-identification object as by a set of external rules and social sanctions. As a result, the existence of such forms of solidarity as patriotism and cosmopolitanism is brought into question as their object exceeds the frames of small social groups with direct interaction (Gofman, 2012a; 2012b). It is obvious that this approach is one-sided to some extent because, in fact, it refuses a set of essential and currently existing social processes. At the same time, in his review, F. Hayek sets up an important problem – the issue of levels of applying solidarity as a social principle.

Despite the fact that a social structure that cannot be comprehended by an individual member of the society (i.e. when it is referred to the understanding of be-

longing to the country's multi-million population) may be a solidarity object, still there is an open question how social structures relate to each other. Here, it is necessary to pay attention to the fact that in the course of their development, social structures gain a set of specific features that are typical for a subject of social relation: their level serves a basis for the formation of development intentions, a set of urgent needs, a sphere of direct functional interaction and also self-awareness that was formed collectively. The latter is proved by the fact that the understanding of social structures by those who are in charge of control activities is a required element of self-regulation of these structures. As a result, it can be stated that certain social groups and institutes interact with each other, form complex systems of relations from direct conflicts to large-scale cooperation, obtain interaction patterns and, in particular, correlate their existence with other elements of the social structure. It allows to say that solidarity processes can be formed at the macro-level as well. Herein, emerging solidarity can be focused both on other macro-objects of social organization and on individual members of the society. It explains (to some extent) difficulties in developing a theoretical definition of solidarity as it is referred to a social mechanism with several radically different forms of manifestation. This specificity of solidarity must be taken into account when raising and addressing specific issues, otherwise the theoretical aspect of social solidarity may be reduced to one of its forms of manifestation.

Traditionally, one of the tasks for the social knowledge is developing methodology to influence the social structure, thus making its optimization possible. Since solidarity is one of the most important integrative principles of the society that act at all levels of its organization, it is obvious that answering the question of solidarity factors is of practical importance. And here we realize that different sets of social factors can be relevant depending on the scales of solidarity manifestation. Moreover, it is of no small importance that the detailing of types of solidarity and respective aspects of the social being makes it possible to analyze the situation more thoroughly and influence it more efficiently.

One of the specific features of solidarity that marks it out from other integrative functions of the society is inner intentions for developing a solidarity object. According to E. Durkheim, solidarity can be based on both similarity and understanding of functional interests that are connected with the presence of another participant of social relations and his/her state. In fact, organic solidarity is based not simply on a functional interest in a specific result from another participant of the interaction but on the understanding of the relations system that is of a higher order than a solidarity subject. And if the interpersonal communication level admits elements of mechanical solidarity that is based on the understanding of similarity, for the macro-social inter-

action level it is essential to have functional efficiency and the possibility to improve its own performance in the system of interaction with other elements of the social structure. In this sense, one of the main factors that determine the possibility of forming solidarity at the macro-level is a principal possibility of harmonizing interests of macro-social structures (Stepin, 2010). Here, an important principle is discovered: the interaction of social structures with different functional orientation can be held under the principle of efficient cooperation, or it can be characterized by the presence of conflict tendencies related to converging interests or insufficient efficiency of social subsystems. The latter implies that a higher-order system (e.g. in case of social institutes it could be the society as a whole) functions incorrectly. At the social level, the supreme regulative mechanism for optimizing interaction between social subsystems and creating conditions for their constructive cooperation is the government.

At the individual level, the actors' original objectives remain unclear. In this sense, the regulation process implies, on the one hand, formation of limits to define acceptable forms of social activity and, on the other hand, setting general intentions for the society members' activities. It is a key difference between the sphere of individual social relations and the macro-level where the main set of development intentions is pre-determined. In this sense, it can be stated that the individual social interaction level actualize a considerably wider range of social factors (Parsons and Bales, 1956). At the same time, there are good grounds for believing that the culture as a leading factor of developing social guidelines is of paramount importance in forming solidarity in individual members of the society.

The analysis allows for marking out several factors of forming solidarity at the individual level:

- similarity by certain social features (mechanical solidarity);
- involvement into functional group activities (a type of organic solidarity);
- positive communication experience;
- existence of initial constructive guidelines of interaction.

However, each factor (including the attitude towards experience of communication with a participant of social relations) can be positively evaluated only if there are constructive guidelines of social worldview. In other words, current existence of favourable external conditions for forming constructive correlation between the society members is not sufficient for its emergence. Social experience that is gained by a person is interpreted in his/her worldview system, is evaluated at different stages and correlated with the general system of priorities. Here, the importance of culture as a key factor for determining the nature of the society

members' worldview is also actualized. It is referred both to long-term interaction that aims at forming and cultivating constructive guidelines and to urgent information messages. Another important fact is that there are disintegrative social principles that are actualized at the cultural level equally with constructive guidelines of the worldview. The understanding of how any cultural element influences integrative features of the society is one of the main aspects of developing timely and efficient measures for optimizing the situation.

CONCLUSIONS

Political activities and cultural influence mechanisms are the most important social mechanisms that determine the society integrity through the formation of

grounds for constructive interaction between the social activity subjects. The level of individual interaction between the society members is a prevailing sphere of cultural influence on the social environment. One of the main objects of political activities is the social macrostructure. At the same time, the study identified that specific features of the macro-level social structures indirectly influence particular social and communication processes and determine general features of positive or negative experience gained by the society members. Though culture influences individual guidelines of the society members, its influence is often large-scale due to the culture representativeness. Due to this reason, apart from direct influence of the abovementioned factors of solidarity development, it is also necessary to take into account effects of their indirect and joint impact.

KULTURNI IN POLITIČNI ASPEKTI RAZVOJA DRUŽBENE SOLIDARNOSTI V MODERNI DRUŽBI

Irina Sergeevna KUZMENKO

Univerza ruskega Ministrstva za notranje zadeve, 350000, Krasnodar, 128 Yaroslavskaya Street, Rusija
e-mail: irina-kuzmenko@yandex.ru

Nikolai Vladimirovich NARYKOV

Univerza ruskega Ministrstva za notranje zadeve, 350000, Krasnodar, 128 Yaroslavskaya Street, Rusija
e-mail: nikkuban@mail.ru

Evgenii Olegovich KUBIAKIN

Univerza ruskega Ministrstva za notranje zadeve, 350000, Krasnodar, 128 Yaroslavskaya Street, Rusija
e-mail: tspopz@yandex.ru

Iuliia Gennadievna PILIUGINA

Univerza ruskega Ministrstva za notranje zadeve, 350000, Krasnodar, 128 Yaroslavskaya Street, Rusija
e-mail: scarlet_sky@mail.ru

Valerii Valerevich PLOTNIKOV

Univerza ruskega Ministrstva za notranje zadeve, 350000, Krasnodar, 128 Yaroslavskaya Street, Rusija
e-mail: antidoxiya84@mail.ru

POVZETEK

Članek prinaša teoretični pregled korelacije med različnimi tipi družbene solidarnosti v sodobnih razmerah. Ozadje nastanka tega prispevka je povratek koncepta solidarnosti, ki je zelo obetavno sredstvo za identifikacijo tendenc družbenih procesov proti teoretskim osnovam sodobnega družbenega znanja. Raziskava prinaša kompleksen prikaz vodilnih družbenih tendenc z vidika različnih integracijskih načel. Identifikacija narave solidarnosti v družbi zahteva širok nabor metodoloških pristopov, saj je predmet obravnave zelo kompleksen in večdimenzionalen. V skladu s cilji raziskave je obravnava teoretskih in metodoloških smernic strukturnega funkcionalizma in socialne fenomenologije temeljnega pomena. Zaradi potrebe po pokrivanju sistematične interakcije specifik družbenih strukturnih elementov so bili nekateri aspekti preučeni z uporabo metode sinergijske teorije. Prav tako so bile uporabljene metode analize, sinteze, abstrakcije in historičnega pristopa. V družbi imajo procesi solidarnosti različne oblike manifestacije ter vključujejo konstruktivno komunikacijo med posamezniki ter učinkovito funkcionalno interakcijo med različnimi družbenimi podsistemi, ki so usmerjeni k doseganju skupnih ciljev. Odvisno od obsega manifestacije solidarnosti, so lahko njeni vodilni dejavniki kulturni procesi in regulativne dejavnosti vlade. Narava interakcije med vodilnimi dejavniki razvoja solidarnosti kaže na izvajanje načel funkcionalne komplementarnosti političnih in kulturnih procesov. Z obzирom na to, da ti procesi ne samo izvajajo podobne funkcije, temveč so tudi odvisni drug od drugih, je učinkovitost politične regulacije neposredno odvisna od usklajenosti s sočasnimi tendencami v kulturnem razvoju. Kombinacija neposrednih regulativnih aktivnosti in posrednega vpliva na družbeno strukturo preko kulture in družbene zavesti je najbolj učinkovita strategija politične regulacije.

Ključne besede: solidarnost, družba, kultura, politična regulacija, makro družbeni procesi, samoregulacija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Bakunin, M. A. (1964):** Collected works and letters. 1828 – 1876. Moscow, Publishing house of the All-Union Society of Political Cavalry and Exile Settlers.
- De Maistre, J. (1995):** Considerations on France (Cambridge Texts in the History of Political Thought). Cambridge, Cambridge University Press.
- Durkheim, E. (1996):** The Division of Labour in Society. Moscow, Unitydanya.
- Fouillee, A. (2012):** Education from a National Stand-Point (Classic Reprint). Washington, Forgotten Books.
- Gide, C. (2010):** Works of Charles Gide. Volume 11: Solidarity Brochure. Paris, Editions L'Harmattan.
- Gofman, A. B. (2012a):** Solidarity or Rules, Durkheim or Hayek? On Two Forms of Social Integration. Sociological Yearbook: collected research papers. Moscow, INION RAS, 97 – 167.
- Gofman, A. B. (2012b):** Social Solidarity: Awakening Social Idea. Sociology and Society: Global Challenges and Regional Development: Proceedings of the 4th All-Russian Sociological Congress. Moscow, 32–39.
- Hauriou, M. (1914):** Specifics of administrative law and public law. Retrieved from: <https://archive.org/details/prcisdedroitadm00unkngoog> (Accessed on March 2017).

- Hayek, F. A. (1992):** The Fatal Conceit: The Errors of Socialism. Moscow, Novosti Publisher.
- Kropotkin, P. (1999):** Anarchy, its philosophy, its ideal. Moscow, Eksmo Press.
- Lamennais, F. (2017):** Unpublished works by F. Lamennais. Amazon Digital Services LLC.
- Lavrov, P. L. (1965):** Philosophy and Sociology. Volume 2. Moscow, Mysl'.
- Marion, H. (2000):** Lessons in applied psychology. Paris, Adamant Media Corporation.
- Mechnikov, L. I. (2016):** Notes of Garibaldian. Saint Petersburg, Aleteya.
- Parsons, T. (1998):** The System of Modern Societies. Moscow, Aspect Press.
- Parsons, T. & R. F. Bales (1956):** Family Socialization and Interaction Process. London, Psychology Press.
- Renouvier, C. B. (2015):** Science and morality. Paris, Ligaran.
- Soloviev, V. (2007):** Spiritual foundations of life. Retrieved from: <http://www.vehi.net/soloviev/duhovosnov/index.html> (Accessed on February 2017).
- Stepin, V. S. (2010):** New Philosophical Encyclopedia. Volume 3. Moscow, Mysl'.
- Zverev, M. K. (2009):** Peculiarities of Social Solidarity in the Modern Russian Society. Ph.D. thesis in Philosophy. Irkutsk.

POLITIČKA PREVIRANJA U ARAPSKOM SVIJETU: NESTABILNOSTI I PRILIV MIGRANATA NA ZAPADNI BALKAN

Jelisaveta BLAGOJEVIĆ

Parlament Crne Gore, Parlamentarni institut, Bulevar sv. Petra Cetinjskog, 81000 Podgorica, Crna Gora
e-mail: elizabetab@t-com.me

Radenko ŠĆEKIĆ

Sveučilište Crne Gore, Povijesni institut, Bulevar revolucije 5, 81000 Podgorica, Crna Gora
e-mail: scekicr@yahoo.com

IZVLEČEK

Cilj prispevka je pojasniti značilnosti Arabskih političnih režimov, spremembe teh režimov, ki so nastale pod tako imenovano „Arabsko pomladjo“ ter vpliv nestabilnosti, ki so nastale med „Arabsko pomladjo“, na Zahodni Balkan. Iskanje teh vplivov se začne z obdobjem evropskega kolonializma, nadaljuje v obdobje hladne vojne in zaključi z intervencijo ZDA ter sunitsko-šiitskim konfliktom. S študijo primera, zgodovinsko in primerjalno metodo smo ugotovili, da geopolitično rivalstvo med velesilami s pomočjo versko-sektaške polarizacije določa politično strukturo Blížnjega vzhoda, ki posledično bistveno vpliva na stabilnost Zahodnega Balkana.

Ključne besede: arabski režimi, „Arabska pomlad“, sirska vojna, Zahodni Balkan, migrantska kriza

I DISORDINI POLITICI NEL MONDO ARABO: INSTABILITÀ E FLUSSO DI MIGRANTI NEI BALCANI OCCIDENTALI

SINTESI

L'obiettivo di questa ricerca è quello di evidenziare gli aspetti non democratici, la rivolta conosciuta come la „Primavera araba“, così come il diffondersi delle instabilità causate dalla „primavera“ nei Balcani occidentali. In questo contesto, il quadro dell'identificazione delle cause parte dal colonialismo europeo, la guerra fredda, per finire con, inter alia, l'intervento degli Stati Uniti e il conflitto tra i sunniti e sciiti. Applicando il metodo del case-study, il metodo storiografico e comparativo siamo giunti alla conclusione che le lotte geopolitiche tra le grandi potenze, con la strumentalizzazione della polarizzazione religiosa-settaria, determinano la ricomposizione politica nel Medio Oriente, le cui conseguenze incidono in modo significativo sulla stabilità dei Balcani occidentali.

Parole chiave: i regimi arabi, „Primavera araba“, la guerra in Siria, i Balcani Occidentali, la crisi migratoria

UVOD

Mediteran je milijunima predstavljao „središte“ globalnih političkih događaja te žarište religijskih i civilizacijskih pravaca. Od kulturnih i civilizacijskih tekovina Antičkog doba, država Starog istoka, Rimskog Carstva, arapskih osvajanja, Križarskih ratova, Osmanskog Carstva, pa sve do razdoblja velikih pomorskih otkrića i naseljavanja novih kontinenata – Mediteran je predstavljao središte „poznatog“ svijeta. Kulturne tekovine, religijska, etnička i civilizacijska raznolikost, čine ovaj prostor izuzetno kompleksnim i značajnim.

Razdoblje ubrzane globalizacije krajem XX. i početkom XXI. stoljeća zahvatila je i stoljećima *učahurena* društva Mediterana. Širenje globalne civilizacije, s jedne i očuvanje lokalne kulture (tradicije, običaja, folklora, jezika) s druge strane, kao da su postala dva procesa koji na svojevrstan način isključuju jedan drugi. To implicira da se pojedina društva, s jedne strane otvaraju prema van, prema promjenama, a s druge strane i zatvaraju pružajući određeni otpor i strahujući za svoju specifičnost, odnosno identitet. U post-hladnoratovskom svijetu najvažnije razlike među ljudima nisu ideoške ni političke – nego kulturne. Ljudi koriste razlike ne samo da unaprijede interesu već i da definiraju svoj identitet. Huntington (2000, 21) je iznio tezu da u svijetu nakon Hladnog rata više neće ratovati nacionalne države, već će se apostrofirati kulturne i vjerske razlike među civilizacijama. Religijska vjerovanja, ideje i vrijednosti, pored svoje uloge u vjerskom sustavu, vrše i značajne funkcije u društvenom životu, kao integrativni, regulativni i usmjeravajući znak (Stanovičić, 2003; Šušnjić, 1998). Snaga identiteta je u tome što se i nesvesno opire izmjeni svoje osnove. Svaka nacija na svijetu ima potrebu za svojim kulturnim, tradicijskim te drugim specifičnostima. Nakon kolonijalnog oslobođenja, mnoge novostvorene države Mediterana zahvatio je val revolucija. Pokazalo se da sudionici revolucija nemaju kapacitet za izgradnjom stabilnog novog poretka, između ostalog, zbog

dugogodišnjeg podređenog položaja te stvaranja umjetnih granica od strane kolonijalnih sila sukladno njihovim sferama utjecaja, a ne poštovanja pitanja etničkog, religijskog i/ili političkog identiteta. Na taj način nisu imali prostora za razvoj vlastitog samostalnog djelovanja koje bi ih pripremilo za postkolonijalno razdoblje. Nesposobnost samostalnog razvijanja omogućila je jaku zastupljenost bivših kolonijalnih sila, kao i američkog neokolonijalizma prvenstveno oslikanog u neoliberalističkim projektima iskoriščavanja gospodarskih resursa ovog dijela svijeta, kao i u vojnim intervencijama.

Sukladno tome, postavili smo dvije temeljne hipoteze rada koje su testirane predstavljanjem i analizom sekundarnih izvora podataka obuhvaćenih mjerodavnom literaturom u ovom području. Prva hipoteza glasi da kolonijalna prošlost i suvremeni tokovi razvijanja, koji obuhvaćaju agresivne politike velikih sila današnjice prema Bliskom istoku i Sjevernoj Africi, utječu na formiranje, održanje i promjenu režima ove regije. Druga hipoteza glasi da (ne)stabilnost ove regije utječe na stabilnost Zapadnog Balkana. Naravno, ovaj članak ne pretendira objasniti sve kompleksne čimbenike društvene i geopolitičke nestabilnosti arapskog svijeta i preljevanja tamošnjih događaja na susjedne regije. Nastojali smo u kratkim crtama obuhvatiti ključne čimbenike koji se tiču teme rada.

Korištenjem historiografske metode, ukazali smo na bitne povijesno-političke činjenice, a primjenom metode studije slučaja i komparative metode na arapske režime, kao i na zapadnobalkanske zemlje. Sukladno tome, u prvim odjeljcima rada dat je prikaz osnovnih elemenata arapskih režima te zahtjeva za njihovom promjenom koji su u Siriji eskalirali u građanski rat, u Libiji doveli do promjene režima u pravcu vladavine paravojnih postrojbi, a u Egiptu uspostavljanja novog vojnog režima na čelu s predsjednikom Abdelom Fatahom Al Sisijem. U posljednjem dijelu rada dan je kratak osvrt na implikacije ovih promjena na prostor Zapadnog Balkana koji se prvenstveno ogledaju u migrantskoj krizi.

Slika 1: Prikaz Mediterana (Proleksis enciklopedija online, 2013)

ARAPSKI REŽIMI

Društvena i politička organizacija zemalja arapskog svijeta predstavlja tvorevinu djelovanja različitih kulturnih, civilizacijski i političkih utjecaja na ovom području. Stoga, suvremeni arapski politički sustavi, između ostalog, predstavljaju rezultat utjecaja kolonijalnog naslijeda na politički razvoj ovih zemalja i suvremenog djelovanja raznih međunarodnih aktera i njegove posljedice, prije svega Sjedinjenih Američkih Država (SAD).¹

U XIX stoljeću, Velika Britanija i Francuska, potom i druge zapadne zemlje (Španjolska, Portugal, Nizozemska, Belgija, Njemačka, Italija) uspostavile su vlast nad znatnim dijelom zemljine površine. Prije početka Prvog svjetskog rata, Europa je vladala s oko 85% površine svjetskog teritorija (Kalanj, 2004, 39–40). Said (1993, 8) je definirao kolonijalizam kao posljedicu imperijalizma koja podrazumijeva građenje naselja na udaljenim teritorijima, pri čemu imperijalizam definira kao praksu, teoriju i stav dominirajućih metropolitanskih centara koji vladaju udaljenim teritorijima. Ideološka podloga imperijalizma predstavlja poziciju da određena društva zahtijevaju dominaciju i oblik znanja koji je prate, dok se u njegovo biti nalazi težnja za ekspanzijom europskog kapitalizma, potaknutog industrijskim društvom. To je dovelo do sudara modernog Okcidenta s tradicionalnim muslimanskim društvom, odnosno Orijentom.²

Geostrateški značaj ovog područja potvrđuje i nastojanje Europske Unije da na njemu steknu utjecaj sklapanjem tajnog Sykes-Picot sporazuma između Velike Britanije i Francuske 1916. godine kojim je dogovorena podjela Osmanskog Carstva (Todorović, 2016, 264), kao i Balfourove deklaracije iz 1917. godine kojom je Velika Britanija izrazila da podržava stvaranje židovske države u Palestini.³ Na ovaj način, stvoreni su uvjeti i ocrte umjetne granice koje su stvorile plodno tlo za kasnije napetosti, ustanke i ratove.

Kolonijalne sile su tzv. „civilizacijskom misijom“ sprječavale napredak kolonijalnih društava ukoliko je razina njihovog razvoja bila naprednija u odnosu na metropolitanske centre (Brichs, 2013, 1). Razlog tome je bila bojazan kako bi napredak vodio dekolonijalizaciji i ugrozio europski kapital. Tipičan primjer je zatvaranje tvornica u Egiptu koje su nastale za vrijeme Muhameda

Alija, a potom postale prijetnjom britanskoj proizvodnji (Brichs, 2013, 1).

Zapadna ideja nacionalne države kao dominantnog kriterija političke organizacije društva postala je glavni argument u borbi protiv kolonizatora. Neovisnost je otvorila prostor za djelovanje novih aktera koji su se borili za vlast raznim metodama nastojeći stvoriti državni aparat i odgovoriti potrebama stanovništva (Brichs, 2013, 2). To razdoblje obilježila je nestabilnost očena u udarima, represiji, ideološkim, političkim i vojnim intervencijama među susjednim zemljama. Borba za moć je regionalizirana pedesetih i šezdesetih godina dva desetog stoljeća, i to u borbi za vodstvo u arapskom svijetu, prvenstveno između Egipta i Saudijske Arabije, a u manjem intenzitetu između Sirije i Iraka (Brichs, 2013, 2). Međutim, i unatoč konfliktu, elite koje su osvojile vlast uspjele su je centralizirati i uspostaviti različite režime kontrole nad državom i društvom, što je rezultiralo u zamjeni pobuna konzervativnom stabilnošću do danas. Mnoge elite ostale su na vlasti desetljećima, često, zahvaljujući i podršci vanjskih sila: SAD-a i Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR-a) tijekom Hladnog rata, a kasnije SAD-a i europskih sila (ibid).

Proklamirani ciljevi SAD-a za slobodom (*liberty*), odnosno SSSR-a za pravdom (*justice*) nisu doprinijeli promicanju demokracije i zaštiti ljudskih i drugih prava u zemljama Bliskog istoka (Khalidi, 2009, 166).⁴ Štoviše, hladnoratovski suparnici su poticali konflikt u ovoj regiji u razdoblju između 1945. i 1990. godine. Iako se često opisuju kao stari i *sui generis*, konflikti između Iraka i Irana, kao i arapsko-izraelski konflikt predstavljaju proizvode dvadesetog stoljeća. Ratovi su vodili jačanju izvršne vlasti ovih zemalja na račun ostalih grana vlasti i prava građana. Pored toga, naspram komunističkih, sekularnih i nacionalističkih arapskih režima koje je podržavao SSSR, islam je postao značajno ideološko sredstvo borbe SAD-a.⁵ Tako su, tijekom 1970-ih i 1980-ih, kako bi uklonile djelovanje SSSR-a, SAD pružale vojnu i finansijsku pomoć mudžahedinima u Afganistanu (Primakov, 2009, 90).

Bellin (2004, 148–149) ukazuje na to da je patronat velikih sila i s Istoka i sa Zapada, tijekom razdoblja Hladnog rata, bio značajan čimbenik u održavanju autoritarizma. Štoviše, nakon Hladnog rata zapadne sile, i pored javnog i deklarativnog zagovaranja vrijed-

1 Identificiranje posljedica povijesnog razvoja prije XIX stoljeća, odnosno pretkolonijalnog razdoblja nije predmet ovog rada.

2 Prema Saidu, Orijent je fanatizam koji su stvorili orijentalisti, to jeste Zapadnjaci (1999, 15–16), a orijentalizam je zapadni način dominiranja, restrukturiranja i posjedovanja vlasti na Orijentu (Said, 1999, 17).

3 O Balfourovu deklaraciju kao uzroku arapsko-izraelskog konfliktu više pogledati u Schneer, 2012.

4 Khalidi (2009, 167–175) pojašnjava utjecaj mijenjanja vanjskih sila na podrivanje demokracije u Iranu.

5 S obzirom na to da današnji američki javni diskurs satanizacije radikalnog i militantnog političkog islama, teško je povjerovati da je islam bio sredstvo američkih obavještajnih službi za ostvarivanje američkog interesa i to ne samo u arapskim zemljama, već i u Pakistanu, južnoj, jugoistočnoj i središnjoj Aziji, kao i u drugim djelovima islamskog svijeta. Štoviše, SAD su, u nekim aspektima, bile glavni pokrovitelj razvoja ekstremnih tendencija islama, a sve u cilju ostvarivanja prevlasti u Hladnom ratu. Podrivanju demokracije na Bliskom istoku, SAD su doprinijele i djelovanjem poput pružanja potpore udaru *Husni Zaim* protiv ustavno izabranog predsjednika *Shukri al-Quwatli* u Siriji 1949. godine, zbacivanjem iranskog demokratski izabranog premijera *Mohammad Mosaddek* 1953. godine i nametnjem autokratskog režima na čelu sa *Mohammad Reza Shah*, te pružanjem pomoći libanonskom predsjedniku *Camille Chamoun* za ostvarivanje parlamentarne većine na izborima 1957. godine (Khalidi, 2009, 20–21).

nosti na kojima se temelji demokracija, nisu odustale od pružanja potpore autoritarnim režimima u ovoj regiji, već su nastavile podržavati režime u Saudijskoj Arabiji, Egiptu, Jordanu, Tunisu i Alžиру radi dva ključna razloga: nastavak opskrbe naftom i držanje pod kontrolom „islamske prijetnje“, osobito nakon terorističkog napada na Sjedinjene Države 11. rujna 2001. godine.

Szmolka (2014) na temelju tri dimenzije analize – pluralizam i politička kompeticija, rezultati rada vlade i građanska prava i slobode – razlikuje sljedeće arapske režime: defektne liberalne demokracije, restriktivne i kvazikompetitivne pluralističke autoritarne sustave, restriktivne i kvazikompetitivne hegemonističke autoritarne sustave i zatvorene autoritarne sustave (vidjeti tablicu 1). Vođena Linzovim pristupom definiranja nedemokratskih režima, odnosno sagledavanjem karakteristika političkih sustava koje se ne mogu svrstati pod definiciju demokracije, Lisa Anderson (2014, 46–50) izdvaja osnovne dimenzije autoritarne vladavine u arapskom svijetu: nedostatak preciznih informacija,

uz širenje glasina, naglašanja i teorija zavjere; mnogobrojni identiteti zasnovani na pripadnosti religiji, regiji, ideologiji, političkoj stranci; nepostojanje instituta građanstva i ograničene mogućnosti za javnu raspravu; politička pokornost zasnovana na strahu i zastrašivanju; dvosmislena odgovornost i politička neodgovornost – javni diskurs čini retorička grandioznost u kojoj politički akteri sebi prisvajaju razne epitete, a oporbi daju nazive s lošom konotacijom, bez straha od testa pred javnosti; favoriziranje i korupcija.

ARAPSKE TRANZICIJE

Javno samozapaljenje uličnog prodavača povrća i voća, 26-godišnjaka Mohameda Bouazizija, krajem 2010. godine u Tunisu predstavljalo je okidač za manifestaciju nezadovoljstva akumuliranog tijekom dva desetogodišnje Ben Alijeve vladavine. Jednomjesečni prosvjedi rezultirali su padom njegovog režima. To je označilo početak valova političkih promjena u ostalim

Tab. 1: Vrste i karakteristike arapskih režima (Szmolka, 2014, 23)

Zemlja	Tip režima	Pluralizam i politička kompeticija	Rad vlade	Gradanska prava i slobode
Libanon i Irak	Defektne liberalne demokracije.	Visok stupanj. Kompetitivni izbori, efektivna oporba, sustav temeljen na konsenzusu koji predstavlja odraz multietničke i multikonfesionalne strukture društva.	Nedostaci koji se odražavaju kroz korupciju, nedostatak efektivne kontrole teritorija i sl.	Nedostaci.
Maroko i Kuvajt	Restriktivni i kvazikompetitivni pluralistički autoritarni sustavi.	Slobodna kompeticija političkih stranaka i političkih organizacija. Oporba može kritizirati vladu i predlagati alternativna rješenja. No, odredene grupe preferiraju ostati izvan institucionalne arene jer ne vjeruju u poštene uvjete sudjelovanja u političkoj igri.	Centralizirano donošenje odluka, s predstavničkim institucijama koje imaju samo ograničene ovlasti.	Ograničena kad god predstavljaju prijetnju temeljima političkog poretka.
Alžir, Tunis, Mauritanija, Egipat, Jordan, Bahrein i Jemen	Restriktivni i kvazikompetitivni hegemonistički autoritarni sustavi.	Ograničena kompeticija. Hegemonistička, ultradominantna pozicija u političkom procesu odredene političke stranke, grupe ili koalicije. Brojna ograničenja i prepreke postavljene oporbi. Izborne neregularnosti.	Postoji pluralistička interakcija između stranaka, ali ne i mogućnost za pristup vlasti. Izbori su samo sredstvo za stvaranje parlamentarne većine koju podržava vladu.	Ograničena.
Libija, Sirija, Saudijska Arabija, Ujedinjeni Arapski Emirati, Oman i Katar	Zatvoreni autoritarni sustavi.	Ne postoji. Građani ne mogu izraziti svoje političke preferencije.	Skupština konstitutivne prirode. Formiranje i raspuštanje vlade je diskrecijsko pravo šefa države.	Prilično ograničena.

arapskim zemljama, odnosno zbacivanje s vlasti Hosnija Mubaraka u Egiptu narodnim pokretima podržanih pripadnicima vojske; zatim *Muamera Gadašija* koji je ubijen u građanskom ratu uz intervenciju snaga NATO-a, te odlaska s vlasti Alia Abdulaha Saleha u Jemenu također uslijed narodnih pobuna i stranog pritiska. Do masovne mobilizacije stanovništva protiv režima došlo je i u Bahreinu, koji su ugušeni uz vojnu intervenciju Saudijske Arabije, te u Siriji gdje su prosvjedi protiv Asada prerasli u građanski rat koji traje do danas. S velikim prosvjedima suočili su se Alžir, Irak, Jordan, Kuvajt, Maroko i Sudan, dok su manje političke potrese osjetili i Mauritanija, Oman, Džibuti, Saudijska Arabija, Zapadna Sahara i Palestina (Blight, Pulham, Torpe, 2012).

Na početku takozvanog Trećeg vala demokratizacije 1974. godine, prema podacima *Freedom Housea* (2015), 43% zemalja svijeta je bilo „neslobodno“, a 57% „slobodno“ ili „djelomično slobodno“. Do 2011. godine kada su počele promjene u arapskim zemljama, *Freedom House* je zabilježio 24% „neslobodnih“, 76% „slobodnih“ (45%), odnosno „djelomično slobodnih“ zemalja (31%). Od arapskih zemalja na listu „djelomično slobodnih“ u 2011. godini dodan je Tunis (Freedom House, 2016).

Narodne pobune poznate pod nazivom „Arapsko proljeće“, između ostalog, izazvane siromaštvom, niskom razinom zaposlenosti i korupcijom režima, imale su za cilj, barem deklarativno, uvođenje demokracije i slobode izražavanja. Shodno tome, istraživačko pitanje koje je zaokupljalo analitičare ove regije od osamdesetih godina prošlog stoljeća – zašto su arapske zemlje ostale izvan općih trendova prema demokratizaciji u svijetu, 2011. godine zamijenjeno je brojnim novim istraživačkim pitanjima – zašto su se promjene pojavile krajem 2010. i početkom 2011. godine, a ne ranije? Zašto su počele u Tunisu i Egiptu? Zašto su obuhvatile samo šest od 17 arapskih zemalja? Koji su glavni izazovi s kojima se arapske zemlje u kojima su zbačeni dugogodišnji vladari, odnosno Egipt, Jemen, Libija i Tunis mogu suočiti? Koliki je geopolitički interes i utjecaj Zapada i drugih međunarodnih aktera u svemu tome?

Prema Anderson (2014, 51–53) uvjeti koji su omogućili pojavu „Arapskog proljeća“ su: nove informacijske i komunikacijske tehnologije koje su doprinijele organiziranju i koordiniranju pobuna, te obavještavanju svjetske javnosti o tokovima i razvitku prosvjeda; visok postotak mlade populacije koja je najveći korisnik i propagator širenja novih tehnologija; težnja za zaštitom osobnog dostojanstva, političkog građanstva i odgovornom vla-

dom; te nezadovoljstvo korupcijom, odnosno dodjelom posebnih privilegija pristalicama režima. Pored toga, samozapaljenje prodavača povrća ukazuje na gospodarski karakter tuniške revolucije, odnosno težnju za proširenjem gospodarskog prostora na sve građane, a ne koncentriranje na zatvoreni jedan postotak korumpirane komercijalne elite koja je za svoje održavanje davala mito režimu (Juan Cole, 2011). Među prvim metama pobune bila je banka *Zitouna* na čelu sa Alijevim zetom Saker El Materi. Bunt je bio okrenut i prema stranim bankama i vjerovnicima kojima je Tunis dugovao 14,4 milijarde dolara, pri čemu je Alijev režim dobivena sredstva potrošio u privatne svrhe. Jack Shenker (2016) ukazuje na to kako je neoliberalno gospodarstvo zasnovano na privatizaciji, odnosno bogaćenju manjine i osiromašenju većine u Egiptu stvorilo centralizirani nedemokratski sustav upravljanja, odnosno uvjete za revolt. Egipt je za vrijeme Mubarakova režima pristupio programu strukturalnog prilagođavanja međunarodnih finansijskih institucija po principu „stabilizirati, privatizirati, liberalizirati“. Tijekom devedesetih godina i prvog desetljeća 2000-ih Vlada Egipta prodala je stotine javnih institucija, obično ispod tržišne cijene, privatnim investicijskim konzorcijima koji su često bili u partnerskoj vezi s ministrima ili bliskim saveznicima Mubaraka.⁶

Rezultati pobuna su bili različiti. Razlozi zbog kojih su odredeni režimi ostali na vlasti uslijed pobuna, između ostalog, su: vlade koje imaju velike prihode, posebno od nafte i plina, u stanju su kontrolirati opoziciju; zatim, poduzimanje brzog odgovora na prosvjede; i također, vladari monarhija su u stanju distancirati se od politike vlade, odnosno smijeniti istu u cilju zaštite režima.

S druge strane, uspjeh pobuna naroda odnosno radnika, studenata, članova oporbenih političkih organizacija predstavlja je posljedicu raskida dobrih odnosa između političke elite koja je upravljala zemljom i elite koja je podržavala režim, odnosno vojske (Szmolka, 2012, 6). Anderson (2014, 53–57) ističe povezanost između stabilnosti i legitimite države i promjene režima. Promjena režima ne predstavlja prijetnju opstanku jakih država (Egipt, Tunis), ali slabe države doživljavaju kolaps padom njihovog režima (Libija, Jemen). Režimi koji imaju za cilj izgradnju države (*state building*), identificiraju se s njom i svim sredstvima brane opstanak na vlasti (Siri).

Od navedene četiri zemlje u kojima je prethodni autoritarni režim doživio pad: Tunis, Egipt, Libija i Jemen, prema Szmolka (2014, 26) jedino Tunis predstavlja slučaj demokratizacije koja tek treba biti završena, u

6 Izrazit primjer destruktivnog efekta neoliberalizma predstavlja *Helwan Cement Company* osnovana kraljevskim dekretom 1929. godine, bila je u vlasništvu švicarskog konzorcija, dok nije kupljena od francuske produžnice talijanske kompanije. Vlasnici su ostvarili korist od reformiranog radnog zakonodavstva, donijetog pod pristiskom Međunarodnog monetarnog fonda i Svjetske banke, koji je vlasnicima omogućio da sa radnicima sklope privremene ugovore o radu. U 2007. godini, otpušteno je 100 radnika koji su radili na temelju ovakvog ugovora, pri čemu je odbijen njihov zahtjev da razgovaraju sa rukovodstvom. U isto vrijeme, partnerska tvrtka *Helwan Cement* sa sjedištem u Italiji ostvarila je neto dobit od 613 milijuna eura. Djelovanje ove tvrtke predstavljalo je dio ukupne neoliberalne transformacije koja je doprinijela rastu godišnjeg BDP-a do 7%, dok je 95% zaposlenih u javnom sektoru postalo siromašno, a jedan od četiri Egipćanina nije imao posao i skoro trećina djece je bila neuhranjena (Shenker, 2016).

Tab. 2: Pozicija i interesi: Ključne globalne i regionalne sile (Dostal, 2016, 30–34)

Zemlja	SAD	Saudijска Arabija i Katar	Turska	Izrael	Iran i Irak	Rusija
Pozicija	Protivnici Asadovog režima				Podržavatelji Asadovog režima	
Interesi	Očuvanje regionalne hegemonije; smanjenje utjecaja Irana.	Smanjenje utjecaja Irana, libanonskog Hezbollaha i drugih šijitskih snaga.	Smanjenje utjecaja Irana; sprječavanje stvaranja Kurdistana.	Smanjenje utjecaja Irana; jačanje regionalne pozicije.	Eventualnim padom režima ugrožena strategijska pozicija.	Očuvanje jedinog saveznika na Bliskom istoku, uvoznika oružja i domaćina pomorske baze u Tartusu.

Egipcu je počeo proces demokratske tranzicije koji se s obzirom na niz prepreka, kao što je miješanje vojske u politiku, pretvorio u proces autokratizacije i doveo do nastanka restriktivno-hegemonističkog autoritarnog režima. Libija i Jemen su izgubili osnovne elemente državnosti po Webberov konceptu, s obzirom na to da nije uspostavljen monopol nad upotrebom sile prisile. Takoder, Szmolka (2014, 27–30) navodi da je do političke liberalizacije bez demokrtaskog efekta došlo u restriktivnom kvazikompetitivnom autoritarnom režimu Maroka, restriktivnom, hegemonističkom i pluralističkom autoritarnom režimu Jordana i Alžira, restriktivnom i hegemonističkom autoritarnom režimu Mauritanije i zatvorenom autoritarnom režimu Omana. Do autoritarne progresije, unatoč političkim reformama, došlo je u Siriji u kojoj je produbljen autoritarizam zatvorenog autoritarnog režima, a u Bahrenu je očuvan restriktivni, hegemonistički i pluralistički autoritarni režim, dok je u Kuvajtu restriktivni kvazikompetitivni plaurističku autoritarni režim prerastao u restriktivni, hegemonistički i pluralistički autoritarni režim. Što se tiče ostalih arapskih zemalja – Libanon, Irak, Saudijska Arabija i Ujedinjeni Arapski Emirati – ne postoji nikakav dokaz da je pokrenut bilo kakav proces političke promjene kao rezultat „Arapskog proljeća“.

RAT U SIRIJI I NESTABILNI REŽIMI NAKON „ARAPSKIH PROLJEĆA“

Današnji teritorij Sirije predstavlja samo dio područja koje je povijesno bilo poznato pod tim nazivom, a obuhvaćalo je i današnji Libanon, Jordan, Izrael i Palestinu. Igra interesa i želja velikih sila na Bliskom istoku kroz

nametanje uprave, preuredenje političke, gospodarske i socijalne strukture favorizovanjem pripadnika određenih konfesionalnih zajednica, poticanje nacionalizma i fragmentacije stvorila je „državu i koncept“ (Hopwood, 1988, 1), tj. suvremenu Siriju. Osmanski, a potom europski hegemonizam, stvorio je najheterogenije i najfragmentirane arapsko društvo obilježeno brojnim političkim potresima ali i čvrstom vladavinom Hafeza al-Asada i njegovog sina Bašara al-Asada od sedamdesetih godina prošlog stoljeća do danas.

U proljeće 2011. godine, režim sirijskog predsjednika Bašara sučelio se s pobunom naroda čiji se osnovni zahtjev sastojao u smjeni vlasti. Organizirani prosvjedi su se naredne godine pretvorili u rat koji traje do danas. Broj strana u sukobu se vremenom povećavao, dok je političko značenje konflikta postajalo sve spornijim (Dostal, 2016, 22). Sirija je opet postala polje za geopolitička sučeljavanja velikih svjetskih i regionalnih sila, pri čemu se izdvaja osam najznačajnijih državnih aktera SAD, Saudijska Arabija, Turska, Katar i Izrael kao protivnici Asadovog režima i Iran, Irak i Rusija kao njegovi podržavatelji.

SAD su u rujnu 2014. godine pokrenule zračne napade na položaje Islamske države koja je preuzela kontrolu nad značajnim dijelom Sirije i Iraka i proglašila kalifat u lipnju 2014. godine.⁷ SAD brani poziciju najvećeg, i pod idealnim uvjetima jedinog vanjskog balansera na Bliskom istoku. Trenutačno, najveća opasnost regionalnoj poziciji SAD-a predstavlja konsolidacija alijanse između Sirije, Iraka i Irana koju je omogućio dolazak šijitskog režima u Iraku nakon američke intervencije 2003. godine (Dostal, 2016, 32).

Turska želi stvaranje kontrolirane tampon zone u Siriji s ciljem kontroliranja kurdskog nacionalizma te

⁷ Više o kalifatu Islamske države pogledati u Havel (2015, 27–35).

izbjegavanje stvaranja kurdske države.⁸ Katar ima za cilj rušenje Asadova režima zbog projekta o plinovodu kroz sirijsku teritoriju.⁹ Izrael želi podjelu Sirije po etničkim i religijskim linijama, raspad koalicije Sirija-Irak-Iran, održanje regionalne vojne dominacije, te daljnju podršku SAD glede okupacije palestinske teritorije (*ibid*). S druge strane, saveznički afiniteti Irana i libanonskog Hezbollaha prema Asadu počivaju na strategijskoj opasnosti pada njegovog režima. Pad režima bi u Iranu, mogao potaknuti i unutarnje tendencije ka svrgavanju Islamske Republike (Jenkins, 2014, 7), što bi ugrozilo poziciju Hezbollaha. Iran Asadu pruža vojnu pomoć kroz slanje posebnih jedinica Iranske garde da se bore u Siriji. Suradnja između režima u Bagdadu i Damasku došla je do izražaja prilikom angažiranja iračkih šijitskih paravojnih postrojbi u borbi protiv prvo umjerene Asadove oporbe, a potom sunitskih terorističkih grupa na području Sirije. Nakon ekspanzije aktivnosti Islamske države na području Iraka paravojne postrojbe su se vratile u domovinu s ciljem borbe protiv terorista Islamske države (Todorović, 2016, 272). Rusko savezništvo temelji se na činjenici da je Sirija posljednji preostali ruski saveznik na Bliskom istoku, glavni kupac ruskog oružja, te domaćin ruske pomorske baze iako ne od velikog strateškog značaja.¹⁰ U tom kontekstu kao i principijelnom suprotstavljanju poziciji Zapada, Rusija od početka sukoba, pruža finansijsku i vojnu pomoć Asadovom režimu kroz dostavu vojne opreme, kao i vojnih stručnjaka koji obučavaju sirijske časnike koristiti rusko oružje (Jenkins, 2014, 7). Pored toga, započela je zračnu intervenciju protiv terorista 2015. godine.

Pobuna protiv režima Bašar al-Asada poprimila je sektaški znak, nakon što je prepoznato da je 90% Alavita ostalo lojalno Asadu (Yassin-Kassab i Al-Shami, 2016, 113), kao pripadniku ove šijitske sekte dok većinu sta-

novništva čine sunuti koji se protive njegovoj vladavini. To je zbog toga što Alaviti drže poluge vlasti i dominiraju političkim strukturama više od 45 godina, dok su sunuti iako većinska populacija zastupljeni u malom postotku (Bar, 2006, 393-396).

Trvanje i sukob između sunuta i šijita u Siriji nije jedinstven slučaj već predstavlja dio šireg regionalnog animoziteta i konfliktta na toj osnovi između Saudijske Arabije i Irana. Islamska revolucija u Iranu 1979. godine, američka intervencija u Iraku 2003. godine,¹¹ kao i „Arapsko proljeće“ predstavljaju tri ključna događaja koja su potaknula sunitsko-šijitski raskol. Iran je 1979. godine postao prva šijitska država modernog doba, pri čemu je Irak, kao posljedica izravne vojne intervencije SAD-a 2003. godine, postao prva arapska šijitska država odlaskom jednog od najjačih sunitskih režima (Todorović, 2016, 268). Na ovaj način, interesi sunitske Saudijske Arabije postali su ugroženi. O specifičnostima odnosa između Irana i Saudijske Arabije ovisi i koliki će biti utjecaj Washingtona i Moskve u regiji Bliskog istoka, iako je taj proces interaktivn i ovisi o tome kakve su aspiracije Washingtona i Moskve u regiji (Todorović, 2016, 397). Pored Sirije, neuralgična područja, odnosno polja sučeljavanja ove dvije zemlje predstavljaju Libanon,¹² Jemen,¹³ Irak¹⁴ i Palestina.¹⁵

Što se tiče ostalih manjinskih skupina – druzi, krišćani i nizari su, u sukobu, većinom ostali lojalni Asadu, posebno u odnosu na djelovanje islamskih ekstremističkih grupacija, te u strahu od etničkog čišćenja u slučaju pobjede sunuta.¹⁶

Nakon četiri godine, sirijski režim je pod svoju kontrolu stavio istočni dio Alepa zahvaljujući podršci ruskog zrakoplovstva, Hezbollaha, pripadnika iranske garde, iračkih i afganistanskih paravojnih postrojbi; zatim povlačenju pomoći Turske, kojoj je održavanje

8 Kurdi predstavljaju najveću etničku grupaciju koja nema državu. Locirani su u regiji Kurdistana koji se prostire na teritorijima Turske (20% stanovništva), Iraka (15%), Sirije (9%), Irana (7%) i Armenije (1%) (Cvrtila, 2016, 329). O ulozi i poziciji Kurda u sirijskom ratu vidjeti u Federici, 2015.

9 Bašar je pod pritiskom Irana, 2007. godine odbio projekat Katara o plinovodu koji bi iz ove zemlje isao do Sredozemnog mora i prolazio kroz Saudijsku Arabiju i Jordan (Špirić, 2016, 79). O utjecaju sirijskog rata na oblikovanje regionalne energetske karte pročitati u Špirić (2016, 77–90).

10 Nova ruska zrakoplovna baza Khmeimim u Siriji formirana je u drugoj polovici 2015. godine, kao strategijski centar ruskih vojnih operacija protiv Islamske države.

11 Voden primjerom Afganistana gdje su vojnom intervencijom srušili talibanski režim i uspostavili režim koji odgovara njihovim interesima, SAD su odlučile da sličnu intervenciju sprovedu u Iraku opravdavajući to sumnjom da proizvodi oružje za masovno uništenje (Tripp, 2007, 271).

12 Libanon je najvažnije polje odmjeravanja snaga Teherana i Rijada, što je glavni uzrok konflikata na libanonskom teritoriju. Nakon povlačenja sirijskih trupa, Hezbollah je ojačao svoje djelovanje, pri čemu su uspjeli u sukobu s Izraelem 2006. godine ojačali njegov ugled u arapskom svijetu (Todorović, 2016, 297).

13 U Jemenu traje sunitsko-šijitski rat između šijitskih Huta i prosaudijske koalicije koji rezultira ljudskim žrtvama, pri čemu Iran optužuje Arabiju za masovne zločine protiv civila, a Rijad Iran da podržava Hute. Saudijska Arabija je u ožujku 2015. godine sa UAE, Katarom i Kuvajtom pokrenula vojnu intervenciju u Jemenu protiv Huta s ciljem da povrate legitimitet režima al-Hadija, pri čemu su Hute proglašili pobunjenicima a čine skoro polovicu jemenske populacije (Todorović, 2016, 302).

14 U Iraku, Teheran ima mnogo veći utjecaj nakon 2003. godine, dok Rijad nastoji vratiti svoj utjecaj, čak je krajem 2015. godine vratio veleposlanika (Todorović, 2016, 303).

15 U Palestini, također, imaju svoje miljenike koje podržavaju i finaciraju, a takav imaju odnos i prema Palestincima u egzilu, posebno prema onima u Libanu i Siriji (Todorović, 2016, 300).

16 Ipak, određeni autori (Besenyo, 2014, 223) tvrde da su kršćani zauzeli neutralnu poziciju, dok su neki čak podržali oporbu uključujući brigadu *the 'Partisans of God Brigades'*.

Asadovog režima draža opcija u odnosu na eventualno formiranje kurdske države, kao i politici američke administracije da su radikalni islamisti veća opasnost od Asada. Katar i Saudijska Arabija nisu dostavile ili nisu uspjеле dostaviti protuartilljerijsko oružje u „užarenom“ dijelu Alepa. No, čak i da režim porazi pobunjenike nije isključen gerilski rat. Mir bi značio kompromis između alavita i sunita i to samo sporazumom između četiri glava vanjska aktera: SAD-a, Rusije, Saudijske Arabije i Irana. To ovisi i o novoj američkoj administraciji predsjednika Donalda Trumpa, kao i o njenom odnosu s Iranom. S druge strane, diplomatske akcije Rusije, Irana i Turske i organiziranje konferencije u Astani o budućnosti uredenja Sirije i novog Ustava – nastroje umanjiti utjecaj SAD i Arabije. Izraelska bombardiranja šijitskih ciljeva u Siriji, vojno angažiranje Turske i ofanziva pro-američke alijanse na grad Raku – umnogome dodatno komplikiraju ionako složenu situaciju.

Džamahirija, posebna državna konstrukcija osnovana na naftnim rezervama Muamera Gadafija raspala se 20. listopada 2011. godine njegovim svrgavanjem s vlasti, odnosno ubojstvom od strane pobunjenika u rodnom gradu Sirtu. Gadafa, Varfala, Magarha, Bani Vaild, Sakr, Misarta, Tarhunah, Zentan i druge plemenske pripadnosti čine osnovu libijskog društva a samim tim i stabilnosti sustava, odnosno države (Benuzzi, 2015). Nejednaka distribucija prihoda od izvoza nafte stvarala je neprijateljske sentimente kod pojedinih plemena prema Gadafiju, njegovoj obitelji i lojalistima koji su bili bliski izvorima moći i novca. S obzirom na to da plemena nisu živjela jedna s drugima već jedna pored drugih stabilnost i legitimitet države se zasnivao na djelovanju sigurnosnih službi i gospodarskom profitu.

Razina obrazovanja Libijaca je konstantno rasla što nije bilo kompatibilno s rastom stope zaposlenosti mladih ljudi u skladu s njihovim obrazovnim profilom. Libijsko gospodarstvo nije se zasnivalo na razvijenom poreznom sustavu, a samim tim nije bilo poduzetništva odnosno nisu otvarana nova radna mjesta za nezaposleno stanovništvo. Na ovaj način, cijelokupan život Libijaca izravno je ovisio o (samo)volji lidera. Bez povijesne osnove državnosti, libijska država doživjela je kolaps padom Gadafijeve režima i to uz građanski rat i stranu intervenciju NATO-a.

Nakon pada Gadafija, Nacionalno tranzicijsko vijeće pokazao je da nema kapacitet izgraditi mostove u društvu ni regionalne, ni plemenske ni političke. Nije uspjelo obnoviti nukleus oružanih snaga Libije. Paravojne postrojbe su u nekim gradovima, potpuno zamijenile civilne organe vlasti, a u drugim prisvojile infrastrukturu i gospodarska sredstva, poput naftnih rafinerija (Droz-Vincent, 2012, 9). Sukladno izješću International Crisis Group (2015), ključne pokretače konfliktu koji je podijelio Libiju od srpnja 2014. godine predstavlja upravljanje i kontrola hidrokarbonskih resursa, infrastrukture za njihovu eksploraciju i prihoda od njihove prodaje.

S obzirom na to da nakon četiri godine od pada Gadafija nije uspostavljena stabilna središnja vlada, civilna kontrola i nadzor nad paravojnim postrojbama su ekstremno slabi. Štoviše, civilni organi vlasti su prinuđeni na dogovore s lokalnim paravojnim postrojbama u cilju održavanja reda na lokalnoj razini. „Vojna logika“ koja je dovela do kolapsa bivšeg režima bila je temeljena na fragmentiranim lokalnim pobunama i *ad hoc* vojnom grupiranju (Droz-Vincent, 2014, 201). To je ukazivalo na to da će u uvjetima dostupnosti brojnog naoružanja politički proces biti izložen nasilnim prekidima. Revolucionari grupirani u paravojne postrojbe postali su vladari Libije. Različiti vojni i plemenski lideri samo proglašili su se za ministra obrane, ministra unutarnjih poslova i sl. bez obzira na središnju vlast (Townsend, 2015, 9). Slabe granice, djelovanje Islamske države i oružanih paravojnih postrojbi približavaju Libiju skupini država poput Sijera Leone i Somalije koje su uništene od strane paravojnih postrojbi.

Libija je najbolji pokazatelj neuspjeha američke i euronske politike u regiji. U toku je žestoka borba između Vlade nacionalnog jedinstva, koju podržava Zapad, čije sjedište je u Tripoliju, i Parlamenta u Tobruku, na čijoj strani je zapovjednik Libijske nacionalne vojske general Khalifa Haftar, veliki protivnik islamista koji ostvaruje i jača veze s Rusijom (ReliefWeb, 2017).

U Egiptu atmosfera nakon predsjedničkih izbora, obaranja Mursija vojnim pučem, zatim uhićenje neistočnoglednika, proglašenje najveće oporbene grupacije – Muslimanskog bratstva „teroristima“ i uvođenje „policiskog sata“ od strane vojske ukazuje na društveni poredak koji se ne zasniva na temeljnim načelima demokracije, već na strahu i represiji. Vladavina Muhameda Mursija je, također, bila neproduktivna i neučinkovita. Zemlja je došla do ruba gospodarskog kolapsa, a suradnja s ostalim političkim akterima bila je jako loša. Kao posljedicu dugogodišnjeg proganjanja i mučenja pripadnici Muslimanskog bratstva pokazali su nespremnost za otvorene pregovore i kompromis. Bratstvo je novu vlast uokvirilo u zatvoreni, ograničeni gotovo „paranoični“ pogled kako na odnos s ostalim članovima političke arene, tako i na razvoj i napredak Egipta. Isto tako, vojna vlast po svom sastavu, prirodi i karakteru nema kapaciteta da riješi socio-gospodarske probleme, a suprotna je i osnovnim principima individualnih ljudskih prava i sloboda. To ukazuje na duboku ukorijenjenost autokratskog sustava koji je uobličen u vojnom upravljanju. Razlog je vjerojatanje egipatske vojske da je „nasljednik“ Egipta od revolucije 1952. godine njegov vlasnik, a ne čuvan. Vojska je stekla dominantni položaj u egipatskom društvu i državi zahvaljujući njezinoj ulozi u izgradnji države, svrgavanju monarhije 1952. godine, uklanjanju britanskih trupa iz Sueskog kanala, te vođenju rata protiv Izraela 1948. godine (Gaub, 2014, 23). Pored toga, činjenica je da su svi predsjednici do 2011. godine dolazili iz vojske i istovremeno vršili funkciju predsjednika Egipta i vrhovnog zapovjednika oružanih snaga. Zatim, mnogi časnici

su zauzimali visoke položaje u vlasti kao članovi vlade, zastupnici ili lokalni guverneri. Osim toga, vojska je bila značajan industrijski i finansijski faktor, pri čemu su takvu njenu uključenost u politiku Egipćani nazivali „vojnim gospodarstvom“ (Droz-Vincent, 2014, 189). Zapravo, vojska je imala autonomiju glede proračuna, trošenja inozemne vojne pomoći, regrutiranja novih pripadnika i sl. Vojna industrija djelovala je u oblasti proizvodnje oružja, proizvodnje električne energije, poljoprivrede, turizma i slično. Na taj način, uživala je gospodarske povlastice poput besplatne zdravstvene brige, bescarinskog uvoza i slično (Blagojević, 2016, 761).

Za razliku od Nasera koji je svoju vladavinu zavodao na popularnosti, psihološkoj simbiozi između njega i naroda koji je tražio da se vrati na vlast i nakon poraza u ratu s Izraelem 1967. godine, Sadat i Mubarak bili su nekarizmatični lideri kod kojih je, u nedostatku stabilnih socijalnih i političkih institucija, vojska predstavljala značajan izvor stabilnosti. Ipak, s druge strane, oba predsjednika su oslabila položaj vojske. Sadat je fokusirao vojsku na vojnu misiju i zadatke, što je vodilo njezinoj transformaciji iz institucije koja je vodila revoluciju u instituciju koja je podređena civilnoj kontroli. Također, Mubarak je smanjio utjecaj vojske, jačanjem ovlasti službi pod nadzorom Ministarstva unutarnjih

poslova, onemogućavanjem da mjesto premijera koje je tijekom vladavine Sadata zauzimao general Kamal Hasan 'Ali (Frisch, 2013, 183) zauzme neko od bivših vojnih časnika, te namjerom da za svog nasljednika odredi sina Gamala koji nikad nije služio u vojski, te je pripadao gospodarskoj eliti koja je predstavljala konkurenčiju gospodarskoj poziciji vojske (Cook, 2007; Barany, 2011).

Navedeni čimbenici su, između ostalog, determinirali odluku vojske da, uslijed masovne manifestacije narodnog nezadovoljstva u vidu protesta, otkaže poslušnost Mubaraku u siječnju 2011. godine te omogući pad njegovog režima. Na izborima 2012. godine pobijedili su Mursi i Stranka slobode i pravde, koju je osnovalo Muslimansko bratstvo. Međutim, u tom razdoblju civilna kontrola nad vojskom nije bila uspostavljena, na što prvenstveno ukazuje visoka razina vojnih prerogativa (Bruneau i dr., 2013, 11–18). Takva situacija dovela je do vojnog udara 3. srpnja 2013. godine u kojem je tadašnji ministar obrane Al Sisi zbacio Mursija. Naredno razdoblje okarakterizirala su brojna uhićenja i suđenja oporbenih aktivista, posebno pripadnika Bratstva koje je u prosincu 2013. godine proglašeno terorističkom organizacijom (Blagojević, 2016, 764). Prema Indeksu vladavine prava (2016) u sklopu projekta *World Justice*,

Slika 2: Etnička i religijska složenost Balkanskog poluotoka (Geopolitical Analysis and Monitoring, 2013)

Tab. 3: Socio-gospodarski pokazatelji razvjeta Zapadnog Balkana (internet stranice World Bank)

Zemlje	Ukupni broj stanovnika (2015)	BDP po glavi stanovnika (2015)	Stopa nezaposlenosti (2014)	Postotak stanovnika ispod linije siromaštva ¹⁹
Albanija	2.889.167	3.945.218	16,1	14,3% (2012)
Bosna i Hercegovina	3.810.416	4.249.330	27,9	17,9% (2011)
Crna Gora	622.400	6.406.071	19,1	8,6% (2013)
Kosovo	1.797.151	3.561.575	/ ²⁰	29,7% (2011)
Makedonija	2.078.453	4.852.658	27,9	22,1% (2014)
Srbija	7.098.247	5.235.142	22,2	25,4% (2014)

glede „temeljnih prava“ Egipat je 2016. godine zauzeo 110. mjesto od 113 država.

Pored dominantnog vojnog elementa, fragilitet i slabost egipatskog društva oslikava se i u njegovoju dubokoj polarizaciji na sekularno-religijskoj osnovi. Oko 90% stanovnika Egipta čine Arapi muslimani, a 10 posto pravoslavni kopti i time predstavljaju najveću kršćansku manjinu na Bliskom istoku (Zgurić, 2016, 55). Položaj kopta u današnjem Egiptu je mnogo lošiji u odnosu na drugu polovinu XIX. i prvu polovicu XX. stoljeća kada su bili predvodnici gospodarskog i intelektualnog razvoja. Naser, Sadat i Mubarak nisu nastojali uspostaviti nacionalni konsenzus o suživotu ove dvije konfesionalne zajednice (Zgurić, 2016, 58). Nakon zbacivanja Mubarka dolazi do naglašavanja islamističkih vrijednosti i muslimanskog identiteta i bilježenja sektaških napada na kopte, da bi se intenzivirali nakon svrgavanja Mursija jer su ih islamisti vidjeli kao dio protumursijevske koalicije (Zgurić, 2016, 58).

Egipat je 2016. godine zauzeo 38 mjesto od 178 zemalja na listi Indexa fragilnih država sa skorom 90,2, pri čemu je iza Libije koja je zauzela 25 mjesto sa skorom 96,4 i Sirije koja je s 110,8 i pozicijom šest grupirana u kategoriju *Very High Alert*.¹⁷

POSLJEDICE ARAPSKIH NESTABILNOSTI PO ZAPADNI BALKAN

Područje preklapanja balkanske, podunavske i mediteranske makroregije Europe predstavlja Zapadni Balkan.¹⁸ Svaka od navedenih regija ima svoje zone gravitacije okarakterizirane geopolitičkim interesima i djelovanjem određenih međunarodnih aktera. Navedeni akteri, u prvom redu obuhvaćaju politički, gospodarski

i vojno moćne države, a zatim međunarodne organizacije koje više djeluju kao sredstvo realizacije interesa ovih država, nego kao samostalni akteri. Pored toga, što je izravna meta geopolitičkih nadmetanja velikih sila, u prvom redu Sjedinjenih Američkih Država i Europske unije (EU) s jedne i Rusije s druge strane, Zapadni Balkan je bitno osjetio posljedice sučeljavanje geopolitičkih interesa navedenih globalnih ali i drugih aktera u regiji Bliskog istoka.

Geopolitički položaj regije Zapadnog Balkana uvjetovao je složenu mješavinu etničkih skupina i religija, te s tim povezane brojne ratove i gospodarske migracije. Nakon kolapsa socijalističkog sustava, dezintegracije Jugoslavije i brojnih konfliktova, politička nestabilnost, socijalne tenzije, slabe državne strukture i nedostatak vladavine prava prate oporavak regije. Štoviše, i dva i pol desetljeća nakon raspada Jugoslavije, države ovog područja nisu u stanju riješiti međusobne probleme granica, izbjeglica, sukcesija, statusa manjina i slično (Đukanović, 2016, 29). Pored toga, gospodarski indikatori – BDP po glavi stanovnika, stopa nezaposlenosti, kao i broj stanovnika koji žive ispod granice siromaštva ukazuju na vrlo gospodarski siromašnu regiju (tablica 1). Sukladno takvoj gospodarskoj situaciji, veliki broj građana zemalja Zapadnog Balkana tražio je azil u zemljama EU (Lange, 2016, 1). Međutim, posljednjih godina došlo je do promjene migracijskog profila Zapadnog Balkana i to uslijed velikih migracijskih kretanja ka ovoj regiji kao tranzicijskog područja ali, iako u mnogo manjoj mjeri, i destinaciji migranata iz zemalja pogodjenih konfliktima i nestabilnostima izazvanim „Arapskim proljećem“ (Meće, 2016, 38). S obzirom na intenzivnu migracijsku dinamiku, regija je postala značajno migracijsko čvorište (*migratory hub*).

17 Zemlje su klasificirane u pet kategorija: *Sustainable, More Stable, Stable, Less Stable, Low Warning, Warning, High Warning, Alert, High Alert* i *Very High Alert* (Fragile States Index, 2016).

18 Pojam Zapadni Balkan odnosi se na šest zemalja: Albanija, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Kosovo, Crna Gora i Srbija, koje pokrivaju teritorij od 207.831 m² i oko 18.687.196 stanovnika (Meće, 2016, 39).

19 Budući da u dostupnim izvorima podataka nije pronađen postotak stanovnika ispod granice siromaštva u zemljama Zapadnog Balkana u istoj godini, pored iznosa za svaku zemlju navedena je godina na koju se odnosi.

20 Ne postoje dostupni podaci unutar istog izvora informacija – internet stranica World Bank.

Slika 3: Prikaz migrantske rute prema Njemačkoj (BBC, March 3, 2016)

Rat u Siriji te nestabilni režimi nakon „Arapskih proljeća“ rezultirali su odlaskom značajnog broja stanovnika tih zemalja, odnosno gotovo egzodusom. Tijekom 2015. godine više od milijun ljudi stiglo je u EU preko Sredozemnog mora. Od toga, 3.771 vode se kao nestali ili mrtvi (IOM, 2016). Najveći broj migranata koji dolaze u Europu su upravo državljanji Sirije i to 39%, a potom Afganistana 11%, Eritreje 7%, Somalije, Nigerije, Iraka, Pakistana i Sudana (Park, 2015). Do 2015. godine Italija je bila prva točka za ulazak na europski kontinent u Mediteranskom pojusu,¹⁹ da bi u posljednjem razdoblju Balkan postao migrantska ruta za ulazak u EU. Drugim riječima, migranti²⁰ su tradicionalne rute, uglavnom morskim putem, u velikoj mjeri zamijenili balkanskim kopnenim putevima. Karta u nastavku pokazuje da je su migranti iz Turske kretali prema Grčkoj potom Makedoniji i Srbiji u koju su ulazili i iz Bugarske, zatim Mađarskoj, odnosno Hrvatskoj, Sloveniji, Austriji ka ciljnoj destinaciji – Njemačkoj.

U prvoj polovici 2015. godine, Grčka je postala glavna ulazna točka na Mediteranu, s 132.240 ilegalnih prelazaka granice (Park, 2015). Pod poseban pritisak migracija došla je Mađarska locirana na istočnim granicama EU u koju je preko Makedonije i Srbije u

srpnju 2015. godine stiglo 102.342 ilegalnih migranata uglavnom iz Sirije i Afganistana (Park, 2015). Za posljedicu Mađarska je zatvorila svoje granice sa Srbijom, a migranti su krenuli prema Hrvatskoj. U Hrvatsku je u 2015. godini stiglo 558.724 migranata, pri čemu je dnevno dolazilo i po 10.000 ljudi (MUP RH, 2016). Od šeste zemalja regije Zapadnog Balkana migrantskim valom su prvenstveno bile pogodene Srbija i Makedonija (Lilyanova, 2016, 2), preko koje je 2015. godine prošlo 30-40% više migranata u usporedbi s 2014. godinom (SEE-6 Economic Outlook, 2016, 38). S druge strane, utjecaj migrantske krize na Kosovo, Albaniju, Crnu Goru i BiH je bio ograničen, i za razliku od Srbije i Makedonije ove zemlje nisu imale problema u međunarodnim odnosima po ovom pitanju. U 2015. godini, 2003 osobe su ilegalno prešle granicu Albanije, od kojih je 69% Sirijaca (Parliamentary Institute of the Parliament of Macedonia, 2016, 5). Broj migranata koji je u Kosovo došao iz konfliktnih zona i potom nastavio put ka EU, također, nije veliki. Tijekom 2015. godine, u Kosovu je zabilježeno 70 tražitelja azila, od kojih 58 iz Sirije (Parliamentary Institute of the Parliament of Macedonia, 2016, 22–23). Također, migrantska kriza je imala ograničen utjecaj na Crnu Goru, u kojoj je ukupan broj

19 Tokom 2014. godine bilo je više od 170.000 ilegalnih prelazaka italijanske granice (Park, 2015).

20 U ovom kontekstu bitno je ukazati na razliku između tražitelja azila, migranata i izbjeglica. Tražitelj azila je osoba koja je napustila zemlju uslijed konflikta i traži međunarodnu zaštitu prema Konvenciji o statusu izbjeglica iz 1951. godine. Izbjeglice su tražitelji azila čiji je zahtjev odobren. S druge strane, migrant je osoba koja je napustila zemlju prvenstveno vodena gospodarskim motivima odnosno težnjom za boljim životnim standardom (Park, 2015). No, u nastavku rada pojma migrant će biti korišten kao oznaka za sve tri kategorije s obzirom na to da u postojećoj krizi nije lako odrediti granicu između migranata i tražitelja azila.

tražitelja azila u 2015. godini iznosio 1.609, od kojih najveći broj iz Sirije, odnosno 996 osoba (Parliamentary Institute of the Parliament of Macedonia 2016, 40). Broj tražitelja azila u Bosni i Hercegovini je u 2015. godini iznosio 20 i bio čak manji u odnosu na 2014. godinu kad je taj broj iznosio 45 što pokazuje da ni ova zemlja nije bila bitno pogodena migrantskom krizom (Economic Outlook, 2016, 40). Kroz Srbiju je, u tijeku 2015. godine, prošlo 577.995 migranata od čega najveći broj iz Sirije, i to 301.533, zatim iz Afganistana 160.831, Irača 76.003 i Irana 11.578 (Petrović, 2016, 38). Također, preko teritorija Makedonije prošlo je najmanje 600.000 migranata (Amnesty International, 2015), pri čemu je čak bila proglašila i izvanredno stanje (Tatalović i Malnar, 2015).²¹ Međutim, s obzirom na prilično tešku gospodarsku i političku situaciju u zemljama zapadnobalkanske rute koja se prvenstveno ogleda u visokim stopama nezaposlenosti, migranti uglavnom prolaze kroz ove zemlje i zaštitu traže u bogatim članicama EU, prije svega Njemačkoj i Švedskoj (Lutovac, 2016, 51).

Business Monitor International je u procjeni indeksa političkog rizika zemalja Jugoistočne Europe, zaključio da se ove zemlje suočavaju s rizikom povećane nestabilnosti uslijed, između ostalog, nove migrantske krize. Duži period zadržavanja migranata, dovodi do smanjenja njihove osobne potrošnje i povećanja potrošnje države (Economic Outlook, 2016, 40). Prema procjenama Međunarodnog monetarnog fonda, izravni fiskalni trošak zadržavanja tražitelja azila u Srbiji je 0,00, 0,06 i 0,1 postotak BDP u razdoblju 2014–2016. U kontekstu gospodarske procjene implikacija krize, važno je imati u vidu da su zakoni u Srbiji i Makedoniji izuzetno povoljni za migrante, jamče im pravo na rad, besplatno obrazovanje, besplatno zdravstvo, besplatnu pravnu pomoć. Zapravo, njihova prava su jednaka pravima građana tih zemalja (Economic Outlook, 2016, 41). Gospodarski efekti zadržavanja tražitelja azila ovise od opsega i brzine njihove integracije u tržište rada.²² U dostupnoj akademskoj i stručnoj literaturi nisu pronađeni podaci koji se odnose na detaljniju analizu gospodarskih i sigurnosnih efekata migracije u balkanskim zemljama. Ipak, očito je da se, s obzirom na ukupnu situaciju u ovim zemljama, ne može očekivati da će one biti u stanju integrirati značajan dio izbjegličke populacije (Economic Outlook, 2016, 41). Zemlje Zapadnog Balkana su iscrpljene ratom, godinama

tranzicije i izbjeglica. Štoviše, i dalje je 361.000 interna raseljenih osoba i oko 100 izbjeglica u Srbiji, Hrvatskoj, BiH i Crnoj Gori, od kojih samo u Srbiji 96.000 (Economic Outlook, 2016, 41).

Strah glede očuvanja vlastitog socio-demografskog i kulturnog identiteta je rezultirao i postavljanjem bodljikavih žica na granicama, šok bombama i slično. Odnosi između balkanskih zemalja često su dolazili na polje neslaganja i sporova uz pitanje migranata, na primjer Hrvatska i Slovenija, Hrvatska i Srbija, Srbija i Madarska, Makedonija i Grčka. Također, jedan od najvećih strahova koje je priljev migranata izazvao jeste terorizam, posebno uzimajući u obzir da su neki od organizatora terorističkih napada u Parizu u studenom 2015. godine i Bruxellesu u ožujku 2015. godine do ovih metropola došli navedenom migracijskom rutom. Osim toga, ne treba zanemariti opasnosti od povećanja aktivnosti organiziranog kriminala. Ilegalni migranti postaju meta trgovine ljudima, budući da su zemlje Zapadnog Balkana, između ostalog, prepoznate kao izvor, tranzitne zemlje i destinacija ovakve trgovine ljudima (Meće, 2016, 39). To objašnjava loša gospodarska situacija, slabe državne strukture, visoka razina korupcije i nedostatak regionalnog pristupa (Meće, 2016, 39).

Odnos sigurnosti, stabilnosti i očuvanja vlastitog identiteta koji je u suprotnosti s humanitarnom dimenzijom zaštite ljudskih prava nalazi se u središtu rasprava u vezi s pristupom migranstkoj/izbjegličkoj krizi u Evropi čiji je jugoistočni dio, odnosno Mediteran i Balkanski polutok na udaru tih nestabilnosti. Štoviše, ukoliko efekt migrantske krize bude razjedinjavanje Europe, odnosno gubitak solidarnosti i jedinstvene politike EU prve zemlje koje će to osjetiti jesu zemlje Zapadnog Balkana koje su svoju stabilizaciju posljednjih godina pronašle u europskom putu i ispunjenju kriterija za ulazak u Uniju. Političke nesuglasice EU i Turske, prijete novom i većem valu priljeva migranata preko Balkana.

ZAKLJUČAK

Mediteran predstavlja složenu religijsko-kulturno-povijesnu cjelinu. Međuovisnost političkih i društvenih promjena, uvjetovana je složenim geopolitičkim značajem. Stoljetnja isprepletanost geopolitičkih utjecaja i interesa velikih sila od Antike do danas, čine

²¹ Broj tražitelja azila je, 2015. godine, u Srbiji bio 37.391 u odnosu na 2014. godinu kada je iznosio 16.490, a u Makedoniji 1.427 u usporedbi s 1.289 u 2014. godini. Očito je da je broj tražitelja azila, u 2015. godini, u ovim zemljama, a naročito Srbiji premašio njihov broj zabilježen u 2014. godini (Economic Outlook, 2016, 40).

²² U nastavku je dat kratak pregled rezultata istraživanja o stavovima građana Srbije prema pitanju prepreka i mogućnosti koje sa sobom može donijeti integracija migranata u Srbiji. Ekonomski aspekt integracije se pokazao kao najproblematičniji u procjeni građana Srbije, budući da 70,4 posto ispitanika smatra da bi trajnije zadržavanje migranata utjicalo na povećanje stope nezaposlenosti. Također, tri četvrtine smatra da bi integracija migranata stvorila veliki pritisak za državne financije, dok se u priljevu strane pomoći ne vide značajnije razvojne mogućnosti. Gospodarsku ulogu migrantske stanovništva ispitanici najčešće vide u jeftinoj radnoj snazi ili poslovima koje ne žele raditi, npr. kao poljoprivrednici u napuštenim ruralnim područjima Srbije. Istraživanje je pokazalo da 52% građana smatra da priljev i trajnije zadržavanje migranata može imati negativan utjecaj na sigurnost građana Srbije. Glede političkih implikacija očekuju također nepovoljne učinke. Smatraju i da bi dovela do promjene u etničko-religijskoj strukturi, pri čemu su pokazali neupućenost po pitanju eventualnih demografskih implikacija priljeva (Friedrich Ebert Stiftung, 2016).

prostore Istočnog Mediterana i Jugoistočne Europe ranjivim i potencijalnim žarištim. Nalazeći se na razmeđi religija i civilizacija, Balkanski poluotok predstavlja „vrata Europe“ za razne utjecaje s Istoka.

Regija Bliskog istoka i Sjeverne Afrike je na udaru miješanja raznih sila, koje su kako kroz povijest tako i danas podrivale njezin demokratski razvoj ukoliko je bio protivan njihovim gospodarskim i strategijskim interesima. Mnogi konflikti u ovoj regiji (Libija i Čad, kurdska pitanje, Libanon) predstavljaju proizvod kolonijalizacije, arbitarnog iscrtavanja granica od strane kolonizatora, procesa dekolonijalizacije i rasta nacionalizma nacionalne države (Khalidi, 2009, 162). Također, današnje strukture svjetske moći slijede ideo-loški mentalitet djelovanja europske kolonijalne moći (Kalanj, 2004, 43). Tako američke ideje o veličini SAD-a ukazuju na zbilju imperija, dok zastupnici američkih prekomorskih interesa ističu američku težnju za univerzalnim dobrom i slobodom (Kalanj, 2004, 41). Vojni, politički i gospodarski intervencionizam SAD-a i drugih vanjskih sila pokazao se kao kreator novih ili katalizator razvoja postojećih problema. NATO intervencija u Libiji i ubojstvo Gadafija ovu državu je pretvorio u teritorij siromaštva i konflikta bez osnovnog elementa državnosti, tj. monopola nad sredstvima prisile. U Siriji je interna borba dobila karakter posredničkog rata s međunarodnim, regionalnim i podnacionalnim konfliktima. Pored toga, gospodarski intervencionizam sastavljen od neoliberálnih projekta, u Egiptu je stvorio razloge pobune protiv dugogodišnjeg režima Mubaraka, kao i u Tunisu protiv Ben Alija. Također, intervencionizma utječe na poticanje razvitka radikalnih islamističkih organizacija, s obzirom na to da vjerski identitet jača u dodiru s drugom vjerom, posebno ukoliko su vanjski intervencionisti pripadnici druge vjere. To najbolje odražava primjer Iraka nakon američke intervencije 2003. godine, gdje je uslijed jačanja sunitskog ekstremizma i terorističkog djelovanja, pored šijske zajednice i konfesionalna zajednica kršćana postala ugrožena.

Arapske nestabilnosti, naročito rat u Siriji, počele su, 2015. godine, izravno i velikim intenzitetom utjecati na Istočni Mediteran i Balkanski poluotok. U radu je poseban fokus stavljen na zemlje Zapadnog Balkana kao gospodarski ugroženo ne-EU područje, koje je bilo prepoznato kao teritorij izvora migranata u EU zemlje. Međutim, razvoj događaja u arapskim zemljama promjenio je migracijski profil zemalja Zapadnog Balkana koje su postale tranzitna zona ali i destinacija za migrante, naročito, iz Sirije. Statistički podaci ukazuju na veliki priljev migranata, posebno u Srbiju i Makedoniju koje su se suočile i s graničnim problemima. Ilegalne migracije stvaraju i uvjete za unapređenje organiziranog kriminala, posebice trgovine ljudima.

Sukladno obrađenim sekundarnim podacima, potvrđene su hipoteze rada da kolonijalna prošlost i suvremena politika velikih sila determinira karakter arapskih režima i njihove promjene, kao i da (ne)stabilnost ove regije bitno utječe na stabilnost Zapadnog Balkana. Sagledavanjem problematike migrantske krize kroz razumijevanje političkih potresa na teritoriju Bliskog istoka i Sjeverne Afrike nastojali smo ukazati na značaj podrobnjeg izučavanja ove tematike sa stanovišta povijesti, sociologije i politologije. Ovo je posebno važno u kontekstu geostrateškog položaja Balkanskog poluotoka gdje se od Antičke Grčke i Rimskog Carstva, preko dominantnog utjecaja Bizanta, a potom Osmanskog Carstva, političkih i kulturnih utjecaja Austro-Ugarskog i Ruskog Carstva, sve do velikih stradanja u svjetskim ratovima i hladnoratovskog konfrontiranja, sukobljavaju interesi velikih sila. Balkanske države se nalaze pod snažnim političkim, gospodarskim i vojnim pritiscima, uključujući danas socio-gospodarsko-politički pritisak migrantske krize izazvane sličnim sučeljavanjem u području Južnog Mediterana. Sukladno tome, njegovo izučavanje u kontekstu implikacija na prostor Istočnog Mediterana i Balkanskog poluotoka je neophodno u smislu dalnjeg definiranja unutarnjih i vanjskih politika i strategija ovih zemalja u svim područjima življenja.

POLITICAL UPHEAVALS IN THE ARAB WORLD: INSTABILITIES AND MIGRANTS INFLUX TO THE WESTERN BALKANS

Jelisaveta BLAGOJEVIĆ

Parliament of Montenegro, Parliamentary Institute, Bulevar sv. Petra Cetinjskog, 81000 Podgorica, Montenegro
e-mail: elizabetab@t-com.me

Radenko ŠČEKIĆ

University of Montenegro, Historical Institute, Bulevar revolucije 5, 81000 Podgorica, Montenegro
e-mail: scekicr@yahoo.com

SUMMARY

*The Mediterranean is a complex area, i.e. the crossroad of different religions, cultures and civilizations. Political upheavals on the other side of the Mediterranean affect the stability of the Eastern Mediterranean region and the Balkan Peninsula. The most visible consequence is the migration flow that, *inter alia*, has made new problems and challenges to economic underdeveloped Western Balkan countries, notably to Serbia and Macedonia. In that context, the highest number of migrants coming from the war-affected Syria.*

*Where are the roots of the problem, how and by whom is sown the seed of their development? In order to answer this question we tried to indicate the causes of the particular characteristics of the Arab systems, as well as the political upheavals in this region known as »Arab Spring«, especially the proxy wars in the five-years long Syrian conflict. The non-democratic characteristics of these regimes represent, *inter alia*, product of colonialisation, arbitrary delineation of boundaries by the colonial powers, Cold War confrontation, post – Cold War interventionism of great powers, particularly United States of America, as well as, their neoliberal projects supported by the domestic regimes. All these contributed to the development of corruption, high unemployment rate, non-existence or limited political competition, as well as limited civil rights and freedoms, i.e. the reasons for 2011 protests that resulted in regime collapse in Libya, Tunisia, Egypt and Yemen and the Syrian five-years long war.*

Keywords: Arab regimes, Arab Spring, Syrian war, Western Balkans, migrant crisis

IZVORI I LITERATURA

- Amnesty International (2015):** Macedonia 2015/2016. Annual Report.
- Anderson, L. (2014):** Authoritarian Legacies and Regime Change: Towards Understanding Political Transition in the Arab world. In: Gerges, F. (ed.): The New Middle East Protest and Revolution in the Arab World. Cambridge, Cambridge University Press, 41–60.
- Bar, S. (2006):** Bashar's Syria: The Regime and its Strategic Worldview. Comparative Strategy, 25, 5, 353–445.
- Barany, Z. (2011):** Comparing the Arab revolts: The role of the military. Journal of Democracy, 22, 4, 24–35.
- BBC (2016):** Why is EU struggling with migrants and asylum? <http://www.bbc.com/news/world-europe-24583286> (8. 6. 2016).
- Bellin, E. (2004):** The Robustness of Authoritarianism in the Middle East: Exceptionalism in Comparative Perspective. Comparative Politics, 36, 2, 139–157.
- Benuzzi, A. (2015): Talking about Libya. <https://angelobenuzzi.wordpress.com/2015/02/18/talking-about-libya/> (18. 5. 2016).
- Besenyő, J. (2014):** Christians in Syria and the civil war. In: Bátor, P. & R. Ondrejcsák: Panorama of global security environment 2014. Bratislava, Centre for European and North Atlantic Affairs, Editors, 219–230.
- Blagojević, J. (2016):** Sloboda izražavanja i vojna vlast: Slučaj Egipta. Medijski dijalozi, Časopis za istraživanje medija i društva, 24, 9, 757–769.
- Blight, G., Pulham, S. & P. Torpe (2012):** Arab Spring: An Interactive Timeline of Middle East Protests. The Guardian. <http://www.theguardian.com/world/interactive/2011/mar/22/middle-east-protest-interactive-timeline> (20. 5. 2016).
- Brichs, F. I. (2013):** Introduction. In: Brichs, F. I. (ed.): Political Regimes in the Arab World: Society and the Exercise of Power. New York, Routledge, 1–6.
- Bruneau, T., Mayfield, T., Mccaskey, K., Weece, J. & F. C. Matei (2013):** Civil-military relations in Muslim countries. The cases of Egypt, Pakistan and Turkey. Journal of Defense Resources Management, 4, 2, 11–18.
- Cole, J. (2011):** How neoliberalism created an age of activism. Al Jazeera. <http://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2011/11/20111114131340415929.html> (20. 2. 2017).
- Cook, S. A. (2007):** Ruling But Not Governing: The Military and Political Development in Egypt, Algeria, and Turkey. Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Cvrtila, V. (2016):** Sirija. U: Kasapović, M. (ur.): Bliski istok. Zagreb, Fakultet političkih nauka, 314–352.
- Dostal, J. M. (2016):** Transnational war in Syria: The Eisenhower Doctrine in the 21st Century? Romanian Political Science Review, 16, 2, 172–217.
- Droz-Vincent, P. (2012):** The Role of the Military in Arab Transitions. http://www.iemed.org/observatori-en/arees-danalisi/arxius-adjunts/anuari/med.2012/droz-vincent_en.pdf (20. 5. 2016).
- Droz-Vincent, P. (2014):** The Military amidst Uprisings and Transitions in the Arab World. U: Gerges, F. (ed.): The New Middle East Protest and Revolution in the Arab World. Cambridge, Cambridge University Press, 180–209.
- Dukanović, D. (2016):** (Post)izborne refleksije na odnose na Zapadnom Balkanu u Zapadni Balkan između geografije i geopolitike. Beograd, Fondacija Fridrih Ebert, Spoljopolitičke sveske 1, 29–37.
- Federici, V. (2015):** The Rise of Rojava: Kurdish Autonomy in the Syrian Conflict. SAIS Review of International Affairs, 35, 2, 81–90.
- Fragile States Index (2016):** Rankings 2016. <http://fsi.fundforpeace.org/> (30. 3. 2017).
- Freedom House (2015):** Freedom in the World Country Ratings. https://freedomhouse.org/report-types/freedom-world#VdEQE_mqqkp (12. 6. 2016).
- Freedom House (2016):** Individual Country Ratings and Status, 1973–2016. <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Global%20Country%20Status%20Overview%2C201973-2015.pdf> (12. 6. 2016).
- Friedrich Ebert Stiftung (2016):** Studija o izbeglicama – Srbija. Beograd. <http://library.fes.de/pdffiles/bueros/belgrad/12928.pdf> (4. 3. 2017).
- Frisch, H. (2013): The Egyptian Army and Egypt's 'Spring. Journal of Strategic Studies, 36, 2, 180–204.
- Gaub, F. (2014):** Arab Armies: Agents of Change? Before and After 2011. Chaillet Papers 131. Paris, European Union Institute for Security Studies.
- Geopolitical Analysis and Monitoring (2013):** The Balkan Chessboard: Russia's Ruble Diplomacy and EU Interests. <http://geopoliticsrst.blogspot.com/2013/07/the-balkan-chessboard-russias-ruble.html> (9. 11. 2017).
- Havel, B. (2015):** Islamska država nije samo „takozvana“: političkovjerska propaganda i pitanje autentičnosti kalifata. Političke analize, 6, 22, 27–35.
- Hopwood, D. (1988):** Syria 1945–1986: Politics and Society. London i New York, Routledge. <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/macedonia/report-macedonia/> (4. 6. 2016).
- Huntington, S. P. (2000):** Sukob civilizacija i preoblikovanje svetskog poretku. Podgorica, CID, Banja Luka, Romanov.
- International Crisis Group (2015):** The Prize: Fighting for Libya's Energy Wealth. Middle East and North Africa Report N. 165. <http://www.crisisgroup.org/en/regions/middle-east-north-africa/north-africa/libya.aspx> (23. 5. 2016).
- IOM (2016):** IOM Counts 3,771 Migrant Fatalities in Mediterranean in 2015. <http://www.iom.int/news/iom-counts-3771-migrant-fatalities-mediterranean-2015> (5. 6. 2016).

- Jenkins, B. M. (2014):** The Dynamics of Syria's Civil War. Perspective, RAND Corporation.
- Kalanj, R. (2004):** Globalizacija i postmodernost: ogledi o misliocima globalne kompleksnosti. Zagreb, Politička kultura.
- Khalidi, R. (2009):** Sowing Crisis: The Cold War and American Dominance in the Middle East. Boston, Beacon Press.
- Kulenović, T. (2008):** Politicki islam. Zagreb, V.B.Z.
- Lange, S. (2016):** The Western Balkans: back in the EU spotlight. Paris, European Union Institute for Security Studies (EUISS).
- Lilyanova, V. (2016):** The Western Balkans – Frontline of the migrant crisis. Briefing. Brussels, European Parliamentary Research Service, Members' Research Service. [http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRI_BRI\(2016\)573949_EN.pdf](http://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2016/573949/EPRI_BRI(2016)573949_EN.pdf) (25. 2. 2017).
- Lutovac, Z. (2016):** Migracije i evropske integracije Srbije. Stanovništvo, 54, 1, 41–63.
- Meće, M. H. (2016):** Irregular Migration Flows and Human Trafficking. In: The Western Balkan Countries – Challenges of the Convergence of Counter. Journal of Liberty and International Affairs, 1, 1, 38–48.
- MUP RH (2016):** Obavijesti o prihvatu i smještaju migranata u RH. <http://www.mup.hr/219671.aspx> (21. 5. 2016).
- Park, J. (2015):** Europe's Migration Crisis. Council Foreign Relations. <http://www.cfr.org/refugees-and-the-displaced/europe-s-migration-crisis/p32874> (4. 6. 2016).
- Parliamentary Institute of the Parliament of Macedonia (2016):** Reflections of the migrant crisis in the countries of Southeastern Europe. Skopje.
- Petrović, L. (2016):** Pravo na azil u Republici Srbiji 2015. Beogradski centar za ljudska prava, Beograd. http://www.azil.rs/doc/azil2016_SR_P_1.pdf (14. 6. 2016).
- Primakov, Y. (2009):** Russia and the Arabs: Behind the Scenes in the Middle East from the Cold War to the Present. United States, Basic Books.
- Proleksis enciklopedija online (2013):** Sredozemno more. <http://proleksis.lzmk.hr/46642/> (14. 6. 2016).
- ReliefWeb (2017):** Risk Report: Libya Scenarios. <http://reliefweb.int/report/libya/risk-report-libya-scenarios-23-february-2017> (5. 3. 2017).
- Said, E. W. (1993):** Culture and Imperialism. London, Vintage.
- Said, E. W. (1999):** Orientalizam: Zapadnjačke predodžbe o Orijentu. Sarajevo, Svjetlost.
- Schneer, J. (2012):** The Balfour Declaration: The Origins of the Arab-Israeli Conflict. Toronto, Random House.
- SEE-6 Economic Outlook (2016):** Economic aspects of the refugee crisis in SEE-6 countries, 2, 1, 38–41. <http://www.ien.bg.ac.rs/images/stories/doc/SEE-6-No1-2016-web-1.pdf> (25. 2. 2017).
- Shenker, J. (2016):** The future of the Egyptian revolution. The Guardian. <https://www.theguardian.com/books/2016/jan/16/future-egypt-revolution-tahrir-square-jack-shenker> (20. 2. 2017).
- Stanović, V. (2003):** Političke ideje i religija. Beograd, Čigoja.
- Szmolka, I. (2012):** The fifth wave of democratization? Processes of Political Change in the Arab World from a Comparative Perspective. Granada, Department of Political Science and Administration University of Granada.
- Szmolka, I. (2014):** Transitional Processes and Political Change in Arab Countries. Mediterranean Yearbook 2014. Barcelona, European Institute of the Mediterranean, 23–30.
- Špirić, J. (2016):** Sirija na raskršću interesa centara moći. Naučno-stručni časopis – SVAROG, 13, 77–90.
- Šušnjić, Đ. (1998): Religija 1. Beograd, Čigoja.
- Tatalović, S. & D. Malnar (2015):** Sigurnosni aspekti izbjegličke krize. Političke analize, 6, 23, 23–29.
- The World Justice Project (2016):** Rule of Law Index. <http://data.worldjusticeproject.org/> (30. 3. 2017).
- Todorović, D. V. (2006):** Sunitsko-šiitski raskol i njegove posledice na bezbednost u regionu Bliskog Istoka. Doktorska disertacija. Beograd, Univerzitet u Beogradu, Fakultet političkih nauka.
- Townsend, C. (2015):** Civil-Military Relations in Tunisia and Libya through the Arab Spring. Journal of Defense Resources Management, 6, 2, 5–13.
- Tripp, C. (2007):** The History of Iraq. United Kingdom, Cambridge University Press.
- World Bank:** Data. <https://data.worldbank.org/country> (5. 3. 2017).
- Yassin-Kassab, R. & L. Al-Shami (2016):** Burning Country Syrians in Revolution and War. London, Pluto Press.
- Zgurić, B. (2016):** Egipat. U: Kasapović, M. (ur.): Bliski istok. Zagreb, Fakultet političkih nauka, 50–85.

original scientific article
received: 2016-03-09

DOI 10.19233/ASHS.2017.39

COMMUNITY CAPACITY, SENSE OF COMMUNITY AND SOCIAL CAPITAL: THE SOCIOLOGICAL AND ECONOMIC DIMENSIONS IN CROATIA AND SERBIA

Jurica PAVIČIĆ

University of Zagreb, Faculty of Economics and Business, Trg J F Kennedy 6, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: jpavicic@efzg.hr

Nikša ALFIREVIĆ

University of Split, Faculty of Economics, Cvite Fiskovica 5, 21000 Split, Croatia
e-mail: nalf@efst.hr

Gojko BEŽOVAN

University of Zagreb, Faculty of Law, Department of Social Work, Vladimira Nazora 51, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: gojko.bezovan@pravo.hr

ABSTRACT

In this paper, we analyze the concepts of community capacity, the psychological sense of community and social capital. They are examined in terms of their contribution to the social capital, both theoretically, as well as empirically. Results of a comprehensive empirical study, conducted in local communities in the Republic of Croatia and Republic of Serbia, are reported and discussed. Those results demonstrate that, in South-East Europe, community capacity can be linked to the collective action, as well as to the development of social capital in local communities.

Keywords: community capacity, community belonging, social capital, Croatia, Serbia

CAPACITÀ DELLA COMUNITÀ, SENSO DI COMUNITÀ E CAPITALE SOCIALE: LE DIMENSIONI SOCIOLOGICHE ED ECONOMICHE IN CROAZIA E SERBIA

SINTESI

In questo lavoro, analizziamo i concetti di capacità della comunità, il senso psicologico di comunità e del capitale sociale. Essi vengono esaminati in termini di contributo al capitale sociale, sia a livello teorico, così come empiricamente. Sono riportati e discussi i risultati di uno studio empirico globale, condotto in comunità locali nella Repubblica di Croazia e la Repubblica di Serbia. Questi risultati dimostrano che, nel Sud-Est Europa, le capacità della comunità possono essere collegate all'azione collettiva, nonché allo lo sviluppo del capitale sociale nelle comunità locali.

Parole chiave: capacità della comunità, comunità di appartenenza, capitale sociale, Croazia, Serbia

COMMUNITY CAPACITY AND SOCIAL CAPITAL: THEORETICAL DETERMINANTS

There are multiple and mutually competing definitions of *community capacity* (for conducting a collective social action). For instance, Goodman et al (1998, 259) believe that community capacity relates to identification of public problems, mobilizing community members to solve them and, finally, addressing these problems, although their entire discussion is placed in the specialized context of public health. A useful literature survey, resulting in a more generic definition of community capacity, has been conducted by Chaskin (2001), who identified several theoretical approaches. They include: a) existence of preconditions (resources, commitment, involved actors' knowledge and skills ...) required to solve shared problems, b) individual participation in the community processes related to solving common issues, c) community competences to create persistent collective action and social cooperation.

Both of these competences require that the individual behavior is directed towards a common goal, which corresponds to a widely accepted definition of (*community*) *leadership* (Bonjean and Olson, 1964; Ricketts and Ladewig, 2008). It can be interpreted as a 'glue', which brings together various forms of communal resources, processes and specific forms of knowledge/skills, being vastly different across the European social landscape (Hautekeur, 2005).

Both, individual determination to direct one's behavior toward collective objectives, as well as the individual motivation to cooperate, depend on the psychological identification to being a member of the community, i.e. on the *sense of community belonging*. This is an established construct in social psychology, with different approaches to its measurement. The most popular seems to be the *Sense of Community Index* (SCI), initially developed by McMillan and Chavis (1986) in an empirical study of a neighborhood, consisting of 1200 adults. It is aimed toward identifying the sense of belonging to a traditional/geography-based community, with the initial studies (Perkins et al., 1990) focusing on urban blocks. The variables employed include: (a) membership and the sense of identification with the community as a collective, (b) influence of community in changing individual behavior and vice versa, (c) needs fulfillment, related to cooperative behavior in the community and (d) emotional support from living in the community (Pretty and McCarthy, 1999). The lengthy SCI questionnaire with open-ended questions (so-called SCI-L), used in these studies, has often been found to be very inconvenient for practical purposes, which has led to the development of a 'short version'. It consists of only 12 items (i.e. three items per each of the four dimensions), phrased as true/false questions. The validity of both the SCI construct and the questionnaire has since been confirmed by the study of other than (physical) communities, such as the

workplace (Pretty and McCarthy, 1991), communities of interest (Obst, Zinkiewicz and Smith, 2002), etc.

The network of efficient relationships among the community members (i.e. *social capital*) should be the result of the interactions among the resources, social systems/mechanisms, individual identification with the community and their motivation to participate in collective action, as well as the capacity of individual leaders. Social structure with positive mutual (re)inforcements among these elements provides beneficial social outcomes due to "*social networks and [...] the norms of reciprocity and trustworthiness that arise from them*" (Putnam, 2000, 19). Therefore, *network is the capital*, either as it bonds of homogeneous social groups (such as communities), or *bridges* heterogeneous actors/groups/communities via *weak ties*, i.e. social connections built by individuals belonging simultaneously to multiple social groups (Granovetter, 1983). *The community capacity should, presumably, lead to the development of social capital*.

Namely, an exceptional creation of social capital is ascribed to the activism and other forms of social action and/or social change, which emphasize their "togetherness" through the elements of common identity and shared (practical) goals (Gittell, Ortega-Bustamante and Steffy, 2000). The lack of social capital in the contemporary communities leads to the gloomy images of the "lonely crowd", or the contemporary metaphors of "bowling alone", exemplified by Putnam's (2000) images of the declining social life in American communities. The *economic outcomes* of the developed social capital are compared by the competing images of rural Madras and wealthy Singapore (Woolcock, 1998) and are traced back to creation (or enforcement) of trust and social norms, as well as efficiency of public policies.

In this paper, the study of social capital and its potential linkages will be applied to South-East Europe (SEE), which has its specific features, due to a lack of supporting political and social context during the socialist past, as well as the transition period. The community development practice has, thus, often been viewed in terms of transferring the best practices and tools from the 'more developed' (i.e. Western) communities/context(s), which is exemplified by the civil society handbooks (Pavić-Rogošić, 2004; Škrabalo, Miošić-Lisjak and Papa, 2006). Emergence of community development organisations in the region tended to be helped more by external initiatives and support than by organic effort (Henderson and Vercseg, 2010). At the other hand, there are some crucial obstacles related to following "Western" patterns, in order to achieve social changes initiated and performed by communities in the region. For instance, results of social actions (interventions) performed by local communities and their partners are sometimes "intangible" and therefore not interesting/motivating for potential participants (Bežovan, 2005), which should serve as an additional motivation for this venue of social research.

True = 1

False = 0

- Q1. I think my [block] is a good place for me to live.
 Q2. People on this [block] do not share the same values.
 Q3. My [neighbors] and I want the same things from the [block].
 Q4. I can recognize most of the people who live on my [block].
 Q5. I feel at home on this [block].
 Q6. Very few of my [neighbors] know me.
 Q7. I care about what my [neighbors] think of my actions.
 Q8. I have no influence over what this [block] is like.
 Q9. If there is a problem on this [block] people who live here can get it solved.
 Q10. It is very important to me to live on this particular [block].
 Q11. People on this [block] generally don't get along with each other.
 Q12. I expect to live on this [block] for a long time.

Total Sense of Community Index = Total Q1 through Q12

Subscales: Membership = Q4 + Q5 + Q6

Influence = Q7 + Q8 + Q9

Reinforcement of Needs = Q1 + Q2 + Q3

Shared Emotional Connection = Q10 + Q11 + Q12

*Scores for Q2, Q6, Q8, Q11 need to be reversed before scoring.

Image 1: A short version of the Sense of Community Index questionnaire, consisting of 12 true/false items (<http://www.communityscience.com/pubs/Sense%20of%20Community%20Index.pdf>)

CONSTRUCTS, MEASURES AND METHODS

The measurements of previously described theoretical constructs are based on previous empirical studies. The *community capacity* construct has been created according to the conceptualization of Chaskin (2001), with two survey items measuring the prerequisites and capability for collective action and two items, related the community's ability to identify and involve its members in the problem-solving process. The *social capital* has been conceptualized in line with Becker's (1996, 12) operationalization of "*choices of peers in the relevant network of interactions*". This concept has been converted into two survey items, detecting trust (as the major input) and peer assistance (as the major output of the positive peer choices). This is consistent with the interpretation of social capital as social ties (or networks of ties), which encourage trust, reciprocity and effective penalization of those who oppose the social order produced in such a manner. This is one of two major conceptualizations of social capital, with the alternative

one being the notion of functional norms, serving the interests of a wider social structure (Golubović, 2008).

A comparative research project European Value Study – EVS (Arts, Gelissen and Luijckx, 2003), provides rich empirical evidence of difference among post-communist countries in terms of citizens' values in terms of belonging to "Intermediate" and "Post-totalitarian" clusters. In this study Croatia belongs to Intermediate cluster. There is also empirical evidence of differences between Croatia and Serbia, according to CIVICUS Index of Civil Society project, which give reasons to conclude that two societies are different in terms of charitable giving, collective community actions, level of trust and capacity of civil society organisation to contribute in process of social capital building (Bežovan and Zrinčak, 2007; Milivojević, 2007). Also, empirical European Value Study evidence (Pickel, 2010) on political culture put Croatia and Serbia in two different clusters of countries.

Nevertheless, members, compared to non-members of civic organisations produced in both Croatia and Serbia, do not differ in creation of social capital (Bežovan

Table 1: Sense of community index item values (Source: Empirical research)

COMPONENTS & ITEMS FOR THE SENSE OF COMMUNITY INDEX	MEAN	SD
Reinforcement of Needs		
I think my (community) is a good place for me to live.	3.8	1.29
People in this (community) do not share the same values.	3.3	1.40
My (neighbours/fellow citizens) and I want the same thing from the (community).	3.5	1.39
Membership		
I can recognize most of the people who live in this (community).	4.1	1.25
I feel at home in my (community).	4.5	0.99
Very few of my (neighbours/fellow citizens) know me.	2.4	1.51
Influence		
I care what my (neighbours/fellow citizens) think of my actions.	3.4	1.49
I have no influence over what this (community) is like.	3.2	1.42
If there is a problem in this (community), people who live here can get it solved.	2.8	1.45
Shared Emotional Connections		
It is very important to me to live in this particular (community).	3.9	1.43
People in this (community) generally do not get along with each other.	2.8	1.29
I expect to live in this (community) for a long time.	4.1	1.28

Note: Items in italic were reverse scored

and Zrinščak, 2007; Milivojević, 2007). Members of Croatian civic organisations do contribute bit a more to social capital production than it is the case with Serbian organizations. In general, it might be understood for transitional countries as lack of civic engagement (Celichowski, 2004).

Two forms of *community actions/initiatives* were analyzed: formal (initiated by formally established organizations, such as nonprofit organizations, civic associations, etc.) and informal ones (initiated by individuals, as evidenced by providing assistance to neighbours, family, friends and other actors in the community). Formal actions strengthen bridging social capital, while informal is rooted in communities with stronger dependence on family ties, described as ethos of "*amoral familialism*" (Banfield, 1958). This has been done due to an insight from the civil society research, implying that the "*post-communist*" status might be associated with a high level of distrust in official institutions, including the civil society – both in the SEE region (Bežovan, 2005; Milivojević, 2007), and in the post-socialist context in general (Howard, 2002).

Sense of community belonging has been measured by the short version of Sense of Community Index (SCI) ques-

tionnaire, widely accepted as a valid proxy of individual community attachment (Perkins et al., 1990). Its four major components (Membership, Influence, Reinforcement of needs and Shared emotional connection) consist of multiple items, measured on standard five-point Likert scales. The component scale scores were computed as linear combinations of items, only for those participants, who answered all the items of which it consists.

The expected relationships among constructs are introduced by the following hypotheses:

H1. The construct of community capacity (as well as its components, i.e. sense of belonging to a community, communal leadership and access to shared resources) is associated to collective action in communities.

H2. Community belonging, community leadership and access to shared resources are positively associated with social capital.

H3. Collective action in a community is positively associated with social capital.

A survey has been created and administered to a probability-based, multi-stage stratified sample of Croa-

Table 2: Bivariate correlations - community capacity and actions (Source: Empirical research)

	Formal community action	Informal community action	Community belonging	Shared (community) resources	Community leadership
Formal community action	1	.360**	.175**	.300**	.150**
Informal community action		1	.231**	.372**	.170**
Community belonging			1	.406**	.327**
Community (shared) resources				1	.390**
Community leadership					1

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

tian and Serbian households, via the CATI (Computer Aided Telephone Interviewing) software tool. This is a comprehensive automated system for telephone interviewing, fully supported by specialized software. Participants' answers are directly recorder into the computer, which also provides a systematic and sustained control of the interviewers' work and the data quality.

The research population is defined in terms of the general population of Croatia and Serbia. The sample consists of 612 households in both countries. It is probability-based, stratified in two stages and calculated according to the population listing from the previous census data, with counties (regions) and settlement size used as control variables. Random selection of the participants

is guaranteed by the CATI system, since the telephone numbers that are used are randomly generated. These numbers are controlled and filtered by the software according to the control variables used: belonging of a community to an individual Croatian or Serbian county, settlement size, gender, age and completed education of the respondent. Each number that is not answered is redialled five times, increasing the chance of interviewing participants that are rarely at home.

FINDINGS AND DISCUSSION

The mean empirical values for individual items of the Sense of Community Index provide an interesting

Table 3: Bivariate correlations – community capacity and social capital (Source: Empirical research)

	Community belonging	Social capital	Community leadership	Shared (community) resources
Community belonging	1	.469**	.323**	.417**
Social capital		1	.421**	.413**
Community leadership			1	.390**
Shared (community) resources				1

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)

Table 4: Multiple regression model for the community capacity components as predictors of social capital (Source: Empirical research)

Coefficients ^a		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t statistic	Sig.
		B	Std. Error			
	(Constant)	-.178	.235		-.756	.450
	Community belonging measured by SCI (5point)	.049	.006	.316	8,322	.000
	Community leadership	.237	.040	.227	5,991	.000
	Community (shared) resources	.194	.040	.191	4,905	.000

a. Dependent Variable: Social capital

introductory 'anchors' for further discussion (see Table 1). It is interesting that *only the community resources/capacity for collective action are perceived to be lower than scale midpoints*, which might be influenced by the low acceptance of formal community actions.

In order to test *Hypothesis H1*, bivariate correlations between the overall construct of community capacity (including its individual components) and the community action have been computed. The empirical results demonstrate the existence of relationships of low to moderate strength among the community capacity (including its individual components) and actual community actions – both at the formal and informal level (see Table 3). Nevertheless, all these correlations indicate highly significant relationship (at 1% level), which justifies further research and the acceptance of *hypothesis H1*.

Hypothesis H2 is related to the relationship between the community capacity and the resulting social capital. Naturally, community capacity is not the only social factor influencing social capital: so, it can be expected that the empirical relationship between the two variables is statistically significant, but does not have to explain the

entire social capital available. However, if the notion of capacity is correct, each of the components of community capacity is expected to be positively linked to the social capital of the community.

The positive associations of the individual community capacity components to the community's social capital will be examined, in order to indicate if the hypothesis H2 might be accepted. As demonstrated by empirical results in Table 3, there are significant correlations (at 1% of statistical significance), of low to moderate strength, among all the components of community capacity and social capital. This leads to the conclusion that the associations among the variables ensure that *H2 can be accepted*.

Although the causality has not been implied by this hypothesis, it will be assessed by the multiple regression model, explaining the social capital, with the three community capacity components as its predictors. It explains 31.7% of the entire variance in social capital, which is acceptable, due to the influence of other factors. The entire model is significant ($F=90,673$; $\text{Sig.}=0.000$), as well as the individual coefficients (see Table 4). Therefore,

Table 5: Bivariate correlations - (in)formal community actions and social capital (Source: Empirical research)

	Formal community action	Informal community action	Social capital
Formal community action	1	.360**	.123**
Informal community action		1	.221**
Social capital			1

** Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Table 6: Multiple regression model for (in)formal community actions as predictors of social capital (Source: Empirical research)

Coefficients ^a		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error			
1	(Constant)	2.459	.181		13,562	.000
	Formal community action	.021	.018	.050	1,187	.236
	Informal community action	.108	.022	.203	4,792	.000

a. Dependent Variable: Social capital

the *Community capacity à Social capital* relationship seems to be confirmed in this case.

Hypothesis H3 proposes the existence of a relationship between the collective (community) actions and the social capital. Statistical analysis shows a weak, but highly significant correlation (at 1% level) among the collective (community) actions and social capital (see Table 5).

As expected, the relationship between the informal coe causal relationship *Community action à Social capital* can not be examined in this case. This leads to the conclusion that the *hypothesis H3 can be also accepted*, although further research in SEE is needed. There may be multiple reasons for such a finding, with the disenchantment both with the "socialist past", as well as with the "democratic present" probably being the most significant one. With a high level of suspicion toward "the system", people may be resorting to building social capital through informal networks, friends and family.

ANALYSIS OF DIFFERENCES BETWEEN CROATIAN AND SERBIAN COMMUNITIES

Additional testing has been performed on item and scale level for all the constructs used in the empirical research to assess the **significant differences between the Croatian and the Serbian population, in regards to their perception of local communities and their characteristics**. There are only few significant differences between the two countries. In Serbia, higher scores are achieved for scales of *Membership*, *Motivation* and *Informal community action*, while in Croatia only for the scale of *Influence*. While in Serbia, the feeling of membership in a local community is significantly higher than in Croatia, it is the other way around for the individual sense of influence over what the community is like and what happens with it. In addition, in Serbia, there is a larger realiance on the "informal" community action than in Croatia, i.e. Serbian population seems to be providing more assistance to their neighbours, friends and acquaintances informally. Informal community actions in Serbia

might be a sign of preveliance of bonding social capital, while, in Croatia it can be sign of emergence of bridging social capital.

CONCLUSION

The community capacity concept, described in the "Western" social context by Chaskin (1999, 2001), consisting of the factors which describe belonging to a community, communal leadership and access to shared resources, served as a starting point for this study. Both the sociological and the economic theoretical consideration would imply the following chain of causal relationships: *Community capacity à Collective (community) action à Social capital*.

In this study, the hypotheses were set in a "modest" way, i.e. by assuming only the existence of mutual relationships (and not the causality). The empirical research results have indicated a range of interesting findings:

1. A "virtuous circle" exists, even in the SEE social/ community context, which seems to be troubled with multiple problems. Namely, there is a *synergetic overall result: enhancement of one of the capacity components has a synergetic effect to the entire community capacity for action, due to the high interdependence among the individual components*;
2. The *expected positive relationship between the underlying components of the community capacity and the (resulting) social capital is established* in the analyzed SEE societies (Croatia and Serbia). It was also possible to demonstrate that each of the proposed components of community capacity contributes to the increase of social capital in studied SEE communities. It is still not clear whether some of the more "parochial" characteristics of the region actually *help its communities to overcome the problems characteristic for the developed society*: this needs to be confirmed by future research;

3. The existence of a relationship between the community actions and the resulting social capital would complete the hypothesized cycle, linking community capacity to collective (community) actions to social capital. This might be a perfectly logical proposition in a developed social context, although specific characteristics of SEE communities could undermine such a logic, which would be a significant implication for the community development practice. This is the reason why the research design differentiated the "institutionalized" and "uninstitutionalized" community action. The empirical research has

confirmed these, initially hypothesized forms of collective action, since it has been demonstrated that *the "full circle" of community capacity, leading to action, leading to the development of social capital, can not be empirically confirmed (although the informal community action is much stronger than the informal one and contributes more to the creation of social capital)*.

The authors believe that the presented findings represent an interesting starting point for further research in the SEE region and that they might be useful to community and other nonprofit organizations, active in this area.

POTENCIJAL SKUPNOSTI, SMISEL ZA SKUPNOST IN SOCIALNI KAPITAL: SOCIOLOŠKA IN EKONOMSKA DIMENZIJA NA HRVAŠKEM IN V SRBIJI

Jurica PAVIČIĆ

Univerza v Zagrebu, Ekonomski fakulteta, Trg J F Kennedy 6, 10000 Zagreb, Hrvaška
e-mail: jpavicic@efzg.hr

Nikša ALFIREVIĆ

Univerza v Splitu, Ekonomski fakulteta, Cvite Fiskovica 5, 21000 Split, Hrvaška
e-mail: nalf@efst.hr

Gojko BEŽOVAN

Univerza v Zagrebu, Pravna fakulteta, Oddelek za socialno delo, Vladimira Nazora 51, 10000 Zagreb, Hrvaška
e-mail: gojko.bezovan@pravo.hr

POVZETEK

Prispevek analizira uveljavljene koncepte potenciala skupnosti, psihološkega smisla za skupnost in socialnega kapitala ter predstavlja njihova teoretična in empirična razmerja na primeru Hrvaških in Srbskih lokalnih skupnosti. V prispevku predpostavljamo, da potencial skupnosti in vse njegove komponente (tj. psihološki občutek pripadnosti skupnosti, lokalno vodstvo in dostop do skupnih virov), vodijo v kolektivne akcije, ki predstavljajo vir socialnega kapitala. Empirični rezultati kažejo na obstoj povezave med potencialom skupnosti in kolektivnimi akcijami v lokalnih skupnostih, kakor tudi med kolektivnimi akcijami in socialnim kapitalom. Empirična raziskava je bila izvedena na vzorcu dveh držav in vključuje 612 odgovorov hrvaških in srbskih gospodinjstev. Odgovore smo pridobili s pomočjo računalniško podprtrega telefonskega anketiranja (ang. CATI). CATI je avtomatiziran sistem za izvedbo telefonskega anketiranja, ki na temelju uporabe javnega telefonskega imenika omogoča raziskovalcem oblikovanje naključnega vzorca, klicanje telefonskih številk potencialnih anketirancev ter podporo pri zastavljanju vprašanj in vnosu podatkov v predlogo, ki je ustrezna za nadaljnjo statistično analizo.

Celotno verigo hipotetiziranih povezav med konstrukti lahko empirično potrdimo (potencial skupnosti à kolektivne akcije à socialni kapital), vendar v skladu z izbranimi omejitvami. Tako je razvidno, da so neformalne kolektivne akcije (na temelju prijateljstva, pripadnosti družini, itn.) verjetno precej močnejši socialna sila, kot formalne kolektivne akcije, ki temeljijo na pripadnosti organizacijam civilne družbe. Predstavljena spoznanja nato nadalje obravnavamo glede na razlike med hrvaškimi in srbskimi skupnostmi. Pričakujemo, da bodo predstavljena spoznanja služila kot temeljno izhodišče za nadaljnje študije na tem področju, kakor tudi nudila empirične informacije potrebne regionalnim skupnostim in drugim neprofitnim organizacijam.

Ključne besede: potencial skupnosti, pripadnost skupnosti, socialni kapital, Hrvaška, Srbija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Arts, W., Gelissen, J. & R. Luijkx (2003):** Shell the twain ever meet? Differences and changes in socio-economic justice norms and beliefs in Eastern and Western European at the turn of the millennium. In: Arts, W. A., Hagenaars, J. A. & L. Halman (eds.): The cultural diversity of European unity. Findings, explanations and reflections from the European Values Studies. Brill, Leiden-Boston, 185–216.
- Banfield, E. C. (1958):** The Moral Basis of a Backward Society. New York, The Free Press.
- Becker, G. S. (1996):** Accounting for tastes. Boston, Harvard University Press.
- Bežovan, G. (2005):** Civilno društvo. Zagreb, Nakladni zavod Globus.
- Bežovan, G. & S. Zrinščak (2007):** Civilno društvo u Hrvatskoj. Zagreb, Hrvatsko sociološko društvo.
- Bonjean, C. M. & D. M. Olson (1964):** Community Leadership: Directions of Research. *Administrative Science Quarterly*, 9, 3, 278–300.
- Celichowski, J. (2004):** Civil Society in Eastern Europe-Growth without Engagement. In: Glasius, M., Lewis, D. & Seckinelgin, H. (eds.): Exploring Civil Society-Political and Cultural Contexts. London/New York, Routledge, 62–72.
- Chaskin, R. J. (1999):** Defining community capacity: A framework and implications from a comprehensive community initiative. http://www.chapinhall.org/sites/default/files/old_reports/41.pdf (17.11.2015).
- Chaskin, R. J. (2001):** Building Community Capacity: A Definitional Framework and Case Studies from a Comprehensive Community Initiative. *Urban Affairs Review*, 36, 291–323.
- Gittel, M., Ortega-Bustamante, I. & T. Steffy (2000):** Social Capital and Social Change: Women's Community Activism. *Urban Affairs Review*, 36, 2, 123–147.
- Golubović, N. (2008):** Izvori društvenog kapitala. *Sociologija*, L, 1, 18–34.
- Goodman, R. M., Speers, M. A. et al. (1998):** Identifying and defining the dimensions of community capacity to provide a basis for measurement. *Health Education & Behavior*, 25, 258–278.
- Granovetter, M. (1983):** The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*, 1, 201–233.
- Hautekeur, G. (2005):** Community Development in Europe. *Community Development Journal*, 40, 4, 385–398.
- Henderson, P. & I. Vercseg (2010):** Community Development and Civil Society-Making connections in the European context. Bristol, The Policy Press.
- Howard, M. (2002):** The Weakness of Postcommunist Civil Society. *Journal of Democracy*, 13, 1, 157–168.
- McMillan, D. W. & D. M. Chavis (1986):** Sense of community – A definition and theory. *Journal of Community Psychology*, 14, 6–23.
- Milivojević, Z. (2007):** Civil Society in Serbia- Suppressed during the 1990s– Gaining Legitimacy and Recognition after 2000: CIVICUS civil society index report for Serbia. Beograd, Argument.
- Obst, P., Zienkiewich, L. & S. G. Smith (2002):** Sense of community in science fiction fandom, part I – Understanding sense of community in an international community of interest. *Journal of Community Psychology*, 30, 87–103.
- Pavčić-Rogošić, L. (2004):** Naša zajednica - naša odgovornost: Priručnik za uspješno organiziranje lokalne zajednice. Zagreb, Odraz.
- Perkins, D., Florin, P., Rich, R. C., Wandersman, A. & D. M. Chavis (1990):** Participation and the social and physical environment of residential blocks – Crime and community context. *American Journal of Community Psychology*, 18, 1, 83–115.
- Pickel, S. (2010):** Political Culture(s) in Eastern Europe: An Eastern European map of political support. In: Halman, L. & M. Voicu (eds.): *Mapping Value Orientations in Central and Eastern Europe*. Brill, Leiden-Boston, 139–168.
- Pretty, G. M. H. & H. McCarthy (1991):** Exploring psychological sense of community among women and men of the corporation. *Journal of Community Psychology*, 19, 351–361.
- Putnam, R. D. (2000):** *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York, Simon & Schuster.
- Ricketts, K. G. & H. Ladewig (2008):** A Path Analysis of Community Leadership within Viable Rural Communities in Florida. *Leadership*, 4, 2, 137–157.
- Škrabalo, M., Miošić-Lisjak, N. & J. Papa (2006):** Mobilizacija i razvoj zajednica: Akcijsko istraživanje u Hrvatskoj. Zagreb, MAP Savjetovanja.
- Woolcock, M. (1998):** Social capital and economic development: Toward a theoretical synthesis and policy framework, *Theory and Society*, 27, 151–208.

KVANTITATIVNA ANALIZA HORIZONTALNE STRUKTURE KRAJOBRAZA –
PARK PRIRODE VRANSKO JEZERO*Ante ŠILJEG*Sveučilište u Zadru, Odjel za Geografiju, Franje Tuđmana 24i, 23000 Zadar, Hrvatska
e-mail: asiljeg@unizd.hr*Sanja LOZIĆ*Centar za Vozila Hrvatske, Capraška 6, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: sanja.lozic@zg.t-com.hr*Ivan MARIĆ*Sveučilište u Zadru, Odjel za Geografiju, Franje Tuđmana 24i, 23000 Zadar, Hrvatska
e-mail: imaric1@unizd.hr

IZVLEČEK

Raziskava temelji na analizi osnovnih značilnosti horizontalne strukture krajine PP Vransko jezero. Krajina je predstavljena s prvinami (rastišči) in razredi. Strukturo krajine smo analizirali s pomočjo meril za strukturo prostora na ravni prvine in razreda. Analizirali smo skupino krajinskih indikatorjev, ki se nahajajo v okvirjih krajinske metrike, ter so lahko relevantni in koristni pri izboljšanju krajinskega načrtovanja. Z GIS analizo geostatističnih vrednosti smo dokazali, da pospešen antropogeni vpliv lahko vpliva na spremembe značilnosti horizontalne strukture prvin in razredov. Z analizo statističnih kazalcev, izpeljanih iz 11 indikatorjev krajinske strukture, smo ugotovili dominantne in ogrožene tipe razredov znotraj krajine. V prispevku smo potrdili hipotezo, da je z uporabo ustreznih krajinskih indikatorjev možno natančno določanje konfiguracije in kompozicije znotraj krajine.

Ključne besede: krajina, krajinska metrika, krajinski indikatorji, prvina, razred, GIS, Park prirode Vransko jezero

ANALISI QUANTITATIVA DELLA STRUTTURA ORIZZONTALE DEL PAESAGGIO – PARCO
NATURALE VRANSKO JEZERO

SINTESI

La ricerca si basa sull'analisi delle caratteristiche fondamentali della struttura orizzontale del paesaggio del Parco naturale Vransko jezero. Il paesaggio è rappresentato dagli elementi (gli habitat) e dalle classi. La struttura del paesaggio viene analizzata tramite le misure della struttura spaziale a livello dell'elemento e della classe. È stato analizzato un insieme degli indicatori paesaggistici contenuti nell'ambito dello landscape metric che possono essere rilevanti e utili nel miglioramento della pianificazione del paesaggio. Le analisi dei valori statistici hanno dimostrato che l'influsso antropologico rafforzato può influire sui cambiamenti delle caratteristiche della struttura degli elementi e delle classi. Le analisi degli indicatori statistici derivati da 11 indicatori della struttura paesaggistica hanno rilevato i tipi dominanti ed a rischio di estinzione delle classi nell'ambito del paesaggio. Nell'articolo è stata confermata l'ipotesi secondo la quale, applicando adatti indicatori paesaggistici, risulta possibile determinare in modo preciso la configurazione e la composizione all'interno del paesaggio.

Parole chiave: paesaggio, landscape metric, indicatori paesaggistici, elemento, classe, GIS, Parco naturale Vransko jezero

UVOD

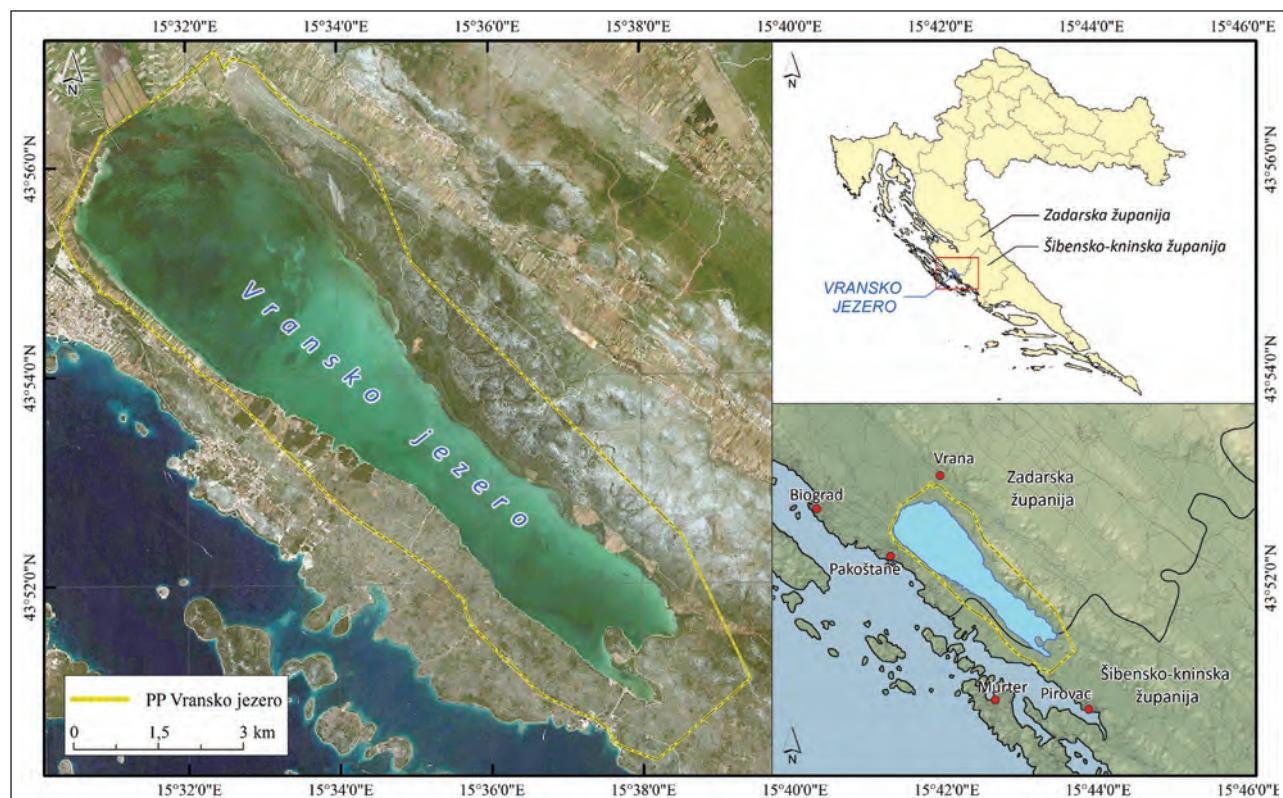
Krški sustavi su iznimno osjetljivi i podložni svim vrstama vanjskih poremećaja koji izazivaju nepovratne promjene i gubitak bioraznolikosti (Ford, William, 2007). S obzirom na unutrašnje abiotičke i biotičke različitosti, jadransko krško područje kao dio dinarskog i sredozemnog krša (Woodward, 2009) predstavlja mozaik različitih krajobrazova. Dio tog područja je PP Vransko jezero, specifičan heterogeni krajobraz koji zahtjeva optimalno upravljanje. To je najveće jezero i jedno od najvrijednijih močvarnih staništa u Hrvatskoj (Slika 1). Zbog svojih osebujnih prirodnih vrijednosti Vransko jezero je 8. srpnja 1999. godine proglašeno parkom prirode.

Optimalno upravljanje tim područjem je jedan od glavnih zadataka upravitelja, ali i znanstvenika koji posljednjih 20-ak godina pomažu u segmentu razvijanja snažne konceptualne i teoretske osnove za razumijevanje struktura, funkcija i promjena krajobraza (McGarigal, Marks, 1995).

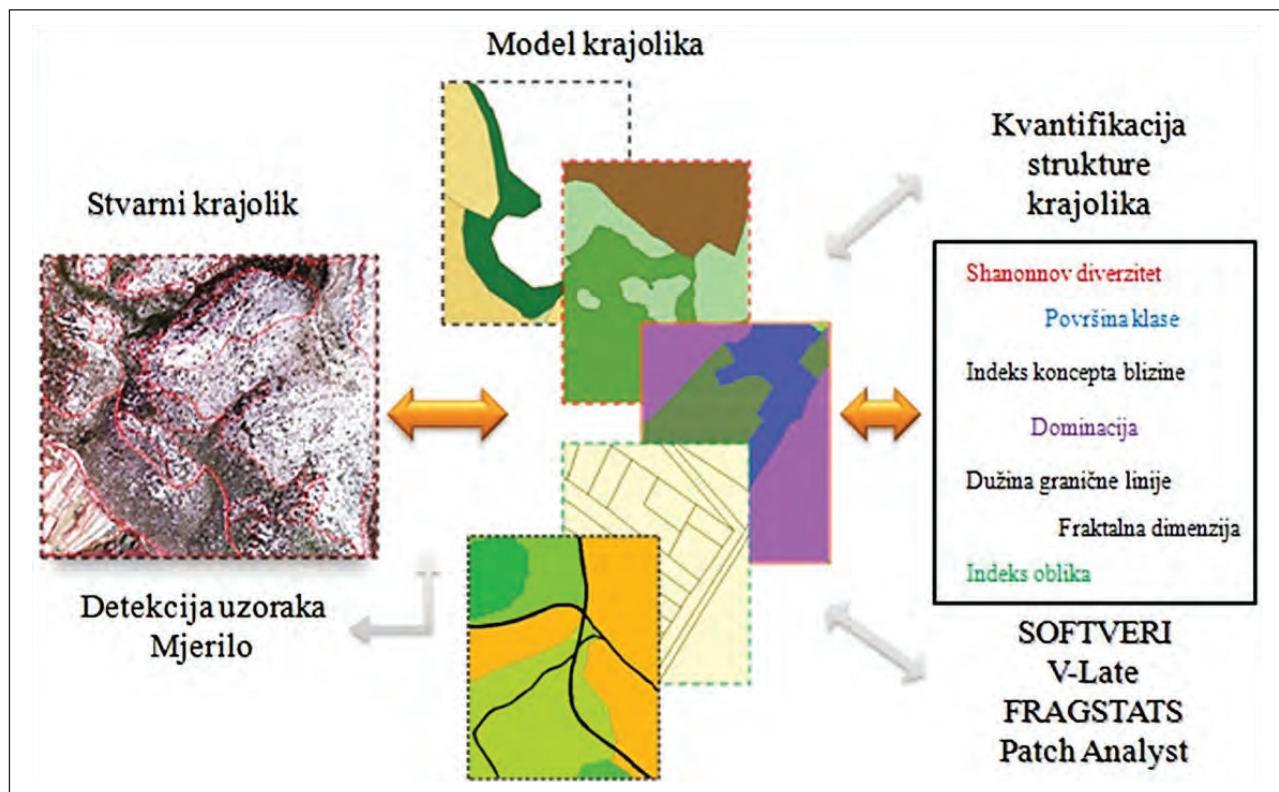
Krajobraz se najčešće poistovjećuje s određenim prostorom na Zemlji koji je sastavljen od mnoštva složenih dijelova koji se mogu analizirati i prikazati pomoću različitih metoda te proučavati iz više perspektiva (Gardner *et al.*, 1987; Turner, 1989; Legendre, Fortin, 1989; McGarigal, Marks, 1995; Forman, 1995; Haines-Young,

Chopping, 1996; Gustafson, 1998; Turner *et al.*, 2001; McGarigal *et al.*, 2002; Wu, Hobbs, 2007; Cushman *et al.*, 2008). Forman i Gordon (1986) definiraju krajobraz kao heterogenu površinu koja se sastoji od interaktivnog skupa koji se ponavlja u sličnom obliku. Definicije krajobraza se razlikuju, ovisno o znanstvenoj disciplini koja ga proučava (McGarigal, Marks, 1995). Neki autori predlažu, kao najprikladniji način, da se krajobraz definira ovisno o vrsti istraživanja i primijenjenim metodama (De Groot, Van der Born, 2003).

U znanstvenom procesu proučavanja krajobraza značajnu ulogu imaju različite metode istraživanja (Legendre, Fortin, 1989; Turner, 1990; Langran, 1992; Christakos, 2002; Burnett, Blasche, 2003; Robertson *et al.*, 2007). Danas su one najčešće popraćene tehničkim (softverskim) rješenjima (Slika 2) unutar kojih su implementirane različite metode kvantifikacije strukture krajobraza. Tijekom posljednja dva desetljeća došlo je do široke primjene statističkih i GIS metoda (integriranih unutar različitih softvera) u analizama strukture krajobraza (Turner, Ruscher, 1988; Turner, 1990; Gustafson, Parker, 1992; Baker, Cai, 1992; Elkie *et al.*, 1999; McGarigal, Marks, 1995; McGarigal *et al.*, 2002). Primjena različitih metoda mjerjenja krajobraznih struktura omogućuje dobivanje velikog broja podataka, međutim postala je i izvor zabuna u njihovom korištenju.

Slika 1: Prostorni obuhvat istraživanja – PP Vransko jezero

Slika 2: Shema procesa analize uzoraka krajolika

Relevantna istraživanja najčešće se fokusiraju na strukturne analize elemenata krajobraza (*patches*), prostorno uskladenim površinama s istim značajkama koje opisuju i predstavljaju krajobraz. Oni se u literaturi različito nazivaju: element, sastavnica, stanište, biotop, ekotop, geotop, jedinica, ćelija itd. U istraživanjima elemenata krajobraza često se koriste hijerarhijski pristupi klasifikaciji (Zonneveld, 1989; Wu, 1999). Mjeranjem i opažanjem, na temelju prethodno odabralih kriterija, moguće je izdvojiti, u većoj ili manjoj mjeri (ovisno o mjerilu), homogene ili heterogene elemente krajobraza.

Kvantifikacija prostornih uzoraka, njihova dinamika i područje utjecaja, predmet su proučavanja krajobrazne analize (McGarigal et al., 2002) koja se temelji na površinskim uzorcima (*surface patterns*). Krajobraz se proučava kroz tri karakteristične razine: strukturu (kompozicija i konfiguracija), funkciju i promjenu krajobraza (Forman, Gordon, 1986; McGarigal, Marks, 1995).

U istraživanju prednost je data determinaciji strukture krajobraza koja je analizirana pomoću krajobraznih indikatora na razini elementa (osnovne jedinice krajobraza) i klase. Analiza je poslužila kao osnova za interpretaciju i prikaz horizontalne strukture krajobraza. Odabrani indikatori predstavljaju temeljne parametre pomoću kojih se može definirati unutarnja struktura krajobraza, dominacija i međusobni odnosi.

Ne postoji apsolutna veličina (jedinstveno mjerilo) za prikaz krajobraza; ona se mijenja ovisno o području istraživanja, znanstvenoj disciplini, istraživačevoj subjektivnoj percepciji itd. Zbog lakšeg shvaćanja, analize i interpretacije, krajobraz se najčešće prikazuje modelom (Malczewski, 1999; Burnett, Blaschke, 2003) tj. pojednostavljenim prikazom zemljine površine (Wu, Marceau, 2002), koji reprezentira kompleksnost krajobraza (Cracknell, 1998). Model može biti vektorski i rasterski, a njime se mogu prikazati sve vrste podataka.

U ovom istraživanju provedena je analiza horizontalne strukture krajobraza s geografskog aspekta, na razini elementa i klase. Staništa reprezentiraju krajobraz i analizirana su pomoću krajobraznih indikatora. Postoji stotinjak krajobraznih indikatora koje se mogu definirati kao kvantitativni indeksi (algoritmi) koji omogućuju definiranje strukture i kategoričko prikazivanje krajobraza (McGarigal, Marks, 1995; O'Neill et al., 1988; McGarigal et al., 2002). Odnose se na topografska mjeranja kojima se pobliže opisuju obilježja uzoraka (Iampietro et al., 2005; Vivoni et al., 2005). U literaturi se često poistovjećuju tri termina vezana za analizu krajobraznih uzoraka: metrika, indikatori i indeksi (Uuemaa, 2009). U ovom istraživanju koristit će se termin krajobrazni indikatori. Većina indikatora osjetljiva je na promjene prostorne rezolucije (*grain*

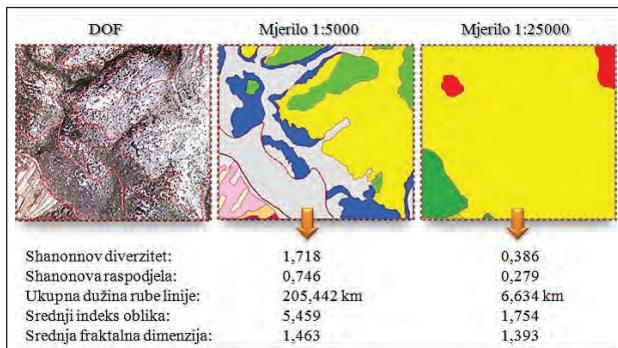
Tablica 1: Kategorije staništa

Br.	NKS kod	NKS opis
1	A.1.2.1./A.4.1.1.	Povremene stajačice / Trščaci i rogozici
2	A.1.3.1.1.	Neobrasle i slabo obrasle obale stajačica
3	A.2.4.	Kanali
4	A.4.1.1.	Trščaci i rogozici
5	B.1.	Neobrasle i slabo obrasle stijene
6	B.1./E.8.1.	Neobrasle i slabo obrasle stijene / Mješovite, rjede čiste vazdazelene šume i makija crnike ili oštike
7	B.1.4.	Tirensko-jadranske vapnenačke stijene
8	C.2.5.1.	Ilirsko-submediteranske livade rječnih dolina
9	C.2.5.1./F.1.1.2	Ilirsko-submediteranske livade rječnih dolina / Sredozemne sitine visokih sitova
10	C.3.5.1./D.3.1.1	Istočnojadranski kamenjarski pašnjaci submediteranske zone / Dračici
11	C.3.5.1./D.3.4.2	Istočnojadranski kamenjarski pašnjaci submediteranske zone / Istočnojadranski bušici
12	D.3.1.1.	Dračici
13	D.3.1.1./D.3.2.1.	Dračici / Termofilne poplavne šikare
14	D.3.2.1.	Termofilne poplavne šikare
15	D.3.4.2.	Istočnojadranski bušici
16	E.8.1.	Mješovite, rjede čiste vazdazelene šume i makija crnike ili oštike
17	E.8.1./B.1.	Mješovite, rjede čiste vazdazelene šume i makija crnike ili oštike / Neobrasle i slabo obrasle stijene
18	E.8.2.10.	Šume i nasadi pinije (<i>Pinus pinea</i>) i primorskoga bora (<i>Pinus pinaster</i>)
19	E.8.2.9.	Šuma alepskog bora s tršljom
20	E.9.2.4.	Nasadi alepskog bora
21	I.2.1.1.2.	Mozaik složene strukture usjeva
22	I.3.1.1.1./I.1.6.1./I.1.2.1.	Intenzivne komasirane oranice s usjevima monokultura (kulture vlastastih žitarica) / Korovi strnih žitarica / Okopavinski korovi primorskih krajeva
23	I.5.2.1.1.	Tradicionalni maslinici
24	I.5.2.2.1.	Intenzivni maslinici
25	I.5.3.1.	Tradicionalni vinogradi
26	I.7.1.1.	Drvoredi na medama kultiviranih površina
27	I.8.1.8.3.	Kampovi
28	J.	Izgrađena i industrijska staništa
29	J.4.4.2.	Površine za cestovni promet
30	J.4.4.4.	Lučke površine

size) podataka, površine (extent) krajobraza (Forman, 1995; Wickham, Riitters, 1995; Rocchini, 2005) i broja međusobnih korelacija između krajobraznih indikatora. Na istraživaču je da odredi koji su relevantni za kvalitetno reprezentiranje istraživanog prostora

(Riitters *et al.*, 1995; Cushman *et al.*, 2008; Schindler *et al.*, 2008).

Primjena krajobraznih indikatora uključuje prepoznavanje krajobraznih uzoraka, određivanje stupnja bioraznolikosti, fragmentacije staništa (Gardner *et al.*,

Slika 3: Utjecaj mjerila na izlazne rezultate

1993; Keitt et al., 1997), krajobrazne promjene (Dunn et al., 1991) i istraživanje mjera učinkovitosti pri determinaciji krajobraznih struktura (O'Neill, 1986; Turner, 1989).

Ciljevi ovog rada su:

1. Odabir i analiza skupa krajobraznih indikatora na razini elemenata i klasa kao osnovnih jedinica krajobraza, koje mogu biti relevantne i korisne prilikom unaprjeđenja krajobraznog planiranja (*landscape planning*).
2. Analiziranje horizontalne strukture krajobraza PP Vransko jezero na razini elemenata i klasa.
3. Analiza promjena obilježja horizontalne strukture odredene klase uslijed pojačanog antropogenog utjecaja.
4. Izdvajanje dominantnih/stabilnih i ugroženih/labilnih tipova klasa.

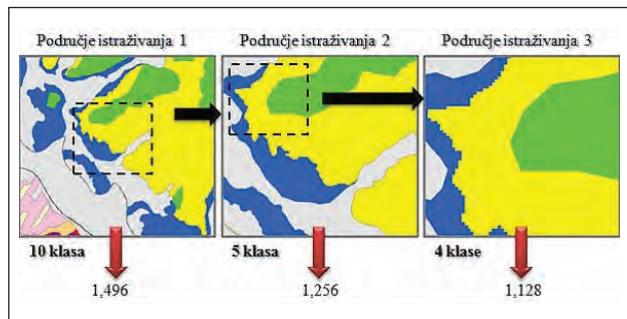
Osnovne hipoteze rada su:

1. Analizom krajobraznih indikatora moguće je precizno određivanje prostornih odnosa između elemenata i klasa unutar krajobraza
2. Analizom krajobraznih indikatora moguće je utvrđivanje fragmentacije i postojanja specifičnih dominantnih/stabilnih i ugroženih/labilnih tipova krajobraza.

METODOLOGIJA

U znanstvenom procesu, uz opće znanstveno-istraživačke metode, korištene su različite metode, tehnike i procedure u svrhu dobivanja kvalitetnijih izlaznih rezultata i postizanja egzaktnijih rezultata istraživanja. Metode primijenjene u ovom istraživanju su metode analize krajobraza pomoću krajobraznih indikatora, GIS-a i statističke metode. Primjena GIS metodologije uključuje nekoliko koraka:

1. izbor softvera;
2. prikupljanje podataka;
3. vrednovanje, izradu i doradu podataka;
4. pohranjivanje i izradu nove baze podataka;

Slika 4: Utjecaj područja istraživanja na izlazne rezultate pri mjerilu od 1:5000

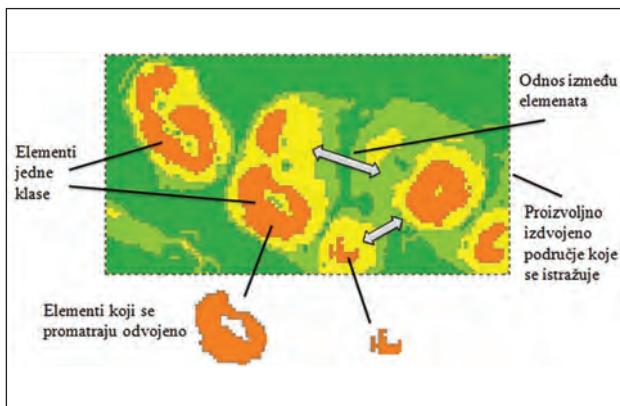
5. statističku analizu;
6. kartografske metode.

Krajobraz PP Vransko jezero reprezentira 30 klase staništa (Tablica 1). Karta staništa izrađena je u mjerilu 1:5000, prema pravilima nacionalne klasifikacije staništa u Republici Hrvatskoj (Jelaska, 2012).

Postupno povećavanje ili smanjivanje mjerila prilikom primjene krajobraznih indikatora, kao funkcionalnih i strukturnih pokazatelja, još uvjek predstavlja izazov (Mander et al., 2005; Rocchini, 2005). Stoga je uspoređen utjecaj mjerila i veličine područja istraživanja na izlazne rezultate (Slike 3 i 4). Nadalje, u analizu nije uključeno jezero (prema NKS kodu – stalna stajačica), jer bi bilo predominantan element s obzirom na to da zauzima više od polovice površine PP Vransko jezero.

Za potrebe analize horizontalne strukture elemenata unutar PP Vransko jezero korišteno je 12 krajobraznih indikatora: broj elemenata (broj elemenata jedne klase), površina klase, srednja veličina elementa, standardna devijacija veličine elementa, iznos rubne linije (cjelokupna dužina rubnih linija koje postoje unutar jednog područja), gustoća rubnih linija, srednja dužina rubne linije po elementu, srednji indeks oblika (oblik elementa u odnosu na krug iste površine), odnos između obujma i površine, srednja fraktalna dimenzija (tj. koliko je kompleksan ili isprekidan oblik elementa), indeks diverziteta i indeks ravnomjernosti (tj. koliko je ravnomjerna raspodjela klasa) (McGarigal, Marks, 1995; McGarigal, 2002).

Indikatori su odabrani semantičko-sadržajnom metodom, s ciljem ograničenja cjelokupne količine indikatora koje je moguće primijeniti u analizi (McGarigal, 2002; Langanke et al., 2005). Za izračun navedenih vrijednosti korištene su dvije ekstenzije, *Patch Analyst* i *V-Late* unutar ArcGIS-a i softver *Fragstats*. Struktura se odnosi na specifičnu konfiguraciju elemenata koja prikazuje veličinu i oblik elemenata i njihov prostorni raspored (kompozicija i konfiguracija elemenata krajobraza). Element je najmanja homogena jedinica krajolika. Jedan ili više elemenata čine klasu, a krajolik (istraživano područje) se sastoji od više klasa (Slika 5). Svi parametri oblika temelje se na kombinaciji površine i obujma (Lang, Blaschke, 2007).

Slika 5: Primjer odnosa između elementa, klase i krajobraza u cjelini

Površina klase (class area) se koristi kao mjera sastava (kompozicije). Jednaka je ukupnoj površini (izraženoj u ha) svih elemenata unutar odgovarajuće klase, prema formuli (McGarigal, Marks, 1995):

$$CA = \sum_{j=1}^n a_{ij} \left(\frac{1}{10000} \right), a_{ij} = \text{površina (ha) elementa } ij$$

Ukupna dužina rubne linije (total edge) jednaka je zbroju dužina (m) svih rubnih segmenata odgovarajuće klase, prema formuli (McGarigal, Marks, 1995):

$$TE = \sum_{k=1}^m e_{ik}, e_{ik} = \text{ukupna dužina rubne linije pojedine klase}$$

Veća vrijednost dužine rubne linije poistovjećuje se s bogatstvom strukture, no isto tako može značiti fragmentaciju (fragmentation) (Lang, Blaschke, 2007). Uz indikator ukupne dužine rubne linije koristi se i indikator gustoće rubne linije (edge density) koja je jednaka ukupnoj dužini rubne linije klase u odnosu na ukupnu površinu područja istraživanja. Za izračun ovog indikatora primjenjuje se formula (McGarigal, Marks, 1995):

$$ED = \frac{e_{ik}}{a}, e_{ik} = \text{ukupna dužina rubne linije pojedine klase, } a = \text{površina}$$

Parametar omjera opsega i površine indikator je kompleksnosti oblika. Problem ovog indikatora je što varira ovisno o površini elementa (McGarigal, Marks, 1995). Računa se prema formuli:

$$PARA = \frac{p_{ij}}{a_{ij}}, p = \text{opseg elementa } ij, a = \text{površina elementa } ij$$

Fraktalna dimenzija (fractal dimension) predstavlja indikator determinacije kompleksnosti graničnih linija. Pomoću ovog indikatora određuje se iregularnost određenog oblika, koji je invarijantan s obzirom na mjerilo. Uzima na stupanj složenosti ili isprekidanosti oblika elementa i obično je manji od 2 (u slučaju da obujam zauzima cijelokupnu površinu), jer vrijednosti preko 2 indiciraju artefakt. Formula fraktalne dimenzije je sljedeća (McGarigal, Marks, 1995):

$$FRAC = \frac{2 * \ln(p_{ij})}{\ln(a_{ij})}, p = \text{opseg elementa } ij, a = \text{površina elementa } ij$$

Diverzitet se u analizama krajobraza koristi kao mjeru informacije (McGarigal, Marks, 1995). On je složena mjeru bogatstva (richness) i ravnomjernosti raspodjele (evenness) (McGarigal, Marks, 1995) i ovisi o broju različitih klasa kao i broju elemenata unutar klasa. Elementi su u ovom slučaju nosioci informacija, diferencirani prema njihovoj količini. Shannonov indeks diverziteta pruža informaciju o udjelu i raspodjeli klasa na temelju pojedinih udjela površine. Izvorno je predložen za potrebe kvantificiranja entropije informacijskog sadržaja. Osnova pretpostavka je da što više klasa postoji u krajobrazu i što je ravnomjernija njihova prostorna raspodjela te sličniji broj elemenata unutar njih, to će biti veći diverzitet krajobraza (Lang, Blaschke, 2007). Računa se prema formuli:

$$H = - \sum_{i=1}^m P_i * \ln P_i$$

Ravnomjernost raspodjele je indikator koji mjeri aspekt krajobrazne kompozicije odnosno homogenost zastupljenosti odredene klase među vrstama klasa (Colwell, 2009). Računa se prema formuli:

$$EVEN = \frac{H}{\ln m} = - \frac{\sum_{i=1}^m P_i * \ln P_i}{\ln m}$$

H =diverzitet, P =stupanj pokrivenosti klase i , m = količina (broj) klase, $EVEN$ =ravnomjerna raspodjela (Lang, Blaschke, 2007)

Indikator oblika (shape index) predstavlja parametar koji se koristi pri definiranju oblika. On pokazuje koliko je odstupanje aktualnog oblika jednog elementa od optimalnog oblika kruga (vrijednost 1 predstavlja oblik kruga) (Lang, Blaschke, 2007) tj. procjenjuje kompleksnost oblika elementa kroz usporedbu sa standardnim oblikom kruga, pri čemu vrijedi pravilo: što je veće odstupanje elementa od standardnog oblika kruga, to je veća vrijednost indeksa oblika. Indikator oblika računa se prema formuli (Lang, Blaschke, 2007):

$$SI = \frac{p}{2\sqrt{\pi * a}}, p = \text{opseg}, a = \text{površina}$$

Između elemenata unutar klase može se utvrditi i odnos susjedstva i blizine. Pomoću softvera računa se najkraća (euklidska) udaljenost između dva elementa, određuje se površina susjednog elementa i oba se parametra dovode u odnos. Dakle, utvrđuju se razlike u prostornoj disperziji kao i raspodjela u obliku klastera.

Bitan pokazatelj interakcije između elemenata je indikator koncepta blizine. Indikator koncepta blizine (*proximity index*) računa se prema sljedećoj formuli (Lang, Blaschke, 2007):

$$PX_{fg} = \sum_{i=1}^n \frac{A_i}{d}, A = \text{površina}, d = \text{udaljenost}$$

Krajobrazni indikator blizine (PROX^x) pripada skupini indikatora koji se koriste za analize susjedstva unutar klase, a pokazuje koliko je jedna klasa dobro uklapljena unutar svoje okoline kroz analizu susjedstva elemenata iste klase. Indikator blizine određuje se na razini elemenata a uzima u obzir površinu i udaljenost svih onih elemenata čije su rubne linije unutar specifičnog radijusa od žarišnog (*focal*) elementa. Izvodi se kao rezultat sume površine svih elemenata jedne klase čiji se rubovi nalaze unutar radijusa pretrage od žarišnog elementa (), podijeljene s kvadratom njihove udaljenosti (h_{ijs}^2):

$$PROX = \sum_{g=1}^n \frac{a_{ijs}}{h_{ijs}^2}$$

Drugim riječima, indikator kvantificira prostorni kontekst elementa u odnosu na svoje susjede unutar iste klase, tj. ukazuje na diferencijaciju distribucije elemenata unutar klase odnosno stupanj izolacije i fragmentacije. Primjerice, ona klasa koja u svom susjedstvu (definiranim radijusom) ima više elemenata veće ukupne površine na manjoj udaljenosti, imat će veću vrijednost indikatora (manji stupanj izolacije). Identificiraju se klase (staništa) s rijetkom distribucijom elemenata od onih klasa koji predstavljaju kompleksan skup (*cluster*) (McGarigal et al., 2002; Rutledge, 2003; Lang, Blaschke, 2007).

Indikator euklidske udaljenosti najbližeg susjeda (NN-DIST^{xi}) pokazuje koliko je udaljen susjedni element iste klase. Razlikuje se od indikatora blizine jer se prilikom generiranja ne koristi površina elemenata, a udaljenost se računa samo do susjednog elementa, a ne do svih elemenata unutar određenog radijusa (Hargis et al., 1998):

$$ENN = h_{ij}, h_{ij} = \text{udaljenost elementa do najbližeg susjednog elementa iste klase}$$

To je najjednostavniji indikator koji ukazuje na obilježje susjedstva elemenata iste klase te se često koristi u kvantificiranju izolacije elemenata. Računa se na temelju najkraće linearne udaljenosti između žarišnog elementa i njegova najbližeg susjeda unutar iste klase. Visoka vrijednost indikatora (najveća udaljenost između susjednog i žarišnog elementa) ukazuje na određeni stupanj izolacije (McGarigal et al., 2002; Rutledge, 2003; Lang, Blaschke, 2007).

REZULTATI

Analiza horizontalne strukture krajobraza

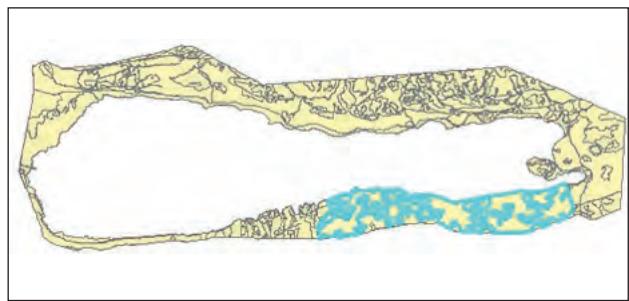
a) Analiza na razini elemenata

Nakon definiranja 12 krajobraznih indikatora na temelju dobivenih vrijednosti izvršena je analiza horizontalne strukture elemenata unutar PP Vransko jezero. Vrijednost indikatora fraktalne dimenzije ≥ 2 ima 27 elemenata (obujam zauzima cjelokupnu površinu, dakle P jednako A) (Slika 6). Ovo može biti pokazatelj: 1) artefakata, 2) prikupljanja (kartiranja) podataka u krupnom mjerilu ($\leq 1:1000$) i 3) automatski procesiranih poligona. U ovom slučaju razlog je prikupljanje (kartiranje) podataka u krupnom mjerilu. Većina ovih elemenata (61,2%) odnosi se na površine za cestovni promet za koje je karakteristično da imaju širinu do 3 metra. Ostatak se odnosi na elemente koji se nalaze u rubnim dijelovima Parka (nastavak elementa nalazi se izvan granica Parka). Najmanju vrijednost indikatora fraktalne dimenzije (1,246) ima element I2112 (mozaik složene strukture usjeva) (Slika 10). On je u ovom slučaju pokazatelj manje kompleksnosti spomenutog elementa.

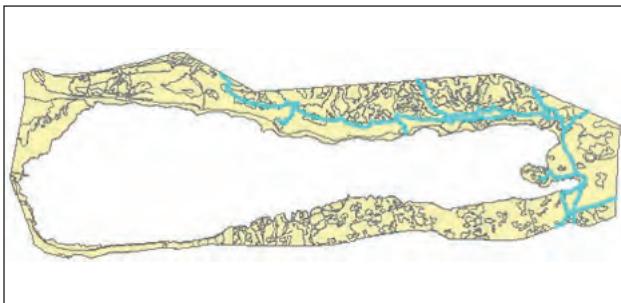
Površina, kao najvažnija mjera strukture krajobraza, ukazuje na razlike između elemenata. Ona na istraživanom području varira od 20 m^2 (neobrasle i slabo obrasle obale stajačica) do $3,83 \text{ km}^2$ (dračici). Površina i dužina rubne linije izračunata je iz vektorskog modela u kojem se obujam zbraja preko pojedinih segmenata poligona (segmenti predstavljaju hipotenuze čija se dužina računa pomoću Pitagorina teorema). Značajke graničnih linija pokazatelj su bogatstva strukture. Vrijednost dužine graničnih linija u PP Vransko jezero iznosi 808,27 km. Razlozi tome su preciznost kartiranja i velik udio lokalnih prometnica koje presijecaju elemente, povećavajući njihov broj. Najveću vrijednost granične linije ima element dračici (58,41 km) (Slika 7). Kvaliteta granične linije je izrazito velika, s obzirom na to da navedeni element nije isprekidan prometnicom (antropogenim utjecajem). Element na kojeg značajno utječe gustoća prometnica, povećavajući tako dužinu granične linije, je E81 (mješovite, rjede čiste vazdazelene šume i makija crnike i oštike (45,45 km). S obzirom na to da je teško opisati i usporediti oblike elemenata koji ovise o veličini površine, nužno je koristiti indikator oblika.

Slika 6: Elementi koji imaju fraktalnu dimenziju ≥ 2

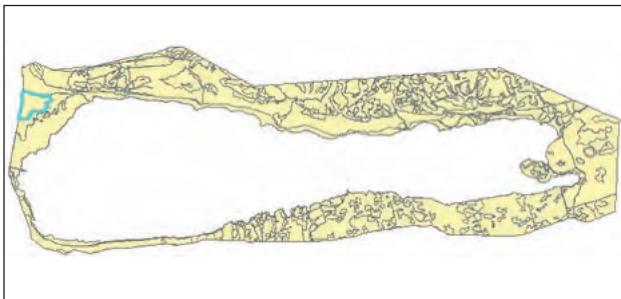
Slika 7: Element koji ima najveću površinu i opseg (dračici – A1311)

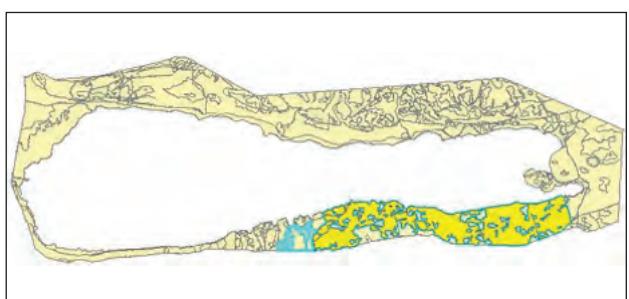
Slika 8: Element koji ima najveću vrijednost indeksa oblika (površine za cestovni promet - J442)

Slika 9: Element koji ima najmanju vrijednost indeksa oblika (povremene stajačice / tršćaci i rogozici – A121/A411)

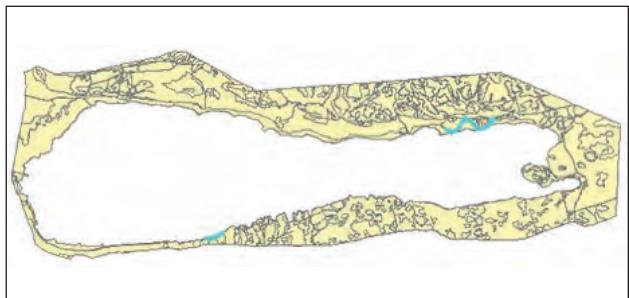
Slika 10: Element koji ima najmanju vrijednost fraktalne dimenzije (mozaik složene strukture usjeva – I2112)

Slika 11: Element koji ima najveću vrijednost indeksa koncepta blizine (dračici – D311)

Slika 12: Element koji ima najveću udaljenost od susjednog elementa (drvoredi na medama kultiviranih površina – I711)

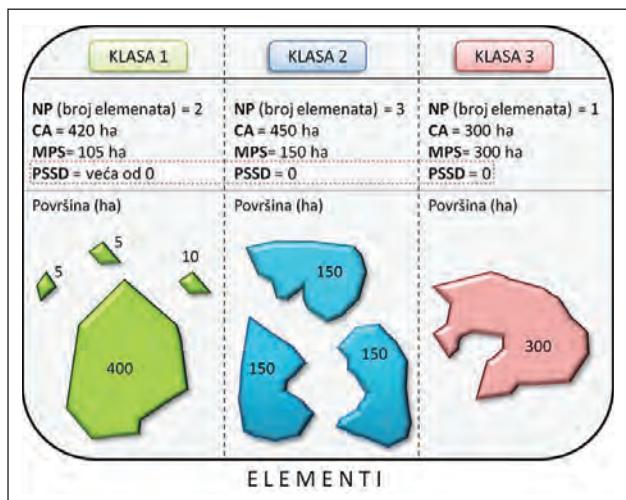
Slika 13: Odnos između elemenata s najvećom udaljenostiču (drvoredi na medama kultiviranih površina – I711)

Tablica 2: Mjere strukture na razini klase

Klasa	CA	MPS	PSSD	TE	MPE	MSI	MPAR	MFRACT	Propo	Mprox	MNNdist
A121/A411	32214,7	32214,7	0,0	651,4	651,4	1,02	0,02	1,25	0,11	0	1,99
A1311	60253,7	2410,2	4576,7	23208,9	928,4	4,53	33,80	1,79	0,21	44,45	164,61
A24	27323,3	5464,7	4445,8	6093,4	1218,7	4,28	0,25	1,65	0,1	39,42	447,20
A411	2635486,1	239589,7	571628,6	53702,3	4882,0	3,34	0,18	1,49	9,37	1339,15	93,53
B1	623330,5	22261,8	65026,6	23891,0	853,3	2,01	0,13	1,46	2,22	188,31	181,91
B1/E81	372481,3	24832,1	29044,7	15436,3	1029,1	1,99	0,10	1,44	1,32	124,52	90,39
B14	9677,2	509,3	348,0	4085,0	215,0	2,63	0,45	1,73	0,03	0,65	125,50
C251	24152,8	12076,4	5402,2	1469,5	734,7	2,00	0,07	1,42	0,09	538,48	4,74
C251/F112	348490,0	87122,5	79631,0	7847,8	1961,9	1,98	0,05	1,38	1,24	1912,18	28,41
C351/D311	914450,1	39758,7	99399,2	28691,4	1247,5	1,95	0,11	1,44	3,25	12155,9	28,82
C351/D342	589988,0	39332,5	73714,6	17339,7	1156,0	2,03	0,10	1,43	2,1	14189,51	7,54
D311	6803363,9	130833,9	553002,6	118533,1	2279,5	2,42	0,21	1,49	24,2	88477,2	30,95
D311/D321	32845,4	16422,7	6359,1	2322,5	1161,2	2,56	0,07	1,46	0,12	0	13900,1
D321	12376,0	1547,0	1296,6	2170,4	271,3	2,00	0,22	1,55	0,04	47,4	572,40
D342	922366,3	30745,5	42078,4	30359,9	1012,0	1,90	0,10	1,42	3,28	18544,04	150,15
E81	6917163,3	121353,7	454818,8	141673,1	2485,5	2,31	0,10	1,44	24,6	206957,5	38,91
E81/B1	2779742,3	84234,6	130705,9	74940,5	2270,9	2,42	0,06	1,41	9,89	1683,86	75,50
E8210	29516,9	29516,9	0,0	725,4	725,4	1,19	0,03	1,28	0,1	0	13900,1
E829	443350,6	22167,5	22139,2	15852,9	792,6	1,67	0,08	1,39	1,58	169,29	253,36
E924	649182,0	29508,3	32226,0	17159,5	780,0	1,72	0,23	1,47	2,31	9550,49	62,71
I2112	2050073,1	56946,5	130848,2	40195,9	1116,6	1,88	0,23	1,47	7,29	14675,02	212,57
I3111/I161/I121	10565,6	10565,6	0,0	472,6	472,6	1,30	0,05	1,33	0,04	0	59,71
I5211	1153440,8	28836,0	54957,0	39368,5	984,2	1,87	0,10	1,41	4,1	7053,82	88,22
I5221	271152,4	8473,5	10016,7	14104,8	440,8	1,49	0,08	1,38	0,96	272,27	89,27
I531	2648,4	2648,4	0,0	211,8	211,8	1,16	0,08	1,36	0,01	0	1,99
I711	72344,3	18086,1	11972,4	8734,2	2183,6	4,40	0,13	1,57	0,26	0,11	1756,13
I8183	62699,7	6270,0	6309,2	3807,8	380,8	1,86	0,21	1,47	0,22	505542,5	0,00
J	109476,5	21895,3	17326,4	4511,4	902,3	2,06	0,07	1,40	0,39	2319,19	577,71
J442	150835,2	4189,9	13157,5	110369,9	3065,8	9,59	1,02	1,99	0,54	1,62	173,85
J444	2448,4	2448,4	0,0	341,7	341,7	1,95	0,14	1,50	0,01	0	0,00

Element koji najviše odstupa od optimalnog oblika kruga je J442, tj. površine za cestovni promet (Slika 8). Vrijednost indikatora oblika za isti element iznosi 50,45 (1 ima značenje oblika kruga). Velike vrijednosti imaju i tršćaci i rogozici (9,23) i obrasle ili slabo obrasle obale stajačica (13,1). Vrijednosti su posljedica oblika navedenih

elemenata ali i detaljnog kartiranja. Najmanje odstupanje od oblika kruga ima element A121/A411 (1,02). Radi se o plitkom jezercu obraslo tršćacima u južnom dijelu parka (Slika 9). Niže vrijednosti indeksa oblika imaju intenzivni i tradicionalni maslinici, kampovi i mozaik složene strukture usjeva (svi do 1,15). Sve vrijednosti

Slika 14: Primjer izvođenja varijabilnosti veličine elemenata (PSSD)

indeksa oblika do 1,4 mogu se na osnovi standardizacije nazvati relativno homogenima (Lang, Blaschke, 2007).

Najveći indeks koncepta blizine, tj. najveću interakciju između elemenata, u smislu prostorne disperzije i raspodjele u obliku klastera, imaju dračici, a najmanju mozaici složene strukture usjeva. Na slici 10 i 11 se može uočiti zašto je interakcija (indeks koncepta blizine) između označenih elemenata dračika najveća, a između usjeva najmanja.

Indikator udaljenosti, kao pokazatelj dostupnosti i povezanosti između struktura krajolika, ukazuje na velike razlike između elemenata. Element koji ima najveću udaljenost (5,994 km) do susjednog elementa s istim vrijednostima je I711- drvoredi na međama kultiviranih površina (Slika 12). Na Slici 13 prikazan je odnos između elemenata s najvećom udaljenošću.

b) Analiza na razini klase

Korištenjem ekstenzija *Patch Analyst*, *V-Late* te softvera *Fragstats* izvedena je deskriptivna statistika za jedanaest indikatora strukture krajobraza na razini klase (Tablica 2). Analiziran je odnos svih trideset klasa na temelju vrijednosti navedenih indikatora. Objasnjeno je što svaki indikator reprezentira, koji mu je glavni aspekt analize (diverzitet, analiza površine ili susjedstva, fragmentacija), raspon područja vrijednosti (primjer: 0-1) i na što dobivena vrijednost ukazuje. Na temelju analiziranih indikatora strukture krajobraza izdvojene su dominantne i ugrožene klase unutar krajobraza PP Vransko jezero.

Najveću površinu (CAⁱ) imaju klase E81 (6,91 km²) i klase D311 (6,8 km²), a najmanju J444 (0,288 ha) i I531 (0,2648 ha). Klase E81 nije izravno ovisna o vodi u rezervatu, a uglavnom se prostire na I i SI području

Vranskog jezera. Razlog je veća nadmorska visina, manja poplavljenost i vlažnost, što pogoduje nastanku ovog vegetacijskog tipa. Površinom dominira i u karti staništa Vranskog jezera izrađenoj kroz projekt CRO-NEN u Državnom zavodu za zaštitu prirode (DZZP, 2010).

Sljedeća klasa po veličini površine odnosi se na područje dračika koji se prostiru uglavnom na I i II dijelu Vranskog jezera. To je vrlo degradirani tip vegetacije u kojem je najčešće degradirano i tlo, koje je plitko i siromašno. Najmanje površine odnose se na lučki dio, odnosno nedavno obnovljenu lučicu Crkvinu koja predstavlja ishodišnu točku za obilaske u sklopu obilaska Parka prirode (Geonatura, 2014), te na tradicionalne vinograde koji broje samo jedan element unutar te klase.

Srednja veličina elementa (MPSⁱⁱ) unutar klase kreće se od najmanje 509,3 m² (B14) do 23,95 hektara (A411). Površina prosječne veličine elementa ukazuje na homogenost ili fragmentaciju klase. Ova mjeru omogućava tumačenje obilježja distribucije površina između elemenata jedne klase ili krajobraza. Naime, progresivno smanjenje površina fragmenata unutar jedne klase ključna je komponenta podjele staništa. Dakle, dva krajobraza mogu imati istu površinu određene klase, ali onaj krajobraz čija klasa ima manju srednju površinu elementa može se smatrati fragmentiranjem. Ista je situacija u slučaju analiziranja klase unutar jednog krajobraza, gdje je fragmentiranja ona klasa koja ima manju prosječnu veličinu elementa (McGarigal et al., 2002). Prema ovom indikatoru, najhomogenija je klasa tršćaka i rogozika (A411). To je očekivano jer se navedena klasa odnosi na tip vegetacije koji isključivo uspijeva u vlažnom, poplavljenom i močvarnom području. Takvi uvjeti sprječavaju snažniju prostornu distribuciju elemenata unutar krajobraza, ograničavajući ga na uski poplavljeni pojasi na S i SI strani Vranskog jezera (DZZP, 2010).

Najmanja prosječna površina elementa odnosi se na tijensko-jadranske vapnenačke stijene, odnosno ogoljena područja bez vegetacije. S obzirom na to da je prostor PP Vransko jezero pretežno močvarno područje s velikim udjelom vegetacijskog pokrova, jasno je da će ovaj element obuhvaćati manje površine koje se nastavljaju na područja izvan prostornog obuhvata istraživanja. Na takvom tipu staništa uspijeva tek hafotitska vegetacija (vegetacija pukotine stijena) koja je relativno siromašna vrstama zbog ekstremnih ekoloških uvjeta (izloženost zaslanjivanju, suncu i jakom vjetru).

Indikator standardne devijacije veličine elementa (PSSDⁱⁱⁱ) predstavlja funkciju apsolutnog odstupanja, odnosno parametar koji ukazuje koliko veličine svih elemenata unutar jedne klase odstupaju od prosječne veličine elementa (MPS) iste klase. Time se dobiva informacija o varijabilnosti veličine elemenata. Međutim, bez analize MPS-a taj parametar je ponekad jako teško interpretirati (Kupfer, 2012). Područje vrijednosti navedenog indikatora varira od 0 do beskonačno. Vrijednost 0 za određenu klasu znači da veličina (površina) njezinih

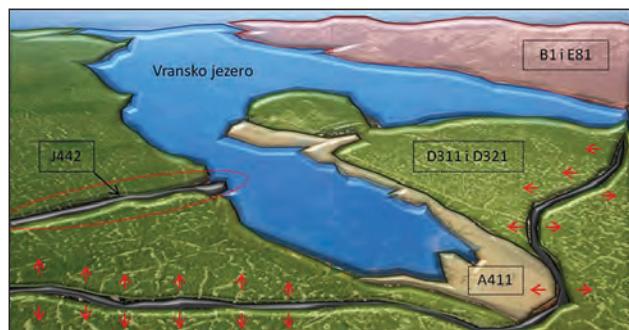
elemenata uopće nije raspršena, odnosno uopće se ne razlikuje od prosječne površine svih elemenata unutar te klase (parametar MPS). To može ukazivati na dva slučaja. Prvi je da svi elementi unutar te klase imaju istu površinu, a drugi je da se unutar te klase nalazi samo jedan element iz čije površine automatski proizlazi parametar MPS, tako da varijabilnosti u površini elemenata nema, odnosno ostvaruje se vrijednost nula (Slika 14).

Najveću varijabilnost veličine elemenata imaju A411 (trščaci i rogozici) i D311 (dračici). Razlog tome je velik broj elemenata unutar klase što ukazuje na veliko bogatstvo strukture, iako može ukazivati i na fragmentaciju klase. Dakle, ta varijabilnost je uvjetovana manjim brojem elemenata veće površine i većim brojem elemenata manje površine.

Najmanju varijabilnost veličine elemenata (vrijednost 0) ima više klase: J444, I531, I3111/I161/I121, E8210 te A121/A411. Ova vrijednost ne ukazuje na to da svi elementi unutar navedenih klasa imaju jednaku površinu, čime ne postoji varijabilnost između njih. U ovom slučaju ona reprezentira samo klase koje imaju jedan element, čime je varijabilnost elemenata automatski isključena kao indikator (mora biti 0). Klasa koja ima više od jednog elementa, a najmanju varijabilnost u površini je B14 (tirensko-jadranske vapnenačke stijene). U skladu sa svojim obilježjima (ogoljeni prostori bez vegetacije), elementi klase su uglavnom manjih površina unutar PP Vransko jezero, čime je njihova varijabilnost smanjena (izostanak elemenata velikih površina).

Smatra se da indikatori rubnih linija najbolje predstavljanju oblik klase, odnosno njenu strukturu, iako ne moraju nužno biti prostorno eksplizitni za sve klase. Indikator ukupnog iznosa rubne linije (TE^v) ukazuje na cijelokupnu duljinu rubnih linija svih elemenata jedne klase unutar krajobraza. Veliki iznos rubne linije može se poistovjetiti s velikom raznovrsnošću strukture klase, no isto tako može značiti fragmentaciju same klase (McGarigal et al., 2002; Lang, Blaschke, 2007). Taj aspekt se naziva čimbenikom fragmentacije a najbolji primjer je antropogeno djelovanje kroz izgradnju infrastrukture unutar određenog staništa, čime se elementi tog staništa fragmentiraju a duljina rubne linije istovremeno povećava.

Najveću ukupnu duljinu rubne linije (TE) imaju klase E81 (141,6 km), D311 (118,5 km) i J442 (110,4 km). Ovaj indikator jasno reprezentira kako pojačan antropogeni utjecaj (izražen kroz modificiranje krajobraza) utječe na promjene obilježja horizontalne strukture elemenata. To je vidljivo u slučaju klase površine za cestovni promet koja ima jednu od najvećih vrijednosti rubne linije (101,4 km). Nadalje, ta klasa siječe i druge klase pa tako „umjetno“ povećava njihovu vrijednost rubne linije. Na taj način se vrši fragmentacija krajobraza (Slika 15). Antropogeni utjecaj, koji se odnosi na proces pošumljivanja alepskog bora na JZ području Vranskog jezera, uzrokovao je da klasa E924 (nasadi alepskog bora) ima relativno veliku duljinu rubne linije iako zauzima samo

Slika 15: Primjer fragmentacije klase D311 i D321 uslijed antropogenog utjecaja (izgradnja cestovne površine)

2,3% ukupne površine cijelog krajobraza. Pošumljavale su se manje, nepravilne površine, što je uzrokovalo veću ukupnu duljinu rubne linije. Također, potrebno je istaknuti prve dvije klase koje bilježe najveću ukupnu duljinu rubne linije (E81 i D311). Razlog tome je činjenica da spomenute klase zauzimaju najveće površine unutar cijelokupnog krajobraza PP Vransko jezero.

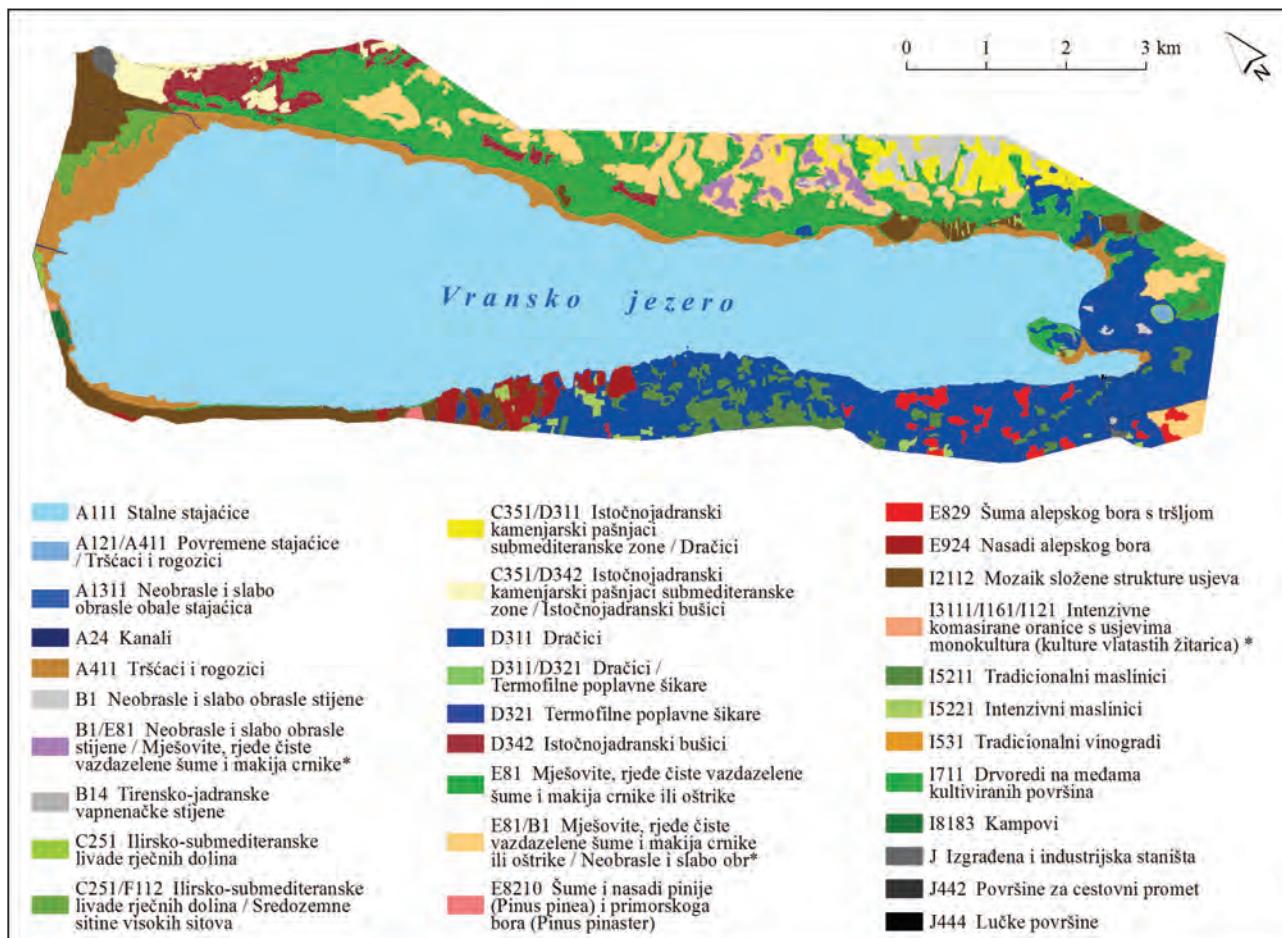
Najmanju ukupnu duljinu rubne linije (TE) imaju sve klase koje unutar sebe imaju samo jedan element, a to su: I531, J444, I3111/I161/I121, A121/A411 i E8210. Uz broj elemenata unutar klase razlog je i njihova mala površina. Klasa koja slijedi (C251) ima više od jednog elementa, a bilježi najmanju ukupnu duljinu rubne linije (1,5 km).

J442 – cestovna površina, B1 i E81 – neobrasle i slabo obrasle stijene, mješovite, rjeđe čiste vazdazelene šume i makija crnike ili oštroke, D311 i D321 – dračici, termofilne poplavne šikare, A411 – trščaci i rogozici

Indikator srednje duljine rubne linije po elementu (MPE^v), odnosi se na aspekt heterogenosti krajobraza a ukazuje na homogenost linija elemenata unutar klase (McGarigal et al., 2002; Lang, Blaschke, 2007). Najveću vrijednost srednje duljine rubne linije ima klasa A411 (4882 m) i J422 (3,1 km). Trščaci i rogozici imaju najveću vrijednost srednje duljine rubne linije zbog specifičnog oblika pružanja elemenata (uski, vijugavi, izduženi poligoni) (Slika 16). To ukazuje na homogenost klase, odnosno izostanak elemenata manjeg opsega. Razlog zašto J442 (cestovne površine) također bilježe visoke vrijednosti srednje duljine rubne linije po elementu je manji broj elemenata koji su izduženog, vijugavog oblika.

Najmanju vrijednost imaju klase I531 (211,8 m) i B14 (215 m). Razlog tome je manji broj elemenata, manja površina i pravilnost oblika (vinogradi). Sve klase koje se sastoje od samo jednog elementa bilježe iste vrijednosti indikatora TE i MPE.

Pomoću indikatora srednjeg indeksa oblika (MSI^v) analizira se površina klase unutar krajobraza; indikator

Slika 16: Tipovi klasa staništa u Parku prirode Vransko jezero

pokazuje koliko su elementi unutar jedne klase kompaktni, odnosno usporedivi s krugom iste površine. Područje vrijednosti u kojem se ovaj indikator iskazuje iznosi od 1 do beskonačno ($1 - \infty$). Klasa koja ima vrijednost 1 ukazuje na oblik sličan krugu (McGarigal et al., 2002; Lang, Blaschke, 2007).

Klase s najvećom vrijednosti srednjeg indeksa oblika su J442 (9,59) i A1311 (4,53). Dakle, elementi unutar ovih klasa najmanje su usporedivi s krugovima iste površine. To je razumljivo s obzirom na to da oblik klase J442 (površine za cestovni promet koje predstavljaju poligon izdužen u obliku linije) u potpunosti odstupa od oblika kruga. Sljedeća klasa čija površina najmanje nalikuje krugu iste površine su neobrasle i slabo obrasle obale stajačica (A1311). Razlog tome je specifična prostorna distribucija ove klase koja se veže uz površine u kojima se stalno zadržava voda ili površine koje su povremeno suhe uslijed umjetnog ili prirodnog kolebanja razine vode. Takva prostorna distribucija ima oblik uskog pojasa, odnosno uskog poligona izduženog u obliku linije.

Klase s najmanjom vrijednosti indikatora srednjeg indeksa oblika su A121/A411 (1,02) i I531 (1,16). Dakle, najmanje odstupanje od oblika kruga imaju klase sa samo jednim elementom. Jedna predstavlja plitko jezerce koje je obrasio tršćacima u južnom dijelu parka, a druga tradicionalni vinograd.

Indikator odnosa između opsega i veličine (MPAR^{vii}) pripada skupu indikatora kojima se kvantificira složenost elemenata unutar klase. Elementi pravilnog oblika (krug, kvadrat) imaju manju duljinu rubne linije ali potencijalno veće područje jezgre (core area). Suprotno tome, nepravilni tipovi oblika elemenata (izduženi, vijugavi, linijski oblici) imaju relativno malo područje jezgre, unatoč velikoj ukupnoj duljini rubne linije (Rutledge, 2003). Navedeni indikator ukazuje na odnos opsega elementa klase u usporedbi s njegovom površinom. Područje vrijednosti u kojem se ovaj indikator iskazuje iznosi od 0 do beskonačno ($0 - \infty$), a obično su vrijednosti manje od 1 (McGarigal et al., 2002; Lang, Blaschke, 2007). Iz toga proizlazi da oni složeniji oblici koji imaju veći opseg istovremeno bilježe i veći odnos opsega i površine.

Klasa s najvećom vrijednosti indikatora odnosa između opsega i površine je A1311 (33,8). To je logično s obzirom na to da se radi o neobraslim i slabo obraslim obalama stajaćica koji imaju izuzetno nepravilan oblik (poligon izdužen u obliku linije). Klasa s najmanjom vrijednošću navedenog indikatora je A121/A411 (0,02) a odnosi se na plitko jezerce gotovo identičnog oblika krugu.

Oblici klase najčešće se analiziraju kroz indikator fraktalne dimenzije. Indikator srednje fraktalne dimenzije (MFRAC^{viii}) ukazuje na stupanj složenosti oblika klase. Područje vrijednosti u kojem se ovaj indikator iskazuje iznosi od 1 (relativno jednostavni oblici) do 2 (složeniji oblici). Ako vrijednost određene klase prelazi 2 to indicira artefakt (McGarigal et al., 2002, Lang, Blaschke, 2007). Prednost analize oblika klase pomoću fraktalne dimenzije jest u činjenici da može biti primijenjena za analizu prostornih značajki različitih mjerila (Rutledge, 2003).

Klase s najvećom vrijednosti indikatora srednje fraktalne dimenzije su J442 (1,99) i A1311 (1,79). Dakle, površine za cestovni promet i neobrasle i slabo obrasle obale stajaćica spadaju u najsloženije oblike klase unutar krajobraza PP Vransko jezero. Nijedna klasa nema srednju fraktalnu dimenziju veću od 2. Visoke vrijednosti bilježe klase sličnog prostornog rasporeda (izduženi, linijski oblik), a to su: I711 (drvoredi na međama kultiviranih površina) i A24 (kanali).

Klase s najmanjom vrijednosti indikatora srednje fraktalne dimenzije su A121/A411 (1,25) i E821 (1,28). Dakle, plitko jezerce u obliku kruga te nasadi pinije i primorskoga bora spadaju u najmanje kompleksne oblike klase unutar krajobraza PP Vransko jezero. Uglavnom su to klase s manjim brojem elemenata.

Indikator udjela omjera (P^ix) omogućuje analizu diverziteta krajobraza, ukazujući na udio površine određene klase unutar cijelokupnog krajobraza. U literaturi je drugi naziv za ovaj indikator PLAND (*percentage landscape*), a pripada indikatorima kompozicije krajobraza. To je važna mjeru sa širokom ekološkom primjenom osobito ako se radi o studijama fragmentacije, odnosno gubitka staništa, gdje je važno znati u kolikoj mjeri određena klasa postoji ili je nestala iz cijelokupnog krajobraza. Područje vrijednosti u kojem se ovaj indikator iskazuje iznosi od 0 do 100% (McGarigal et al., 2002; Lang, Blaschke, 2007).

Od klase s najvećim udjelom površine u cijelokupnom krajobrazu PP Vransko jezero ističu se E81 (24,6%) i D311 (24,2%). Nakon njih, s naglim padom postotka slijede klase E81/B1 i A411, od kojih svaka ostvaruje nešto više od 9% udjela ukupne površine krajobraza. Klasa E81 s dominacijom vegetacijskog oblika vazdazelenih hrastova prostire se uglavnom na S, SI i I strani PP Vransko jezero (Slika 16). Razlog najvećeg udjela ove klase u cijelom krajobrazu su specifičnost reljefa i klimatski uvjeti koji odgovaraju navedenom tipu vegetacije. To je prostor nešto veće nadmorske visine u odnosu na ostali dio Vranskog jezera, s područjem koje

je u manjoj mjeri izloženo plavljenju i prodiranju mora. Navedeni vegetacijski oblik, uz klasu B1 (neobrasle i slabo obrasle stijene), zauzima treće mjesto prema udjelu u ukupnom krajobrazu.

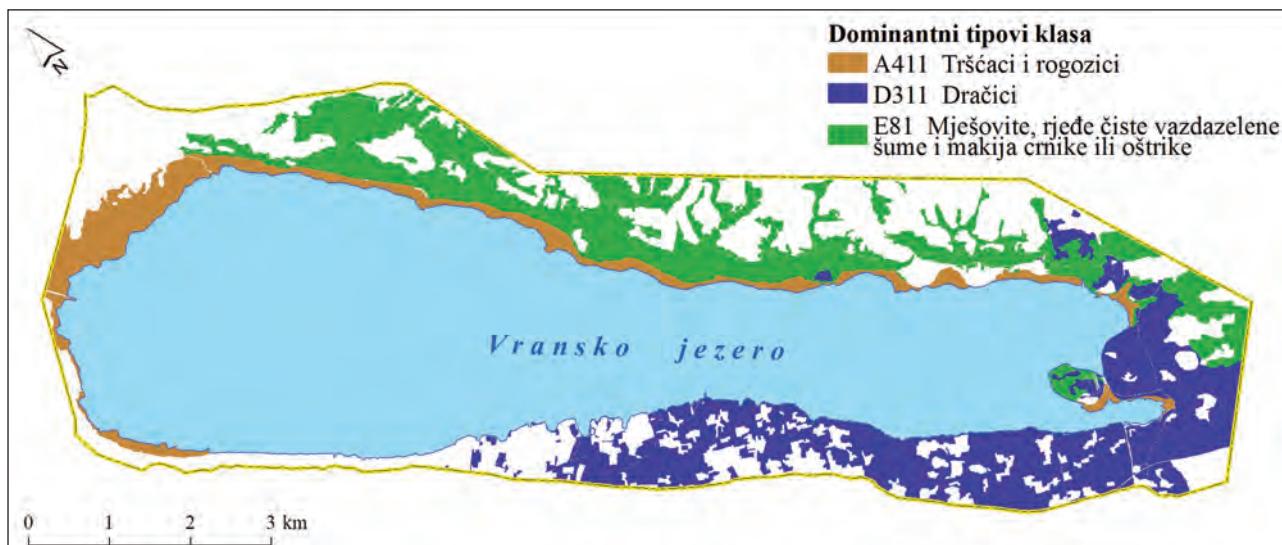
Dračici, kao druga klasa po udjelu, vrlo su rasprostranjeni skup staništa, razvijen unutar submediteranske vegetacijske zone kao jedan od degradacijskih stadija šuma medunca i bjelograba, a na prostoru PP Vransko jezero rasprostiru se uglavnom na J, JII i I području (Slika 16). Tršćaci i rogozici, kao četvrta klasa po udjelu, dominantan su oblik staništa na S dijelu PP Vransko jezero, te na uskom S, SI, I i J pojasu ruba jezera. Obuhvaćaju uski pojas ruba jezera jer taj prostor karakterizira češće plavljenje i visoka razina podzemne vode koja je pogodna za nastanak močvarnih, visokih jednosupnica i dvosupnica, uglavnom helofita. Na ovu klasu, na većim nadmorskim visinama nastavljaju se staništa E81 i E81/B1 (Slika 16).

Klase s najmanjim udjelom površine u cijelokupnom krajobrazu PP Vransko jezero su J444 (0,01) i I531 (0,01). Obje klase odnose se na dio krajobraza modificiran antropogenim utjecajem (lučke površine i tradicionalni vinogradi) te sadrže svaka po jedan element. Zanimljivo je da čak 17 tipova klase unutar krajobraza PP Vransko jezero ima udio površine manji od 1%, što ukazuje na izraziti stupanj fragmentacije krajobraza, odnosno na mogući nestanak određenih klasa.

Klase s najvećom vrijednošću indikatora blizine su I8183 (505542,5), E81 (206957,5) i D311 (88477,2). Navedene klase imaju najbolje uklopljene elemente unutar svojih klasa, odnosno najmanji stupanj izolacije. Klase E81 i D311 odnose se na vegetacijske oblike koji zauzimaju najveći udio u cijelokupnom krajobrazu, rasprostranjeni su na karakterističnim područjima, a reprezentirani su najčešće elementima većih površina na manjoj udaljenosti. Izuzetak je klasa I8183 (kampovi) koja zauzima tek 0,22% ukupne površine cijelokupnog krajobraza i ne sadrži elemente velikih površina, ali svi elementi su situirani na maloj udaljenosti zbog načina izgradnje.

Klase s najmanjom vrijednošću blizine (najvećim indikatorom izolacije) su, očekivano, sve one klase koje sadrže samo jedan element (J444, I531, I3111/I161/I121, E8210, A121/A411). Sve navedene klase imaju vrijednost 0. Razlog tome je činjenica da unutar određenog radiusa od žarišnog elementa ne postoji nijedan drugi element unutar te klase. Potrebno je istaknuti klasu I711 (drvoredi na međama kultiviranih površina) s vrijednošću blizine 0,11 odnosno visokim stupnjem izolacije. Razlog tome je manja površina i velika udaljenost elementa. Naime, jedandrvored se nalazi na zapadnoj, a drugi na jugoistočnoj strani jezera (Slika 12 i 13).

U klase s najvećom euklidskom udaljenosti od žarišnog do najbližeg susjednog elementa spadaju D311/D321 i I711. Zanimljivo je da obje klase imaju jako niske vrijednosti indikatora blizine (0 i 0,11) što potvrđuje fragmentaciju klase i izolaciju elemenata. Klase

Slika 17: Dominantne klase staništa u Parku prirode Vransko jezero

s najmanjom euklidskom udaljenošću do susjednog elementa su I8183 i C251. Dobiveni rezultat za klasu kampova (I8183) rezultat je rasporeda elemenata (zbijeni način gradnje), što je posljedica ljudske modifikacije krajobraza. Kod klase ilirsko-submediteranskih livada riječnih dolina (C251) rezultat je posljedica manjeg broja elemenata smještenog na uskom području zaslanjenog vlažnog tla.

RASPRAVA

Svrha krajobrazne metrike je objektivno i kvantitativno opisivanje karakteristika krajobrazne strukture pomoću spektra indikatora koji su razvijeni za potrebe izvođenja različitih analiza aspekata krajobraza. Jedna od najčešćih analiza je utvrđivanje fragmentacije krajobraza (Hargis et al., 1998; Antrop, 2000; Zhang et al., 2004; Nagendra et al., 2004). Upravo je brza fragmentacija prirodnih ekosustava potaknula nagli razvoj i unaprjeđivanje raznih indikatora strukture krajobraza (Rutledge, 2003). Analiza deskriptivne statistike 11 indikatora strukture krajobraza na razini klase poslužila je prilikom identificiranja dominantnih i ugroženih tipova klase unutar krajobraza PP Vransko jezero.

Jedan od najvažnijih ciljeva primjene indikatora krajobrazne strukture je prepoznavanje i kvantificiranje stupnja i značajki fragmentacije (površina, oblik i konfiguracija) elemenata ili klase unutar krajobraza. Fragmentacija se odnosi na proces podjele određene strukture na manji broj elemenata manje površine. Pobliže ga opisuje broj, prostorna raspodjela i veličina podijeljenih elemenata ili klase. Primjerice, klasa podijeljena u 100 elemenata ima veću fragmentaciju od one podijeljene u 10. Slično tome, klasa podijeljena u 10 elemenata jednake površine ima

veću fragmentaciju od one koja je također podijeljena na isti broj elemenata, ali joj jedan element od njih čini 90% ukupne površine. Dakle, indikatori fragmentacije mjeru stupanj povezanosti ili izolacije elemenata unutar njih, a u konačnici mogu ukazivati na proces gubitka staništa (Bennett, Saunders, 2010).

Iako fragmentacija implicira podjelu klase na više elemenata, čineći je nestabilnom, ugroženijom i podložnijom nestanku, taj se proces može prepoznati i utvrditi pomoću indikatora strukture krajobraza na razini klase. Indikatori na koje je stavljen naglasak prilikom utvrđivanja dominantnih i ugroženih klasa krajobraza Vranskog jezera su: CA, MPS, Proportion, TE, MNNDist i Proximity (Hargis et al., 1998; Rutledge, 2003).

Analizom navedenih indikatora zaključeno je da su dominantni tipovi klase (manja fragmentacija, veća kompaktnost; veliki udio u cijelokupnoj površini krajobraza) u PP Vransko jezero: E81, D311 i A411 (Slika 17).

Najdominantnija klasa krajobraza PP Vransko jezero su mješovite, rjede, čiste vazdazelene šume i makije crnike ili oštike (E81). Nalaze se na I i SI prostoru PP, na staništima koja nisu ovisna o vodnom režimu, s većom nadmorskom visinom. Reprezentiraju dominantan tip vegetacijske zajednice unutar stenomediteranske i eumediterranske zone. Sljedeća klasa po dominantnosti su dračici (D311). To su šikare, rjede živice primorskih krajeva, izgradene od izrazito bodljikavih, trnovitih ili aromatičnih biljaka nepogodan za brst, u prvom redu koza (Antonić et al., 2005).

Prilikom izdvajanje ugroženih tipova klase isključene su one klase koje se odnose na infrastrukturu nastalu antropogenim djelovanjem (cestovne površine, kampovi, lučke površine) unutar PP Vransko jezero. Iako te klase bilježe rezultate koji ih svrstavaju u ugrožene tipove

klasa (mala površina i udio u cjelokupnom krajobrazu, mala duljina rubne linije, nepravilan oblik, visoka izolacija) one to po svojoj prirodi nisu, jer im ne prijeti opasnost od nestanka. Na temelju navedenih indikatora zaključeno je da su ugroženi/labilni tipovi klase: I531, D321, I.3.1.1.1./I.1.6.1./I.1.2.1, B14 i E8210.

Na prostoru PP Vransko jezero klasa tradicionalnih vinograda (I531) bila je zastupljenija u 19. i 20. st. Međutim, određeni broj vinograda je poharao štetnika filoksera tako da su ti prostori iskrčeni. Također, razvoj turizma, koji postaje primarni izvor prihoda te promjena načina života, uvjetuje prestanka, odnosno polagano zapuštanje vinograda. Nadalje, termofilne poplavne šikare (D321) su prepoznate kao ugroženi tip klase krajobraza što potvrđuje podatak da su te zajednice konopljike i tamarisa *Vitici – Tamaricetum* prepoznate kao rijetki i zaštićeni stanišni tip u Hrvatskoj i u Europi (DZZP, 2010).

ZAKLJUČAK

Razvoj tehnologije i podizanje svijesti o očuvanju diverziteta staništa potaknulo je razvoj raznih indikatora (u okviru krajobrazne metrike) čija je primarna svrha detekcija recentnog stanja kao i prostorno-vremenskih promjena krajobrazne strukture. Naime, fragmentacija i nestanak staništa glavni su čimbenici globalnog smanjenja heterogenosti biljnog i životinjskog svijeta te promjena krajobraza. S ciljem testiranja skupa krajobraznih indikatora iz kojih se mogu generirati korisne informacije u svrhu unaprjeđenja krajobraznog planiranja, u

radu je izvršena analiza osnovnih značajki horizontalne strukture krajobraza PP Vransko jezero.

Zadovoljavajuća interpretacija dobivenih podataka moguća je jedino ako su u potpunosti poznata ograničenja i značenje korištenih indikatora. Izdvajanjem i analizom, na temelju stručne literature, šest odabranih krajobraznih indikatora (CA, MPS, *Proportion*, TE, MNN-dist i *Proximity*), identificirani su dominantni i ugroženi tipovi klase unutar krajobraza. U dominantne spadaju mješovite, rijedje čiste vazdzelene šume i makija crnike ili oštike, dračici te trščaci i rogozici. U ugrožene spadaju tradicionalni vinogradi, termofilne poplavne šikare, intenzivne komasirane oranice s usjevima monokultura/ korovi strnih žitarica/okopavinski korovi primorskih krajeva, tirenско-jadranske vapnenačke stijene te šume i nasadi pinije i primorskog bora.

Rezultati ovog istraživanja ukazali su na mogućnost primjene odgovarajućih krajobraznih indikatora i njihova ograničenja prilikom preciznog određivanje prostornih odnosa između klase unutar krajobraza. Unutar krajobraza PP Vransko jezero istaknuti su primjeri utjecaja antropogeno modificiranog krajobraza na promjene obilježja horizontalne strukture elemenata.

Podaci dobiveni ovim istraživanjem mogu poslužiti kao referentno stanje na temelju kojeg je moguće kroz duže razdoblje promatranja detektirati dominantne trendove promjene krajobrazne strukture, u svrhu očuvanja postojećih krajobraznih elemenata/klasa te zaštite i sprječavanja daljnje destabilizacije i fragmentacije ugroženih dijelova krajobraza.

QUANTITATIVE ANALYSIS OF THE HORIZONTAL LANDSCAPE STRUCTURE OF VRANSKO LAKE NATURE PARK

Ante ŠILJEG

University of Zadar, Department of Geography, Franje Tuđmana 24i, 23000 Zadar, Croatia
e-mail: asiljeg@unizd.hr

Sanja LOZIĆ

Vehicle Center of Croatia, Capraška 6, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: sanja.lozic@zg.t-com.hr

Ivan MARIĆ

University of Zadar, Department of Geography, Franje Tuđmana 24i, 23000 Zadar, Croatia
e-mail: imaric1@unizd.hr

SUMMARY

For the purpose of testing the group of landscape indicators an analysis was performed of the fundamental characteristics of the horizontal landscape structure of Vransko Lake Nature Park. The objectives of this study were (i) to select and analyse the group of landscape indicators at the level of elements and classes as fundamental landscape units that are relevant and useful in improving landscape planning; (ii) to analyse the horizontal landscape structure of Vransko Lake Nature Park; and (iii) to analyse changes to the features of the horizontal structure of determined classes due to anthropogenic effects and the identification of dominant/stable and threatened/labile types of classes. The fundamental hypothesis of the paper is that through an analysis of landscape indicators, it is possible to precisely determine the spatial relations between the elements and classes within the landscape, and that it is possible to determine fragmentation and the existence of specific dominant/stable and threatened/labile landscape types.

Methods applied in this study were landscape analysis methods based on landscape indicators, GIS and statistical methods. Two extension (Patch Analyst and V-Late) within ArcGIS were used and software Fragstat. The landscape of Vransko Lake Nature Park includes 30 habitat classes. A habitat map was drafted in the scale 1:5000, according to the rules of the National Habitat Classification of the Republic of Croatia. For the purpose of analysing the horizontal structures of elements within Vransko Lake Nature Park, 12 landscape indicators were used. The analysis was conducted at the level of 30 classes representing habitats. Through the analysis of six selected indicators (CA, MPS, Proportion, TE, MNNDist i Proximity) of landscape structure, dominant and threatened classes within the landscapes of Vransko Lake Nature Park were identified. As threatened landscape classes traditional vineyard and thermophilic flood vegetation were recognized. Dominant landscape classes are mixed, less frequently, pure evergreen forests and thorny low vegetation (dračici).

Keywords: landscape, landscape metrics, landscape indicators, element, class, GIS, Vransko Lake Nature Park

KRATICE

- CA** – Class Area
MPS – Mean Patch Size
PSSD – Patch Size Standard Deviation
TE – Total Edge
MPE – Mean Patch Edge
MSI – Mean Shape Index
MPAR – Mean Perimeter Area Ratio
MFRACT – Mean Fractal Dimension
P – Proportion
PROX – Proximity
NNDIS – Nearest Neighbor Distance

IZVORI I LITERATURA

Antonić, O., Kušan, V., Bakran-Petricioli, T., Alegro, A., Gottstein-Matočec, S., Peternel, H. & Z. Tkalčec (2005): Klasifikacija staništa Republike Hrvatske [Habitat classification of the Republic of Croatia]. Drypis, 1, 1, 2.

Antrop, M. (2000): Background concepts for integrated landscape analysis, Agriculture, ecosystems & environment, 77, 1, 17–28.

Baker, W. L. & Y. Cai (1992): The r. le programs for multiscale analysis of landscape structure using the GRASS geographical information system, Landscape ecology, 7, 4, 291–302.

Bennett, A. F. & D. A. Saunders (2010): Habitat fragmentation and landscape change. Conservation biology for all, 93, 1544–1550.

Burnett, C. & T. Blaschke (2003): A multi-scale segmentation/object relationship modelling methodology for landscape analysis. Ecological modelling, 168, 3, 233–249.

Christakos, G. (2002): On the assimilation of uncertain physical knowledge bases: Bayesian and non-Bayesian techniques. Advances in Water Resources 25, 1257–1274.

Colwell, R. K. (2009): Biodiversity: concepts, patterns, and measurement. In: The Princeton guide to ecology. Princeton, Princeton University Press, 257–263.

Cracknell, A. P. (1998): Review article Synergy in remote sensing-what's in a pixel?, International Journal of Remote Sensing, 19, 11, 2025–2047.

Cushman, S. A., McGarigal, K. & M. C. Neel (2008): Parsimony in landscape metrics: strength, universality, and consistency. Ecological indicators, 8, 5, 691–703.

De Groot, W. T. & R. J. van den Born (2003): Visions of nature and landscape type preferences: an exploration. The Netherlands, Landscape and Urban Planning, 63, 3, 127–138.

Dunn, C. P., Sharpe, D. M., Guntenspergen, G. R., Stearns, F. & Z. Yang (1991): Methods for analyzing temporal changes in landscape pattern. In: Turner, M. G. & R. H. Gardner (eds.): Quantitative Methods in Landscape Ecology. New York, Springer-Verlag, 173–198.

DZZP (2010): Ornitološki rezervat Vransko jezero s dijelom Jasena – Obrazloženje uz izmjenu granica Ornitološkog rezervata Vransko jezero. Državni zavod za zaštitu prirode, Zagreb. http://www.min-kulture.hr/userdocsimages/priroda%20nova/vransko_ornitolski_listopad2010_compres.pdf (17.2.2016).

Elkie, P. C., Rempel, R. S. & A. Carr (1999): Patch analyst user's manual: a tool for quantifying landscape structure. Thunder Bay, Ontario Ministry of Natural Resources, Boreal Science, Northwest Science & Technology.

Ford, D. & P. Williams (2007): Karst Hydrogeology and Geomorphology. Chichester, West Sussex, John Wiley & Sons.

Forman, R. T. (1995): Some general principles of landscape and regional ecology. Landscape ecology, 10, 3, 133–142.

Forman, R. T. & M. Godron (1986): Landscape ecology. New York, John Wiley & Sons.

Gardner, R. H., Krummel, J. R., Sugihara, G., O'Neill, R. V. & P. R. Coleman (1987): Landscape patterns in a disturbed environment. Oikos, 48, 3, 321–324.

Gardner, R. H., Turner, M. G., Romme, W. H., O'Neill, R. V. & T. K. Kratz (1993): A revised concept of landscape equilibrium: Disturbance and stability on scaled landscapes. Landscape Ecology, 8, 3, 213–227.

Geonatura (2014): Izgradnja lučice Crkvine u Parku prirode Vransko jezero – Studija glavne ocjene prihvatljivosti zahvata za ekološku mrežu. Zagreb, Geonatura. http://www.mzoip.hr/doc/studija_glavne_ocjene_prihvatljivosti_2.pdf (17. 2. 2016).

Gustafson, E. J. (1998): Quantifying Landscape Spatial Pattern: What Is the State of the Art? Ecosystems, 1, 143–156.

Gustafson, E. J. & G. R. Parker (1992): Relationships between landcover proportion and indices of landscape spatial pattern. Landscape ecology, 7, 2, 101–110.

Haines-Young, R. & M. Chopping (1996): Quantifying landscape structure: a review of landscape indices and their application to forested landscapes. Progress in Physical Geography, 20, 4, 418–445.

Hargis, C. D., Bissonette, J. A. & J. L. David (1998): The behavior of landscape metrics commonly used in the study of habitat fragmentation. Landscape ecology, 13, 3, 167–186.

Iampietro, P. J., Kvitek, R. G. & E. Morris (2005): Recent advances in automated genus-specific marine habitat mapping enabled by high-resolution multibeam bathymetry. Marine Technology Society Journal, 39, 3, 83–93.

Jelaska, S. (2012): Karta staništa PP Vransko jezero u mjerilu 1:5000. Park prirode Vransko jezero.

Keitt, T. H., Urban, D. L. & B. T. Milne (1997): Detecting critical scales in fragmented landscapes. Conservation ecology, 1, 1, 4.

- Kupfer, J. A. (2012):** Landscape ecology and biogeography: Rethinking landscape metrics in a post-FRAGSTATS landscape. *Progress in Physical Geography*, 36, 3, 400–420.
- Lang, S. & T. Blaschke (2007):** Analiza krajolika pomoću GIS-a. Požega, ITD Gaudeamus.
- Langanke, T., Bock, M., Rossner, G., Wissen, M., Remm, K., Lang, S., Klug, H., Blaschke, T. & B. Vrščaj (2005):** Spatial indicators for nature conservation from European to local scale. *Ecological indicators*, 5, 4, 322–338.
- Langran, G. (1992):** Time in geographic information systems. London, New York and Philadelphia, Taylor and Francis.
- Legendre P. & M. J. Fortin (1989):** Spatial Pattern and Ecological Analysis. *Vegetation*, 80, 107–138.
- Malczewski, J. (1999):** GIS and multicriteria decision analysis. John Wiley & Sons, Toronto.
- Mander, Ü., Müller, F. & T. Wrbka (2005):** Functional and structural landscape indicators: upscaling and downscaling problems. *Ecological Indicators*, 5, 4, 267–272.
- McGarigal, K. (2002):** Landscape pattern metrics, In: ElShaarawi, A. H. & W. W.
- McGarigal, K. & B. J. Marks (1995):** FRAGSTATS: Spatial pattern analysis program for quantifying landscape structure. Corvallis, Oregon, Oregon State University Forest Science Department.
- McGarigal, K., Cushman, S. A., Neel, M. C. & E. Ene (2002):** FRAGSTATS: Spatial Pattern Analysis Program for Categorical Maps, Computer Software Program Produced by the Authors at the University of Massachusetts, Amherst. www.umass.edu/landeco/research/fragstats/fragstats.html (18. 2. 2016).
- Nagendra, H., Munroe, D. K. & J. Southworth (2004):** From pattern to process: landscape fragmentation and the analysis of land use/land cover change. *Agriculture, Ecosystems & Environment*, 101, 2, 111–115.
- O'Neill, R. V., DeAngelis, D. L., Waide, J. B. & T. F. H Allen (1986):** A Hierarchical Concept of Ecosystem. Princeton, Princeton University Press.
- O'Neill, R. V., Krumme, J. R., Gardner, R. H., Sugihar, G., Jackson, B., DeAngelis, D. L., Milne, B. T., Turner, M. G., Zygmunt, B., Christensen, S. W., Dale, V. H. & R. L. Graham (1988):** Indices of landscape pattern. *Landscape Ecology*, 1, 3, 153–162.
- Piegorsch (eds.):** Encyclopedia of Environmetrics, 1135–1142. Chichester, John Wiley & Sons.
- Riitters, K. H., O'Neill, R. V., Hunsaker, C. T., Wickham, J. D., Yankee, D. H., Timmins, S. P., Jones, K. B. & B. L. Jackson (1995):** A factor analysis of landscape pattern and structure metrics. *Landscape Ecology*, 10, 1, 23–39.
- Robertson, G. P., Burger, L. W., Kling, C. L., Lowrance, R. & D. J. Mulla (2007):** New approaches to environmental management research at landscape and watershed scales. In: Schnepf, M. & C. Cox (eds.): Managing agricultural landscapes for environmental quality. Ankeny, Soil and water conservation society, 27–50.
- Rocchini, D. (2005):** Resolution problems in calculating landscape metrics. *Journal of spatial science*, 50, 2, 25–35.
- Rutledge, D. T. (2003):** Landscape indices as measures of the effects of fragmentation: can pattern reflect process? Wellington, Department of Conservation.
- Schindler, S., Poirazidis, K. & T. Wrbka (2008):** Towards a core set of landscape metrics for biodiversity assessments: a case study from Dadia National Park, Greece. *Ecological Indicators*, 8, 502–514.
- Turner, M. G. (1989):** Landscape ecology: The Effect of Pattern on Process. *Annual Reviews of Ecology and Systematics*, 20, 171–197.
- Turner, M. G. (1990):** Spatial and temporal analysis of landscape patterns. *Landscape ecology*, 4, 1, 21–30.
- Turner, M. G. & C. L. Ruscher (1988):** Changes in landscape patterns in Georgia, USA. *Landscape ecology*, 1, 4, 241–251.
- Turner, M. G., Gardner, R. H. & R. V. O'Neill (2001):** Landscape Ecology (in theory and practice), New York, Springer-Verlag.
- Uuemäe, E., Antrop, M., Roosaare, J., Marja, R. & U. Mander (2009):** Landscape Metrics and indices: An overview of Their Use in Landscape Research. *Living Review in Landscape Research*, 3, 1, 1–28.
- Vivoni, E. R., Teles, V., Ivanov, V. Y., Bras, R. L. & D. Entekhabi (2005):** Embedding landscape processes into triangulated terrain models. *International Journal of Geographical Information Science*, 19, 4, 429–457.
- Wickham, J. D. & K. H. Riitters (1995):** Sensitivity of landscape metrics to pixel size. *International Journal of Remote Sensing*, 16, 3585–3594.
- Woodward, J. C. (2009):** The Physical Geography of the Mediterranean. Oxford, Oxford University Press.
- Wu, J. (1999):** Hierarchy and scaling: extrapolating information along a scaling ladder. *Canadian journal of remote sensing*, 25, 4, 367–380.
- Wu, J. & D. Marceau (2002):** Modeling complex ecological systems: an introduction. *Ecological Modelling*, 153, 1, 1–6.
- Wu, J. & R. Hobbs (2007):** Key Topics in Landscape Ecology. Cambridge, Cambridge University Press.
- Zhang, L., Wu, J., Zhen, Y. & J. Shu (2004):** RETRACTED: A GIS-based gradient analysis of urban landscape pattern of Shanghai metropolitan area, China. *Landscape and Urban Planning*, 69, 1, 1–16.
- Zonneveld, I. S. (1989):** The land unit – a fundamental concept in landscape ecology, and its applications. *Landscape ecology*, 3, 2, 67–86

IZRADA I ANALIZA SCENARIJA U PROSTORNOM PLANIRANJU: SCENARIJI PROSTORNOG RAZVOJA DALMACIJE DO 2031. GODINE

Petra RADELJAK KAUFMANN

Sveučilište u Zagrebu, Prirodoslovno-matematički fakultet, Geografski odsjek,
Marulićev trg 19, 10 000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: radeljak@geog.pmf.hr

IZVLEČEK

Namen prispevka je prikazati postopek oblikovanje in analize scenarija v raziskovanju in planiranju prostora, pri čemer je, glede na sodobne trende v prostorskem razvoju in prostorski diferenciaciji ter potrebo po raziskovanju in načrtovanju možnih dolgoročnih sprememb v razvoju prostora, kot študij primera izbrana Dalmacija.

Pri oblikovanju scenarija razvoja za Dalmacijo je integriranih več postopkov: pregled literature, izbor statističnih kazalnikov razvoja, uporaba faktorske in grozne analize ter dva kroga uporabe metode Delfi. Razvili in analizirali smo tri raziskovalne scenarije prostorskega razvoja Dalmacije v obdobju do leta 2031: „Monokultura turizma“, „Trajnostni turizem“ in „Celostni razvoj“.

Ključne besede: metoda scenarija, metoda Delfi, analiza scenarija, prostorsko planiranje, Dalmacija

LA COSTRUZIONE E L'ANALISI DI SCENARI NELLA PIANIFICAZIONE DEL TERRITORIO:
SCENARI DI SVILUPPO TERRITORIALE DELLA DALMAZIA FINO AL 2031

SINTESI

Lo scopo dell'articolo è presentare una procedura di costruzione e analisi di scenari nella ricerca e pianificazione territoriale. La Dalmazia rappresenta un key study interessante per le recenti tendenze nello sviluppo territoriale e nella differenziazione del territorio, e per la necessità di studiare e pianificare possibili cambiamenti per il futuro sviluppo della regione.

Nello sviluppo di scenari per la Dalmazia sono stati integrati diversi metodi: l'esame della letteratura, la selezione degli indicatori dello sviluppo, l'analisi fattoriale, il clustering e due cicli con il metodo Delphi. Sono stati elaborati e analizzati tre scenari esplorativi di sviluppo territoriale della Dalmazia fino al 2031: „La monocultura del turismo“, „Il turismo sostenibile“ e „Lo sviluppo integrale“.

Parole chiave: scenario (metodo), metodo Delphi, analisi di scenari, pianificazione territoriale, Dalmazia

*Koji je smisao postojanja plana,
ako ne znamo kamo idemo?*

- Sudionik u prvom krugu primjene metode Delfi

UVOD

Od polovice 20. stoljeća svoju primjenu metoda scenarija našla je u različitim oblicima planiranja. Autori ističu karakter scenarija kao koherentno oblikovanih opisa (Schoemaker, 1993) budućeg stanja i hipotetičkog slijeda događaja (Godet & Roubelat, 1996) koji služe usmjeravanju pažnje na uzročno-posljedične procese i točke donošenja odluke (Kahn & Wiener, 1967), kao praktičan alat za sustavno promišljanje budućnosti (Schoemaker & van der Heijden, 1993). Niz je primjera prostorno orijentiranih scenarija, koji su povezani s prostornim razvojem, okolišem, planiranjem korištenja zemljišta u urbanom i ruralnom prostoru te prostornim planiranjem uopće (npr. Territorial Scenarios and Visions for Europe, 2014; Örok, 2012; de Nijs, de Nij & Crommentuijn, 2004; Walz et al., 2007).

U kontekstu metodologije prostornog planiranja, prema Fürst & Scholles (2008) metoda scenarija ubraja se u metode prognoziranja i predviđanja,¹ čija je važnost u prostornom planiranju bila zanemarivana. Razlozi za to mogu se tražiti u sve nestabilnijem društvenom okruženju od 1970-ih i, povezano s tim, pogreškama u dugoročnim predviđanjima i simulacijskim modelima (Fernández Güell, 2010), zatim u neravnoteži između dugoročnih planerskih vizija i kratkoročnih ciljeva, ali i nedovoljnom broju znanstvenih istraživanja varijantnih budućnosti koja bi poduprla planersku praksu, s obzirom na veću usmjerenošć društvenih znanosti na prošli razvoj te prostorne analize (Myers & Kitsuse, 2000). S druge strane, svoju primjenu studiji budućnosti pronašli su posebno u strateškom planiranju, integriranom pristupu u odnosu na ograničen sektorski pristup te naglasku na participativne metode (Fernández Güell, 2010). Uz metodu scenarija veže se pojam *analyze scenarija*, kao procedure kojom se scenariji razvijaju, uspoređuju i vrednuju (Alcamo et al., 2006), kako bi se utjecalo na

svijest dionika i donositelja odluka i pomoglo u procesu donošenja odluka (Özkaynak, 2008). Tom pojmu pridružuje se i pojam *scenarijskog planiranja*, koje podrazumijeva identificiranje prilika i prijetnji koje se pojavljuju kroz scenarije, razvijanje i ispitivanje strategija i mjera upravljanja (Volkery & Ribeiro, 2009).²

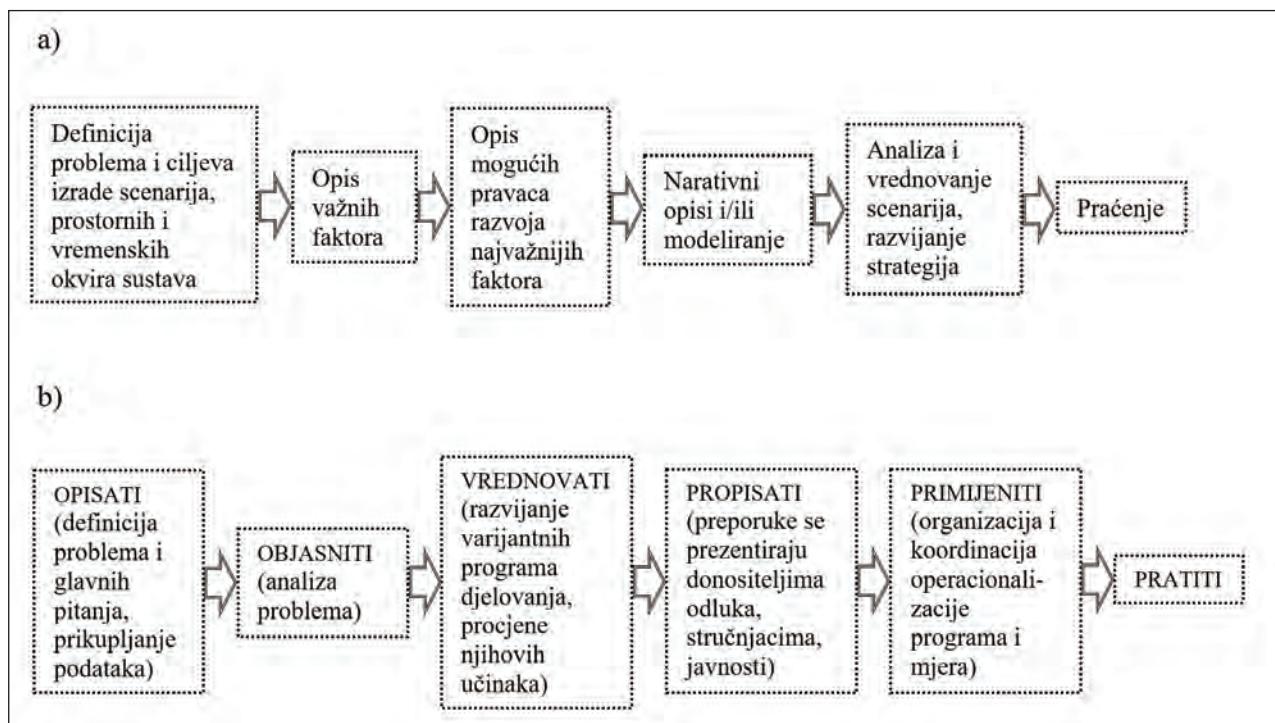
Do polovice 20. stoljeća Južno hrvatsko primorje, Južna Hrvatska ili Dalmacija³ bila je uglavnom tradicionalni ruralni, poljoprivredni prostor, a dvojno gospodarenje, odnosno iskoriščavanje kopna (ratarstvo i stočarstvo) i mora (ribarstvo i pomorstvo) kao gospodarskih površina jedno od njegovih osnovnih povijesno-razvojnih obilježja (Friganović, 1974). Razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti u vodećim gradskim središtima Hrvatske uzrokovao je intenzivan prostorni prerazmještaj stanovništva u 1960-ima, pri čemu su se postupno izdvojila dva urbanizacijska težišta: zagrebačko u unutrašnjosti i priobalno jadransko (Pejnović, 2004). Iako tijekom druge polovice 20. stoljeća nije došlo do znatnije litoralizacije u nacionalnim razmjerima, ona se očitovala na regionalnoj razini u prostoru primorske Hrvatske kroz izrazito okupljanje stanovništva u uskom obalnom pojusu i koncentraciju gospodarskih aktivnosti, tj. ponavljaju kroz polariziran razvoj primorskih središta (Faričić, 2012). Industrijalizacija gradskih središta i razvoj (masovnog) turizma u priobalju, paralelno s procesima deagrarizacije i deruralizacije koji su posebno zahvatili manja naselja u zaobalu i otoke, utjecali su i na diferencirane fizičke promjene u prostoru. Dok priobalno pročelje Dalmacije obilježava koncentracija stanovništva, funkcija i općenito izgrađenost, sa značajnim udjelom stanova za odmor i rekreaciju⁴, veliki dio perifernih ruralnih naselja u zaobalu, naselja na malim otocima i u unutrašnjosti velikih otoka i fizički je označila prirodna i ukupna depopulacija (Nejašmić, 1991).

Cilj ovoga rada je prikazati postupak izrade i analize scenarija u istraživanju i planiranju prostora. S obzirom na trendove prostornog razvoja i prostorne diferencijacije i potrebu istraživanja i planiranja mogućih daljnjih promjena u razvoju prostora, za studiju slučaja održana je Dalmacija. Za demonstraciju postupka opisat

- 1 Povezanost scenarija s različitim pristupima orijentiranim budućnosti uvjetovala je susretanje s raznolikom terminologijom u literaturi. Među samim futuristima prisutna su neslaganja oko pojašnjavanja pojedinih pojmove, poput *prediction*, *projection*, *foresight*, *forecasting*, *anticipation* i dr. u engleskom jeziku, kojima se u njemačkom jeziku pridružuje pojam *prognose*, u francuskom *prospective*, španjolskom *prospectiva* i dr. U standardiziranju prevođenja terminologije na hrvatski jezik korišten je pristup Dumičić & Knežević (2007), koje navode da se postupci prognoziranja o budućnosti u literaturi opisuju terminima prognoziranje (*forecasting*) i predviđanje (*prediction*, *foresighting*), pri čemu se statističari-prognostičari koriste terminom prognoza naslanjajući se na kvantitativne pokazatelje postojećih događanja i pojava. S druge strane, terminom predviđanja obuhvaćene su različite kvalitativne metode prognoziranja i predviđanja zasnovane na prosudivanju. Prema Zelenički (2000) predviđanje i prognoziranje mogu se smatrati i sinonimima; prognozirati zapravo znači predviđati, pretkazivati, nagovješćivati ili davati prognozu. Stoga se za skup ovih metoda koristila sintagma „metode prognoziranja i predviđanja“. Prema Stiensu (1996) pod nazivnikom *Prognostik* u istraživanju prostora (njem. *raumwissenschaftliche Prognostik*) okupljeni su svi oblici sustavnog razmatranja vjerojatnih, mogućih ili poželjnih prostornih struktura i procesa.
- 2 Neumann & Øverland (2004) navode da je pojam „scenarijsko planiranje“ sam po sebi varljiv budući da se ne radi o planiranju scenarija, već planiranju uz pomoć scenarija.
- 3 Pojam *Južno hrvatsko primorje* preuzet je iz regionalnogeografske nomenklature, tj. kompleksne regionalizacije Hrvatske primjenjene u Geografiji SR Hrvatske, Knjizi VI. Pojam *Južna Hrvatska* koristi se posebno u kontekstu regionalnog razvoja (npr. Pejnović, 2005). Pojam *Dalmacija* historijskogeografski je utemeljen, uvriježen i prihvaćen za ovu regiju, nadasve u svijesti stanovnika, te se stoga upravo on prevladavajuće koristi.
- 4 Opačić (2009) razmatra tri vala u izgradnji stanova za odmor u hrvatskom priobalju nakon Drugog svjetskog rata.

Tab. 1: Usporedni prikaz koraka u procesu izrade scenarija prema odabranim autorima (Izvor: radovi autora navedenih u zaglavlju tablice)

Schoemaker, 1991, 1993	Gausemeier et al., 1998	Alcamo, 2001, 2008	Mahmoud et al., 2009	Godet & Durance, 2011
<p>1. Definirati glavna pitanja. Sagledati dotadašnji razvoj radi boljeg razumijevanja stupnja neizvjesnosti i promjenjivosti;</p> <p>2. Identificirati glavne dionike/aktere te njihove trenutačne uloge, interes i odnose moći;</p> <p>3. Objasniti sadašnje trendove ili predeterminirane elemente koji će utjecati na zavisne (ciljne) varijable od interesa;</p> <p>4. Identificirati i objasniti ključne neizvjesne faktore;</p> <p>5. Izraditi dva ekstremna scenarija smještanjem svih pozitivnih ishoda neizvjesnosti u jedan scenarij i svih negativnih ishoda u drugi. Dodati im odabранe trendove i predeterminirane elemente;</p> <p>6. Ocijeniti unutarnju konzistentnost i uvjerljivost tih scenarija – prema konzistentnosti trendova, ishodima neizvjesnosti i pozicioniranju dionika/aktera;</p> <p>7. Eliminirati neuvjerljive kombinacije i izraditi dva ili više novih scenarija;</p> <p>8. Ocijeniti revidirane scenarije prema mogućem postavljanju ključnih dionika u njima. Eventualno poduzeti dodatna istraživanja radi učvršćivanja scenarija;</p> <p>9. Nakon dodatnih istraživanja ponovno ocijeniti konzistentnost scenarija i potrebu za kvantitativnim modelom (Monte Carlo simulacijama);</p> <p>10. Ponovno ocijeniti neizvjesnost zavisnih (ciljnih) varijabli od interesa i proći sve korake kako bi se došlo do scenarija odluke (pomažu u procesu odlučivanja).</p>	<p>1. Analitička faza: određivanje ključnih faktora analizom međupovezanosti unutarnjih i vanjskih faktora;</p> <p>2. Prognostička faza: opis nekoliko mogućih pravaca razvoja za svaki ključni faktor;</p> <p>3. Razvijanje scenarija: grupiranje u scenarije. Scenariji su razumljivi opisi mogućeg budućeg stanja.</p>	<p>1. Okupljanje scenarijskog tima, zaduženog za koordinaciju izrade scenarija, i scenarijskog panela, sastavljenog od dionika i stručnjaka;</p> <p>2. Scenarijski tim predlaže ciljeve i obriše scenarija;</p> <p>3. Scenarijski panel revidira ciljeve i konture te izrađuje prvu verziju kvantitativnih opisa;</p> <p>4. Na temelju opisa scenarijski tim kvantificira glavne faktore scenarija;</p> <p>5. Na temelju glavnih faktora timovi za modeliranje kvantificiraju scenarije;</p> <p>6. Nakon kvantifikacije scenarija scenarijski panel revidira kvantitativne opise;</p> <p>7. Koraci 4, 5 i 6 ponavljaju se do postizanja zadovoljavajuće verzije fabula i kvantifikacije;</p> <p>8. Scenariji se distribuiraju radi povratnih informacija;</p> <p>9. Scenarijski tim i panel revidiraju scenarije na temelju povratnih informacija;</p> <p>10. Objava i diseminacija završnih scenarija.</p>	<p>1. Definicija scenarija – identificiranje osnovnih obilježja, poput prostornog i vremenskog okvira, te ključnih varijabli koje pokreću sustav koji se proučava, ovisno o svrsi scenarija. Izraduju se preliminarne verzije scenarija u obliku kvantitativnih opisa krajnjeg stanja poželjnog scenarija ili koraka potrebnih za njegovo postizanje;</p> <p>2. Izrada scenarija – popunjavanje scenarija detaljnijim kvantitativnim i/ili kvantitativnim informacijama (razmatranje uzročnih odnosa, predeterminiranih elemenata, ključnih neizvjesnih faktora, ključnih pretpostavki o funkciranju različitih dijelova sustava, važnih varijabli i načina njihova modeliranja);</p> <p>3. Analiza scenarija – identificiranje posljedica interakcija (npr. glavnih faktora i komponenata sustava). Pregledavanje izlaza modela, konzistentnosti podataka i dr.;</p> <p>4. Vrednovanje scenarija – identificiranje rizika, prilika i dr.; predstavljanje rezultata dionicima i oblikovanje strategija upravljanja. Ispituju se implikacije scenarija za upravljanje resursima i druge odluke;</p> <p>5. Upravljanje rizicima – primjena strategija za smanjivanje ranjivosti na rizik;</p> <p>6. Praćenje – na temelju indikatora, kako bi se utvrdilo postoji li potreba za modificiranjem planova, doradivanjem ili izradom novih scenarija.</p>	<p>1. Izrada baze/ modela koji predstavlja trenutno stanje sustava – predmeta koji se istražuje i njegova okruženja. Izrada modela znači definiranje sustava koji se proučava, određivanje ključnih varijabli (unutarnjih i vanjskih) i analizu aktera. Analiza trendova otkriva dinamiku sustava. Svakoga aktera treba definirati s obzirom na ciljeve, probleme i sredstva djeđovanja te ispitati kako pozicionirati aktere u odnosu prema drugim akterima;</p> <p>2. Razmatranje mogućih budućnosti i smanjivanje neizvjesnosti;</p> <p>3. Razradivanje scenarija opisivanjem događaja i uvjeta koji vode do određenog budućeg stanja (dijakronijska faza).</p>

Sl. 1: Slijed osnovnih metodoloških koraka u izradi i analizi scenarija (a) u usporedbi s Pacioneovim protokolom primjenjene geografije iz 1999. godine (b) (sastavila autorica, prema Schoemaker, 1991, 1993; Gausemeier et al., 1998; Pacione, 1999; Alcamo, 2001, 2008; Mahmoud et al., 2009; Godet & Durance, 2011)

će se osnovni koraci u postupku te njihova primjena u izradi scenarija razvoja Dalmacije. Potom će se izložiti scenariji razvoja Dalmacije do 2031. godine, zaključno s identifikacijom geografski utemeljenih implikacija, koje su relevantne za širi kontekst prostornog planiranja na području Dalmacije.

POSTUPAK IZRADE I ANALIZE SCENARIJA

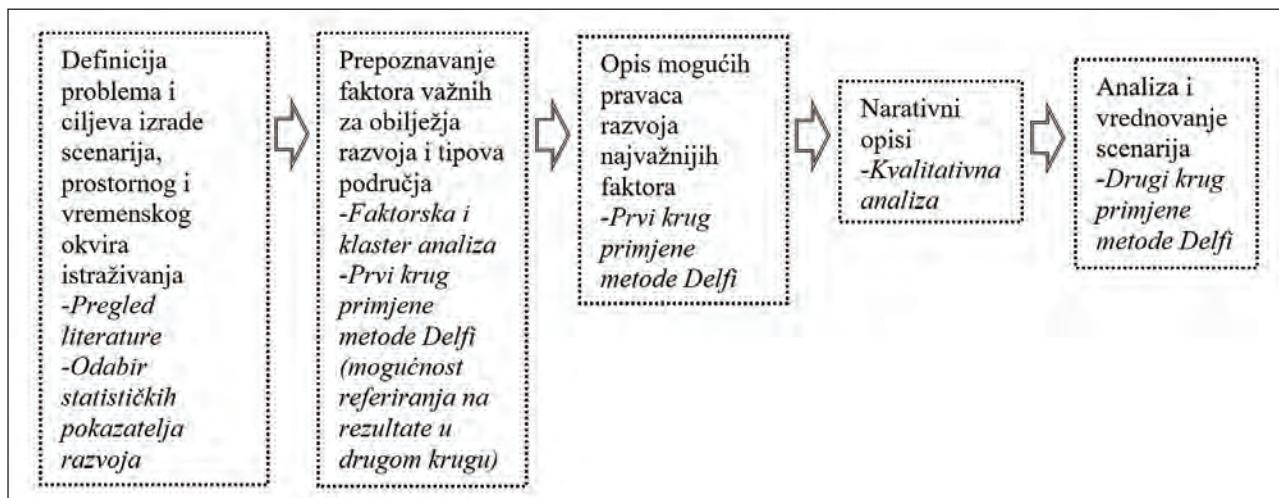
U odnosu prema različitim vrstama planiranja, niz autora razložio je proces izrade scenarija. Usporedba koraka u Schoemaker (1991, 1993), Gausemeier, Fink & Schlake (1998), Alcamo (2001, 2008), Mahmoud et al. (2009) i Godet & Durance (2011) (tab. 1) upućuje na zajedničku osnovu izrade scenarija, koja se sastoji od nekoliko koraka relevantnih i za prostorno planiranje (sl. 1).

Nakon identificiranja glavnih problema i ciljeva izrade scenarija, postupak izrade uključuje postavljanje prostornog i vremenskog obuhvata sustava koji je predmet analize. U karakteriziranju scenarija Börjeson et al. (2006) naglašavaju važnost razmatranja strukture sustava – veza i odnosa među različitim dijelovima sustava te graničnih uvjeta koji usmjeravaju njegov razvoj. Nadije, s obzirom na to da je budući razvoj ukorijenjen i u prošlosti i u sadašnjosti (Myers & Kitsuse, 2000), izrada scenarija uključuje opis razvojnog konteksta, ključnih

obilježja proučavanog područja te glavnih pitanja, faktora i aktera (Özkaynak, 2008). Glavni faktori su činitelji, trendovi i procesi koji utječu na problematiku, pokreću sustav i određuju ishode (Rothman, 2008).

Vrednovanje glavnih faktora prema stupnjevima važnosti i neizvjesnosti služi identificiranju onih faktora koji se mogu smatrati ključnima – s potencijalno vrlo značajnim utjecajem na razvojne tokove (Özkaynak, 2008). U izradi scenarija obično se razmatraju demografski, ekonomski, društveni, kulturni, znanstveni i tehnološki, institucionalni i okolišni faktori (Rothman, 2008; Özkaynak, 2008; Fernández Güell, 2010). Prilikom opisa glavnih faktora, varijabli i procesa u sustavu mogu se obuhvatiti i akcije institucija i organizacija – poput poduzeća, političkih stranaka, tijela državne uprave i internacionalnih tijela (Özkaynak, 2008); moguće je definirati i vrednovati ciljeve i sredstva djelovanja važnih aktera, kao i odnose među njima (Godet & Durance, 2011).

Mogući pravci razvoja i utjecaja najvažnijih faktora iznose se u okviru konzistentnih narativnih opisa. Za pristupe temeljene na modeliranju, izrada scenarija može se sastojati od: 1) konceptualizacije sustava; 2) odabira i razvoja modela; 3) prikupljanja i obrade podataka (Mahmoud et al., 2009). Kao dio procesa scenarijske analize i planiranja u konačnici se vrednuju implikacije scenarija, a u tom kontekstu važna je i završna svrha

Sl. 2: Koraci u postupku oblikovanja i analize scenarija razvoja Dalmacije do 2031. godine

izrađenih scenarija. Schoemaker (1991, 1993) naglašava važnost uloge scenarija u procesu donošenju odluka, a Mahmoud et al. (2009), kao faze koje slijede nakon analize i vrednovanja implikacija scenarija, navode upravljanje rizicima i praćenje implementacije. Tako poput protokola primjenjene geografije koji je izložio Pacione (1999) i opisani koraci u procesu izrade i analize scenarija završavaju razvojem i operacionalizacijom strategija, programa i mjera upravljanja, i praćenjem njihove implementacije.

METODOLOGIJA IZRADE SCENARIJA RAZVOJA DALMACIJE DO 2031. GODINE

Vlastiti pristup izradi scenarija, razrađen s obzirom na izložene korake u postupku oblikovanja i analize scenarija, primjenjen je na studiji slučaja – izradi scenarija razvoja Dalmacije. Ona u ovom istraživanju obuhvaća sve gradove i općine Dubrovačko-neretvanske, Splitsko-dalmatinske i Šibensko-kninske županije, zatim sve gradove i općine Zadarske županije izuzev Općine Gračac, te Grad Novalu iz Ličko-senjske županije. Na temelju opsežnog pregleda literature i prethodnog poznavanja prostora te dostupnosti statističkih pokazatelja razvoja na početku je izdvojen skup od 49 pokazatelja vezanih uz razdoblje 2001.–2014. godine, na razini 131 grada i općine kao jedinica lokalne samouprave (JLS) Dalmacije. Statistički pokazatelji bili su organizirani prema sljedećim skupinama: broj i sastav stanovnika, demografska dinamika, aktivnost i zaposlenost stanovništva, socio-ekonomska struktura

stanovništva, obilježja proračuna gradova i općina, obilježja razvijenosti turizma, opremljenost centralnim funkcijama te promjene i struktura stambenog fonda i izgradenost građevinskog zemljišta.

U cilju sažimanja podataka korištena je faktorska analiza, kao skup statističko-matematičkih postupaka koji omogućuju da se između većeg broja povezanih, manifestnih varijabli, utvrdi manji broj temeljnih ili latentnih varijabli (faktora) koje objašnjavaju tu povezanost (Fulgsi, 1984). Korištenje multivarijatnih analiza u istraživanju dijelom se temeljilo na postupku izrade scenarija za ruralnu Englesku, izloženom u Lowe & Ward (2009).

Budući da se za dvije općine nije mogao izračunati pokazatelj promjene broja stanova za odmor i rekreaciju 2001.–2011., izostavljene su iz dalnjeg postupka faktorske analize, te je konačan broj jedinica analize bio 129.⁵ Kako se faktorska analiza temelji na međusobnoj povezanosti, odnosno korelaciji obuhvaćenih varijabli, u prvom koraku je izradena korelacijska matrica i provjerena prikladnost skupa podataka za faktorsku analizu Kaiser-Meyer-Olkinovom mjerom (KMO) i Bartlettovim testom sfericiteta. Vrijednost KMO mjerje iznosila je 0,721, dok je Bartlettov test bio značajan na razini $p < 0,01$ ($\chi^2 = 6942,504$; $df = 1176$). Za ekstrakciju faktora korištena je metoda glavnih komponenti. Kaiser-Guttmanov kriterij ukazivao je na mogućnost zadržavanja 12 faktora, dok je analiza Cattellovog dijagrama ukazivala na zadržavanje šest faktora.⁶ U konačnici je, s obzirom na interpretabilnost, zadržano šest faktora, koji su objasnili 61,25% ukupne varijance

5 Riječ je o općinama Civljane i Škabrnja za koje se nije mogao izračunati pokazatelj promjene broja stanova za odmor i rekreaciju 2001.–2011. budući da su imale vrijednosti 0 u nazivniku.

6 Prema Kaiser-Guttmanovom kriteriju zadržavaju se faktori s vrijednošću karakterističnog korijena iznad 1. Analiza Cattellovog dijagrama podrazumijeva praćenje linije dijagrama do točke u kojoj dolazi do naglog pada vrijednosti karakterističnih korijena.

skupa manifestnih varijabli. Za rotaciju faktora korištena je oblimin (vrijednost delta 0) metoda s Kaiserovom normalizacijom (Radeljak Kaufmann, 2016).⁷

Faktori proizašli iz postupka faktorske analize korišteni su kao varijable u klaster analizi. Provedena je hierarhijska klaster analiza Wardovom metodom (kvadrirane euklidske udaljenosti, vrijednosti standardizirane u rasponu od -1 do 1), kojom su na temelju prepoznatih faktora gradovi i općine Dalmacije kategorizirani u klastera/tipove s obzirom na razvojna obilježja. Faktorska i klaster analiza provedene su pomoću računalnog programa *SPSS Statistics*, a rezultati vizualizirani korištenjem geografskih informacijskih sustava (*ArcGIS*).

Završna faza istraživanja temeljila se na rezultatima multivarijatne analize, gdje je primijenjena metoda Delfi ponavljanjem krugova s upitnicima koji su dostavljeni panelu stručnjaka. Pritom je važno očuvanje anonimnosti stručnjaka (Linstone & Turoff, 2011), a panel može uključiti od manje od deset do više stotina pa i tisuća stručnjaka⁸ (Rikkonen & Tapio, 2009). Odabir članova panela u ovom istraživanju vršen je na temelju dva kriterija: prethodnog bavljenja prostorom Dalmacije kroz znanstvena istraživanja ili rad u planerskoj praksi te preporuku drugih stručnjaka (dijelom kroz tehniku „snježne grude“). Pozivi, i potom upitnici, odaslati su putem elektroničke pošte, a istraživanje je provedeno između svibnja i kolovoza 2014. godine. Kroz dva kruga upitnika s pitanjima otvorenog tipa okupljeni panel znanstvenika i stručnjaka promišljao je glavne faktore utjecaja na razvojna obilježja Dalmacije. U prvom krugu sudjelovalo je 18 znanstvenika i stručnjaka iz područja geografije, arhitekture, ekonomije, sociologije i građevinarstva; osam sudionika iz akademске zajednice, a deset iz prakse planiranja. U drugom krugu pristiglo je deset odgovora, od kojih šest članova akademске zajednice⁹ te četiri planera iz prakse. Razlozi manjem odazivu mogu se tražiti u zahvaćanju sezone godišnjih odmora, međutim, to je uobičajena opasnost u primjeni ove metode (Scholles, 2008). Postupak faktorske i klaster analize te integracije s rezultatima primjene metode Delfi u oblikovanju scenarija detaljno su opisani u Radeljak Kaufmann (2016).

U prvom krugu sudionici su se referirali na faktore proizašle iz kvantitativnog postupka. Uz promišljanje mogućeg značaja tih faktora u razvoju Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otočka, priobalja i zaobalja) do 2031. godine, sudionici su imali priliku uključiti druge čimbenike koje su smatrali važnima za razvoj Dalmacije nakon 2001. godine, te one koji bi mogli biti važni za razvoj do 2031. Njihovi odgovori kvalitativno su analizirani: sistematizirani

su prema kategorijama odgovora za pojedine faktore, vremenske odsječke i uža područja Dalmacije te su na taj način izdvojena tri osnovna pitanja o mogućem budućem razvoju Dalmacije. Prva dva pitanja vezana su uz ulogu turizma – hoće li on biti dominantan i isključiv, ili će se orijentirati prema održivom razvoju i utjecaju na komplementarne djelatnosti? Treće pitanje vezano je uz traženje alternative turizmu kao glavnem motoru razvoja i utjecaja u prostoru – mogu li to biti sektori vezani uz proizvodnju i prostorni razvoj temeljen na znanju i obrazovanju? Kroz ta pitanja, a temeljeći se na originalnim citatima sudionika panela, oblikovana su tri scenarija prostornog razvoja Dalmacije. Scenarijima su pridodani i opisi mogućih promjena tipova gradova i općina prema razvojnim obilježjima.

U završnom krugu sudionici su imali priliku referirati se na rezultate prvoga kruga, ocijeniti konzistentnost scenarija te iznijeti prijedloge njena poboljšanja. U kontekstu analize scenarija sudionici su mogli pojasniti jednu ili više implikacija za organizaciju i provođenje prostornog planiranja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova koje, prema njihovom mišljenju, proizlaze iz scenarija razvoja (sl. 2).

OBLIKOVANJE I ANALIZA SCENARIJA RAZVOJA DALMACIJE

Faktori utjecaja na razvojna obilježja Dalmacije nakon 2001. godine

Primjenom faktorske analize izdvojeno je šest faktora. S obzirom na korelacije pojedinih varijabli s faktorima prema matrici faktorske strukture, faktori su opisani redom kao: 1. zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost; 2. negativna prirodna promjena i demografsko starenje; 3. povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju; 4. koncentracija stanovništva; 5. turistički razvoj; te 6. općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orijentaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti (tab. 2).¹⁰ Klaster analizom gradovi i općine kategorizirani su u pet različitih klastera/tipova s obzirom na recentnu razvojna obilježja: tip dinamičnog, posebno turističkog razvoja i koncentracije stanovništva (19 JLS u obalnom pojasu), tip jače demografske, a slabije ekonomske aktivnosti (43 JLS, uglavnom u zaobalu sjeverne i srednje Dalmacije), tip pretežno orijentiran prema turizmu i rekreaciji, uz demografsko nazadovanje (46 JLS, prevladavajuće u otočnom pojasu), tip općenito slabog razvoja i „razrjeđivanja“ stanovništva (18 JLS, prevladavajuće u šibenskom, i djelomično splitskom

7 Za gradove i općine koji su uključeni u analizu izračunate su vrijednosti faktorskih bodova za svaki faktor, pri čemu se one kreću u rasponu od negativnih do pozitivnih upućujući na manji ili veći „značaj“ pojedinog faktora za taj grad ili općinu.

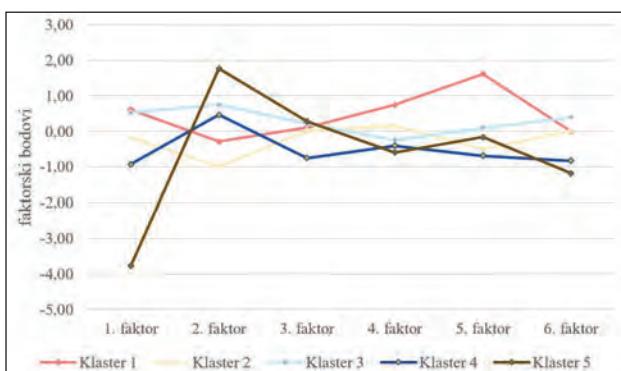
8 Zelenika (2000) navodi da bi optimalan broj stručnjaka u timu trebao biti između 10 i 15.

9 Jedan član akademске zajednice panelu se pridružio u drugom krugu.

10 Udjeli ukupne varijance varijabli objašnjeni pojedinim faktorima su sljedeći: 1. 23,68%; 2. 14,32%; 3. 7,11%; 4. 6,95%; 5. 5,29%; 6. 3,91%.

Tab. 2: Matrica faktorske strukture (Radeljak Kaufmann, 2016)

Varijable	Faktori					
	1	2	3	4	5	6
Udio stanovništva kojemu su socijalne naknade glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	-0,739				-0,253	
Udio stanovništva kojemu su prihodi od stalnog rada glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.	0,717	-0,395		0,448		0,292
Udio stanova s kanalizacijom u ukupnom broju nastanjenih stanova 2011.	0,710	-0,301	0,251			
Udio nezaposlenih u aktivnom stanovništvu 2011.	-0,703					
Udio stanovništa koje koristi internet u stanovništvu ≥10 godina 2011.	0,658	-0,496		0,413	0,472	0,343
Indeks neaktivnosti 2011.	-0,637	0,464		-0,281		-0,601
Udio stanovništa bez škole, s nepotpunom osnovnom školom i osnovnom školom u stanovništvu ≥15 godina 2011.	-0,618	0,336	-0,295	-0,417	-0,563	-0,368
Udio prosječnih pomoći iz proračuna u prosječnim prihodima poslovanja JLS 2010. – 2012.	-0,600		-0,302		-0,456	
Udio nezaposlenih koji traže prvo zaposlenje u nezaposlenima 2011.	-0,563				-0,381	
Udio zaposlenih u pravnim osobama u javnoj upravi i obrani, obveznom socijalnom osiguranju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i socijalnoj skrbi u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.	-0,494					
Udio broja naselja od bolje opremljenih centralnim funkcijama do naselja 1. reda opremljenosti u ukupnom broju naselja u JLS 2014.	0,468		0,410	0,256		
Prosječni ukupni prihodi JLS po glavi stanovnika 2010. – 2012.	0,441	0,378	0,323			
Udio prosječnih naknada građanima i kućanstvima u prosječnim rashodima poslovanja JLS 2010. – 2012.	-0,388					
Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u ukupnom građevinskom području naselja 2012.	0,259				0,252	-0,253
Udio stanovništa ≥60 godina u ukupnom stanovništvu 2011.		0,932		-0,313		
Udio stanovništa 0 – 19 godina u ukupnom stanovništvu 2011.		-0,923				
Prosječan broj osoba u kućanstvu 2011.		-0,885				
Indeks biološke promjene 2001. – 2011.	0,304	-0,881	0,292	0,326		0,326
Stopa prirodne promjene 2001. – 2011.	0,288	-0,872	0,311	0,321		0,342
Vitalni indeks 2001. – 2011.		-0,863	0,332	0,389		
Udio stanovništa kojemu je starosna mirovina glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.		0,843				
Udio prosječnih prihoda od poreza i prikeza na dohodak u prosječnim prihodima poslovanja JLS 2010. – 2012.		-0,533	-0,427	0,321		
Udio naselja kojima je naselje 1. ili 2. reda opremljenosti dostupno unutar 35 minuta u ukupnom broju naselja u JLS 2014.		-0,377	0,373	0,328		
Indeks napuštenih stanova 2011.	-0,265	0,360		-0,260		
Promjena broja nastanjenih stanova 2001. – 2011.			0,838			
Stopa prosječne godišnje promjene broja stanovnika 2001. – 2011.			0,789			
Promjena ukupnog broja stanova 2001. – 2011.			0,658		0,327	
Indeks stanova za odmor i rekreaciju 2011.		0,354	0,641			
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz iste JLS u ukupnom stanovništvu 2011.			-0,476		0,290	0,266
Udio zaposlenih u pravnim osobama u trgovini na veliko i malo; popravku motornih vozila i motocikala u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.	0,254		0,314			
Ukupan broj stanovnika 2011.				0,925		
Gustoća naseljenosti 2011.		-0,301		0,923		
Opremljenost centralnim funkcijama JLS 2014.	0,268			0,847		
Broj poljoprivrednih gospodarstava 2013.				0,699		
Udio izgrađenog građevinskog područja naselja u površini JLS 2012.		-0,432	0,470	0,692		
Broj postelja 2012.	0,333		0,290		0,873	
Broj smještajnih poslovnih jedinica u turizmu 2012.	0,305			0,337	0,806	
Broj kućanstava u turizmu 2012.	0,304		0,447	0,301	0,765	
Prosječni dolasci turista 2010. – 2012.				0,462	0,756	
Udio visokoobrazovanih u stanovništvu ≥15 godina 2011.	0,544			0,480	0,587	0,376
Udio zaposlenih u pravnim osobama u djelatnostima pružanja smještaja te pripreme i usluživanja hrane u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.	0,451				0,562	
Udio stanova za iznajmljivanje turistima u ukupnom broju stanova 2011.	0,507		0,274		0,557	
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz druge JLS iste županije u ukupnom stanovništvu 2011.	0,267				-0,383	
Udio zaposlenih u pravnim osobama u sekundarnom sektoru djelatnosti u ukupno zaposlenima u pravnim osobama 2012.					-0,376	0,280
Promjena udjela doseljenih u naselje stanovanja u ukupnom stanovništvu 2001. – 2011.		0,296			-0,317	-0,782
Promjena broja stanova za odmor i rekreaciju 2001. – 2011.						-0,609
Udio doseljenih u naselje stanovanja iz druge županije u ukupnom stanovništvu 2011.		0,320				-0,562
Promjena udjela aktivnog stanovništva u ukupnom stanovništvu 2001. – 2011.	0,401					0,452
Udio stanovništa kojemu su prihodi od poljoprivrede glavni izvor sredstava za život u ukupnom stanovništvu 2011.		0,331				0,411

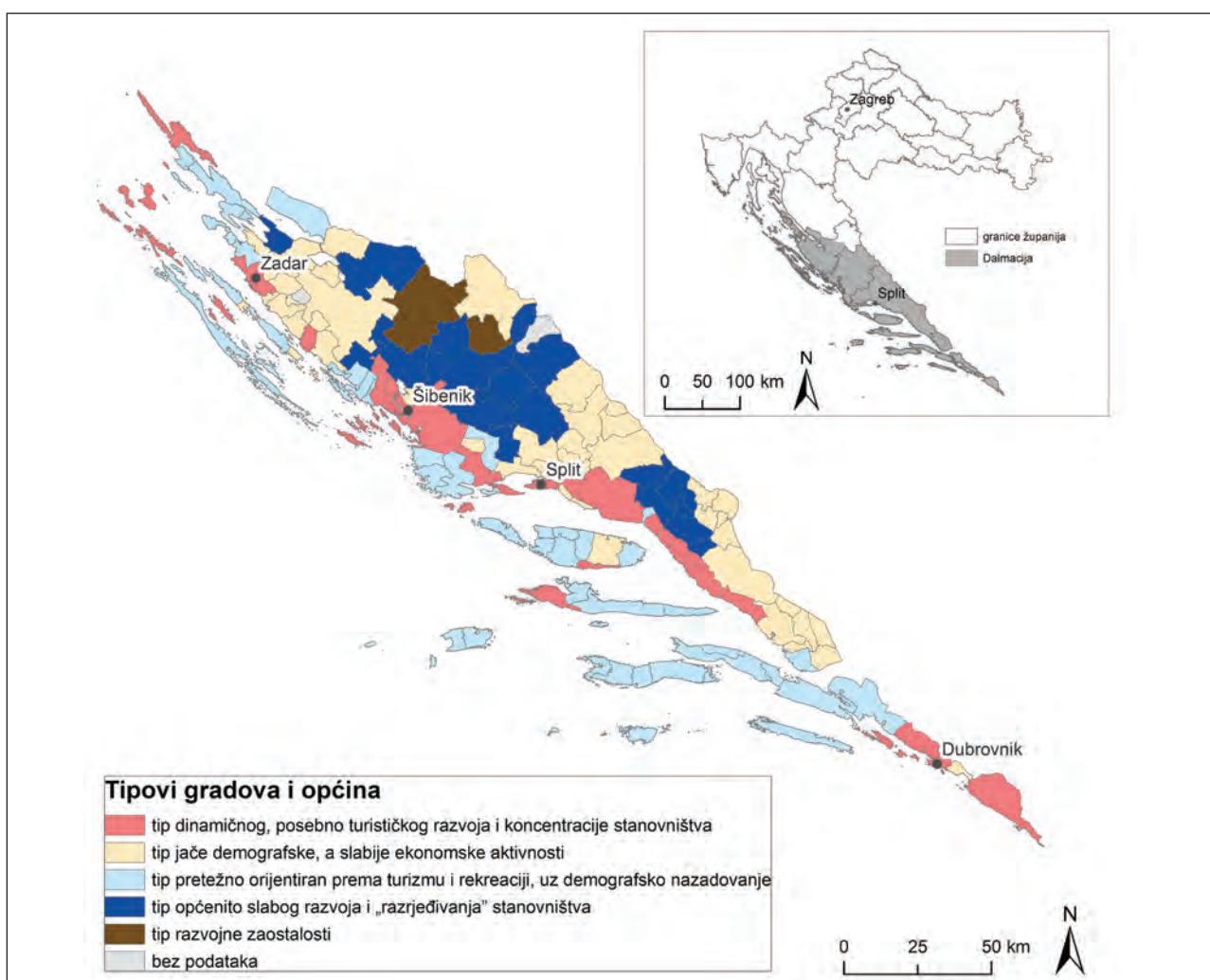

Sl. 3: Prosječne vrijednosti faktorskih bodova po klasterima – tipovima gradova i općina Dalmacije

zaobalju) te tip razvojne zaostalosti (3 JLS u šibenskom zaobalju).

Prosječne vrijednosti faktorskih bodova ukazale su na značaj pojedinih faktora u klasterima/tipovima (sl. 3; sl. 4).

Dvije trećine sudionika u prvom krugu primjene metode Delfi složilo se da je prethodno izdvajenih šest faktora imalo najveći utjecaj na obilježja razvoja Dalmacije i njezinih užih područja nakon 2001. godine. Pritom je istaknuta potreba opreza pri interpretaciji: povezano s utjecajem načina prikupljanja i kvalitete podataka na određene pokazatelje¹¹, razlikom pokazatelja koji ukazuju na stanje i promjene te razlikom između godišnje i sezonske ekonomske aktivnosti. Među ostalim sudionicima istaknuta je upitnost razvoja uopće,

Sl. 4: Tipovi gradova i općina Dalmacije prema obilježjima razvoja nakon 2001. godine (Izvor: Radeljak Kaufmann, 2016; Podaci iz grafičke baze Registra prostornih jedinica izrađene za potrebe popisa stanovništva 2011.)

11 Primjerice, promjene popisne metodologije, povećanje broja nastanjenih stanova kao rezultat fiktivnih prijava, zakonske promjene koje su uvele različit tretman izgrađenih i neizgrađenih dijelova građevinskih područja.

Tab. 3: Faktori koji su utjecali na obilježja razvoja Dalmacije i njezinih sastavnih dijelova (županija i užih područja – otoka, priobalja i zaobalja) nakon 2001. godine

Faktori koji su utjecali na razvojna obilježja Dalmacije nakon 2001. godine	
izdvojeni kroz postupak faktorske analize	faktori dodatno izdvojeni kroz prvi krug primjene metode Delfi
<p>1. zaposlenost i općenito dinamična ekonomska aktivnost;</p> <p>2. negativna prirodna promjena i demografsko starenje;</p> <p>3. povećanje broja stanovnika i stambenog fonda, uz značajan udio stanova za odmor i rekreaciju;</p> <p>4. koncentracija stanovništva;</p> <p>5. turistički razvoj;</p> <p>6. općenito smanjena ekonomska aktivnost, uz orientaciju na primarni i sekundarni sektor djelatnosti.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • dugoročne posljedice društveno-političkog uređenja do 1990. i Domovinskog rata te problema prilagodbe tržišnom gospodarstvu; • usmjerenost većine socijalnog kapitala Dalmacije na usluge, manjak inovativnosti i inventivnosti, kvaliteta obrazovanja i informatički jaz; • utjecaj svjetske konjunkture (do 2008. godine), odnosno ekspanzije nekretninskog sektora te svjetske ekonomske krize, odnosno recesije, u Hrvatskoj od 2009. godine; • utjecaj deindustrializacije, rasta nezaposlenosti i istovremeni povratak različitim oblicima poljoprivrede; • upravljački i institucionalni kapaciteti; • razvoj prometne infrastrukture; • prirodna i društvena osnova kao temelj razvoja turizma; • gubitak regionalne prepoznatljivosti i cjelovitosti Dalmacije.

s obzirom na rast uslužnog sektora s niskim udjelom upotrebe znanja kao i jačanja „rentijerske ekonomije“¹² te smanjenje demografskog kapitala Dalmacije.

Među dodatno izdvojenim faktorima za koje su sudionici Delfi panela smatrali da su bili značajni u razvoju Dalmacije nakon 2001. godine (tab. 3) istaknute su dugoročne posljedice društveno-političkog uređenja do 1990. i Domovinskog rata te problema prilagodbe tržišnom gospodarstvu, koji su doveli do industrijskog sloma i pomicanja strukture privrede prema uslužnom sektoru te utjecali na „eroziju poduzetničkog duha“. Nadalje, istaknut je utjecaj ekspanzije nekretninskog sektora te svjetske ekonomske krize, odnosno recesije, ali i povratak različitim oblicima poljoprivrede – od razvoja vingradarstva i maslinarstva do bavljenja poljoprivredom kao dopunskom djelatnošću. Osim prirodne i društvene osnove kao temelja razvoja turizma, naglašena je i uloga razvoja prometne infrastrukture, koja je pojačala intenzitet prometa, utjecala na naglašenje silnice prostorne dekoncentracije (primjerice, unutar gradskih regija Splita i Zadra) i bila jedan od ključnih faktora uspješnijeg turističkog razvoja. Kao značajne faktore sudionici su naglasili i usmjerenost većine socijalnog kapitala Dalmacije na usluge te manjak inovativnosti i inventivnosti u ukupnom društveno-ekonomskom razvoju; zatim upravljačke i institucionalne kapacitete uopće – uključujući subvencionirane programe i inicijative države te kapacitete za pripremu i provedbu projekata financiranih iz fondova Europske unije, ali i neuspjeh u pokretanju vidljive razvojne agende koja bi

obuhvatila dionike društva, nedostatak prostorne politike i instrumenata provedbe prostornih planova (posebno zemljije i porezne politike) te (ne)učinkovitost administracije; i, konačno, gubitak regionalne prepoznatljivosti i cjelovitosti Dalmacije.

U drugom krugu primjene metode Delfi istaknuto je da je Domovinski rat „[...] u pojedinim okupiranim područjima označio diskontinuitet u gospodarskom i demografskom razvoju kakvog nije bilo stoljećima“ dok je „[...] slom industrijske proizvodnje uslijed globalizacije, tranzicije i pogrešne privatizacije Hrvatsku doveo u situaciju da je, u nemogućnosti brze prilagodbe i tehnološkog razvoja, svoj razvoj usmjerila isključivo uslužnom sektoru, prije svega trgovini i turizmu“. Dva sudionika naglasila su dvojaki utjecaj turističkog oporavka i njegova razvoja nakon Domovinskog rata. Dok je ostvarivanje dohotka kroz turizam bilo baza za cjelokupnu obnovu, njegov razvoj bio je ograničen na priobalni pojas što je dovelo do polarizacije prostornog razvoja. Trećina sudionika posebno je istaknula problem sezonalnosti: „Nažalost svi pokazatelji života u Dalmaciji dijele se na ‘sezonom’ i ‘ostatak godine’ [...]“; problem je prevladavanje sezonskih radnih mjestra u turističkim mjestima „[...] pa unatoč jakom turističkom razvoju mnoga naselja demografski stagniraju ili čak depopuliraju“. Međutim, dok je jedan sudionik „neplanski voden turizam na našim prostorima“ završno okarakterizirao kao „niskoakumulativnu djelatnost rentijerskog karaktera“ jer se bazira pretežito na smještajnom segmentu ugostiteljstva, drugi član panela nije se složio da „rentijerska ekonomija“

12 Prema mišljenju sudionika dohodak ne nastaje na osnovu upotrebe rada unutar proizvodnog procesa već rentom, a takvoj ekonomiji razvoj resursa nije potreban.

doprinosi stagnaciji, s obzirom na udio privatnog iznajmljivanja u ukupnoj dobiti kroz turizam, koje često predstavlja dopunska zarada stanovništvu. Izrečeno je i neslaganje s tvrdnjom da uslužni sektor karakterizira samo niska upotreba znanja zbog potrebe stalne nadogradnje turističkih proizvoda kako određena destinacija ne bi doživjela stagnaciju i pad, što je osobito važno u turističkim područjima s proizvodima temeljenima na selektivnim oblicima turizma. Osim toga, umjesto opadanja demografskog i intelektualnog kapitala Dalmacije s općom stagnacijom, izražen je stav da se više radi o njegovu premještanju i koncentriranju u vodeće obalne urbane centre. Konačno, upravo zbog utjecaja turizma na niz različitih djelatnosti i s njima povezanih proizvoda „[...] planski razvijani turizam može postati sredstvo valorizacije svekolikih resursa na prostoru Dalmacije te medij promocije kreativnih i kulturnih industrija“.

Povezano s „erozijom poduzetničkog duha“ jedan sudionik problematičnim smatra ukupni proces deindustrijalizacije i paralelne privatizacije „[...] koju je obilježio sveopći manjak socijalne osjetljivosti i društvene odgovornosti onih koji su imali ‘poduzetnički potencijal’. Previše se očekivalo i očekuje od ‘poduzetničkog duha’ u situaciji kad je većina stanovništva toliko osiromašena da nema nikakvog poduzetničkog potencijala niti mogućnosti za potpore razvoju ideja i inicijativa“. Međutim, drugi sudionik posebno je istaknuo odgovornost lokalnog stanovništva, odnosno nisku razvijenost ljudskog i socijalnog kapitala, „[...] što se manifestira i u apatiji, inertnosti i prevelikom oslanjanju na pomoć izvana (napose od države), nedostatku inicijative, sklonosti korupciji i prihvaćanju koruptivnih radnji u vlastitom okruženju“.

Nadalje, dok su dva sudionika posebno važnim istaknula faktor razvoja prometne infrastrukture i prilagodbe

SCENARIJ „MONOKULTURA TURIZMA“

Turizam će imati ključnu ulogu u razvoju Dalmacije do 2031. godine. Sve što se bude moglo će se „turistificirati“; turizam će sve izraženije dominirati u gospodarskoj i strukturi zaposlenih i utjecati na sezonski karakter načina života. Time će se povećati udio tipova područja čija opća ekonomska aktivnost počiva na turističkom razvoju i tipova područja orijentiranih prema turizmu i rekreatiji.

Turistička ponuda diverzificirat će se, uz razvoj selektivnih (specifičnih) oblika turizma, pri čemu će sve veći značaj imati razvoj ruralnog turizma i turizma temeljenog na lokalnim prirodnim i kulturnim znamenitostima u zaobalu i unutrašnjosti većih otoka.

Razvoj turizma pratit će ograničeno povezivanje s lokalnom poljoprivredom te nešto jači razvoj komplementarnih proizvodnih i uslužnih obrota. Međutim, u nedostatku drugačijih razvojnih promišljanja, zaposlenost i gospodarska dinamika neće se značajno povećati, posebno ne do 2021. godine. S obzirom na sve izraženiju dominaciju turizma i pratećih djelatnosti (uslužne djelatnosti, građevinarstvo), broj radnih mesta, osobito cijelogodišnjih, u sektorima koji nisu direktno vezani uz turizam ili javnu upravu dalje će se smanjivati.

Procesi depopulacije (prirodne i ukupne) i demografskog starenja, kao posljedica kolopleta čimbenika među kojima je stoljetna emigracija na prvome mjestu, bit će sve izraženiji ograničavajući čimbenici razvoja. Iako će obilježavati najveći dio Dalmacije, posebno negativan utjecaj imat će na manjim i izoliranim otocima te u zaobalu do 2021., što će dovesti do pražnjenja postojećeg stambenog i gospodarskog fonda te većeg broja „mrtvih“ naselja u tim područjima do 2031. godine. Tako će se osobito u zaobalu i na otocima proširiti tip područja slabog razvoja i „razrjeđivanja“ stanovništva te razvojne zaostalosti.

Stambeni fond namijenjen stalnom stanovanju povećavat će se u okolicama gradova, prvenstveno Splita i Zadra (manje Šibenika i Dubrovnika), koje će karakterizirati demografska, socioekonomska, funkcionalna i fizička transformacija. Na to će utjecati i daljnji razvoj prometne infrastrukture. Nastaviti će se snažna litoralizacija s velikom koncentracijom stanovništva na obali te korištenjem prostora otoka i zaobala kao sekundarnog, „vikend“, mjeseta stanovanja sa sve manjom koncentracijom različitih funkcija u prostoru. Dalmacija će biti sve privlačnija privremenim rezidentima koji će se odmarati ili iznajmljivati stanove i kuće drugim posjetiteljima. U velikoj mjeri to će biti neaktivno (umirovljeno) stanovništvo, kako iz Hrvatske, tako i inozemstva, što će utjecati na razvoj pratećih servisa. Potrebe za povećanjem smještajnih kapaciteta zadovoljavat će se gradnjom u građevinskim područjima naselja, ali i novim turističkim zonama. S druge strane, zbog nedostatka radne snage, posebno u novim turističkim zonama u malim općinama, bit će izražena potreba za imigracijom (sezonske) radne snage u obalnom području Dalmacije. Zbog visoke cijene atraktivnog stambenog prostora primarno stanovanje postat će skuplje, prvenstveno u priobalju i na otocima. Daljnje povećanje udjela stanova za odmor i rekreatiju, odnosno povremenost korištenja tih stanova utjecat će na poskupljenje života u Dalmaciji i jer će se razvijati funkcije koje se financiraju i dimenzioniraju na stalno stanovništvo, a koristit će ih i povremeno stanovništvo. Općenito će rasti pritisak za prenamjenu zemljišta i prodaju nekretnina te jačati rentijerski mentalitet.

Sl. 5: Scenarij „Monokultura turizma“

svremenim trendovima u prometu, jedan sudionik ne smatra da je prometna infrastruktura imala veće značenje za demografsku dekoncentraciju unutar gradskih regija Splita i Zadra, već da je „[...] za demografsku, a velikim dijelom i za ekonomsku dekoncentraciju zaslužan tržišni faktor tj. porast vrijednosti nekretnina unutar većih gradova“.

U konačnici se više sudionika dotaknulo i pitanja gubitka regionalne prepoznatljivosti i cjelovitosti – je li i to ograničavajući faktor razvoja? Smatrajući da su razvojne mogućnosti Dalmacije omeđene općinskim i županijskim granicama, jedan sudionik ponovno je naglasio važnost tog faktora. S tim se nisu složila druga

dva sudionika, ne smatrajući taj faktor relevantnim, pri čemu je navedeno i da je cjelovitost Dalmacije „[...] poprilično apstraktan i diskutabilan pojam.“

Scenariji razvoja Dalmacije do 2031. godine

Razrađena su tri scenarija razvoja Dalmacije: „Monokultura turizma“, „Održivi turizam“ i „Integralni razvoj“ (sl. 5; sl. 6; sl. 7). Prvi scenarij temelji se na izraženoj daljnjoj dominaciji turizma u razvoju Dalmacije, povezanoj s visokom sezonskom aktivnošću u prostoru. Turizam je nositelj razvoja i u scenariju „Održivi turizam“, međutim uz vrlo jaku diverzifikaciju turističke

SCENARIJ „ODRŽIVI TURIZAM“

Turizam u Dalmaciji će do 2031. godine biti nositelj razvoja. Pritom će se maksimalno koristiti prirodni resursi i kulturno naslijeđe priobalja, otoka i zaobalja. Posebno će se povećati razvoj ranije turistički neiskorištenih kapaciteta zaobalja i unutrašnjosti otoka kao odmak od ustaljene ponude sunca i mora u priobalju. Razvoj selektivnih (specifičnih) oblika turizma pridonijet će smanjivanju sezonalnosti turizma i utjecati na prerazmjehštaj turističkog prometa. Važnu ulogu pritom će imati daljnji razvoj prometne infrastrukture. Jačat će samozapošljavanje, posebno vezano za demografski prazna područja koja će velikom diverzifikacijom turističke ponude doživjeti revalorizaciju. Posebna pozornost bit će na korištenju postojećih kapaciteta i njihovom unapređenju i održivom razvoju. Naglasak turističkog razvoja općenito bit će na jačanju individualnog, a ne masovnog turizma na bazi all-inclusive aranžmana, čime će multiplikatorski učinci turizma na ostale djelatnosti (poljoprivreda, proizvodno obrtništvo, manja prerađivačka industrija, trgovina na malo, ugostiteljstvo i različite usluge) doći do izražaja u punoj mjeri. Razvoj turizma odvijat će se „ruku pod ruku“ s ostalim komplementarnim djelatnostima, pri čemu će od presudne važnosti za cjelokupni regionalni razvoj otoka i zaobalja biti uspješno povezivanje lokalne poljoprivrede i turizma. Razvoj poljoprivrede odgovarat će trendovima ne samo u turizmu već i načinu života uopće, kao posljedica čega će rasti udio uređenih čestica (vinograda, maslinika, vrtova). Posebno u razdoblju nakon 2021. godine razvoj cjelogodišnjeg turizma naslanjat će se na cijeli dijapazon aktivnosti i djelatnosti iz sfere kreativnih industrija (dizajn, arhitektura, IT tehnologije, filmska i ostala produkcija, manifestacije, itd.), primarno u dalmatinskim gradovima i priobalju uopće. Diverzificiranim razvojem turizma i njemu komplementarnih djelatnosti gospodarstvo će se dinamizirati, posebno u zaobalju i donekle na obali (manje na otocima) te shodno tome i zaposlenost, no takav razvoj bit će izraženiji nakon 2021. godine. Bit će izražena potreba za uvozom radne snage osobito u turizmu, ali i brodogradnji, koja će zadržati ograničenu važnost. Doći će do širenja tipova područja dinamičnog, osobito turističkog razvoja te područja orijentiranih prema turizmu i rekreaciji, dok će se smanjiti područja razvojne zaostalosti i slabog razvoja.

Veći stupanj zaposlenosti i ekonomske aktivnosti i dalje će biti vezan uz veće gradove, uz širenje te aktivnosti prema okolici većih gradova, što će pridonijeti smanjenju dosadašnje polarizacije u razvoju već do 2021. godine. Suvremeni prometni sustavi i suvremeni komunikacijski sustavi općenito će utjecati na smanjenje potrebe za koncentriranjem stanovništva, odnosno uravnoteženiji i prostorno disperzirani razvoj, no pritom će biti važno i jačanje uloge subregionalnih i područnih središta. Stambeni fond namijenjen stalnom stanovanju povećavat će se u okolicama gradova, dok će u mnogim dijelovima zaobalja doći i do pražnjenja postojećeg stambenog i gospodarskog fonda. U manjim gradovima uz more, na otocima i u zaobalju sve više će dolaziti do izražaja obilježja sezonskog stanovanja i načina života.

Proces demografskog starenja ipak će biti neminovan i u narednom razdoblju. Depopulacija (prirodna i ukupna) i demografsko starenje bit će sve izraženiji ograničavajući čimbenici razvoja posebno u dijelovima zaobalja i na manjim, izoliranim otocima. S druge strane, Dalmacija će postati prostor interesantan za neke nove stanovnike, iako će doći do većeg priljeva neaktivne (umirovljene) populacije nego radno aktivne. Doći će do porasta privremenih rezidenata koji će se odmarati ili iznajmljivati stanove i kuće drugim posjetiteljima. Broj stanova za odmor i rekreaciju blago će se povećavati, no cijena i povremenost korištenja tih stanova utjecat će na poskupljenje primarnog stanovanja u Dalmaciji. Potrebe za povećanjem turističkih smještajnih kapaciteta zadovoljavat će se u velikoj mjeri revitalizacijom i prenamjenom postojećih lokacija.

Sl. 6: Scenarij „Održivi turizam“

ponude i izražene multiplikatorske učinke turizma na razvoj komplementarnih djelatnosti. Posljednji scenarij podrazumijeva veliku važnost proizvodnog sektora, cjelogodišnje aktivnosti i zaposlenosti stanovništva, visoku razinu znanja, inovacija i tehnologija te jačanje sveučilišnih centara u regiji.

Prva dva scenarija ne vode zaustavljanju negativnih demografskih procesa, no jačanje institucionalnog okvira i veća razina znanja i inovacija u slučaju „Održivog turizma“ u odnosu na „Monokulturu turizma“ dovest će do većeg stupnja socijalne umreženosti i održivog korištenja okoliša i prostora. Trendovi razvoja u slučaju trećeg scenarija utječu na doseljavanje mladog i zrelog, visokoobrazovanog stanovništva, s dugoročnim pozitivnim utjecajem na demografske procese. To se posebno odnosi na okolicu većih obalnih gradova i funkcionalno jaka i ekonomski diverzificirana subregionalna i područna središta u cijeloj regiji. Scenarij „Integralni razvoj“ također podrazumijeva jačanje institucionalnog okvira u funkciji razvoja.

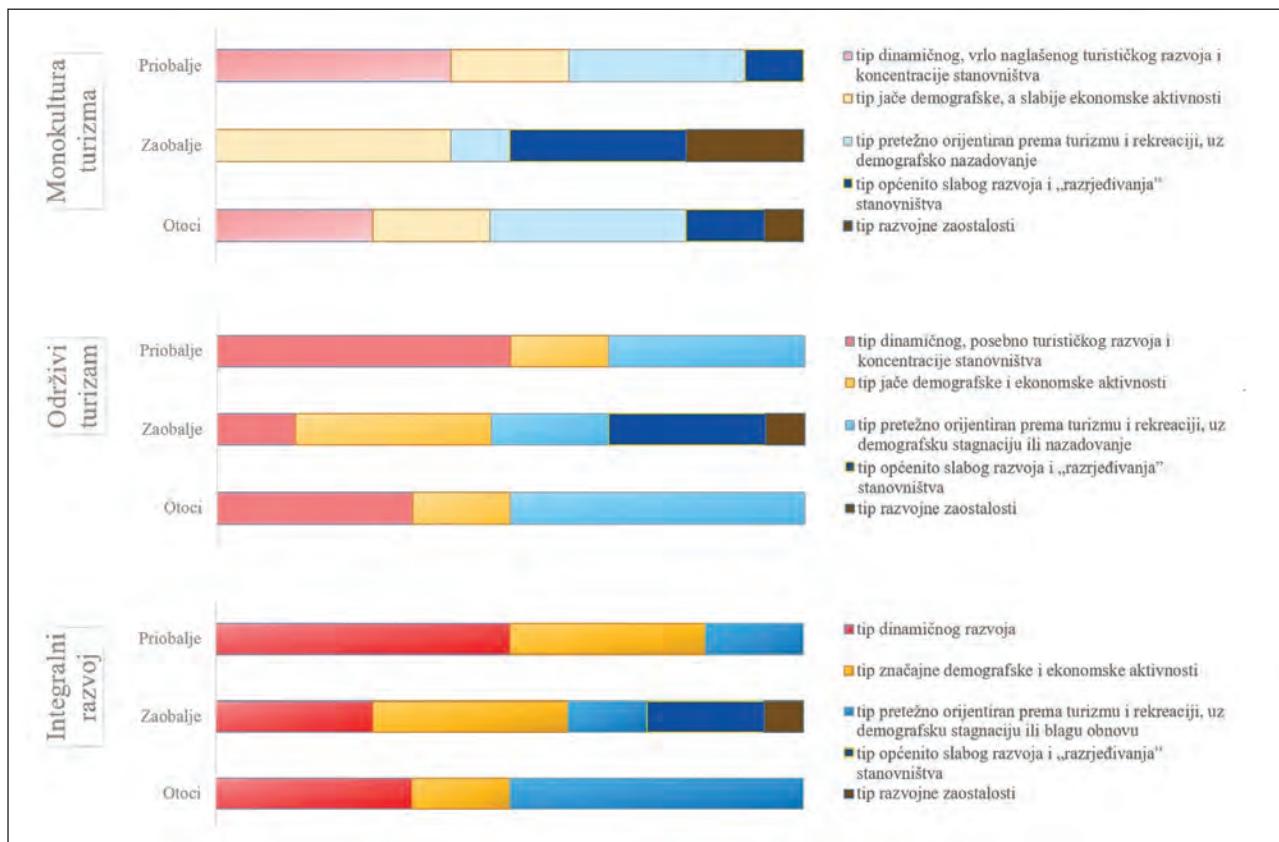
Svaki od scenarija uključuje različite prostorne učinke s obzirom na tipove gradova i općina Dalmacije. Pritom se, ovisno o scenariju, ne mijenja samo rasprostranjenost, već i obilježja postojećih tipova (sl. 8; usp. sl. 3 i 4). U prvom scenariju jača rasprostranjenost područja čija opća ekomska aktivnost izrazito počiva na turističkom razvoju (pri čemu se mijenja karakter postojećeg tipa u smjeru veće ovisnosti o turizmu) i tipova područja orijentiranih prema turizmu i rekreaciji, ali, vezano uz daljnju polarizaciju razvoja, i tipova područja slabog razvoja i „razrjeđivanja“ stanovništva te razvojne zaostalosti – osobito u zaobalju i na otocima. Zbog općenito dinamičnijeg gospodarskog razvoja, u drugom scenariju dolazi do širenja tipova područja dinamičnog, osobito turističkog razvoja te područja orijentiranih prema turizmu i rekreaciji (u kojima su, u odnosu na postojeći tip, demografski trendovi manje negativni), dok se sužavaju područja razvojne zaostalosti i slabog razvoja. Postojeći tip jače demografske, a slabije ekomske aktivnosti dinamizira svoj ekonomski razvoj. Posljednji scenarij podrazumijeva

SCENARIJ „INTEGRALNI RAZVOJ“

Kako bi se izbjegao pretjerani oslonac na jednu gospodarsku granu, razvojna komponenta Dalmacije postat će reindustrijalizacija, kako u ekonomskom, tako i u obrazovnom smislu. Zapošljavanje će, osim uz turizam, biti vezano uz proizvodnju, malo i srednje poduzetništvo, energetiku i ostale grane koje jamče cjelogodišnju zaposlenost, osobito nakon 2021. godine. Pritom će naglasak biti na inovacijama, novim proizvodima, informacijskoj i komunikacijskoj tehnologiji i tehnološkom razvoju uopće, čime će se povećavati efikasnost industrije. Važna će biti i specijalizacija određenih područja te njihova međusobna funkcionalna komplementarnost. Poljoprivredna proizvodnja će se osuvremeniti i biti čvršći temelj za razvoj prerađivačke industrije. Komplementarni razvoj poljoprivrede i turizma doprinositi će cjelokupnom regionalnom razvoju otoka i zaobalja. Turizam će i dalje biti ključna gospodarska djelatnost u dijelovima Dalmacije s dugom tradicijom u razvoju turizma te područjima koja imaju ograničene drugačije razvojne resurse. Zbog toga će biti važan razvoj selektivnih (specifičnih) oblika turizma, koji će ublažavati sezonalnost turizma. Osim toga, razvoj cjelogodišnjeg turizma naslanjat će se na dijapazon aktivnosti i djelatnosti iz sfere kreativnih industrija (dizajn, arhitektura, IT tehnologije, filmska i ostala produkcija, manifestacije, itd.), osobito u gradovima i priobalju općenito. Doći će do smanjenja udjela područja pretežno orijentiranih prema turizmu i rekreaciji i područja u kojima se dinamični razvoj osobito temelji na turističkom razvoju, te općenitog povećanja stupnja ekomske aktivnosti temeljenog na proizvodnji i tehnološkom razvoju. U skladu s tim, smanjiti će se i područja slabog razvoja i razvojne zaostalosti. Proces demografskog starenja ostati će izraženi problem u velikom dijelu regije, no otvaranjem velikog raspona cjelogodišnjih radnih mjesta utjecati će se na imigraciju mladog i zrelog visokoobrazovanog stanovništva, osobito u okolicu većih obalnih gradova i funkcionalno jaka i ekonomski diverzificirana subregionalna i područna središta u cijeloj regiji. Suvremeni prometni i komunikacijski sustavi sve će izraženije utjecati na smanjenje potrebe za koncentriranjem stanovništva i omogućavati uravnotežen i prostorno disperziran razvoj. Tempo depopulacije u mnogim dijelovima zaobalja i na prometno dobro povezanim otocima smanjiti će se, iako će do 2031. godine nedostatak mladih koji bi trebali biti nositelji gospodarskog i općeg razvoja biti ograničavajući čimbenik razvoja u mnogim dalmatinskim naseljima. Veći i prometno dostupniji otoci, manja obalna središta te dostupniji dijelovi zaobalja bilježiti će doseljavanje umirovljenog stanovništva.

Stambeni fond namijenjen stalnom stanovanju povećati će se u okolici većih gradova i područnim središtima, dok će se niz nekadašnjih stambenih objekata u strogim centrima većih gradova rekonstruirati i prenamijeniti za različite poslovne namjene. Zbog nepovoljnih demografskih trendova posebno će se u izoliranim dijelovima regije nastaviti pražnjenje postojećeg stambenog i gospodarskog fonda. Unatoč prirastu pripremenih rezidenata koji će se odmarati ili iznajmljivati stanove i kuće drugim posjetiteljima, rast broja stanova za odmor i rekreaciju u cijeloj regiji usporiti će se već do 2021. godine.

Sl. 7: Scenarij „Integralni razvoj“

Sl. 8: Vizualizacija prostornih utjecaja scenarija razvoja Dalmacije do 2031. godine s obzirom na relativnu zastupljenost tipova gradova i općina prema slijedu prostornog obuhvata u priobalju, zaobalju i na otocima Dalmacije

smanjenje udjela područja pretežno orijentiranih prema turizmu i rekreaciji (uz demografsku stagnaciju ili blagu obnovu) te povećanje važnosti područja općenito dinamičnog razvoja temeljenog na inovacijama i tehnološkom razvoju, kao i tipa značajne demografske i ekonomске aktivnosti. U skladu s tim, sužavaju se područja slabog razvoja i razvojne zaostalosti.

Implikacije za organizaciju i provođenje prostornog planiranja

Scenarij „Monokultura turizma“ trećina sudionika ocijenila je kao realan, trend scenarij u većem dijelu obuhvata istraživanja, koji „[...] dovodi u pitanje dugoročnu održivost razvoja u svim njegovim komponentama“. Promatrajući turizam kao (klimatski) fenomen, sudionik je naveo da je riječ „[...] o sektoru gdje nikakve inovativne suradnje npr. na razvoju novih usluga nisu prisutne u značajnoj mjeri“, i gdje ne vidi mogućnost trajnog unapredjenja djelatnosti „[...] jer jednostavno je potrebno da zaposlenici u toj djelatnosti rade cijelu godinu kako bi mogli proizvoditi održivi dohodak“. Ukoliko bi se trend nastavio u ovom smjeru, prema mišljenju drugog sudionika „[...] za očekivati je da je

planiranje u prostoru i dalje podređeno kratkoročnim profitnim ciljevima“.

Među implikacijama istaknuto je da scenarij traži planiranje „turističkoga i urbanističkoga, pa čak i ruralnoga razvoja“, no da bi se u kontekstu ovoga scenarija valjalo primarno usmjeriti na turistički najvažniji prostor – obalu. Pritom je veliki problem dimenzioniranje infrastrukture za potrebe vršnih opterećenja. Komunalna opremljenost ne može pratiti razvoj i širenje naselja, a infrastruktura se mora planirati prema najvećem, izrazito sezonskom, broju korisnika, što vodi povećanim troškovima izgradnje i održavanja. Prostorni planovi trebali bi djelovati u smjeru sprečavanja negativnih posljedica turističkog razvoja i rasterećivanja obalnog pojasa preusmjeravanjem gospodarskih aktivnosti i stanovništva prema zaobalju.

Ipak, istaknuto je da je turizam strateška gospodarska djelatnost Hrvatske koja nije samo u funkciji lokalnog gospodarstva. U skladu s time, jasno je da se „treba dalje graditi“, i da turistička gradnja treba nadmašivati potrebe lokalnog stanovništva. Međutim, prema mišljenju sudionika, prostorno planiranje treba se postaviti restriktivno prema turističkoj izgradnji u postojećim naseljskim strukturama te obnoviti i podignuti kvalitetu smještajnih kapaciteta u postojećim naseljima. Općenito, kod prena-

mjene zemljišta i planiranja gradnje treba voditi računa o tome radi li se o objektima za povremeno ili stalno stanovanje, uz restrikcije prema objektima koji se planiraju za povremeno stanovanje. Uz pronaalaženje lokacija za razvoj novog stambenog fonda treba propisati uvjete gradnje kojima će on biti uklapljen u prostor.

Izgradnju novih kapaciteta valja planirati u zasebnim turističkim zonama, ako to vodi prema radnim mjestima „[...] koja su aktivna barem 6 mjeseci godišnje“ te ako u takvim kapacitetima radi lokalno stanovništvo (čak i uz mogućnost subvencija). Analizom i određivanjem mogućih zona, neovisno o namjeni, izbjeglo bi se čekanje investitora, nakon kojeg slijedi „[...] izrada izmjena plana uz prenamjenu zemljišta“. Budući da je obalni dio Dalmacije već u velikoj mjeri izgrađen ili nepogodan za veliku gradnju, postavlja se pitanje moguće gradnje novih turističkih zona na otocima, posebno onima koji su mostom spojeni s kopnom (primjerice, Vir i Pag). Vezano uz to je i pitanje odabira lokacija i opremanja nautičkih marina za cijelogodišnje vezove, gdje prihode donose dodatni servisi, a ne samo prolazni nautički turizam.

Osim samog prostornog planiranja, istaknuta je važnost planiranja razvoja turističkih destinacija, koje u pravilu nisu dovoljno prepoznatljive. Planiranje se treba temeljiti na turističkoj atrakcijskoj osnovi, pri čemu posebno selektivni oblici turizma trebaju biti u funkciji razvoja lokalne zajednice. U unutrašnjosti Dalmacije oni trebaju biti vezani za baštinu i poljoprivredu, uz prenamjenu starih kamenih kuća, a bez nove izgradnje. Veliki potencijal leži i u posebnim oblicima turizma poput medicinskih usluga i usluga za starije, što je povezano s međunarodnim umirovljeničkim migracijama. Ovakve migrante valjalo bi usmjeriti prema obnovi starijih kuća, što bi doprinijelo njihovom aktivnjijem uključivanju u lokalnu zajednicu.

Unapređenje turizma u kontekstu „Održivog turizma“ općenito bi tražilo i veću razinu „[...] korištenja proizvoda i usluga proizvedenih i stvorenih u vlastitoj okolini“. To podrazumijeva olakšanje mogućnosti bavljenja poljoprivredom i pratećim djelatnostima na poljoprivrednom zemljištu. Predviđeni multiplikatorski učinci turizma na ostale djelatnosti, prema mišljenju sudionika, neće se ostvariti bez krovne strategije – a umjesto „[...] parcialnih rješenja uglavnom vodenih privatnom inicijativom“. Dosad prevladavajući način naknadnih izmjena planova (bilo prostornih ili ekonomskih/razvojnih) teško može biti temelj održivog razvoja. Prema mišljenju drugog sudionika, u kontekstu ovoga scenarija potrebna je veća razina stručnosti; sinergije između različitih dionika; horizontalne i vertikalne povezanosti; te međusektorske i unutarsektorske suradnje „[...] u procesima upravljanja i planiranja razvoja u prostoru“. Dalje se ističe da „[...] treba imati na umu

da i pojam 'održivost' može podrazumijevati različite stupnjeve odnosno snagu održivosti (hard i soft)“. „Koncept održivog turizma (kao heterogene djelatnosti) koji teži većoj sinergiji, uključenosti i umreženosti približava se scenariju/koncepciju integralnog razvoja. Time jača i uloga prostornog (i svekolikog) planiranja“. Uz naglašenu gospodarsku diverzifikaciju važan je sustav kompleksnog i dosljednog prostornog planiranja i u urbanim i u ruralnim područjima te planiranje gospodarskog i demografskog razvoja gradskih središta koja bi trebala preuzeti značajniju ulogu na subregionalnoj i mikroregionalnoj razini. Osim toga treba imati na umu implikacije koje proizlaze iz mogućeg doseljavanja radne snage iz drugih, manje razvijenih država, budući da takav interes jača „[...] paralelno s razvojem“.

Scenarij „Integralni razvoj“ većina sudionika smatra najpoželjnijim scenarijem razvoja i, uzimanjem u obzir prirodnih mogućnosti, prilikom za različite dijelove Dalmacije „[...] da razvijaju vlastite resurse“. Dio sudionika izrazito je skeptičan prema njegovoj realnosti, odnosno da je on „[...] moguć u našem društvenom kontekstu kojeg karakterizira neobrazovanost, neorganiziranost i sklonost improvizacijama“, ili „Kad bi se ostvario Dalmacija bi zaista postala mala Kalifornija!“. Prema ovom scenariju prostorno planiranje trebalo bi biti „[...] najdugotrajnije i najkompleksnije“. U odnosu na „Održivi turizam“, prema mišljenju sudionika integralnost podrazumijeva „još jači stupanj sinergije, umreženosti i sustavski pristup u razvojno-planskim aktivnostima. Integralno upravljanje (i planiranje) postaje conditio sine qua non“. Pritom nositelji razvojnih odluka snose odgovornost za njihovo donošenje i provedbu, a sustav praćenja razvojnih rezultata neizostavan je u planskom procesu. To je također koncept u kojem je prostorno planiranje „[...] tek jedan od parcialnih oblika planiranja unutar koncepta integralnog planiranja“. Ovaj scenarij traži „[...] najviše usmjeravanja, potpora i pametnog korištenja poticaja i sredstava iz dostupnih fondova“, odnosno stručni i znanstveni kadar, kao i kapital, na svim razinama. „Najvažniji segment prostornog planiranja i na strateškoj i na provedbenoj razini upravo je razbijanje monokulture i određivanje dodatnih pravaca/poluga razvoja“. Prostor je potrebno sagledati u cjelini „[...] ponajprije s državne razine, onda županijske, pa tek onda lokalne“ razine i tako „smisleno planirati njegov budući razvoj“. U smislu „reindustrializacije“ važno je osmišljanje koncepta razvoja, odnosno korištenja brojnih zona proizvodne i poslovne namjene, kako izdvojenog građevinskog područja izvan naselja, tako i unutar naselja.

U kontekstu svih scenarija razvoja važno je planiranje adekvatne prometne infrastrukture, s vrstama, trasama i koridorima koji će imati što manji utjecaj na okoliš.¹³ Nadalje, za brodogradnju koja bi, prema

13 To, prema stavu jednoga sudionika, uključuje proširenje splitske i zadarske zračne luke; izgradnju Pelješkog mosta i kvalitetne ceste do Dubrovnika, ali autoceste u punom profilu preko Trebinja (kako se dubrovačko područje ne bi dodatno opteretilo tranzitnim prometom). Osim toga je važno imati na umu da izgradnja jadransko-jonske autoceste unosi dodatni tranzitni karakter, koji se može koristiti.

mišljenju jednoga od sudionika, mogla naći izlaz iz krize, važno je unapređenje željezničke infrastrukture i povezanost s kooperantima diljem Hrvatske.

Na važnost strateškog promišljanja razvoja u prostornom planiranju općenito upućuju i riječi sudionika kako se rad u prostornom planiranju danas „[...] pretvorio u određeni birokratski posao, koji se svodi na zakone, propise i pripremu akata u procesu izrade prostornih planova, i vrlo malo je mjesta za određeni intelektualni rad i osmišljavanje razvoja prostora. Tome u prilog ide što Prostorni plan kao cjelovit dokument nema više svoju vrijednost, već njegovi pojedini dijelovi (Odredbe), i to koji se tiču uvjeta za gradnju. Ostali dijelovi, poput stanovništva, ciljeva razvoja i dr. potpuno su irrelevantni“. U pružanju strateškog smjera planiranju izrada scenarija tako se pokazuje svrhovitom.

RASPRAVA I ZAKLJUČAK

Nekoliko osnovnih metodoloških koraka povezuje različite pristupe izradi i analizi scenarija relevantnoj u kontekstu prostornog planiranja (Schoemaker, 1991, 1993; Gausemeier, Fink & Schlake, 1998; Alcamo, 2001, 2008; Mahmoud et al., 2009; Godet & Durance, 2011), a oni uključuju definiranje problema i ciljeva izrade scenarija, prostornih i vremenskih okvira sustava, izdvajanje i kvalitativno i/ili kvantitativno opisivanje važnih faktora koji direktno i indirektno utječu na prostor/temu, rangiranje faktora s obzirom na stupanj važnosti i neizvjesnosti, te opis mogućih pravaca razvoja najvažnijih faktora unutar konzistentnih i uvjerljivih scenarija. U konačnici se vrednuju implikacije pojedinih scenarija.

Tri eksplorativna scenarija prostornog razvoja Dalmacije u razdoblju do 2031. godine imaju za cilj istražiti moguće pravce razvoja iz različitih perspektiva; krećući od sadašnjeg stanja opisuju se i pokazuju procesi koji vode prema ciljnoj godini. U njihovoj izradi i analizi integrirani su različiti postupci: pregled literature, selekcija statističkih pokazatelja razvoja, primjena faktorske i klaster analize te dva kruga primjene metode Delfi. U kontekstu istraživanja i planiranja prostora scenariji pokazuju da znanstvenici i stručnjaci u Delfi panelu kao važnu kariku budućeg razvoja vide ulogu turizma, njegov odnos s drugim djelatnostima i općenito utjecaj turističkog razvoja i rekreativne u prostoru. Upravo zbog nesigurnosti smjerova u kojima se mogu razviti dugoročni procesi izrađuje se skup scenarija, pri čemu svaki scenarij istražuje jedan mogući smjer razvoja (Dammers, 2010).

Razvoj Dalmacije i njezinih užih prostornih cjelina do 2031. mogao bi u tom smislu biti: „monokultural“ s ograničenim utjecajem turizma na druge djelatnosti i usporavanje negativnih demografskih procesa te niskim stupnjem zaštite okoliša i prostora uopće; održiv, u smislu uravnoteženijeg utjecaja turizma na gospodarstvo, stanovništvo i okoliš; ili integralan – u smjeru reindustrializacije i većeg naglaska na sekundarni sektor djelatnosti, ali i informatičko-komunikacijske tehnologije, uz mogući povoljniji utjecaj na demografsku stabilizaciju. Niti jedan od scenarija ne mora se nužno ostvariti, već je važno da se sagledaju implikacije različitih mogućnosti budućeg razvoja i da se na taj način utječe na kvalitetnije donošenje odluka u sadašnjosti. Ovakvi scenariji trebaju doprinijeti razvijanju svijesti o prirodi zajedničkih problema s kojima se društvo treba suočiti, kao i potencijalnim rješenjima tih problema (Lowe & Ward). Tri izrađena i analizirana scenarija pokazuju da će budući razvoj uvelike ovisiti o tome koje odluke dionici u prostoru Dalmacije donose u sadašnjosti, pri čemu su implikacije proizašle iz analize scenarija razvoja važne ne samo za prostorno planiranje, već i širi razvojni kontekst.

Izrada scenarija i istraživanje, odnosno promišljanje mogućeg budućeg razvoja, osobito ako se temelji na participativnom pristupu i sudjelovanju širokog kruga dionika, nije brzo rješenje za probleme. No, u kontekstu planiranja koje razvoj prostora promatra integralno, u međuovisnosti razvojnih procesa i različitih aspekata razvoja, prednosti ove metode proizlaze iz mogućnosti obuhvaćanja široke analitičke osnove, razmatranja kompleksnog skupa faktora koji utječu na razvoj prostora i mogućih pravaca njihova daljnje utjecaja. Metoda scenarija upravo upućuje na važnost interdisciplinarnog pristupa i uskladenja ciljeva razvoja; ona tako može poslužiti kao važan čimbenik u određivanju polazišta za izradu i provedbu dokumenata prostornog razvoja (Pegan, 2011). Razmatranje odgovarajućih mjera prostornog planiranja podrazumijeva i praćenje njihove implementacije kroz odabrane indikatore.

ZAHVALA

Ovaj rad sufinancirao je znanstveni projekt *Geografsko vrednovanje prostornih resursa ruralnih i krških područja Hrvatske* br. 119-1191306-1369 Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta te Hrvatska zaklada za znanost projektom *Primjena metode scenarija u planiranju i razvoju ruralnih područja Hrvatske, CRORURIS*, br. 4513.

SCENARIO MAKING AND ANALYSIS IN SPATIAL PLANNING: SCENARIOS OF SPATIAL DEVELOPMENT FOR DALMATIA UNTIL 2031

Petra RADELJAK KAUFMANN

University of Zagreb, Faculty of Science, Department of Geography,
Marulicev trg 19, 10 000 Zagreb, Croatia
e-mail: radeljak@geog.pmf.hr

SUMMARY

In this paper a procedure of scenario making and analysis in spatial research and planning is demonstrated. Dalmatia was used as a case study, given the recent trends of spatial development and differentiation in the region, and the need to study and plan for possible future changes in spatial development.

Several basic methodological steps connect different approaches to scenario making in the spatial planning context. They include defining the problems and goals of scenario construction, the spatial and temporal frames of the system in question, recognising and qualitatively and/or quantitatively describing important factors that directly and indirectly influence development, evaluating factors according to degree of importance and uncertainty, and describing the possible development of key factors within consistent and plausible scenarios. Finally, the implications stemming from different scenarios are evaluated.

Different methods were integrated in developing scenarios for Dalmatia: literature review, selection of statistical indicators of development processes, factor and cluster analysis, and two rounds of Delphi method. This process enabled encompassing various aspects of spatial development, as well as an interdisciplinary exploration of possible future developments. Eventually three scenarios for Dalmatia until 2031 were developed: „Monoculture of tourism“, „Sustainable tourism“, and „Integral development“. They are explorative spatial development scenarios, with the goal of exploring possible future developments from different perspectives. The implications stemming from these development scenarios are relevant not only for spatial planning, but also for the wider development context.

Keywords: scenario method, Delphi method, scenario analysis, spatial planning, Dalmatia

IZVORI I LITERATURA

Alcamo, J. (2001): Scenarios as tools for international environmental assessments. Experts' Corner Report: Prospects and Scenarios 5, Environmental issue report 24. Copenhagen, European Environment Agency. [Http://www.ftsnet.it/documenti/38/Scenarios_issue%20EEA_report_no_24.pdf](http://www.ftsnet.it/documenti/38/Scenarios_issue%20EEA_report_no_24.pdf) (14. 11. 2011).

Alcamo, J. (2008): The SAS Approach: Combining Qualitative and Quantitative Knowledge in Environmental Scenarios. In: Alcamo, J. (ed.): Environmental Futures: The Practice of Environmental Scenario Analysis. Amsterdam, Elsevier, 123–150.

Alcamo, J., Kok, K., Busch, G., Priess, J. A., Eickhout, B., Rounsevell, M., Rothman, D. S. & M. Heistermann (2006): Searching for the Future of Land: Scenarios from the Local to Global Scale. In: Lambin, E. F. & H. Geist (ed.): Land-Use and Land-Cover Change: Local Processes and Global Impacts. Berlin – Heidelberg, Springer, 137–155.

Börjeson, L., Höjer, M., Dreborg, K.-H., Ekwall, T. & G. Finnveden (2006): Scenario types and techniques: Towards a user's guide. *Futures*, 38, 723–739.

Dammers, E. (2010): Making territorial scenarios for Europe. *Futures*, 42, 8, 785–793.

de Nijs, T.C.M., de Niet, R. & L. Crommentuyn (2004): Constructing land-use maps of the Netherlands in 2030. *Journal of Environmental Management*, 72, 35–42.

Dumičić, K. & S. Knežević (2007): Anketno istraživanje prakse predviđanja promjena u vlastitome poslovanju i poslovnom okruženju hrvatskih poduzeća. *Ekonomski pregled*, 58, 3–4, 158–180.

Faričić, J. (2012): Geografija sjevernodalmatinskih otoka. Zagreb, Školska knjiga.

Fernández Güell, J. M. (2010): Can foresight studies strengthen strategic planning processes at the urban and regional level? [Http://www.forschungsnetzwerk.at/downloadpub/engl_100_Fernandez_Gell_Jose_Miguel.pdf](http://www.forschungsnetzwerk.at/downloadpub/engl_100_Fernandez_Gell_Jose_Miguel.pdf) (9. 1. 2013).

Friganović, M. (1974): Privreda. In: Friganović, M. (ed.): Geografija SR Hrvatske, Knjiga VI: Južno hrvatsko primorje. Zagreb, Školska knjiga, 63–82.

Fulgosi, A. (1984): Faktorska analiza. Zagreb, Školska knjiga.

Fürst, D. & F. Scholles (ur.) (2008): Handbuch Theorien und Methoden der Raum- und Umweltplanung. Dortmund, Rohn.

Gausemeier, J., Fink, A. & O. Schlake (1998): Scenario Management: An Approach to Develop Future Potentials. *Technological Forecasting and Social Change*, 59, 111–130.

Godet, M. & F. Roubelat (1996): Creating the Future: The Use and Misuse of Scenarios. *Long Range Planning*, 29, 2, 164–171.

Godet, M. & P. Durance (2011): Strategic Foresight for Corporate and Regional Development. DUNOD, UNESCO, Fondation Prospective et Innovation. [Http://en.laprospective.fr/books/10-strategic-foresight-for-corporate-and-regional-development.html](http://en.laprospective.fr/books/10-strategic-foresight-for-corporate-and-regional-development.html) (25. 6. 2013).

Kahn, H. & A. J. Wiener (1967): The Year 2000: A Framework for Speculation on the Next Thirty-Three Years. New York, Macmillan.

Linstone, H. A. & M. Turoff (2011): Delphi: A brief look backward and forward. *Technological Forecasting & Social Change*, 78, 1712–1719.

Lowe, P. & N. Ward (2009): England's Rural Futures: A Socio-Geographical Approach to Scenarios Analysis. *Regional Studies*, 43, 10, 1319–1332.

Mahmoud, M., Liu, Y., Hartmann, H., Stewart, S., Wagener, T., Semmens, D., Stewart, R., Gupta, H., Dominguez, D., Dominguez, F., Hulse, D., Letcher, R., Rashleigh, B., Smith, C., Street, R., Ticehurst, J., Twery, M., van Delden, H., Waldick, R., White, D. & L. Winter (2009): A formal framework for scenario development in support of environmental decision-making. *Environmental Modelling & Software*, 24, 798–808.

Myers, D. & A. Kitsuse (2000): Constructing the Future in Planning: A Survey of Theories and Tools. *Journal of Planning Education and Research*, 19, 3, 221–231.

Nejašmić, I. (1991): Depopulacija u Hrvatskoj: korijeni, stanje, izgledi. Zagreb, Globus.

Neumann, I. B. & E. F. Øverland (2004): International Relations and Policy Planning: The Method of Perspectivist Scenario Building. *International Studies Perspectives*, 5, 3, 258–277.

Opacić, V. T. (2009): Recent Characteristics of the Second Home Phenomenon in the Croatian Littoral. *Hrvatski geografski glasnik*, 71, 1, 33–66.

Örok. Österreichische Raumordnungskonferenz, Raumszenarien Österreichs 2030. [Http://www.oerok.gv.at/raum-region/themen-und-forschungsbereiche/szenarien-der-raumentwicklung.html](http://www.oerok.gv.at/raum-region/themen-und-forschungsbereiche/szenarien-der-raumentwicklung.html) (19. 10. 2012).

Özkaynak, B. (2008): Globalisation and local resistance: Alternative city developmental scenarios on capital's global frontier – the case of Yalova, Turkey. *Progress in Planning*, 70, 45–97.

Pacione, M. (1999): In pursuit of useful knowledge: the principles and practices of applied geography. In: Pacione, M. (ed.): *Applied Geography; Principles and Practice*. London, Routledge, 1–19.

Pegan, S. (2011): Scenariji prostornog razvoja. In: Butijer, S., Magaš, B., Obad Šćitaroci, M., Knific Schaps H. & M. Turnšek (ed.): *Perspektive prostornog razvoja Republike Hrvatske – Zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa*. Zagreb, Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Hrvatska komora arhitekata, 31–34.

Pejnović, D. (2004): Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 13, 4–5, 701–726.

Pejnović, D. (2005): Polarizacija funkcije rada kao pokazatelj razlika u regionalnom razvoju Hrvatske. 3. hrvatski geografski kongres, Zbornik radova. Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo, 164–184.

Podaci iz grafičke baze Registra prostornih jedinica izradene za potrebe popisa stanovništva 2011. Zagreb, Državna geodetska uprava.

Radeljak Kaufmann, P. (2016): Integrating factor analysis and the Delphi method in scenario development: A case study of Dalmatia, Croatia. *Applied Geography*, 71, 56–68.

Rikkonen, P. & P. Tapiö (2009): Future prospects of alternative agro-based bioenergy use in Finland – Constructing scenarios with quantitative and qualitative Delphi data. *Technological Forecasting & Social Change*, 76, 978–990.

Rothman, D. S. (2008): A Survey of Environmental Scenarios. In: Alcamo, J. (ed.): *Environmental Futures: The Practice of Environmental Scenario Analysis*. Amsterdam, Elsevier, 37–65.

Schoemaker, P. J. H. & C. A. J. M. van der Heijden (1993): Strategic planning at Royal Dutch/Shell. *Journal of Strategic Change* 2, 3, 157–171.

Schoemaker, P. J. H. (1991): When and How to Use Scenario Planning: A Heuristic Approach with Illustration. *Journal of Forecasting*, 10, 6, 549–564.

Schoemaker, P. J. H. (1993): Multiple scenario development: its conceptual and behavioral foundation. *Strategic Management Journal*, 14, 3, 193–213.

Scholles, F. (2008): Delphi. In: Fürst, D. & F. Scholles (ed.): *Handbuch Theorien und Methoden der Raum- und Umweltplanung*. Dortmund, Rohn, 375–379.

Stiens, G. (1996): *Prognostik in der Geographie*. Braunschweig, Westermann.

Territorial Scenarios and Visions for Europe (2014): ET2050, Executive Summary, ESPON & MCrit LTD. [Http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/ET2050/FR/ET2050_FR-01_ExecutiveSummary.pdf](http://www.espon.eu/export/sites/default/Documents/Projects/AppliedResearch/ET2050/FR/ET2050_FR-01_ExecutiveSummary.pdf) (21. 1. 2016).

Volkery, A. & T. Ribeiro (2009): Scenario planning in public policy: Understanding use, impacts and the role of institutional context factors. *Technological Forecasting & Social Change*, 76, 1198–1207.

Walz, A., Lardelli, C., Behrendt, H., Grêt-Regamey, A., Lundström, C., Kytzia, S. & P. Bebi (2007): Participatory scenario analysis for integrated regional modelling. *Landscape and Urban Planning*, 81, 114–131.

Zelenika, R. (2000): Metodologija i tehnologija izrade znanstvenog i stručnog djela. Rijeka, Ekonomski fakultet u Rijeci.

original scientific article
received: 2017-02-07

DOI 10.19233/ASHS.2017.42

OBRAZOVANJE KAO FAKTOR FERTILITETA I POPULACIONE POLITIKE U SRBIJI

Mirjana RAŠEVIC

Centar za demografska istraživanja, Institut društvenih nauka, Kraljice Natalije 45, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: rasevicm@gmail.com

Petar VASIĆ

Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, 11000 Beograd, Srbija
e-mail: vasic дем@gmail.com

IZVLEČEK

Osrednji namen prispevka je analiza nivoja rojevanja žensk z različno stopnjo izobrazbe v Srbiji v funkciji vzpostavljanja uspešnejšega modela populacijske politike. Analiza temelji na vitalnih statističnih podatkih o številu živorojenih otrok v obdobju od leta 2002, ko je bila uvedena močna finančna spodbuda ob rojstvu otrok, do 2015, leto zadnjih razpoložljivih podatkov. Glavna ugotovitev je, da v celotnem opazovanem obdobju stopnja skupne rodnosti žensk brez izobrazbe in s fakulteto kaže na težnjo k rasti, medtem ko se stopnja skupne rodnosti žensk z osnovno in srednjo šolo zmanjšuje.

Ključne besede: izobraževanje, rodnost, populacijska politika, Srbija

L'EDUCAZIONE COME FATTORE DELLA FERTILITÀ E DELLA POLITICA DEMOGRAFICA IN SERBIA

SINTESI

L'obiettivo principale della ricerca è l'analisi del tasso di natalità in Serbia in corrispondenza alle donne di diversa formazione scolastica ed in vista dell'elaborazione di un modello più avanzato delle politiche demografiche. L'analisi parte dai dati relativi alla statistica vitale circa il numero di bambini nati vivi nel 2002 come anno in cui sono stati introdotti forti incentivi dello stato per le famiglie con i figli, fino al 2015 come data ultima al riguardo. Il risultato così ottenuto dimostra una tendenza di crescita del tasso di fertilità complessiva delle donne analfabete e di quelle di alta formazione universitaria, mentre è in calo il tasso di fertilità complessiva delle donne con sola licenza media e superiore.

Parole chiave: educazione, fertilità, politica demografica, Serbia

KRIZA RAĐANJA

Srbija (područje van Kosova i Metohije) se sa fenomenom nedovoljnog rađanja suočila još u 1960-ih godinama. Socijalistički tip ubrzanog procesa modernizacije, nagli prelazak iz sela u grad, značajan udeo žena na tržištu rada sa punim radnim vremenom tokom reproduktivnog perioda, nagla sekularizacija kao i raširenost prepreka ekonomske prirode za ostvarivanje reproduktivnih normi su svakako najvažniji činoci rane pojave fenomena nedovoljnog rađanja i njegovog održavanja u Srbiji. Od značaja je bila i rana liberalizacija namernog prekida trudnoće, po ugledu na Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika. Pored toga, za razliku od ostalih socijalističkih zemalja, jugoslovensko društvo je bilo znatno otvoreno za zapadni sistem vrednosti i u većoj meri je omogućavalo zadovoljenje individualnih potreba. To je doprinelo porastu ekonomske i psihološke cene deteta (Rašević, 1995a). Ovi drugačiji društveni uslovi su uticali na reproduktivno ponašanje ne samo u 1970-ih i 1980-ih godinama, već moguće i kasnije (Basten, Frejka, 2016).

Vec u 1970. godini stopa ukupnog fertiliteta (SUF) bila je za oko 15% niža od potreba proste reprodukcije. Na tom nivou vrednosti stopa se stabilizovala u sledeće dve decenije, bez tendencije porasta, koji je zabeležen do 1980-ih godina u istočnoevropskim zemljama, ili dalje pada, koji je bio karakterističan od 1970-ih za zapadnoevropske zemlje. Jedno od objašnjenja registrovane stabilizacije jeste očuvanje univerzalnosti braka, u koji se relativno rano ulazilo, a braku alternativne forme zajedništva gotovo da nisu postojale (Rašević, 1995b).

U kriznim 1990-ih godinama beleži se konstantan pad rađanja. SUF je između 1991. i 1999. opala sa 1,73 na 1,40 deteta po ženi. Pored dugoročnih faktora na demografski razvitak u 1990-ih delovao je i niz burnih događaja. Raspad SFRJ, rat u okruženju, sankcije međunarodne zajednice, politički problemi, kriza institucija, vojna intervencija NATO pakta i dr. Smanjen stepen samorealizacije i život u permanentnom stresu su osnovne odlike življena tokom ovog perioda na individualnom psihološkom nivou. Siromaštvo, odnosno redukcija potreba na egzistencijalni nivo, su pak osnovne karakteristike ekonomske cene ove decenije koju je platila ogromna većina stanovništva u Srbiji (Rašević, 2004).

Nakon krizne poslednje decenije 20. veka, SUF se kretala između 1,46 koliko je registrovano u 2002. i 1,35 deteta po ženi što je zabeleženo 2011. Prema poslednjim podacima koji se odnose na 2015. nivo rađanja je 31% ispod potreba proste reprodukcije stanovništva. Sa vrednošću SUF od 1,45 nivo rađanja u Srbiji je ispod evropskog proseka koji iznosi 1,6 deteta po ženi (Pison, 2015).

Teško je objasniti nizak nivo rađanja u prvih desetak godina 21. veka koje karakteriše izvesna stabilizacija društvenih i ekonomskih prilika u zemlji (u odnosu na period koji je prethodio) bez dubinskog istraživanja ovog fenomena. U Srbiji, za razliku od velikog broja

evropskih zemalja, nisu sprovedene značajne demografske ankete. Ne samo da nije realizovana Anketa o fertilitetu i porodici (Fertility and Family Survey) tokom 1990-ih, već nisu sprovedena ni novija istraživanja kao što su Istraživanje o prihvatanju populacione politike (Population Policy Acceptance Study) i Anketa o odnosu između generacija i odnosu između polova (Generations and Gender Survey). Ako uprkos nedostatku tih znanja, pokušamo da izdvojimo faktore niskog nivoa rađanja posle 2000. godine nameću se pre svega oni koji su povezani i ili su reakcija na intenzivnu ekonomsku i socijalnu krizu sa kojom se Srbija suočava u dužem vremenskom periodu. Pored ovih faktora, nizak nivo rađanja se može objasniti dubokom transformacijom društva u skladu sa ranije započetim promenama u razvijenim evropskim zemljama koje su uzrok niskog fertiliteta (Sobotka, 2004). To su, s jedne strane, jačanje individualizma, težnja ka samorealizaciji, izmenjena porodica, drugačiji partnerski odnosi, insistiranje na kvalitetu sopstvenog života i kvalitetu života deteta, a sa druge strane razvijene aspiracije prema potrošnji i slobodnom vremenu (Vlada Republike Srbije, 2008).

Odlaganje rađanja prvog deteta za sve kasnije godine života je važan uzrok niskog nivoa fertiliteta u Evropi danas (Sobotka, 2004). Trend blagog porasta broja žena u Srbiji koje nisu rodile nijedno dete u optimalnom periodu života od 20. do 35. godine je registrovan između popisa stanovništva sprovedenih 1981. i 1991. No, u sledećem međupopisnom periodu 1991–2002. on je intenziviran i smatra se osnovnom demografskom cenzom 1990-ih godina (Rašević, 2006). Intenziviranje je nastavljeno i u prvoj deceniji 21. veka. Tako je u vreme sprovodenja popisa 2011. bez dece bilo 82% žena u starosnoj grupi 20–24 godine, više od polovine (55%) žena starih između 25 i 29 godina i gotovo svaka treća žena iz kohorte 30–35 godina.

Najveći broj žena ovih starosnih kohorti će roditi dete. Međutim, s razlogom se može očekivati da jedan broj njih iz različitih razloga (fiziološkog smanjenja plodnosti, sekundarnog steriliteta najčešće usled pribegavanja namernom prekidu trudnoće ili oboljevanja od polno prenosivih infekcija, veće psihološke cene braka i rađanja dece u starijim godinama, nestupanja u brak usled bolesti i drugo) neće moći da ostvari stavove o željenom broju dece. Direktna demografska posledica odlaganja rađanja je i međugeneracijska nepravilnost u starosnoj strukturi populacije.

Nesporno je da važnu ulogu u odlaganju roditeljstva u Srbiji ima nezaposlenost mladih, teškoće u rešavanju stambenog pitanja, nizak životni standard, kao i problemi vezani za čuvanje dece mladih parova. Pored nabrojanih faktora iz ekonomskog kruga, od uticaja su i oni koje je Lesthaeghe (2001) izlistao kao bitne za razvijene evropske zemlje:

- povećano školovanje i ekonomska autonomija žena,

- visoke aspiracije za materijalnim dobrima koje uslovjavaju potrebu za drugim prihodom u porodici forisirajući zapošljavanje žena,
- povećano investiranje u profesionalnu karijeru i žena i muškaraca,
- povećano ulaganje u lični identitet u uslovima povećanog rizika za razvod braka,
- širenje postmaterijalističkih ciljeva kao što su samorealizacija, etička autonomija, sloboda izbora i tolerancija na nekonvencionalno ponašanje,
- raširena želja za uživanjem u životu,
- rasprostranjen motiv za očuvanjem otvorenog puta za budućnost.

Dugo trajanje nedovoljnog rađanja u Srbiji je osnovni uzrok smanjenja broja stanovnika i dubokih promena u starosnoj strukturi stanovništva. Tako je broj živorodenih 2015. godine bio za 38 hiljada manji od broja umrlih. Ujedno, 2015. je dvadeset četvrta godina zaredom kako se u Srbiji beleži negativan prirodni priraštaj. Sa udelom starih lica sa 65 ili više godina od 17,8 % u ukupnoj populaciji i prosečnom starošću od 42,2 godine Srbija je među starijim populacijama u Evropi i svetu (Population Reference Bureau, 2013). Rezultati analitičkih projekcija ukazuju da će Srbija sredinom ovoga veka biti zemlja malobrojnije i starije populacije nego što je danas. Pogotovo će se populaciono urušavanje ispoljiti u uslovima laganog pada rađanja (RZS, 2014).

POLITIKA PREMA FERTILITETU

Pored uticaja izloženih faktora, na nivo rađanja u Srbiji bitne su i mere koje je država sprovodila, odnosno sprovodi u cilju stvaranja uslova za realizaciju željenog broja dece. Prikaz mera populacione politike u Srbiji se može podeliti, uslovno rečeno, na dva vremenska perioda. To su period 1945–2002. i period posle 2002. godine.

POPULACIONA POLITIKA 1945–2002.

Još 1945. godine, jugoslovenska vlada je uvela dečiji dodatak (kontinuirano se sprovodi) i jednokratnu pomoć za opremu novorođenčeta (mera tokom 1945–1967. i 1992–2002), na bazi radnog odnosa. Dečiji dodatak je gotovo od samog početka imao istovremeno i socijalni i populacioni karakter. Naime, uveden je imovinski cenzus kao dodatni uslov za sticanje prava na dečiji dodatak, a njegova visina je direktno zavisila od broja dece u porodici. Iznosi za dečiji dodatak su do kraja 1960-ih bili visoki. Tako su se, na primer 1958. godine kretali od 16% za prvo dete u porodici do 59% prosečne zarade za peto dete. Odgovarajući udeli 1967. godine su iznosili 7% i 31% (Gavrilović, 2005, 112). Tokom 1990-ih godina dečiji dodatak se mogao koristiti za prvo troje dece u porodici, s tim što on samo za treće dete nije zavisio od materijalnog statusa porodice i iznosio je 30%

prosečne zarade. No ova mera je brzo izgubila smisao zbog višemesečnog kašnjenja u isplati i velike inflacije (Rašević, 2012). Gornja starosna granica za ostvarivanje prava na dečiji dodatak iznosi 20 godina, odnosno 26 godina života za one koji se redovno školuju.

Pravo na plaćeno porodiljsko odsustvo zaposlenih majki je uvedeno 1946. godine. Dužina porodiljskog odsustva je kontinuirano rasla sa 84 dana koliko je iznosila 1946, preko 270 dana u 1984, do 12 meseci po rođenju prvog i drugog deteta, 24 meseca po rođenju trećeg deteta i 9 meseci po rođenju četvrtog i svakog narednog deteta od 1992. do 2002 (Gavrilović, 2005, 125). Otac je mogao da koristi odsutvo u izuzetnim okolnostima propisanim zakonom. Naknada zarade za vreme porodiljskog odsustva je bila utvrđena na nižem nivou od visine zarade sve do poslednje decenije 20. veka kada se ostvarivala u punom iznosu zarade.

Naknada troškova boravka dece u predškolskoj ustanovi je takođe uvedena neposredno posle Drugog svetskog rata. U periodu 1992–2002, ona je iznosila 80% ekonomskih cene. Boravak za treće dete je bio besplatan od 1974. do 1990. i od 1992. do 2002 (u opštinama sa negativnom stopom prirodnog priraštaja za treće i svako naredno dete u porodici).

POPULACIONA POLITIKA OD 2002.

U Srbiji od 2002. godine egzistiraju dve direktnе mere populacione politike važne za podsticanje rađanja na nacionalnom nivou. To su roditeljski dodatak i odsustvo povodom rođenja deteta. Roditeljski dodatak se isplaćuje za prvo, drugo, treće i četvrtu dete žene. Njegov iznos raste sa redom rođenja, usklađuje se sa rastom troškova života i isplaćuje se, osim za rađanje prvog deteta za koje se isplaćuje jednokratno, u 24 mesečne rate. Do 2006. godine, model finansijske pomoći porodici sa decom nije uključivao prvo dete, a roditeljski dodatak se isplaćivao jednokratno.

Roditeljski dodatak je bio definisan kao jednokratna isplata u visini od 50 hiljada dinara za drugo, 90 hiljada dinara za treće i 120 hiljada dinara za četvrtu dete. Njegova realna visina je ostala očuvana u posmatranom periodu. Tako su tokom 2015. godine odgovarajući iznosi bili oko 147, 264 i 352 hiljade dinara, odnosno više od 1200, 2200 i 3000 evra. Ili drugim rečima, roditeljski dodatak u 2015. za dugo, treće i četvrtu dete se kretao u rasponu od 3,7 do 8,8 prosečnih plata u Srbiji. Jednokratni roditeljski dodatak za prvo dete u 2015. godini je iznosio oko 37,5 hiljada dinara ili 310 evra.

Omogućena je i puna naknada zarade zaposlenoj majci za vreme porodiljskog odsustva i odsustva radi nege deteta u trajanju od godinu dana za prvo i drugo dete, odnosno dve godine za treće i svako naredno dete. Odsustvo radi nege deteta, pravo koje traje od 3. do 12. meseca života deteta, može da koristi i otac uz punu nadoknadu zarade, čak i kada je majka nezapozlena.

Za roditeljski dodatak je u 2013. godini, prema podacima Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije, izdvojeno 6,3 milijarde dinara. Budžetski znatno zahtevnija je isplata pune naknade zarade zaposlenom roditelju, a to je u najvećem broju slučajeva majka, za vreme odsustva vezanog za rođenje deteta. Za 36,7 hiljada korisnika ove naknade u 2013. godini je izdvojeno 24,5 milijardi dinara.

Srbija, relativno posmatrano, izdvaja za roditeljski dodatak više nego bilo koja zemlja Evropske Unije (EU). Naime, za roditeljski dodatak u 2011. godini u EU najviše su izdvojili Slovačka i Hrvatska, po 0,1% bruto društvenog proizvoda (BDP). Iste godine je u ove svrhe Srbija utrošila 0,2% BDP (Matković, Mijatović, Stanić, 2014, 101). Takođe, komparativna analiza iznosa nadoknade u postotku od zarade i dužine porodiljskog i odsustva radi nege deteta među evropskim zemljama pokazuje da ovaj sistem u Srbiji spada među darežljivije u Evropi (Matković, Mijatović, Stanić, 2014, 121).

NOVIJA ISTRAŽIVANJA VEZE IZMEĐU FERTILITETA I OBRAZOVANJA ŽENA

U istraživanjima veze između fertiliteta i različitih socio-ekonomskih obeležja žena, obrazovanje zauzima posebno mesto. Ne samo da je stepen obrazovanja precizno merljiva kategorija, već je u novijim istraživanjima često korišćen kao jedan od najvažnijih pokazatelja socijalnog statusa (Skirbekk, 2008). Dugo poznata negativna veza između nivoa obrazovanja i fertiliteta, poslednjih decenija se detaljno preispituje i dovodi u vezu sa širim kontekstom socio-ekonomskog i kulturnog okruženja. Ovakva istraživanja i studije postavljaju novu platformu za izučavanje veze između obrazovanja i fertiliteta žena. Tako neka istraživanja čak potvrđuju pozitivnu vezu između obrazovanja i fertiliteta u Skandinavskim zemljama, Austriji i Nemačkoj (Kreyenfeld, 2002) objašnjavajući ovaj trend dohodovnim efektom (*income effect*) kroz veće materijalne kapacitete obrazovanih pojedinaca za izdržavanje brojnijeg potomstva, što direktno utiče na verovatnoću rađanja drugog deteta u porodici. Indirektno, viši nivo obrazovanja žena može uticati na fertilitet preko partnerskog efekta (*partner effect*) povećavajući njihove realne šanse u izboru partnera višeg socijalnog statusa, ali i poboljšavajući njihovu pregovaračku poziciju unutar partnerske zajednice (Kravdal & Rindfuss, 2007). Takođe, viši nivo obrazovanja može posredno uticati na fertilitet preko odlaganja rađanja i indukovana „cajnot efekta“ (*time-squeeze effect*) (Kreyenfeld & Zabel, 2005) povećavajući verovatnoću rađanja drugog deteta kod visokoobrazovanih žena.

Važnost šireg društvenog konteksta, takođe, ne sme biti prenebregnuta. Tako, od društava sa nedovoljno razvijenom ravnopravnosću između polova i negativnom vezom između nivoa obrazovanja i fertiliteta, u društvima u kojima su postignuti značajni rezultati na polju rodne ravnopravnosti, ova veza često prelazi sa

negativne na pozitivnu (Malwade Basu, 2002; Kravdal & Rindfuss, 2007; Neyer, 2003; Myrskylä, Kohler & Billari, 2011). U društvima sa nedovoljno razvijenom rodnom ravnopravnosću, nestabilnim socio-ekonomskim prilikama i visokim stepenom ekonomske nesigurnosti, udruženim sa nedovoljno razgranatim merama za usklađivanje rada i roditeljstva, a pre svega u bivšim socijalističkim zemljama, ova veza se potvrđuje kao negativna (Brzozowska, 2014; Čipin, Medimurec, Vlah-Jerić, 2016). Na kraju, u novijoj literaturi postoji izražen optimizam da se veza između fertiliteta i nivoa obrazovanja žena iz negativne može preokrenuti u pozitivnu (Kravdal & Rindfuss, 2007), a prve naznake takvog trenda se mogu uočiti u prelasku sa indirektne linearne korelacione veze na „U“ vezu u zemljama sa višim obrazovanjem fertilnih žena i izraženom rodnom ravnopravnosću, ali i u zemljama sa značajnim napretkom u obrazovnoj strukturi ženskog stanovništva (Kreyenfeld & Zabel, 2005; Kohler, Billari, Ortega, 2006).

CILJ RADA

Osnovni cilj rada je da se utvrdi nivo rađanja žena različitog obrazovanja u Srbiji od 2002. do 2015. godine. Analizirana je veza između obrazovanja žena i rađanja, jer je školska spremna značajna determinanta fertiliteta stanovništva. Nivo obrazovanja se može označiti kao najznačajniji faktor koji utiče na vreme rađanja i ukupni fertilitet žena u Evropi (Hoem, 1986). Na primeru šest evropskih zemalja (Austrija, Grčka, Mađarska, Rumunija, Slovenija, i Švajcarska) pokazano je da je uticaj nivoa obrazovanja na fertilitet daleko jači nego uticaj zanimanja, privredne delatnosti i položaja u zanimanju (Barakat, Durham, 2013). Školska spremna je precizno merljiva determinanta, koja je tesno povezana sa nizom ekonomskih, socijalnih i psiholoških, često manje otkrivenih faktora fertiliteta. Najvažniji od pomenutih faktora jesu zaposlenost, zanimanje, životni standard, status u društvu, mobilnost, individualne potrebe i aspiracije i mogućnosti njihovog ostvarenja, različiti pritisci i obaveze koje se postavljaju pred ženu, poimanje vrednosti braka, porodice i dece, psihološka cena roditeljstva, cena majčinog vremena, individualizam. Obrazovanje je, osim toga, povezano i sa jednim brojem neposrednih uzroka fertiliteta kao što su godine stupanja u brak, kontrola rađanja i drugi. Uvažavanje veze između obrazovanja žena i fertiliteta može biti važna prepostavka za definisanje političkog odgovora u ovoj sferi. Analiziran je ovaj vremenski period, jer je sredinom 2002. godine uveden nov model populacione politike, a 2015. je poslednja godina za koju su dostupni podaci o rađanju u Srbiji.

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U svrhu procene obrazovne strukture fertilnog stanovništva u posmatranom periodu korišćeni su podaci popisa stanovništva (RZS, 2003a; RZS, 2003b; RZS, 2012a; RZS,

2012b), dok su u analizi rađanja korišćeni podaci vitalne statistike o broju živorodene dece, pomoću kojih su izračunati različiti pokazatelji fertiliteta. Podaci o živorodenjima su metodološki usaglašeni za sve godine posmatranog perioda. Naime, Republički zavod za statistiku Srbije je do 2004. godine prikazivao živorodenja uključujući i živorodenja majki na boravku/radu u inostranstvu (bez obzira na dužinu njihovog rada/boravka van zemlje), a od 2005. godine se ova živorodenja izuzimaju iz ukupnog broja živorodenja. To je razlog zbog čega su od prikazanog broja živorodenih (prema redu rođenja deteta, starosti i školskoj spremi majke) za 2002., 2003. i 2004. godinu, za potrebe ovoga rada, oduzeta živorodenja majki na boravku/radu u inostranstvu dužem od godinu dana, čime je obezbeđena potpuna metodološka uporedivost ovog podatka u posmatranoj vremenskoj seriji. Takođe, iz analize su izuzeta živorodenja od strane majki nepoznate školske spreme i/ili nepoznate starosti, koja nisu od značaja za ovo istraživanje. Njihov broj je mali, a udeo u ukupnom broju živorodenih u Srbiji kreće se u intervalu od 0,4% (registrovan 2006) do 1,3% (zabeležen 2003) u analiziranom vremenskom periodu.

Realna obrazovna struktura fertilnog kontingenta prema starosti je dostupna za 2002. i 2011, odnosno za vremenske preseke u godinama u kojima su sprovedeni popisi stanovništva u Srbiji. Otuda je za potrebe ovog rada, to jest da bi se na osnovu podataka vitalne statistike analizirala i tumačila rađanja putem pokazatelja transverzalne analize fertiliteta, izvršena procena obrazovne strukture fertilnog kontingenta prema starosti sredinom kalendarskih godina posmatranog perioda. Pored relevantnih popisnih podataka, procena stanovništva prema starosti i polu Republičkog zavoda za statistiku Srbije za odgovarajuće godine, procene obrazovne strukture fertilnog kontigenta prema starosti se baziraju i na pretpostavci o njenoj linearnoj promeni u vremenu. Ona je usvojena na osnovu dve činjenice. To su da promene u obrazovnoj strukturi stanovništva, a samim tim i fertilnog kontingenta, uglavnom nisu skokovite, već zahtevaju vreme u zavisnosti od dužine obrazovnog procesa kao i da je u periodu od 2002. do 2011. godine registrovan nastavak poboljšanja obrazovne strukture ženskog stanovništva Srbije (Vasić, 2013).

U svrhu isticanja smera i intenziteta promena u broju živorodenih prema školskoj spremi majke, korišćeni su indeksni brojevi, i to bazni indeksi računati u odnosu na početnu godinu vremenske serije ovog pokazatelja.

Centralno mesto u analizi fertiliteta žena prema školskoj spremi zauzimaju specifične stope ukupnog fertiliteta (SSUF) po obrazovanju koje su izražene kao prosečan broj dece po ženi određenog obrazovnog nivoa. Za potrebe ovog rada izračunate su SSUF za pojedinačne modalitete školske spreme. Takođe je važno napomenuti da Republički zavod za statistiku Srbije u popisnoj i vitalnoj statistici školsku spremu prikazuje kroz šest modaliteta, i to: bez školske spreme, nepotpuna osnovna škola, osnovna škola, srednja škola, viša

škola i visoka škola. U svrhu analize fertiliteta prema školskoj spremi majke u ovom radu su razmatrana četiri obrazovna modaliteta u cilju isticanja suštinskih razlika u reproduktivnom ponašanju. Pomenuta klasifikacija agregatno prikazuje prva dva, i poslednja dva modaliteta školske spreme, dok su modaliteti definisani kao osnovna škola i srednja škola ostali nepromenjeni. Dakle, klasifikacija obrazovanja majke prema najvišoj završenoj školi u ovom radu glasi: bez škole (bez školske spreme i sa nepotpunom osnovnom školom), osnovna škola, srednja škola, i fakultet (viša škola i visoka škola).

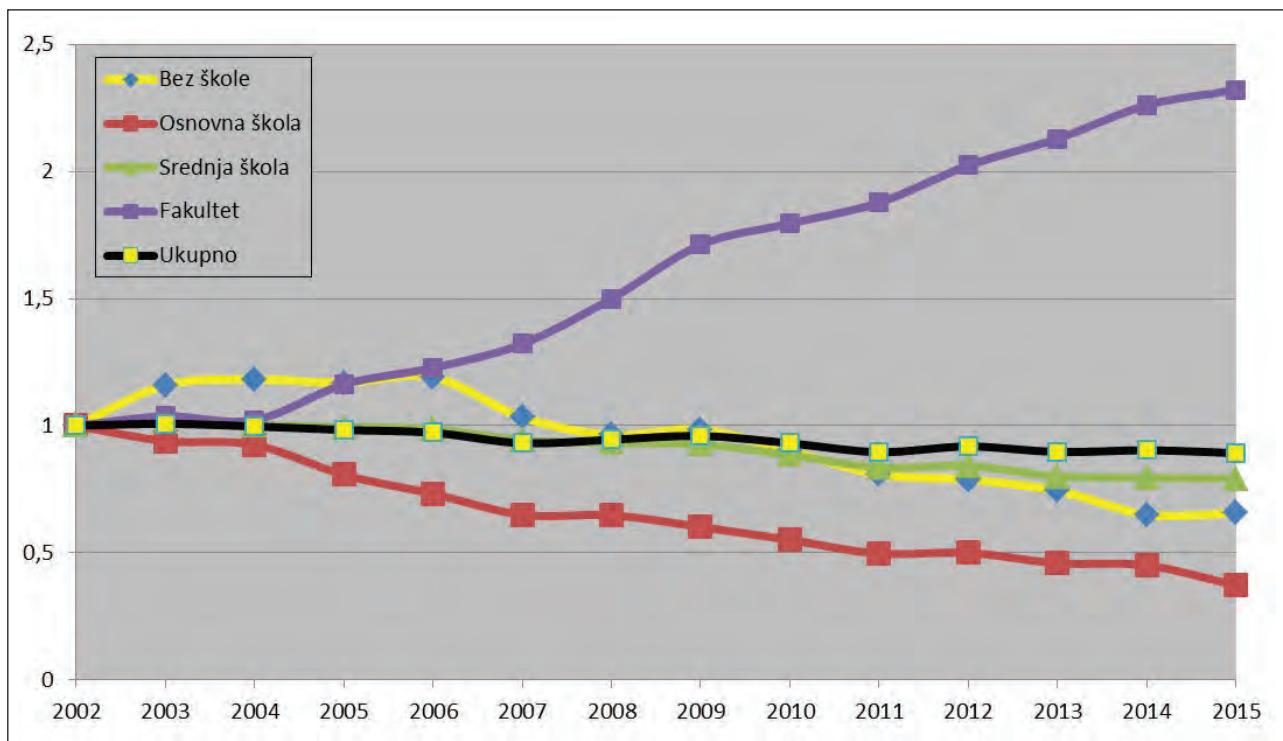
Pored specifičnih stopa ukupnog fertiliteta po obrazovanju koje uzimaju u obzir svu živorodenju decu majki određene školske spreme, izračunate su i paralene stope bazirane na isključivanju živorodenja petog i viših redova, jer se roditeljski dodatak u Srbiji daje za prvo, drugo, treće i četvrtu dete (SSUF₄).

Sa namerom da se sintetski predstave promene u starosnom modelu fertiliteta različitih obrazovnih kategorija, korišćen je metodološki neuobičajen način prikazivanja specifičnih stopa fertiliteta kao kumulanti (Kssuf). Tako su u završnom delu analize vrednosti specifičnih stopa fertiliteta (SSF) prikazane kao niz kumuliranih vrednosti vezanih za starost žene od 15 do 19 godina, od 15 do 24, od 15 do 29, i tako dalje, a završno sa vrednošću za SSF od 15 do 49 godina, što je plodni period žene. Radi bolje preglednosti analize vrednosti pomenutog pokazatelja prikazane su kao fertilitet do 20 godina starosti, do 25 godina starosti, itd. po obrazovnim modalitetima. Takođe, preko medijske starosti majke na rođenju sve dece je utvrđen intenzitet odlaganja rađanja različitih obrazovnih kategorija žena. Ovaj pokazatelj je izračunat kao starosna granica do koje su žene različitih nivoa obrazovanja ostvarile polovinu (50%) svoje SSUF.

REZULTATI ANALIZE

U Srbiji u periodu od 2002. do 2015. godine broj živorodenja je opao za nešto više od 10%, međutim, pomenuto opadanje nije bilo ravnomerno tokom čitavog posmatranog perioda (Grafik 1). Naime, prve četiri posmatrane godine karakteriše stabilizacija živorodenja na nivou od oko 72000 godišnje, a od 2006. broj živorodenja lagano i kontinuirano opada, i u 2015. godini iznosi oko 65000.

Žene bez škole karakteriše povećanje broja živorodenja do 2006. godine, od kada započinje opadanje rađanja ove obrazovne kategorije, da bi na kraju posmatranog perioda broj živorodenja iznosio manje od dve trećine u odnosu na početnu godinu posmatranja. Kod žena sa osnovnom školom broj živorodenja se jasno i linearno smanjuje tokom čitavog posmatranog perioda, tako da je u 2015. godini iznosio svega 37% živorodenja iz 2002. godine. Tokom posmatranog perioda broj dece koje su rodile majke sa srednjom školom je opao za 20%. Sa druge strane, kod najviše obrazovne kategorije žena, promene u broju živorodenja u periodu

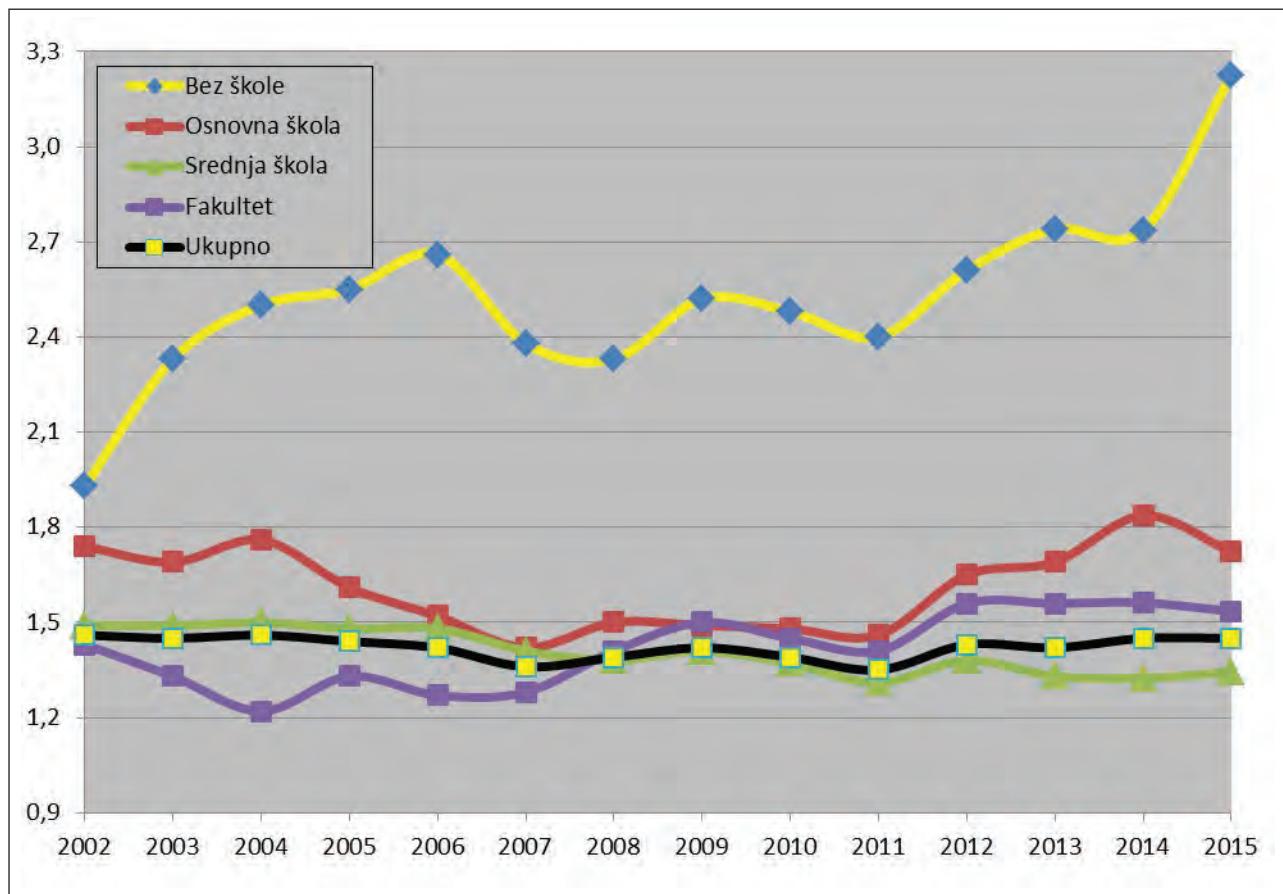
Grafik 1: Bazni indeksi promene broja živorođenja, Srbija, 2002–2015

2002–2015 su potpuno drugačije. U prve tri posmatrane godine broj živorođenja se ne menja, i nalazi se na nivou nešto nižem od 10.000 godišnje. Od 2005. godine broj živorođenja od strane majki sa fakultetom počinje linearno da se povećava (za 7,8% godišnje u proseku), tako da je u 2015. 2,3 puta viši. Kretanje baznog indeksa promene broja živorođenja jasno ukazuje na razlike u rađanju između posmatranih modaliteta školske spreme.

Posledično, struktura živorođenja prema obrazovanju žene u 2002. godini bila je takva da je svako devetnaesto dete rodila majka bez škole, skoro svako četvrtu majku sa osnovnom školom, troje od petoro dece rodile su majke sa srednjom školom, a skoro svako osmo dete majka sa fakultetom. U 2015. godini pak, svako dvadeset šesto dete rodila je majka bez škole, skoro svako jedanaesto majka sa osnovnom školom, svako drugo majka sa srednjom školom, i svako treće rodila je majka sa fakultetom.

Detaljnija analiza fertiliteta prema školskoj spremi zahteva uvažavanje promena u starosnoj strukturi žena različitog obrazovnog nivoa u plodnom periodu (15 do 49 godina). Prosečna starost fertilnog kontigenta u posmatranom periodu se smanjuje, osim u slučaju žena sa srednjom školom. Tako je ona za žene bez škole u 2002. godini iznosila 36,6 godina, prema 30,9 godina u 2015., fertilne žene osnovnoškolskog obrazovanja su u proseku bile stare 31, odnosno 28,4 godine, žene sa srednjom školom 33, odnosno 34,3 godine, a žene sa fakultetom 37,1 godinu u 2002, odnosno 35,1 godinu u 2015. godini.

U najvećem delu posmatranog perioda kretanje SSUF prema školskoj spremi pokazuje takvu pravilnost da sa porastom nivoa obrazovanja opadaju njene vrednosti (Grafik 2). SSUF žena bez škole su daleko veće od SSUF svih ostalih obrazovnih kategorija žena u Srbiji. Početna godina posmatranog perioda je jedina u kojoj se vrednost SSUF za žene bez škole nalazi ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju i iznosi 1,93. SSUF kod ove obrazovne kategorije žena do 2006. godine beleži jasan porast (2006: 2,66), nakon čega fluktuirala da bi u 2015. godini zabeležila najvišu vrednost od 3,23 deteta po ženi. Sve ostale kategorije tokom najvećeg dela posmatranog perioda beleži vrednosti SSUF-a koje se kreću između 1,7 i 1,3. SSUF kod žena sa osnovnom školom na početku posmatranog perioda iznosi 1,74. Stopa opada do 2006., zatim se stabilizuje na nivou oko 1,5 do 2011., da bi nakon toga ponovo počela da se povećava, i u 2015. godini iznosi 1,72. Kada je SSUF kod žena sa srednjom školom u pitanju, do 2006. godine se ne menja značajnije i iznosi oko 1,5 od kada ispoljava blagu nizlaznu tendenciju do kraja posmatranog perioda. U 2015. godini SSUF žena sa srednjom školom iznosio je 1,34, što je za 9,5% niže u odnosu na početak registrovanog smanjivanja stope. Ili drugim rečima, stopa je opadala za 1,1% na godišnjem nivou, što je veoma značajno ako znamo da žene sa srednjom školom ostvaruju više od polovine ukupnog broja živorođenja, i čine više od polovine fertilnog kontingenta,

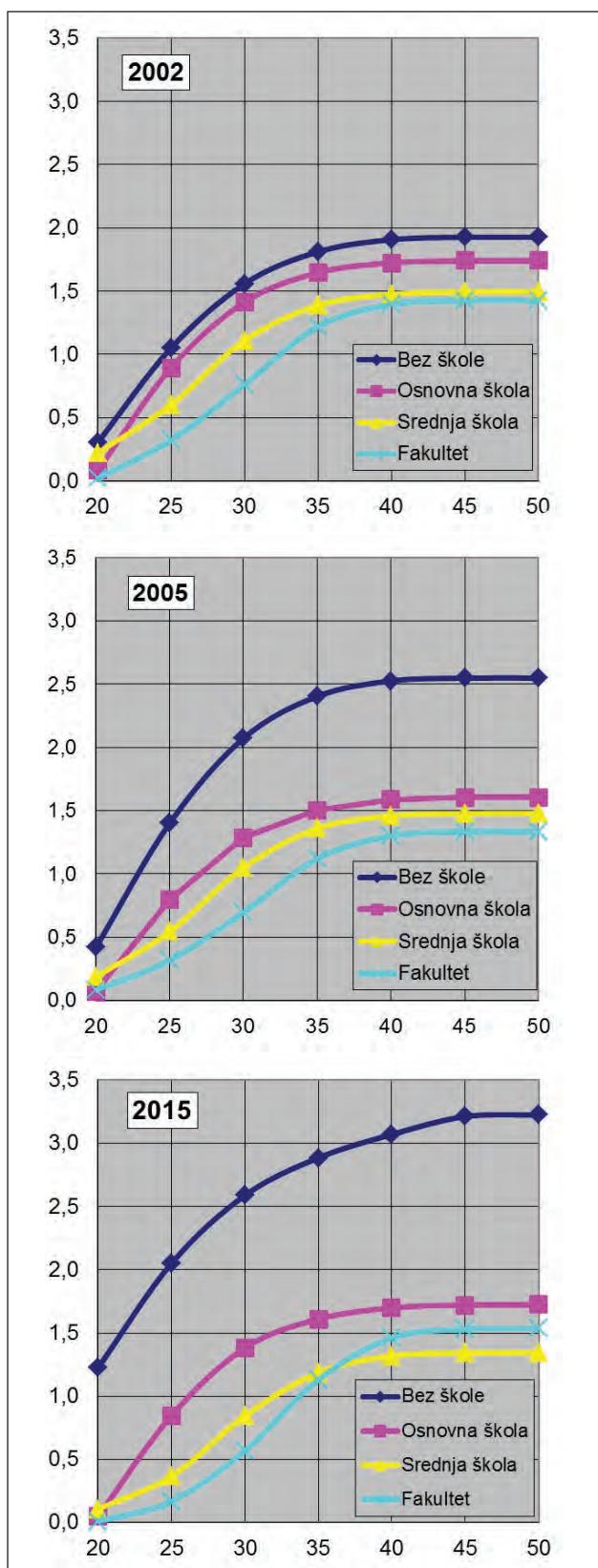
Grafik 2: Specifična stopa ukupnog fertiliteta prema školskoj spremi žene, Srbija, 2002–2015

i time u priličnoj meri opredeljuju kretanje vrednosti stope ukupnog fertiliteta u Srbiji. Najviša obrazovna kategorija žena, odnosno žene sa fakultetom tokom prve polovine posmatranog perioda beleže najniže vrednosti SSUF u odnosu na sve ostale obrazovne kategorije. U periodu od 2002. do 2004. godine jedino SSUF žena sa fakultetom opada sa 1,43 na 1,22 što predstavlja najnižu zabeleženu vrednost u celom posmatranom periodu. Međutim, od te, najniže zabeležene vrednosti, SSUF kod žena sa fakultetom započinje lagani porast, tako da u 2015. godini iznosi 1,53. Ono što takođe treba istaći jeste da od 2008. godine žene sa fakultetom beleže vrednosti SSUF koje su na višem nivou nego kod žena sa srednjom školom, ali i na nivou višem od stope ukupnog fertiliteta za Srbiju.

Za potrebe ovog istraživanja, a u kontekstu roditeljskog dodatka, važne mere pronatalitetne politike u Srbiji, koji se odnosi na prva četiri reda rođenja, izračunate su specifične stope ukupnog fertiliteta koje ne uključuju decu petog i višeg reda rođenja (SSUF4). Vrednosti SSUF4 se ne razlikuju značajnije od SSUF kod svih obrazovnih kategorija žena osim kod žena bez škole, kod kojih su vrednosti SSUF4 u proseku za 0,3 manje

od SSUF-a u svakoj od posmatranih godina. Očigledno je da jedino žene bez škole u većoj meri rađaju decu petog i višeg reda rođenja.

Kssuf jasno prikazuje razlike u starosnom modelu fertiliteta žena različitih obrazovnih nivoa (Grafik 3). Prikazane su 2002. kao početna godina posmatranog perioda, 2005. kao poslednja godina u kojoj se roditeljski dodatak isplaćivao jednokratno i nije obuhvatao prvorodenja, i 2015. kao poslednja godina za koju su dostupni podaci. Analiza pokazuje da su između 2002. i 2005. godine sve obrazovne kategorije žena, osim žena bez škole, snizile nivo rađanja u svim starosnim kohortama. Međutim, ovaj pad *Kssuf* je malog intenziteta, a pogotovo je minimalan kod žena sa srednjom školom. U drugom delu posmatranog perioda, od 2005. do 2015. godine tendencije u kretanju ovog pokazatelia postaju nešto drugačije. Naime, žene bez škole su nastavile trend povećavanja *Kssuf* u svim starosnim grupama, povećavajući na taj način razliku u odnosu na ostale obrazovne kategorije žena fertilnog kontingenta. Kod žena sa osnovnom školom *Kssuf* je u svim starosnim grupama nakon 20. godine starosti rastao. Međutim, kod žena sa srednjom školom *Kssuf* je ubrzano opadao u

Grafik 3: Kumulativne specifične stope ukupnog fertiliteta u Srbiji, 2002, 2005. i 2015

svim kohortama, gde su nakon 35. godine starosti ostvarivale čak niži nivo rađanja u odnosu na $Kssuf$ žena sa fakultetom. Na drugoj strani, žene sa fakultetom su u periodu od 2005. do 2015. godine nastavile snižavanje nivoa rađanja do 30. godine, međutim, između 30. i 40. godine starosti su povećavale rađanje i ostvarile čak 58,2% svog ukupnog fertiliteta. Na taj način u 2015. žene sa fakultetom, bez obzira na odlaganje rađanja, na kraju plodnog perioda imaju više vrednosti $Kssuf$ u odnosu na 2002. godinu, ali i višu vrednost prema ženama sa srednjom školom.

Fenomen odlaganja rađanja sintetski možemo prikazati pomoću medijalne starosti prilikom rađanja, kao starosne granice do koje žene različitih nivoa obrazovanja ostvaruju polovinu svog ukupnog rađanja. Tako žene bez škole u 2002. polovinu svog ukupnog rađanja ostvaruju do 23,2 godine starosti, a tek nakon 2005. godine započinju intenzivnije snižavanje svoje medijalne starosti prilikom rađanja, tako da ona u 2015. godini iznosi 21 godinu. Kod svih ostalih obrazovnih kategorija možemo govoriti o odlaganju rađanja. Tako kod žena sa osnovnom školom medijalna starost u 2002. godini iznosi 24,4 godine i do 2005. raste na 25 godina, ostajući na približno istom nivou do kraja posmatranog perioda (25,1 u 2015. godini). Na drugoj strani, dve najviše obrazovne kategorije odlaganje rađanja intenziviraju tek nakon 2005. godine. Naime, žene sa srednjom školom u 2002. godini ostvaruju polovinu svog ukupnog rađanja do 25,7 godina starosti, u 2005. do 25,9 godina, a u 2015. do 26,8 godina starosti. Medijalna starost prilikom rađanja kod žena sa fakultetom u 2002. godini iznosi 27,6 godina, u 2005. godini 27,5, a u 2015. polovinu svog ukupnog rađanja ostvaruju tek nakon 30,9 godina starosti. Međutim, kod žena sa fakultetom opredeljujući razlog povećavanja medijalne starosti prilikom rađanja, je zapravo intenziviranje rađanja između 30. i 40. godine starosti, a ne značajno snižavanje rađanja pre 30. godine.

No, treba podvući registrovanu tendenciju odlaganja rađanja posle 35. godine života kod svih obrazovnih kategorija žena. Tako su žene bez škole u 2002. nakon 35. godine života ostvarivale 6% svog ukupnog fertiliteta, a u 2015. godini 10,5%. Odgovarajući udeli za žene sa osnovnom školom su 5,4% i 6,6%; za žene sa srednjom školom 7,2% i 11,7%; a za žene sa fakultetom 14,5 i 26,4% svog ukupnog fertiliteta.

Sa druge strane, neophodno je istaći razlike koje postoje među ženama različitog obrazovnog nivoa kada je u pitanju fertilitet ostvaren do 30. godine života. Tako su u 2015. žene bez škole do svoje 30. godine starosti rodile 2,59 dece, žene sa osnovnom školom 1,38, žene sa srednjom školom 0,84, a žene sa fakultetom 0,57 dece. Odnosno, u 2015. godini su žene bez škole do svoje 30. godine života ostvarivale čak 80,2% od ukupne vrednosti SSUF, kao i žene sa osnovnom školom, žene sa srednjom školom 62,7%, a žene sa fakultetom svega 36,9% vrednosti SSUF.

DISKUSIJA

Očekivalo se da će uvođenje roditeljskog dodatka i dalje isplaćivanje pune nadoknade zarade tokom porodiljskog odsustva i odsutva radi nege deteta zapošljenih roditelja od najmanje godinu dana 2002. godine predstavljati snažan, pre svega finansijski, podsticaj za radanje dece. Mada su izdvajanja za ove dve mere populacione politike u Srbiji relativno velika u odnosu na druge zemlje, njihova efikasnost nije posebno izučavana. Istraživanja bi trebalo da odgovore na niz pitanja u ovoj sferi, od kojih je centralno u kojoj meri ovako koncipirana finansijska podrška porodicama sa decom doprinosi da se ostvari željeni broj dece.

Predstavljeni rezultati ukazuju da u analiziranom periodu (2002–2015) nije registrovano povećanje fertiliteta. Osnovne karakteristike fertiliteta u Srbiji u ovom periodu su smanjenje broja živorođenih za preko 10%, kretanje SUF na nivou ispod 1,5 deteta po ženi i odlaganje rađanja. Takođe, se jasno izdvajaju dva podperioda koja se tiču fenomena rađanja. Period do 2006. godine karakteriše relativna stagnacija broja živorođenja, SUF od oko 1,45 i odsustvo značajnijeg odlaganja rađanja. Nakon 2006. godine dolazi do primetnog kontinuiranog pada broja živorođenja, SUF se kretao u rasponu između 1,35 i 1,45 a odlaganje rađanja je intenzivirano. Međutim, nivo rađanja u Srbiji, kao i smer i intenzitet promena u kretanju fertiliteta, se značajno razlikuju u odnosu na stepen obrazovanja žena.

Ovo istraživanje je pokazalo da se u Srbiji sa povećanjem školske spreme smanjuje prosečan broj dece po ženi. U mnogim evropskim zemljama, uključujući i zemlje koje su prolazile, ili prolaze, tranziciju socio-ekonomskog sistema (Poljska, Bugarska i Rumunija, odnosno Albanija i Ukrajina), zabeležene su negativne korelacije između obrazovnog nivoa žena i ostvarenog fertiliteta (Murešan & Hoem, 2010; Brzozowska, 2014). Međutim, odstupanje u pomenutom obrascu u Srbiji registruje se od 2008. godine jer vrednost SSUF-a žena sa fakultetom prevazilazi vrednost SSUF žena sa srednjom školom, i približava se vrednosti SSUF žena sa osnovnim obrazovanjem. Tako je razlika između žena sa osnovnom školom i žena sa fakultetom iznosila 0,54 dece po ženi u 2004. odnosno 0,19 dece po ženi u 2015. u korist žena sa osnovnim obrazovanjem.

U čitavom posmatranom periodu SSUF žena bez obrazovanja i sa najvišim obrazovanjem pokazuju tendenciju rasta, dok nasuprot tome SSUF kod žena sa osnovnom i srednjom školom opada. Može se pretpostaviti da su na kretanje SSUF-a žena bez obrazovanja uticale mere direktnе finansijske podrške radanju, pre svega roditeljski dodatak. U tom smislu govore i rezultati istraživanja u okviru koga su anketirane romske medijatorke (pomažu Romima da ostvare svoja prava u sistemu zdravstvene i socijalne

zaštite), koje ističu roditeljski dodatak kao jedan od tri najvažnija razloga rađanja većeg broja dece ove etničke grupe (Sedlecky, Rašević, 2015, 104). Takođe, u prilog ovakvom tumačenju govori i činjenica da je zastupljenost najniže obrazovne kategorije među Romkinjama više nego sedam puta veća od proseka za žensko stanovništvo na nivou Republike (Radovanović, Knežević, 2014), kao i podatak da se u Srbiji gotovo polovina Romkinja uđa pre navršene 18. godine, a osmina čak i pre navršene 15. godine života (UNICEF Srbija, 2007). Slične tendencije zabeležene su u Slovačkoj gde su Romkinje koje karakteriše veoma nizak stepen obrazovanja u periodu 1996–2002, povećavale SUF i snižavale prosečne godine pri rađanju u uslovima široko dostupnih finansijskih davanja koja su imala socijalni karakter. Nakon 2004. godine Slovačka uvodi dodatne finansijske mere u cilju snižavanja cene roditeljstva (dodatak na rođenje deteta, dečiji dodatak, poreske olakšice, plaćeno materinsko odsustvo i dr.) i napušta ranije zastupljenu praksu finansijskih davanja širokog obuhvata koja su imala socijalni karakter (Potančokova, Vano, Pilinska, Jurčova, 2008).

U pogledu porasta rađanja kod žena sa fakultetom u poslednjoj deceniji Srbija nije izuzetak. Slične tendencije su registrovane u nizu zemalja, kako bivših socijalističkih, tako i u zemljama zapadne i severne Evrope. Na primer, u Italiji žene sa fakultetom, rođene početkom 1960-ih, nadoknađuju fertilitet do takvog stepena da do 40. godine života nadmašuju ukupan nivo fertiliteta žena sa fakultetom rođenih sredinom 1950-ih (Caltabiano, Castiglioni, Rosina, 2009, 708). To su pokazala i istraživanja u Estoniji (Klement, Puur, 2010), Francuskoj (Sobotka, 2008), Danskoj (Gerster, Keiding, Knudsen, Strandberg-Larsen, 2007), Mađarskoj (Speder, 2006), i Norveškoj (Kravdal, 2001). Tendencija porasta rađanja kod žena sa fakultetom se takođe beleži kada se EU posmatra kao celina (Lanzieri, 2013). Šta više, vrednosti SSUF-a žena sa fakultetom u Srbiji su gotovo na nivou proseka za zemlje EU.

Imajući u vidu rastuće udele žena sa fakultetom u okviru fertilnog kontingenta, sigurno je da socijalna mobilnost u Srbiji, postignuta školovanjem, nije propraćena automatskim prihvatanjem reproduktivnih normi višeg socijalnog miljea, odnosno da, postoji izvesna vremenska zadrška tokom koje žene nastavljaju model reproduktivnog ponašanja socijalnog stratuma iz koga potiču. Na taj način i Kravdal (Kravdal, 2001, 210) objašnjava rastuće stope rađanja žena sa fakultetom u Norveškoj, verujući da sve veći udeo žena sa fakultetom u mlađim kohortama potiče iz porodica niže obrazovanih roditelja. No, moguće je da žene sa fakultetom u Srbiji uspevaju bolje da kombinuju roditeljstvo i druge vidove samostvarivanja kao i da pregovaraju sa partnerom oko podele poslova u domaćinstvu u odnosu na žene sa srednjom školom, a sa druge strane, visoko obrazovanje im omogućava bolji ekonomski momentum¹ čime se njihove šanse za

1 U većini zemalja zapadne hemisfere postoji izrazita (u Srbiji gotovo idealna) pozitivna korelacija između stepena školske spreme i visine prihoda pojedinca (Vasić, 2010).

ostvarenjem željenog broja rođenja povećavaju. Jedno od objašnjenja može da se traži u razmišljanju Kravdala (Kravdal, 2001, 189) da ako su materijalne aspiracije pojedinaca i njihova očekivanja u vezi sa kvalitetom deteta određene prosečnim prihodom u društvu, pre nego njihovom ličnom ekonomskom snagom, onda će stanovništvo sa relativno visokim prihodima ispoljavati viši fertilitet.

Posebno treba istaći da SSUF žena sa srednjom školom posle perioda stabilizacije na nivou oko 1,5, počinje lagano i kontinuirano da opada od 2006. godine i na kraju posmatranog perioda iznosi 1,3 deteta po ženi. Teško je dodatno pokušati da se ovaj nalaz objasni bez dubinskih istraživanja na ovu temu. Ako se ipak osmelimo, nameću se dva razmišljanja. Moguće je da su žene sa srednjom školom u većoj meri osetile promenu načina isplate roditeljskog dodatka u 24 mešecne rate umesto značajne jednokratne sume novca na rođenju deteta. Žene ovog obrazovnog nivoa su lošijeg materijalnog statusa u odnosu na žene sa fakultetom, a verujemo, razvijenijih potreba u odnosu na žene nižeg obrazovanja. Žene sa srednjom školom su posebno važna ciljna grupa za populacionu politiku jer su dominantna grupa fertilnog kontingenta u Srbiji (čine čak 56,6% fertilnog kontingenta).

Ovo istraživanje je pokazalo i da medialna starost pri rođenju dece pozitivno korelira sa nivoom obrazovanja majke. U posmatranom periodu ubedljivo najintenzivnije odlaganje rađanja su ispoljile žene sa fakultetom. Vrednost izabranog indikatora je porasla za čak 3,3 godine. Sa 4,4 u 2002. razlika u medialnoj

starosti između najniže i najviše obrazovne kategorije žena se povećala na čak 9,9 godina u 2015. Ovo je posebno značajno imajući u vidu da rađanje deteta u sve kasnijem životnom dobu nosi brojne zdravstvene rizike za zdravlje majke i deteta (Benzies, 2008).

ZAKLJUČAK

U suočavanju sa potrebotom efikasnog ublažavanja demografskih izazova u Srbiji, nameće se potreba za povremenom evaluacijom mera podrške rađanju. Pogotovo ako nema indicija da te mere imaju pozitivan efekat na nivo fertiliteta. Napor u tom smislu bi trebalo da se zasnivaju na dostupnim statističkim podacima, dubinskom istraživanju uzroka i mehanizama koji vode niskom fertilitetu, kao i saznanjima o primerima dobre prakse.

Nalazi ovog istraživanja, skromnije postavljenog, sugerisu da treba tragati za efikasnijim političkim odgovorom na nedovoljno rađanje u Srbiji. Istovremeno oni ukazuju da je bitno da se stvore uslovi koji bi podstakli na rađanje žene sa osnovnom i srednjom školom koje nisu očekivano odgovorile na postojeće mere, pre svega, finansijske prirode u okviru politike prema fertilitetu.

ZAHVALNICA

Istraživanje je nastalo kao rezultat rada na projektu 47006 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

EDUCATION AS A FACTOR OF FERTILITY AND POPULATION POLICY IN SERBIA

*Mirjana RAŠEVIĆ*Centre for demographic research, Institute of social sciences, Kraljice Natalije 45, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: rasevicm@gmail.com*Petar VASIĆ*University of Belgrade, Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, 11000 Belgrade, Serbia
e-mail: vasic.dem@gmail.com

SUMMARY

Serbia has been facing a childbearing crisis and its repercussions for decades, despite the population policy measures. This paper analyses the linkage between women's education and childbearing, since the educational attainment level is a significant and accurately measurable determinant of fertility. The analysis is based on vital statistics, as the input for the calculation of various fertility indicators for the period of 2002–2015. This timeframe is taken into consideration because a strong financial incentive for childbearing was introduced in 2002, while 2015 is the most recent year for which data on vital events are available. In the observed period, the total fertility rates of women with no education and with university education increased, in contrast to the declining total fertility rates of women with primary and secondary education. The findings of this research indicate the need to create conditions that promote childbearing by women with primary and secondary education, who have not responded to the existing, principally financial, fertility policy measures as expected.

Keywords: education, fertility, population policy, Serbia

IZVORI I LITERATURA

Demografska statistika u Republici Srbiji. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2002–2015.

RZS, 2003a – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002. u Republici Srbiji – Starost i pol. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2003.

RZS, 2003b – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2002. u Republici Srbiji – Školska spremna i pismenost. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2003.

RZS, 2012a – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji – Starost i pol. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2012.

RZS, 2012b – Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji – Školska spremna, pismenost i kompjuterska pismenost. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2012.

RZS, 2014 – Projekcije stanovništva Republike Srbije 2011–2041. Republički zavod za statistiku Srbije. Beograd, RZS, 2014.

Barakat, B. & E. R. Durham (2013): Drop-out mayors and graduate farmers: Educational fertility differentials by occupational status and industry in six European

countries. *Demographic Research*, 28, 42, 1211–1262.

Basten, S. & T. Frejka (2016): Fertility and Family Policies in Central and Eastern Europe. *Comparative Population Studies*, 41, 1, 3–56.

Benzies, K. M. (2008): Advanced maternal age: are decisions about the timing of child-bearing a failure to understand the risks? *Canadian Medical Association Journal*, 178, 2, 183–184.

Brzozowska, Z. (2014): Fertility and education in Poland during state socialism. *Demographic Research*, 31, 12, 317–336.

Caltabiano, M., Castiglioni, M. & A. Rosina (2009): Lowest-low fertility: Signs of a recovery in Italy? *Demographic Research*, 21, 23, 679–718.

Cipin, I., Medimurec, P. & S. Vlah-Jerić (2016): Fertility and the changing female educational attainment in Croatia. *Stanovništvo*, 54, 2, 1–26.

Gavrilović, A. (2005): Evolucija populacione politike u sistemu društvene brige o deci. U: Macura, M. & A. Gavrilović (ur.): *Evolucija populacione politike u Srbiji 1945–2004*. Beograd, Srpska akademija nauka i umetnosti, 231–268.

Gerster, M., Keiding, N., Knudsen, B. L. & K. Strandberg-Larsen (2007): Education and second birth rates in Denmark 1981–1994. *Demographic Research*, 17, 8,

179–210.

Hoem, J. M. (1986): The impact of education on modern family-union initiation. *European Journal of Population*, 2, 2, 113–133.

Klement, M. & A. Puur (2010): Effects of education on second births before and after societal transition: Evidence from the Estonian GGS. *Demographic Research*, 22, 28, 889–932.

Kohler, H.-P., Billari, F. & J. Ortega (2006): Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. In: F. R. Harris (ed.): *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?* Lanham, MD, Rowman & Littlefield Publishers, 48–109.

Kravdal, Ø. (2001): The High Fertility of College Educated Women in Norway: An Artefact of the Separate Modelling of Each Parity Transition. *Demographic Research*, 5, 6, 185–216.

Kravdal, Ø. & R. Rindfuss (2007): Changing relationships between education and fertility: A study of women and men born 1940–64. *Memorandum*, Department of Economics, University of Oslo, 11.

Kreyenfeld, M. (2002): Time-squeeze, partner effect or self-selection? An investigation into the positive effect of women's education on second birth risks in West Germany. *Demographic Research*, 7, 2, 15–48.

Kreyenfeld, M. & C. Zabel (2005): Female Education and the Second Child: Great Britain and Western Germany Compared. *Schmollers Jahrbuch*, 125, 1, 145–156.

Lanzieri, G. (2013): Fertility statistics in relation to economy, parity, education and migration – Towards a "baby recession" in Europe? *Statistics in focus*, 13.

Lesthaeghe, R. (2001): Postponement and Recuperation – Resent Fertility Trends and Forecasts in Six Western European Countries. *IUSSP Seminar International Perspectives on Low Fertility: Trends, Theories and Policies*. Tokyo: 21-21 March 2001.

Malwade Basu, A. (2002): Why does Education Lead to Lower Fertility? A Critical Review of Some of the Possibilities. *World Development*, 30, 10, 1779–1790.

Matković, G., Mijatović, B. & K. Stanić (2014): Novčana davanja za decu i porodice sa decom u Srbiji: Analiza i preporuke. Beograd, UNICEF.

Mureşan, C. & M. J. Hoem (2010): The negative educational gradients in Romanian fertility. *Demographic Research*, 22, 4, 93–114.

Myrskylä, M., Kohler, H.-P. & F. Billari (2011): High Development and Fertility: Fertility at Older Reproductive Ages and Gender Equality Explain the Positive Link. *Population Studies Center*, University of Pennsylvania, PSC Working Paper Series, PSC 11-06.

Neyer, G. (2003): Family Policies and Low Fertility in Western Europe, *MPIDR Working Paper* WP 2003-021. Rostock Max Planck Institute for Demographic Research.

Pison, G. (2015): Tous les pays du monde (2013).

Population & Societies, 525, 1–8.

Population Reference Bureau (2013): *World Population Data Sheet 2013*. 1–20. http://www.prb.org/pdf13/2013-population-data-sheet_eng.pdf (10. 6. 2015).

Potančoková, M., Vaňo, B., Pilinská, V. & D. Jurčová (2008): Slovakia: Fertility between tradition and modernity. *Demographic Research*, 19, 25, 971–1018.

Radovanović, S. & A. Knežević (2014): *Romi u Srbiji*. Beograd, Republički zavod za statistiku.

Rašević, M. (1995a): Kritični problemi demografskog razvijanja. U: Rašević, M. (ur.): *Razvitak stanovništva Srbije 1950–1991*. Beograd, Institut društvenih nauka, 143–167.

Rašević, M. (1995b): Prihvatanje populacione politike na individualnom nivou. *Stanovništvo*, 33, 1–4, 41–55.

Rašević, M. (2004): Fertility Trends in Serbia during the 1990s. *Stanovništvo*, 42, 1–4, 7–29.

Rašević, M. (2006): Odlaganje rađanja u optimalnoj dobi života – osnovna demografska cena 1990-ih u Srbiji. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 121, 141–149.

Rašević, M. (2012): Odgovor Srbije na demografske izazove: Stanje i očekivanja. U: Vukotić, V. (urednik): *Stanovništvo i razvoj*. Beograd, Institut društvenih nauka, 20–28.

Sedlecky, K. & M. Rašević (2015): Challenges in sexual and reproductive health of Roma people who live in settlements in Serbia. *The European Journal of Contraception & Reproductive Health Care*, 20, 2, 101–109.

Skirbekk, V. (2008): Fertility trends by social status. *Demographic Research*, 18, 5, 145–180.

Sobotka, T. (2004): Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe. Amsterdam, Dutch University Press.

Sobotka, T. (2008): The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe. *Demographic Research*, 19, 8, 169–224.

Speder, Z. (2006): Rudiments of recent fertility decline in Hungary: Postponement, educational differences, and outcomes of changing partnership forms. *Demographic Research*, 15, 8, 251–288.

UNICEF Srbija (2007): Raskinuti lanac isključenosti: romska deca u Jugoistočnoj Evropi. Beograd, UNICEF Srbija.

Vasić, P. (2010): Uticaj izabranih demografskih oboležja na strukturu potrošnje domaćinstava u Srbiji. magistarski rad. Beograd, Ekonomski fakultet.

Vasić, P. (2013): Obrazovna struktura žena koje su radale i struktura radanja u Srbiji od 2002 do 2011 – neosetljive na populacionu politiku? Niš, Stanovništvo jugoistočne Srbije.

Vlada Republike Srbije (2008): Pronatalitetna strategija. Beograd, Vlada Republike Srbije.

EDUCAZIONE LETTERARIA PER LO SVILUPPO DELLA
CONSAPEVOLEZZA CULTURALE

Nives ZUDIČ ANTONIČ

Università del Litorale, Facoltà di studi umanistici, Piazza Tito 5, 6000 Capodistria, Slovenia
e-mail: nives.zudic.antonic@fhs.upr.si

SINTESI

Questo articolo si propone di delineare una riflessione sul ruolo dell'educazione letteraria ed interculturale di lingua italiana prendendo come spunto la realtà culturale presente nel territorio bilingue del Litorale sloveno. Nonostante il concetto di cultura sia spesso presente nell'insegnamento della letteratura nelle classi di lingua seconda, esso viene utilizzato in modo piuttosto superficiale, limitato e scontato; l'importanza della cultura viene spesso riconosciuta, ma raramente analizzata. Pertanto lo scopo di questo lavoro è quello di far riflettere sull'importanza di sviluppare un atteggiamento interculturale consapevole; convinti che l'educazione interculturale si possa realizzare grazie a un percorso di acquisizione che prevede alcuni passaggi obbligati per l'apprendimento di abilità di comunicazione interculturale.

Parole chiave: sviluppo delle competenze interculturali, curricolo di intercultura e letteratura, insegnare la cultura nella classe di lingua, lingua e cultura, apprendere e insegnare la comunicazione interculturale

KNJIŽEVNA VZGOJA IN RAZVIJANJE KULTURNE ZAVESTI

POVZETEK

Namen pričujočega članka je spodbuditi razmišljanje o vlogi, ki jo ima italijanska književna in medkulturna vzgoja v kulturni stvarnosti, to je na dvojezičnem območju Slovenske Istre, ki smo ga vzeli za izhodišče. Pri obravnavi književnih besedil pri poučevanju italijanskega jezika kot drugega jezika se pogosto omeni tudi koncept kulture, a precej površno, omejeno in kot nekaj samoumevnega; kulturo se sicer omenja, le redko pa se jo tudi analizira. Zato smo s tem člankom žeeli spodbuditi k razmisleku o pomenu razvijanja zavestnega medkulturnega obnašanja, saj smo prepričani, da je za uresničevanje medkulturne vzgoje potrebnih nekaj nujnih korakov, ki zagotavljajo usvajanje medkulturne zmožnosti kot ene izmed spremnosti, ki se jo razvija pri pouku jezika.

Ključne besede: razvoj medkulturne zmožnosti; medkulturni kurikul in književnost; poučevanje kulture pri pouku jezika; jezik in kultura; poučevanje in učenje medkulturne komunikacije

INTRODUZIONE

In questo intervento ci si propone di delineare una riflessione sul ruolo dell'educazione letteraria ed interculturale in lingua italiana prendendo come spunto la realtà culturale presente nel nostro territorio, l'Istria slovena e croata.

Sebbene il concetto di cultura sia molto presente nell'insegnamento della letteratura nelle classi di lingua, esso viene talvolta utilizzato in modo piuttosto superficiale, limitato e scontato; possiamo infatti affermare che nonostante l'importanza della cultura sia spesso riconosciuta, essa venga raramente analizzata in maniera esaustiva.

Siamo del parere che sia impossibile affrontare il tema dell'educazione linguistica senza prendere in considerazione la cultura, in quanto essa è presente in ogni classe di lingua, sia nella cultura del discente (che può essere diversa a seconda della provenienza dello studente) che nella cultura della lingua oggetto di studio, nel nostro caso l'italiano, e proprio per questo motivo possiamo dire che la classe di lingua costituisce un luogo autentico di apprendimento culturale. In quanto tale essa può quindi essere considerata il luogo precipuo per l'apprendimento della cultura straniera o, nel nostro caso, di contatto. Il percorso che si dovrà svolgere per sviluppare un apprendimento linguistico e culturale dipenderà pertanto dal tipo di classe in cui si opera, in cui si dovrà creare di volta in volta una situazione culturale diversa a seconda dei bisogni.

La proliferazione delle culture degli studenti nelle classi di lingua seconda racchiude implicazioni politiche, pedagogiche e personali, è quindi importante essere consapevoli dell'aspetto o dello strato culturale pertinente per ogni determinata questione si voglia affrontare in classe.

Territori come il nostro offrono molte opportunità per scoprire culture diverse e per formare una coscienza interculturale. Ovviamente dipende da ogni individuo e dalla società intera se queste opportunità vengono riconosciute come tali e se vengono considerate come socialmente utili. Se crediamo che la consapevolezza interculturale sia l'unico modo per il buon funzionamento della società multiculturale contemporanea, allora siamo consapevoli della ricchezza di un ambiente multiculturale, e siamo disposti a individuare le opportunità per scoprire culture minoritarie, maggioritarie, diverse. Una di queste opportunità è rappresentata anche dai contatti formali o informali tra i membri delle diverse comunità; con l'aiuto di questi contatti possiamo conoscere le culture conviventi e costruire una coscienza interculturale. Al contempo costruttive relazioni interpersonali tra gli appartenenti alle diverse comunità nazionali possono stabilirsi soltanto se si è chiaramente consapevoli della propria appartenenza nazionale e dell'esistenza di altre culture d'ambiente, evitando stereotipi e pregiudizi ingiustificati. In relazione a ciò è importante ricordare che

anche le culture di minoranza concorrono all'identità culturale dell'ambiente in cui si forgia ogni individuo.

L'interculturalità, pertanto, non può essere raggiunta attraverso percorsi frammentari e occasionali, ma si acquisisce compiendo piccoli passi coordinati tra loro, attraverso un progetto sistematico che ha ragion d'essere nella scuola: l'intercultura ha, infatti, carattere trasversale e interdisciplinare. Per poter rendere efficace un percorso interculturale è necessario ripensare il modo di fare scuola e le metodologie applicate in classe. L'approccio interculturale è applicabile a qualsiasi disciplina, a qualsiasi segmento del sapere, a qualsiasi curricolo. Non si tratta di aggiungere argomenti nuovi ad un curricolo tradizionale, ma piuttosto di applicare un differente metodo di trattazione del curricolo stesso, che va rivisto nei contenuti, nella scelta metodologica, nelle mete educative.

Questa prospettiva prepara il terreno per una comprensione più profonda e più fertile dell'insegnamento della cultura, e lo stesso concetto di cultura nazionale va differenziato. L'insegnante deve cercare di sviluppare in classe la capacità individuale di comprendere e analizzare i segni della cultura oggetto di studio, e successivamente conseguire l'abilità di manipolare i significati simbolici della lingua nell'interazione con altri interlocutori in una varietà di contesti sociali. Gli insegnanti non possono semplicemente ascoltare le esternazioni degli studenti, ma ne devono fare assieme a loro una lettura culturale in quanto oggetto di studio. Sarà proprio questa lettura che darà agli insegnanti la possibilità di far uscire gli studenti dai loro consueti schemi di riferimento e farli interagire con il testo e con le altre culture.

Nonostante il recente interesse per i processi interattivi nell'insegnamento delle lingue, molti insegnanti pensano ancora che il significato di un evento culturale, sia che si tratti di un incontro sociale o di un testo letterario, debba essere ricercato o nell'evento stesso o nella percezione individuale del parlante o del lettore di tale evento. Ciò che si vuole invece sottolineare in questo saggio è che per l'insegnamento della cultura attraverso il testo letterario ci si dovrebbe basare sull'idea secondo la quale la cultura viene creata in modo dialogico attraverso la lingua 'in discorso'.

Il nostro proposito nell'insegnamento della cultura attraverso il testo letterario è quello di far capire agli studenti perché i parlanti di due diverse lingue agiscono e reagiscono nei modi in cui lo fanno, sia quando vengono rappresentati nei testi narrativi sia nell'autenticità degli incontri sociali. Nelle opere letterarie si possono riconoscere gusti, mentalità, attitudini, valori, in altre parole la cultura di un paese, e si può insegnare a 'leggere' la letteratura anche attraverso strumenti che consentano di riconoscere tutti questi elementi. Con questo lavoro inoltre si intende suggerire delle strategie su come poter dare spazio alla voce dei popoli dell'Istria anche attraverso i loro scrittori. Dare spazio significa re-

stituire, nel dialogo tra sloveni/croati e italiani di queste terre, un ruolo di soggetto a culture che sono state per decenni travolte da fatti storici. Nello stesso tempo va sottolineato che molta di questa letteratura non è semplicemente una produzione ‘etnica’, utile per studiare usi e costumi di determinati popoli: questi testi hanno – come qualsiasi opera letteraria degna di tale nome – un valore universale, in buona sostanza ‘parlano di noi’. Ci parlano cioè del passato e del futuro delle nostre città e delle nostre società, di inquietudine e insicurezza, di temi globali come l’ambiente, lo sviluppo, la povertà e la ricchezza, la violenza, il potere, le società multiculturali.

IL CONCETTO DI CULTURA

Oggi, sempre più spesso, il concetto di cultura¹ viene utilizzato per esprimere cose molto diverse fra loro: lo si può trovare nelle guide turistiche dei Paesi del mondo con riferimento alle usanze e alle tradizioni popolari, spesso accompagnate da manifestazioni che possono incuriosire i turisti (come, ad esempio, feste e ceremonie), ma anche ai cibi e ai prodotti di artigianato; si usa per indicare le conoscenze ed i comportamenti di determinati gruppi ben individuabili (i giovani, i tifosi di calcio, ecc.): come si vestono, cosa mangiano, come parlano, che cosa pensano, ecc.; infine può indicare l’insieme delle nozioni possedute da persone alle quali per questo si riconosce solitamente un determinato prestigio (un musicista, un poeta).

Proprio perché la cultura è un fatto così importante, nel tempo ne sono state date centinaia di definizioni, che hanno posto l’attenzione ogni volta su un aspetto diverso; sottolineiamo che il termine viene usato correttamente in tutti questi casi e anche in molti altri: la cultura è, infatti, il modo di pensare, di sentire e di agire che le persone possiedono in quanto fanno parte di un determinato gruppo o società. Sono quindi cultura la lingua, la letteratura, il cibo, la moda, l’arte, i prodotti, le leggi, i valori, ciò che viene considerato giusto o sbagliato, bello o brutto, le abitudini, le idee politiche, i rapporti tra le generazioni, le cose in cui credere, ciò che si ritiene più importante nella vita (il lavoro piuttosto che la famiglia, il denaro o i sentimenti, ecc.), i culti

religiosi, il modo di sposarsi, le feste, il rapporto con la natura, in poche parole l’intera vita umana.

Molte volte, ci riferiamo al termine cultura anche per esprimere un ‘giudizio di valore’ a proposito del ‘modo di comportarsi’ delle persone; quando facciamo questo, prendiamo una posizione verso un individuo, considerando i nostri modelli di cultura come degli standard di riferimento. Un individuo viene considerato, dunque, come incolturate² se rispetta le regole di comportamento valide in una determinata società o gruppo sociale, mentre viene considerato come privo di cultura se le trasgredisce. Solo nell’incontro con altre culture possiamo constatare e renderci conto che abitudini, attività, gesti, ecc., che per noi hanno un significato evidente e del tutto chiaro, possono assumere, invece, in altri contesti, significati del tutto differenti. Proprio per questo motivo la consapevolezza di tali differenze è fondamentale per una buona comunicazione.

Il concetto di cultura ha assunto, in antropologia, un significato ampio: infatti esistono molte definizioni di cultura che sono state trattate da vari ricercatori. Generalmente le molteplici definizioni si rifanno ad un preciso fulcro semantico, pertanto si distinguono solitamente tre aspetti di cultura: Cultura (con la C maiuscola), intesa come insieme dei prodotti molto stimati e preziosi della Civilizzazione (anch’essa scritta con la lettera maiuscola); cultura, collegata a un particolare gruppo di persone e al loro modo di vivere; e il concetto antropologico di cultura. Quest’ultimo racchiude gli altri due astrattamente, e si riferisce a quella modalità tipicamente umana di organizzare, di interagire e di capire il mondo in cui si vive e le altre persone. Un importante corollario del concetto antropologico di cultura è quello del relativismo culturale³, secondo il quale ogni cultura dev’essere capita nei propri termini, senza imporre i valori e le strutture di altre culture, compresa quella dell’osservatore.

Di sicuro l’insegnante di lingua seconda fa molto affidamento sulla Cultura con la C maiuscola, ossia sulle grandi opere d’arte e di letteratura, anche se recentemente sono aumentati i riferimenti alla cultura quotidiana dei parlanti di una lingua. Tuttavia i docenti tendono a presumere un senso di omogeneità della cultura obiettivo, e spesso ne assumono una forma superficiale, facendola

- 1 Etimologicamente il termine cultura deriva dalla parola latina ‘cultura- ae’, che significava coltura, coltivazione della terra; come tale, esso veniva contrapposto alla parola “natura”, con la quale ci si riferiva invece a quanto si origina e cresce spontaneamente. “Cultura” però significava anche educazione e istruzione, e cioè, in un certo senso, “coltivazione” delle persone. La parola cultura viene, attualmente, usata in questa seconda accezione, per riferirsi a quello che si raccoglie come risultato dell’educazione umana.
- 2 Inculturazione è il termine che usano gli antropologi per definire il lungo processo di acquisizione della cultura nativa. Si può pertanto dire che la cultura è sempre acquisita e non biologica; essa viene cioè trasmessa alle persone fin da piccole e lungo tutta la loro vita, in una determinata società (si tratta dei nostri modi di pensare, sentire e agire, che sono fortemente influenzati dai genitori, dalla scuola, dai media, dai politici, dalle leggi, dalla storia del nostro paese, ecc.). Il termine che si utilizza in riferimento all’acquisizione di una cultura ‘seconda’ è acculturazione.
- 3 La concezione antropologica del ‘relativismo culturale’, uno dei principi epistemologici di base del pensiero interculturale, viene fatta risalire all’antropologo Franz Boas, nato in Germania nel 1858 da una famiglia ebraica liberale e trasferitosi negli Stati Uniti nel 1887. In verità Boas non ha coniato l’espressione ‘relativismo culturale’ (che verrà utilizzata più tardi), ma è grazie a lui che il relativismo culturale è diventato un principio metodologico, grazie al quale è possibile evitare l’etnocentrismo nello studio delle culture. Il tema del relativismo culturale è stato successivamente ripreso e sviluppato dall’antropologo francese Claude Lévi-Strauss.

diventare una sorta di lista di usi e costumi. Questo tipo di approccio spesso si focalizza su una comparazione di particolarità culturali, come ad esempio il modo di comportarsi a tavola, il che fa sì che le differenze tra le culture siano ridotte all'importanza del tenere la forchetta con la destra o con la sinistra, di tagliare la carne tenendo il coltello con la mano destra, portando il cibo alla bocca con la forchetta tenuta nella mano sinistra, o, dopo aver appoggiato il coltello, con la forchetta passata nella mano destra, come sono soliti fare in Nord America. Oltre ad incoraggiare la banalizzazione degli elementi culturali, si rischia anche di rappresentare le differenze come una serie di particolarità da risolvere applicando una semplice formula comparativa.

Per portare a una comprensione integrata e duratura non solo di ciò che la cultura è, ma anche di quali siano le differenze tra le culture particolari, si deve partire da un approccio mirato, e in questo senso il concetto antropologico di cultura offre la possibilità di una comprensione olistica dell'integrazione di tutti gli aspetti della vita umana, che può poi essere applicata a ogni incontro particolare.

In genere sia gli esperti di intercultura che gli insegnanti di lingua sono d'accordo sul fatto che la cultura sia un tema importante nell'insegnamento delle lingue; entrambi concordano sul fatto che si debba prestare attenzione al fatto che tutti siano concordi sul significato che per ciascuno ha il termine 'cultura'.

La distinzione tra 'Cultura con la C maiuscola e cultura con la c minuscola' è usata sia dagli insegnanti di lingua che dagli studiosi di intercultura, ma i due campi definiscono questi aspetti della cultura in modo piuttosto diverso. Lafayette (1997), nel suggerire gli obiettivi dell'insegnamento culturale in una classe di lingua straniera propone la seguente distinzione di cultura: quelli che rientrano nella categoria della 'C maiuscola' includono il riconoscere e comprendere monumenti, eventi culturali, istituzioni (amministrative, politiche, religiose, educative e così via), e i principali monumenti artistici; gli obiettivi della 'c minuscola' includono il riconoscere e spiegare i modelli culturali 'attivi' nella quotidianità, come mangiare, comprare, salutare, eccetera, e quelli 'passivi', come la stratificazione sociale, il matrimonio, il lavoro, nonché l'agire in modo appropriato, anche verbalmente, in tipiche situazioni di ogni giorno.

Studio di intercultura come Cushner e Brislin (1996) e Bennett (1998) tendono invece ad associare la distinzione tra 'C maiuscola e c minuscola' a, rispettivamente, 'cultura oggettiva' e 'cultura soggettiva', seguendo così la tradizione sociologica (Berger, Luckmann, 1966) e psicologica (Triandis, 1994). Pertanto, secondo loro, la cultura oggettiva non si riferisce solo alle creazioni culturali, ossia le istituzioni e gli artefatti, ma include anche modelli istituzionalizzati di comportamenti quotidiani, come il mangiare, il comprare e il vestire, che Lafayette aveva invece inserito nella categoria della 'c minuscola'.

Per gli studiosi di intercultura, la cultura soggettiva ('c minuscola') si riferisce agli aspetti culturali meno tangibili, invisibili. Si concentra sulla visione del mondo condivisa tra i membri di una società. È un insieme di distinzioni e concetti che possono essere descritti come valori culturali, credenze, convinzioni o stili. C'è una sovrapposizione significativa tra questa nozione di cultura soggettiva e l'idea di 'cultura profonda' descritta da Edward T. Hall (1981) nel suo testo *Il linguaggio silenzioso*. Partendo dagli sviluppi successivi al lavoro pionieristico di Hall, gli studiosi di intercultura hanno definito gli elementi della cultura soggettiva come uso della lingua (il contesto sociale della lingua), comportamento non verbale (come contesto per la lingua o in sé), stile comunicativo (modelli retorici), stile cognitivo (forme logiche e procedure per la raccolta di informazioni più comuni), e valori culturali (attribuzione di valore per determinati modi di vivere, ad esempio l'individualismo o il collettivismo). Secondo gli studiosi di intercultura l'apprendimento della cultura soggettiva – un guardare temporaneamente il mondo attraverso altri occhi del singolo individuo – costituisce l'asse portante dello sviluppo della competenza interculturale. Pertanto un comportamento ben integrato nella 'cultura di ogni giorno' ci porterà al cambio di prospettiva che ci attendiamo.

Alcune delle ragioni principali per cui l'apprendimento culturale non è stato finora incluso con successo nell'insegnamento della lingua, sono dovute alla mancanza di obiettivi chiaramente definiti o di un curriculum ben strutturato, a strumenti valutativi inadeguati o inesistenti e, inoltre, a strategie didattiche non mirate. Al fine di riempire queste lacune, l'apprendimento della cultura deve essere inserito in un contesto in cui ci possa essere un'adeguata programmazione. È pertanto di fondamentale importanza partire da un orientamento teorico di riferimento per far sì che i discenti raggiungano alti standard nell'apprendimento culturale.

Ci sono diversi modelli che illustrano varie fasi dello sviluppo interculturale, e seguono tutti più o meno la stessa logica: una reazione negativa iniziale, l'accettazione e la successiva integrazione. Le prospettive teoriche sull'insegnamento (o sullo sviluppo della sensibilità) interculturale che abbiamo preso in esame sono quelle di Byram (1994), Byram e Morgan (1994), Kramsch (1993), di Bennett (1993) e Balboni (1999). Ce ne sarebbero anche delle altre ugualmente meritevoli di nota, ma nominiamo solo quelle dalle quali si è poi preso spunto per sviluppare un curricolo di educazione interculturale attraverso la letteratura.

Anche in Slovenia ci sono ricercatori che si occupano di problematiche interculturali; in particolare, per il territorio bilingue dell'Istria slovena, ricordiamo Čok (1989), Mikolič (2002) e Sedmak (2009), che hanno basato la loro ricerca soprattutto su insegnamento bilingue ed educazione interculturale a scuola (la prima), apprendimento/insegnamento linguistico e differenze etniche e culturali (Mikolič e Sedmak).

STRATEGIE DI INSEGNAMENTO: VERSO UNA METODOLOGIA INTERCULTURALE

La competenza interculturale si riferisce all'abilità di entrare in relazione in modo efficace e appropriato in una varietà di contesti culturali. Richiede una conoscenza sensibile ai vari aspetti della cultura, una mentalità motivata e un insieme di abilità. Il primo passo per sviluppare le competenze interculturali necessarie per poter vivere adeguatamente in una comunità sempre più globale dovrebbe essere quello di aiutare gli studenti a scoprire che ci sono molteplici modi di osservare il mondo che ci circonda.

L'obiettivo della competenza interculturale è di acquisire competenza in una determinata cultura diversa dalla propria (C2); ossia di acquisire familiarità con la visione del mondo e i modelli di comportamento tipici di quella specifica cultura. In questo senso si sviluppa esattamente in parallelo all'apprendimento linguistico, il cui obiettivo è la competenza in L2. L'idea stessa di competenza è comune ai due ambiti e come nell'insegnamento della lingua la mera conoscenza della grammatica e del vocabolario non equivale a competenza, ugualmente/allo stesso modo, la conoscenza degli aspetti oggettivi della cultura è insufficiente per sviluppare una competenza interculturale. L'obiettivo della competenza sia in L2 che in C2 è assorbire sufficien-temente per generare naturalmente e spontaneamente il comportamento appropriato.

Gli approcci alla competenza interculturale non sono focalizzati su una cultura in particolare, ma dipendono da 'categorie universali', che nel lavoro interculturale possono essere utilizzate per fare paragoni tra culture. Gli approcci alla competenza interculturale si concentrano sul bisogno di far proprie delle cornici cognitive per l'analisi culturale, di superare l'etnocentrismo, di sviluppare l'apprezzamento e il rispetto per la propria cultura e, per la differenza culturale, di capire e acquisire capacità nei processi di adattamento culturale e di gestire le questioni d'identità sollevate dal contatto interculturale e dalla mobilità. Queste priorità sono coerenti con diversi aspetti della discussione sull'apprendimento culturale nell'educazione linguistica della letteratura. Per esempio, Kramsch (1993, 25) pone in rilievo la cultura intesa come contesto, dove "la consapevolezza culturale deve essere vista sia come strumento per migliorare la competenza linguistica e sia come esito di una riflessione sulla competenza linguistica".

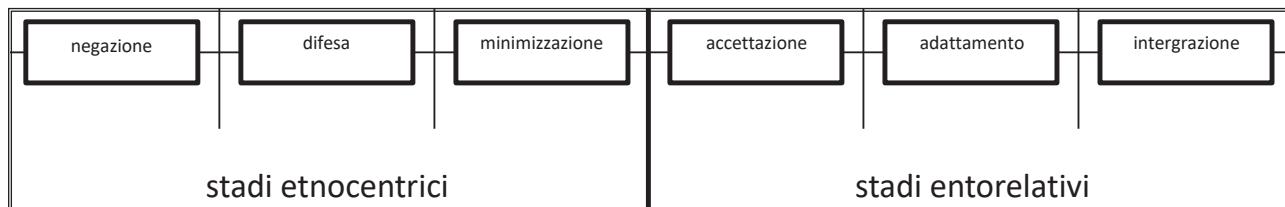
Crawford e Lange (1984, 144) affermano che "studiare la cultura come un insieme di fatti significa studiare le caratteristiche della cultura; studiare la cultura come processo significa studiare la sua essenza". E molti tra gli obiettivi elencati da Lafayette (1997) si riferiscono a questi aspetti culturalmente generali. Egli suggerisce ad esempio che gli studenti dovrebbero essere in grado di "apprezzare diversi popoli e diverse società; valutare la validità di affermazioni sulla cultura; e sviluppare le abilità necessarie per localizzare e organizzare informazioni sulla cultura" (Lafayette, 1997, 55).

La soluzione che pertanto si suggerisce per la nostra realtà è quella di sviluppare la competenza interculturale nella classe di lingua in maniera mirata e graduale, cercando di portare i nostri studenti ad apprezzare le altre culture e a generare comportamenti appropriati in una o più culture differenti. I fattori importanti da tener sempre presenti nello sviluppo della competenza interculturale in classe sono da una parte il livello e la sofisticatezza degli studenti, mentre dall'altra è necessario che gli insegnanti dimostrino prontezza ed entusiasmo nell'intraprendere questa strada. Siamo convinti che gli insegnanti, grazie ad una preparazione adeguata⁴, siano aperti ad accettare le differenze della classe e siano abili a sviluppare in essa una dinamica di gruppo che porti gli studenti all'osservazione delle differenze senza scatenare delle risposte negative, o, come vengono definite da Bennett (1993), etnocentriche. Si può pertanto affermare che lo sviluppo della competenza interculturale sia un compito 'naturale' nei corsi di lingua, probabilmente oltre ad essere uno dei contributi più importanti che chiunque di noi debba dare al fine di assicurare un futuro più pacifico e più vivibile.

UNA DIVERSA VISIONE E PERCEZIONE DEL MONDO

La maggior parte degli insegnanti di lingua e degli esperti di intercultura sanno per esperienza personale che la lingua materna facilita determinate percezioni del mondo circostante e ne inibisce altre (Bennett, 1993). Durante l'immersione totale in un'altra lingua, o cultura, in realtà ci scontriamo con la nostra visione del mondo, che da inconscia diventa concreta. Se non si è preparati adeguatamente ad accogliere un'altra realtà, o non si è preparati ad accettare le differenze, la reazione che si ha è quella di considerare sbagliata la realtà degli 'altri', piuttosto che riconoscere come limitata la nostra visione del mondo. Proprio questa "reazione emotiva

4 La ricerca sull'apprendimento della lingua in un contesto interculturale svolta dalla nostra università nell'anno scolastico 2005/2006 ha previsto il monitoraggio di tutti i docenti e degli alunni degli ultimi due anni delle scuole superiori del Litorale sloveno. Al quesito N. 22 si chiedeva ai docenti se "pensavano di essere preparati ad affrontare un discorso di letteratura di contatto/confine e argomenti di educazione interculturale nelle loro classi": tutti i docenti hanno risposto di aver bisogno di ulteriori aggiornamenti per poter affrontare il discorso. Da queste risposte si può anche capire che la formazione dei docenti non è stata programmata ad affrontare argomenti interculturali. Inoltre le nuove generazioni di docenti conoscono poco la realtà e la vita culturale della Comunità degli Italiani in Istria, argomento molto trattato dagli insegnanti delle generazioni precedenti fino agli inizi degli anni '90. Dopo l'indipendenza della Slovenia questi argomenti sono stati abbandonati, per arrivare ad oggi, quando oramai, in classe, non si parla quasi più della presenza degli italiani in Istria e gli autori legati a queste terre si menzionano solo di rado o non si menzionano affatto (Zudič Antonič, 2012).

Tab. 1: *Il Modello di Sviluppo della Sensibilità Interculturale (1993)*

di disorientamento che avviene quando una persona è immersa in una cultura non familiare" (Paige, 1993, 10) fa sì che l'individuo, non preparato, tenda a difendere la propria visione del mondo e rimanga pertanto arroccato nella sua realtà. Fortunatamente, da quanto è stato dimostrato dagli esperti di intercultura, si può affermare che questo atteggiamento sia solo una (breve) fase iniziale dello sviluppo interculturale che può essere superata seguendo delle strategie adeguate e mirate. Ci sono vari modelli che illustrano le differenti fasi dello sviluppo interculturale e seguono più o meno la stessa logica: una reazione negativa iniziale, l'accettazione e l'integrazione. Un modello particolare che è stato verificato empiricamente è quello di Milton Bennett: il Modello di Sviluppo della Sensibilità Interculturale (*Development Model of Intercultural Sensitivity – DMIS*) (1999), questo modello usa il comportamento osservato (affermazioni verbali) come indicatore di una condizione sottostante (visioni del mondo) che a sua volta determina il modo in cui le persone fanno esperienza di differenze culturali. Più sono sofisticate le loro visioni del mondo sulla differenza culturale, più le persone diventano sensibili e competenti in materia interculturale. Una volta acquisita un'esperienza più sofisticata della differenza culturale, la visione del mondo si applica ad ogni fenomeno compreso nella categoria 'cultura'; in altri termini, le abilità a ogni stadio sono generalizzabili a ogni tipo di differenza culturale. Inoltre, pare che le visioni del mondo siano relativamente stabili; le persone mantengono lo stesso orientamento generale verso la differenza culturale, indipendentemente dalla cultura specifica con cui si confrontano. Proprio per la specificità del nostro territorio si ritiene questo modello adeguato per il superamento degli atteggiamenti negativi verso l'una o l'altra cultura, perché esso fa in modo che gli studenti, gradualmente (ciò può significare anche di anno in anno iniziando già dalla scuola dell'obbligo), possano arrivare ad una visione del mondo aperta al mondo che li circonda, anche se questo significa accettare, in molti casi, le diversità

culturali degli altri e saperle apprezzare per superare le proprie barriere (Novak Lukanovič, 2002; Nečak Lük, 2003; Mikolič, 2004; Čok, 2006; Zorman, Zudič Antonič, 2006; Zudič Antonič, Malčič, 2006; Sedmak, 2012; Čebron, 2012; Sedmak, Zadel, 2015);⁵.

Il Modello di Sviluppo della Sensibilità Interculturale (la prospettiva di M. J. Bennett)

Con la sua prospettiva, M. Bennett (1999) ci offre un'elaborazione concettuale dello sviluppo della sensibilità interculturale. Tale sviluppo è identificato sulla base di sei stadi che portano la persona ad evolvere da una prospettiva etnocentrica a una prospettiva etnorelativa. I sei stadi di questo modello sono distinti in due gruppi, come si evince dallo schema che segue:

Di seguito diamo una breve descrizione dei diversi stadi del modello di Bennett.

'La negazione della differenza' è l'incapacità da parte dell'individuo di riconoscere le differenze culturali perché le categorie a cui queste differenze si riferiscono non sono parte del repertorio individuale; di conseguenza, le differenze vengono negate. In tale contesto, si suggerisce l'importanza del sostegno, della fiducia, dello spirito amichevole e della cooperazione nella classe nel momento in cui i discenti cominciano a sviluppare la loro abilità di riconoscere le differenze, di acquisire informazioni culturali e di esplorare i vari aspetti delle credenze e dei comportamenti culturalmente diversi. I contenuti che in questa fase possono essere elementi di lavoro e discussione includono elementi di cultura oggettiva o formale (arte, musica, letteratura, teatro e danza), eroi, feste nazionali, credenze e comportamenti selezionati. In questo stadio del processo vanno evitati i contrasti culturali.

'La difesa contro la differenza' ha luogo quando l'individuo nota le differenze e le giudica negativamente attraverso palesi stereotipi. Un esempio di questo tipo, per la nostra zona, potrebbe essere l'uso del termine peggiorativo *s'ciavo*⁶ da parte degli italiani nei con-

5 A questo riguardo, negli ultimi anni, anche in Slovenia sono state fatte diverse ricerche sul comportamento delle persone di fronte alle diversità culturali. In particolare l'Università del Litorale si è occupata ampiamente di analizzare le differenze culturali e linguistiche che sorgono nelle due zone bilingui (Novak Lukanovič, 2002; Nečak Lük, 2003; Mikolič, 2004; Čok, 2006; Zorman, Zudič Antonič, 2006; Zudič Antonič, Malčič, 2006; Sedmak, 2012; Čebron, 2014; Sedmak, Zadel, 2015). Nel presentare pertanto la nostra proposta ci si è avvalsi anche dei risultati di queste ricerche che trattano in maniera specifica della nostra realtà.

6 *S'ciavo* è il termine che gli italiani della zona limitrofa attribuiscono agli sloveni per definirli di cultura subordinata, barbara (anche se, in realtà, si tratta semplicemente della versione veneta di 'slavo'). Nella nostra zona sono frequenti anche esempi di termini spregiativi nei riguardi di cittadini dei paesi dell'ex Jugoslavia, ma in questo lavoro ci limitiamo a dare esempi sulla realtà italiana e slovena.

fronti degli sloveni, e i termini *makaronarji*⁷ o *lahi*⁸ o addirittura ‘fascista’, per definire gli italiani. In questo stadio, l’obiettivo centrale dell’insegnamento dovrebbe essere quello di aiutare i discenti a sviluppare atteggiamenti di pazienza e di tolleranza. La differenza viene gestita attraverso l’attenzione agli elementi culturali in comune e presentando le differenze che esistono all’interno dei gruppi e delle culture; l’attenzione viene posta sulla mediazione dei conflitti e sulla formazione dello spirito di squadra attraverso la promozione di attività cooperative che si focalizzano sui bisogni e sugli obiettivi condivisi tra i gruppi. Sottolineiamo il fatto che in questa fase la riflessione su alcuni contrasti culturali può essere utile.

Nella ‘minimizzazione della differenza’, l’individuo vede le differenze culturali come qualcosa di superficiale e dalla scarsa importanza, e vuole minimizzarle. Le abilità interculturali da coltivare in questo stadio sono l’ascolto, la conoscenza culturale generale, la conoscenza della propria cultura, la capacità di percepire gli altri in modo accurato e il mantenimento di una posizione di assenza di giudizio. Queste abilità si rafforzano attraverso il contatto con informatori culturali, attraverso le opportunità di osservare le differenze e l’enfasi sulla propria consapevolezza culturale; infine va promossa l’espansione della curiosità oltre che verso il proprio gruppo anche nei confronti degli altri. Va evitato un uso eccessivo di differenze culturali.

Nell’‘accettazione’, il primo stadio della prospettiva etnorelativa, gli individui apprezzano la differenza culturale e si rendono conto del fatto che altre culture forniscono soluzioni alternative alle proprie nei confronti dei problemi dell’esistenza umana. In questo stadio gli individui possono capire i fenomeni culturali all’interno dei loro contesti e elaborarli; inoltre, i discenti affinano le proprie categorie di contrasti culturali dal momento in cui pongono al centro del loro apprendimento il tema della differenza culturale. Affrontano questioni di relativismo culturale e le distinguono da questioni di relativismo etico o morale. Le abilità con cui lavorano i discenti in questo stadio, a parte le conoscenze culturali specifiche, sono la conoscenza e la sensibilità verso il contesto culturale, il rispetto per i valori e le credenze degli altri e la tolleranza dell’ambiguità.

Nello stadio ‘adattamento alla differenza’, gli individui hanno la capacità di vedere il mondo attraverso gli occhi dell’‘altro’ e acquisiscono le abilità comunicative necessarie per parlare con l’‘altro’. Nello stadio di adattamento, l’individuo impara ad assumere dei rischi, a risolvere problemi, a essere flessibile, ad adattarsi socialmente e ad utilizzare diversi modelli comunicativi. Le strategie per apprendere questi comportamenti comprendono l’uso degli informatori, lo studio di casi

e l’acquisizione di strategie di ricerca. Gli argomenti da considerare sono l’umorismo, la devianza culturale ed esempi più sofisticati di analisi e riconoscimento delle differenze.

Nello stadio finale, l’‘integrazione della differenza’, gli individui si trovano all’interno di un processo in cui si crea un’identità adattabile, non più basata su una sola cultura, che permette loro di valutare le situazioni in conformità a diverse prospettive, e di comunicare in modo costruttivo con l’‘altro’. Questo stadio può essere difficile da raggiungere in classe. In questa fase il discente interpreta il proprio sé come un processo ponendosi alcune domande: “Sono capace di interagire culturalmente con gli altri? So come comportarmi culturalmente? So agire in modo flessibile? So adattarmi a certi ruoli in una cultura diversa, pur rimanendo fedele ai miei valori culturali?” Il contenuto che stimola questi quesiti è una prospettiva teorica sui comportamenti etici e culturali che vengono messi in atto quando i discenti passano da una cultura all’altra (Bennett, 1998).

Una delle qualità essenziali di questo modello è che mette in luce l’importanza cruciale del bilanciare sfida e sostegno nel momento in cui lo studente si confronta con i contenuti e con i processi dell’apprendimento culturale. I contenuti sono ciò che deve essere appreso (modelli culturali come l’amicizia, il rispetto, gli eroi, le vacanze); i processi sono ciò che si fa con i contenuti in classe (stimolare curiosità, identificare abilità per gestire la differenza, promuovere attività di cooperazione, preparare gli studenti a lavorare in modo autonomo usando strategie di ricerca). Un processo a basso contenuto di sfida potrebbe essere la memorizzazione di fatti e informazioni a cui lo studente ha facile accesso; un processo ad alto contenuto di sfida potrebbe essere l’uso di tecniche di ricerca quando il discente non sa esattamente cosa siano. D’altra parte, un contenuto a basso contenuto di sfida è un contenuto già familiare, mentre l’informazione ad alto contenuto di sfida è quella sconosciuta al discente. La chiave per l’efficacia è un’adeguata combinazione di sostegno e sfida. Se sia il contenuto sia il processo sono a basso contenuto di sfida il discente, secondo Bennett, ‘si riposa’. Se si confronta con un contenuto e un processo che sono entrambi ad alto contenuto di sfida, il discente ‘si allontana’, intimorito dalla difficoltà del compito. È la combinazione di contenuto ad alta sfida e processo a bassa sfida o viceversa che porta allo sviluppo di capacità e di conoscenza da parte dello studente.

Pertanto, per gli educatori il valore del modello di Bennett (1998) sta nel fatto di esplicitare e di specificare i vari stadi dello sviluppo interculturale, aiutando così gli insegnanti a osservare questo sviluppo, a pianificarlo e a valutare gli studenti in riferimento ai suoi stadi.

7 *Makaronarji*, termine sloveno per indicare gli italiani, che significa mangiatori di maccheroni. Equivale al termine *macaroni* con cui venivano indicati gli immigrati italiani in Francia dalla fine del secolo scorso.

8 *Lahi* termine sloveno spregiato per indicare gli italiani come scansafatiche, buoni a nulla.

Tab. 2: Sviluppo della sensibilità interculturale e livelli linguistici

Livello linguistico	Livello di sviluppo della sensibilità interculturale	Attività
Principiante	Fase I: Negazione e Difesa	<ul style="list-style-type: none"> - esplorare e riconoscere le differenze e le somiglianze culturali, - apprendimento cooperativo in classe.
Intermedio	Fase II: Minimizzazione e Accettazione	<ul style="list-style-type: none"> - giochi di ruolo, - esplorare le percezioni della propria e altrui cultura, - apprendimento sul campo, - simulazione e attività di consapevolezza (empatia) interculturale.
Avanzato	Fase III: Adattamento e Integrazione	<ul style="list-style-type: none"> - attività su temi dello shock culturale e sull'umorismo tra di carattere culturale, - uso di autobiografia, narrativa e film, - sperimentazione, - contrasti culturali, - sistema di valori, - casi di studio.

Lo sviluppo della sensibilità interculturale nella classe di lingua

Il Modello di Sviluppo della Sensibilità Interculturale può essere di grande utilità per gli insegnanti di lingue grazie alla sua divisione in stadi e alla generale applicabilità dei suoi principi all'apprendimento delle culture e delle lingue. Il modello suggerisce che l'essenza dell'apprendimento culturale non sta nell'acquisizione di un contenuto o di un insieme di conoscenze, bensì nell'abilità di alternare diverse prospettive culturali. Pertanto, i vantaggi che il Modello di Sviluppo della Sensibilità Interculturale presenta sono molti. Il primo è senza dubbio il fatto che con questo modello gli studenti sviluppano una mente interculturale – una mentalità capace di capire dal di dentro e di osservare dal di fuori sia la propria che le altre culture (Bennett, 1999). Così definito, l'apprendimento culturale si collega molto bene all'idea della competenza comunicativa e al concetto teorico di rendimento nell'apprendimento linguistico.

Il modello, adottando un approccio culturalmente generale alla competenza interculturale, dà la possibilità di insegnare 'cultura' anche quando non è appropriato insegnare una cultura specifica. Se invece l'obiettivo è una cultura particolare, il modello suggerisce un contesto più generale all'interno del quale realizzare l'apprendimento culturale allo scopo di fornire ai discenti delle capacità interculturali generalizzabili. Altro fattore

importante del modello è che l'apprendimento culturale debba cominciare con la consapevolezza della propria cultura, una nozione compatibile con l'idea dell'interrelazione profonda tra l'apprendimento della prima e della seconda lingua. Inoltre il modello attribuisce grande importanza al modo in cui ognuno si rapporta alle somiglianze e alle differenze culturali e considera la differenza culturale come un elemento cruciale per lo sviluppo della consapevolezza interculturale. La tensione tra le somiglianze e le differenze esiste anche nel campo linguistico; sono gli insegnanti a decidere quando trascurare le somiglianze e porre enfasi sulle differenze. La tempistica è fondamentale, e il modello fornisce indicazioni per presentare questo materiale in un modo intenzionalmente orientato verso lo sviluppo di una adeguata competenza interculturale che mira all'etnorelativismo.

Nonostante il rendimento linguistico non sia un elemento specifico del Modello di Sviluppo della Sensibilità Interculturale, il modello costituisce un utile supporto alla visione dell'apprendimento linguistico.

La proposta che suggeriscono pertanto Bennett (1999), da noi ampliata con le nostre ricerche sul campo⁹, è quella di inserire i discenti principianti di lingua nella prima fase, dove il loro essere principiante di solito coincide con i primi livelli di competenza interculturale. Il loro progredire alle fasi successive deve essere graduale e ponderato (anche se la progressione a volte può non avvenire, o avviene in momenti diversi),

⁹ Per quanto riguarda il territorio del Litorale sloveno questi dati sono emersi dalla ricerca svolta nell'ambito del progetto dell'Università del Litorale: *Lingua come ponte per una comunicazione e apprendimento interculturale: Moduli per l'insegnamento, LABICUM* (2003–2007), UP ZRS in British Council, coordinatrici del progetto Lucija Čok e Neva Čebren (Čok et al., 2006).

fino ad arrivare alle fasi finali con gli studenti avanzati che, se guidati adeguatamente con un giusto programma di studio, saranno probabilmente riusciti ad assorbire il principio del cambiamento di prospettive culturali. In base a questa proposta si suggerisce di suddividere l'insegnamento nel seguente modo:

Da quanto si può vedere dalla *Tabella 2* il Modello di Sviluppo della Sensibilità Interculturale può essere facilmente suddiviso in tre fasi, combinando Negazione e Difesa nella Fase I: Principiante; Minimizzazione e Accettazione nella Fase II: Intermedio; Adattamento e Integrazione nella Fase III: Avanzato.

Il modello ha come scopo l'elaborazione di un programma di studio per una classe integrando la cultura nel programma di studi linguistici sviluppando livelli di competenza interculturale in tandem con il rendimento linguistico. Infatti si è convinti che valutando i livelli degli studenti sia nell'apprendimento linguistico che in quello culturale, l'insegnante possa aumentare il livello di complessità culturale in diretta relazione al rendimento linguistico.

Nell'elaborare il programma di sviluppo della sensibilità interculturale è però necessario porre la dovuta attenzione al processo educativo proponendo agli studenti dei metodi adeguati con i quali si sentiranno più a loro agio (Balboni, 1994; Čok, 1994). In generale, i discenti considerano le attività più ad alto rischio come le più impegnative. Per esempio, molti studenti universitari in Slovenia trovano difficile affrontare giochi di ruolo di fronte a tutti¹⁰, la stessa situazione si riscontra anche in altri paesi con gli adulti (Balboni, 1999).

Come educatori interculturali, possiamo essere ragionevolmente sicuri che gli studenti in stadi etnocentrici troveranno in generale piuttosto difficile la discussione sulle differenze culturali e potranno addirittura percepirla come una minaccia alla propria visione del mondo. La cultura diventa un argomento meno spinoso se il discente arriva allo stadio dell'accettazione o oltre. I nostri metodi possono allora diventare più impegnativi e possono coinvolgere gli studenti in attività a più alto rischio, come i giochi di ruolo e le simulazioni, pertanto nostro compito di educatori sarà quello di saper bilanciare adeguatamente il nostro insegnamento della cultura (Bennett, 1993).

LETTERATURA E CULTURA

Nel passato la cultura entrava in classe quasi esclusivamente attraverso la letteratura, considerata portatrice di cultura e un forte strumento motivazionale per lo studio della lingua. Tale approccio, però, non può più essere accettato, in quanto per rispondere ai bisogni

degli studenti di una società in continua e rapida evoluzione quale la nostra, è di fondamentale importanza introdurre nel curricolo linguistico l'insegnamento della cultura con la c minuscola (cultura intesa come vita quotidiana). Tali conoscenze possono rendere le lezioni più interessanti e quindi motivare gli studenti a continuare lo studio linguistico fino ad arrivare ai livelli più alti.

Per gli studenti arrivati ad un livello adeguato di conoscenza e pertanto più consapevoli della realtà che li circonda, la letteratura può diventare un ottimo strumento per promuovere una didattica interculturale, poiché li introduce in mondi spazialmente e temporalmente diversi e/o lontani da loro e consente all'insegnante di portarli a riflettere sull'alterità (sia essa maschile o femminile, di adulto o di giovane, di sloveno o di italiano o di straniero, di abitante del Nord o del Sud del mondo ecc.) e, di conseguenza, a relativizzare le proprie responsabilità. Allo stesso tempo l'insegnamento della letteratura permette di stabilire in classe un dialogo con il testo, con l'autore, con i compagni e con l'insegnante, facendo nascere così delle emozioni che possono essere condivise. Sono proprio questi aspetti a rendere lo studio della letteratura, sia esso condotto in L1 o in L2, non solo altamente formativo, ma spesso anche fortemente motivante per gli studenti, tanto più importante se si vuole affrontare anche un discorso interculturale.

Un approccio teorico di analisi culturale su testo letterario è quello proposto da Kramsch (1993). La ricercatrice ha elaborato il suo approccio sulla base del concetto di 'dialogo critico', ossia il bisogno per gli studenti di interagire con la lingua e con il contesto in cui questa lingua si trova. Tali contesti, definiti in modo molto ampio, sono:

- la cultura del testo, compresa la sua natura di testo orale o scritto;
- le reazioni di altri studenti a questo testo;
- la cultura della classe e la relazione tra insegnante e studenti.

In questa dialettica, l'apprendimento della lingua non è finalizzato all'apprendimento della lettura, dell'ascolto, della scrittura e del parlare in sé, ma piuttosto alla scoperta di tutte le diverse interrelazioni che si creano tra chi parla e chi ascolta, tra chi scrive e chi legge, con il 'testo' o contesto culturale al centro della dialettica. In questo modo Kramsch integra lingua e cultura.

Un concetto importante in questa dialettica è quello di soggettività, intesa come intersoggettività, intertestualità e interculturalità. L'"intersoggettività" tra le persone in una classe, compreso l'insegnante, porta a

10 Questo di solito è dovuto al fatto che gli studenti sloveni sono poco abituati a questo tipo di attività, in quanto l'insegnamento linguistico avviene nella maggior parte dei casi con modalità frontali e, visto il grande numero di alunni, con poco spazio dedicato alla discussione. Tali modalità non sono appropriate per svolgere degli argomenti delicati che riguardano la visione culturale e sono molto intimi e personali.

prendere consapevolezza della molteplicità delle voci, della diversità delle esperienze, delle caratteristiche etniche, razziali e di genere e di tutte le altre fonti di identità nel dialogo. Il risultato è la creazione di molti livelli di significato che contribuiscono alla discussione. Nell'insegnamento della letteratura, in particolare, le voci dei lettori e quella propria del testo potrebbero non coincidere. L'*'intertestualità'* permette al lettore di interagire con la voce dell'autore nel testo. Quando i lettori scambiano significati con il testo, il dialogo offre una varietà di interpretazioni, di percezioni e di esperienze. Di conseguenza, il mondo del discente si apre a un insieme di atteggiamenti e di valori che rendono la letteratura e la cultura inseparabili (Kramsch, 1993). Il concetto di *'interculturalità'* riconosce la soggettività sia della propria che delle altre culture. Le esperienze e le percezioni individuali possono facilmente vincere gli stereotipi creati nei passaggi di informazioni, e in un tale contesto, la cultura e la lingua possono essere insegnate e apprese attraverso processi interpersonali, tramite l'esame delle differenze e tramite l'analisi interdisciplinare della lingua e della cultura. L'enfasi sull'individuo nel lavoro sulla letteratura, la connessione della letteratura con le scienze sociali e l'esame delle differenze tra le lingue e le culture sono proprio ciò che Giroux (1992, 54) definisce *"valicare confini"* (fattore molto importante soprattutto per capire una realtà culturale transfrontaliera quale la nostra). È una pedagogia che *"parte dal bisogno di condizioni che permettano agli studenti di scrivere, parlare e ascoltare in una lingua in cui il significato diventa molteplice e disperso e resiste alle chiusure permanenti"* (Giroux, 1992, 55). La pedagogia tradizionale vede nell'insegnante il detentore della materia e il dispensatore di conoscenze; tuttavia, se permettiamo ai discenti di concentrarsi sulle prospettive, sulle pratiche e sui prodotti degli altri, i discenti dovranno e vorranno esprimere le loro prospettive. In questo modo, avranno valicato il confine tra passaggio di informazioni e partecipazione personale. Una volta valicato questo confine, sono gli studenti a riconoscersi come gli artefici del loro apprendimento.

Il risultato è l'apertura dell'apprendimento alla differenza e alla molteplicità delle voci, nonché una negoziazione di significati nella varietà di testi e contesti in cui l'apprendimento si svolge (Kramsch, 1993). Nei programmi di lingua questo superamento di confini rende la lingua e la cultura inestricabilmente legate; inoltre, fornisce la base per una comprensione personale della cultura che non può essere garantita attraverso un mero passaggio di informazioni.

Proprio per la particolarità della nostra realtà culturale si ritiene sia adeguato far uso del testo letterario per far apprendere i contenuti culturali proprio per la loro peculiarità. Questo tipo di testo può inoltre far nascere quell'empatia necessaria, in certi casi, a far capire le cose da un altro punto di vista. Altro fattore molto importante per cui si reputa indispensabile far uso del testo

letterario per una didattica interculturale, è che esso può anche rassicurare lo studente che forse in un primo momento non vuole essere coinvolto personalmente nell'argomento; in questo caso egli può decidere di affrontare l'argomento solo dal di fuori, come osservatore. Sarà lui stesso a decidere quando vorrà essere coinvolto, e fino a che punto, dall'argomento trattato.

La letteratura, vista in un'ottica interculturale, aiuta ad avvicinarsi ad una cultura diversa dalla nostra in modo nuovo: un romanzo crea uno spazio e un tempo di ascolto *'lunghi'* e particolarmente privilegiati, che spesso ci mancano quando incontriamo questa cultura nelle nostre città (esempi sono le scritte bilingui, un edificio in stile gotico veneziano, la presenza di scuole italiane in Istria e l'uso del dialetto istroveneto); ci trasporta su un terreno culturale sconosciuto che forse solo in letteratura accettiamo di esplorare senza paura e senza sollevare le nostre difese; fa nascere la sensazione che ognuno (individuo, cultura, popolo) ha diritto al proprio racconto e alle proprie storie, che le storie sono infinite e che non ne esistono di superiori e inferiori; favorisce identificazioni (con personaggi, con la vicenda) e cambiamenti del punto di vista; genera probabilmente nuove storie, che il lettore può a sua volta raccontarsi e raccontare.

CONNESSIONE TRA TESTO LETTERARIO ED ESPERIENZA PERSONALE DELLO STUDENTE

Il fine dell'educazione letteraria dovrebbe essere quello di arrivare alla formazione di un lettore consapevole, in grado di accostarsi ai testi con interesse, curiosità e desiderio di ampliare le proprie esperienze culturali. Il raggiungimento di un tale fine è ancora più importante se gli obiettivi che si vogliono raggiungere sono anche di tipo interculturale. Sarà pertanto opportuno, a tale scopo, impostare una didattica della letteratura che privilegi l'interazione studente-testo, promuovendo una serie di operazioni che portino lo studente a dialogare direttamente con il testo letterario a diversi livelli di complessità: dalla semplice comprensione globale, a un'analisi testuale più particolareggiata, fino all'interpretazione e alla rielaborazione.

Il significato del testo emergerà da un lavoro di co-costruzione in cui interverranno studenti, testo e insegnante, che daranno così vita ad una *'comunità interpretativa'*. Compito dell'insegnante sarà pertanto quello di stimolare la scelta del percorso didattico, di promuovere il dibattito tra studenti e di favorire l'interpretazione dei testi. Se, da un lato, gli studenti devono essere resi consapevoli che una libera interpretazione non è sempre legittima, poiché occorre rispettare gli orizzonti culturali di un'opera, dall'altra l'insegnante deve evitare di proporre un'interpretazione rigidamente determinata a priori, poiché proprio le opere letterarie riservano uno spazio di imprevedibilità e di divergenza che costituisce una preziosa risorsa pedagogica. Per questo motivo riteniamo che sia compito fondamentale

di un docente sensibile combinare gli schemi preordinati con l'improvvisazione, il lavoro razionalmente strutturato con l'apertura a sollecitazioni, anche se imprevedibili, che provengono dalla classe (Armellini, 1987).

Quando è appropriato e realizzabile, gli studenti dovrebbero essere *preparati* a leggere testi letterari attraverso domande o attività che suscitino in loro un atteggiamento esplorativo nei confronti del testo. I tipi di preparazione che vengono indicati per tali attività si basano soprattutto sui temi che emergono nei testi e si propongono di stimolare un ulteriore impegno degli studenti al fine di esplorare la rappresentazione del tema da parte dello scrittore in questione. Queste attività vanno preparate accuratamente e proposte quando in classe si affronta un testo letterario con l'idea di sviluppare anche obiettivi interculturali.

Una delle differenze tra materiale letterario e quello non letterario risiede nel modo in cui il materiale viene rappresentato. Frequentemente nel campo letterario lo scrittore usa la forma e la lingua in modo da permettere al lettore di stabilire una relazione organica tra ciò che si dice e come lo si dice. La forma e lo stile possono contribuire a sottolineare o rinforzare un messaggio. Quale esempio da proporre agli studenti si prestano bene testi moderni (poetici o di narrativa, ma anche canzoni, pubblicità) che si avvicinano di più alla realtà degli studenti (Pavan, 2011). Tale approccio, comunque, non esclude la possibilità di usare testi canonici della letteratura italiana e di discutere i modi in cui essi creano particolari effetti metaforici o musicali. Lavorando sui testi, ben presto, però, ci si rende conto che c'è una relazione molto stretta tra lingua ed esperienza; infatti, se lo studente non conosce la realtà o la situazione di cui si parla nel testo, può essere per lui difficile cogliere le sensazione che il testo intende trasmettere, proprio perché non ne ha mai fatto personalmente esperienza. Il testo, pertanto, potrà avere per lui un impatto verbale, ma non il simultaneo impatto psicologico teso a far ricordare la propria esperienza o conoscenza.

Un modo per mettere a frutto l'esperienza dello studente può essere quello di 'rivelare' il tema di un testo letterario attraverso attività (o domande) che colleghino tale tema ad aree appropriate della conoscenza e della comprensione dello studente; rimane però solamente un punto iniziale nel processo che mira ad 'attivare' l'esperienza e a creare i collegamenti necessari tra 'quello di cui parla il testo' e 'quello che questo elemento letterario significa per me'. Se non si riesce davvero ad attivare l'esperienza dello studente, una gran quantità di testi letterari diventa inaccessibile, e soprattutto sarà difficile poter affrontare un discorso interculturale appropriato.

Un altro fattore importante per sviluppare un'adeguata didattica interculturale attraverso la letteratura è quello dell'analisi storica e attualizzazione del testo. Infatti, come spiega Mattei (1988, 32), secondo l'estetica della ricezione "un testo letterario scritto rimane inerte [...] se non entra in gioco un lettore che gli dà vita e

senso" poiché un'opera letteraria può vivere solo grazie a una continua attività di comprensione e di rielaborazione attiva che vede come protagonisti i soggetti e il testo che appartengono a epoche differenti, quindi in una costante dialettica tra ciò che è presente e ciò che è passato.

Un buon insegnante deve quindi favorire l'attualizzazione di un testo attraverso l'evidenziazione dei valori, dei sentimenti, delle emozioni che costruiscono elementi di continuità con il passato, ma deve anche stimolare un approccio ermeneutico mediante il quale gli orizzonti d'attesa dei suoi allievi si distinguano dagli orizzonti culturali del testo. Ciò permette, da un lato, al testo di non restare ancorato a un'epoca storicamente limitata e, dall'altro, di evitare le deformazioni di prospettiva causate da un'interpretazione appiattita sul presente. L'importante compito che può essere pertanto realizzato da un'adeguata didattica interculturale tramite il testo letterario è che di fronte a un testo, fino ad allora sconosciuto, uno studente impara a porsi nuove domande, a sospendere il proprio giudizio per assumere momentaneamente quello dell'autore e dell'epoca nella quale il testo è stato prodotto per poi rielaborarlo e distaccarsene. In questo modo lo studente apprende a relativizzare e a comprendere 'l'altro', il 'diverso'.

Pertanto, il lavoro da svolgere è quello di far esplorare agli studenti in modo attivo l'universo letterario, facendoli 'immergere' direttamente nei testi, al fine di stimolare la loro curiosità e favorire così il loro diretto coinvolgimento nell'analisi e nell'interpretazione dei testi e della cultura oggetto di studio.

Per questo tipo di didattica va favorita un'impostazione per moduli; essa agevola il compito degli studenti nell'affrontare la complessità del fenomeno letterario poiché consente loro di focalizzare via via l'attenzione su un diverso argomento del sistema letterario-culturale, favorendo così una pluralità di prospettive. Inoltre, nella pianificazione del curriculum di letteratura e cultura va ribadita l'importanza, quando possibile, di un insieme di possibilità all'interno di un continuum.

In una classe ci possono essere limiti di ogni tipo, quali ad esempio, i testi in programma, le condizioni amministrative, l'ampiezza della classe, oltre a modelli ideologici e culturali che condizionano la natura della relazione tra la metodologia d'insegnamento, il testo e lo studente. In ogni caso, per una didattica di letteratura con elementi interculturali i continui sono preferibili alle regole rigide, e gli insegnanti dovrebbero sempre, pur con qualche limite, cercare di negoziare la realizzazione pratica del curriculum di letteratura e cultura in classe. Questo, a nostro parere, consentirà loro di continuare a chiedersi cosa insegnare, in che modo e perché.

Un obiettivo esplicitamente enunciato dell'insegnamento della cultura è quello, come afferma Paige (1993, 43), di fornire agli studenti l'"opportunità di entrare in molti diversi tipi di interazione con membri di altre culture, in modo da trarre conclusioni informate e svi-

luppare una sensibilità verso le prospettive, le pratiche e i prodotti dell’altro”, per tale motivo gli insegnanti devono preoccuparsi di non perpetuare gli stereotipi. Un ostacolo a un curriculum basato sulla letteratura in prospettiva interculturale può essere rappresentato dal disagio che vivono gli insegnanti nei confronti della cultura, in quanto sentono di avere delle basi poco solide, sia in termini di conoscenza teorica che di esperienza. Pertanto per raggiungere tale scopo gli insegnanti devono essere essi stessi studenti a vita; devono essere sicuri del fatto che non è importante avere tutte le risposte bensì sapere come esplorare le diverse questioni con gli studenti, come osservare le culture, come analizzarle, e come sospendere il giudizio fino a che le ipotesi non possano essere confermate.

LA RICERCA

La ricerca *Monitoraggio dell’educazione letteraria nelle ultime due classi della scuola media superiore in italiano L2 nel territorio del Litorale sloveno*, condotta dal 2005 al 2007 dall’autrice di questo articolo assieme a un gruppo di ricercatori della Facoltà dell’educazione dell’Università del Litorale e dell’Istituto dell’Educazione della Repubblica di Slovenia, è nata dal desiderio di monitorare lo “stato attuale dei lavori” riguardanti l’educazione letteraria nelle ultime due classi della scuola superiore della zona bilingue dell’Istria slovena, evidenziando in particolare l’importanza del ruolo della letteratura di queste terre di “frontiera” (Italia/Trieste, Istria/slovena e croata), le sue risorse e le sue aperture in funzione di un apprendimento della lingua in un contesto interculturale (Zudič Antonič, 2012)¹¹.

Con la ricerca si è voluto far riflettere sulle cause e le conseguenze della comunicazione influenzate dai fattori culturali e puntare sulla necessità di un modello di insegnamento delle L2 e della LS che integri fin dall’inizio elementi che permettano di acquisire una piena competenza socioculturale, che potesse portare poi a delineare dei percorsi di educazione letteraria e linguistica per studenti sloveni in una prospettiva interculturale. Per tale motivo si è ritenuto opportuno promuovere uno studio sul campo che coinvolgesse tutte le scuole medie superiori del Litorale sloveno.

La ricerca aveva l’obiettivo di capire quali fossero il ruolo attuale dell’educazione letteraria e gli atteggiamenti nei suoi confronti, raccogliendo dati sulla sua diffusione, sull’opinione dei docenti e degli alunni relativamente alla sua proposizione e ricezione e sulle modalità didattiche maggiormente usate.

La modalità d’indagine della ricerca ha previsto la raccolta di dati sia quantitativa sia qualitativa. I questionari hanno fornito elementi utili che, assieme agli approfondimenti avvenuti nelle interviste semi-struttu-

rate e nell’osservazione in classe, hanno permesso di disegnare un quadro composito ed interessante dell’insegnamento dell’educazione letteraria.

La metodologia proposta nella ricerca, soprattutto per quanto riguarda l’indagine sull’educazione interculturale, era coerente con la definizione dell’apprendimento culturale proposta da alcuni ricercatori (Crawford-Lange, Lange, 1984; Kramsch, 1993; Byram, 1989; Čok, 1989; Paige, 1993; Balboni, 1999; Mikolič, 2002; Čebron, 2005; Benjak, Čebron, 2009), e si è basata su tre principali processi di apprendimento: (1) l’esplorazione da parte dei discenti della loro propria cultura; (2) la scoperta della relazione tra lingua e cultura; (3) l’apprendimento degli strumenti di ricerca per analizzare e confrontare le culture.

La metodologia della ricerca prevedeva innanzitutto la somministrazione di questionari ai docenti (in totale 20 questionari) e agli alunni (in totale 100 questionari). In un secondo tempo sono state realizzate delle interviste semi-strutturate (vi hanno partecipato 12 alunni e 4 docenti dell’ultima classe della scuola media superiore). Nel contempo si è svolta pure l’osservazione in classe di una lezione di letteratura. Le osservazioni sono avvenute in 13 classi di vari indirizzi dell’ultimo anno della scuola media superiore del territorio (per un totale di 260 alunni). Per quanto riguarda la scelta delle classi si è cercato di far partecipare alla ricerca tutte le scuole superiori con lingua d’insegnamento slovena della Costa, cioè della zona considerata ufficialmente bilingue, in cui l’insegnamento della lingua italiana è obbligatorio. Alla ricerca pertanto hanno partecipato 7 scuole medie superiori della zona costiera: Ginnasio di Pirano (Gimnazija Piran), Ginnasio di Capodistria (Gimnazija Koper), Scuola media turistico-alberghiera di Isola (Srednja gostinska in turistična šola Izola), Istituto tecnico e professionale di economia di Capodistria (Srednja ekonomska in poslovna šola Koper) e Istituto tecnico e professionale di metalmeccanici di Capodistria (Srednja tehnična šola Koper).

Visto che il campione della ricerca non era molto ampio per avere quanti più dati possibili e pertanto più certi abbiamo cercato di far uso di più strumenti per la rivelazione. Si è visto, infatti, che se ci fossimo fermati ai dati ottenuti con il questionario, potremmo tranquillamente sostenere che l’educazione letteraria in Italiano L2 viene accolta con un gradimento elevato da parte degli alunni. Le interviste, invece, hanno fornito un quadro più articolato e in parte diverso rispetto a quanto appurato in sede di ricerca quantitativa. Infine, le osservazioni hanno permesso di svolgere un’analisi più attenta delle lezioni, quindi dell’evento fondamentale dell’azione didattica, mentre i colloqui post-osservazione hanno in parte confermato quanto già emerso soprattutto nelle interviste. Anche se tutti i docenti e molti alunni attribuiscono un ruolo insostituibile all’educazione letteraria con nozioni

11 Dati più dettagliati sul procedimento e i risultati di questa ricerca si possono trovare nell’articolo *Insegnare letteratura a scuola nell’ambito dell’italiano come L2* di Nives Zudič Antonič (2012).

interculturali, la ricerca ha messo in evidenza che vi sono fattori di natura complessa e interagente che incidono sui risultati dell'apprendimento e sull'atteggiamento nei riguardi di tali argomenti, uno dei primi è forse anche "l'inutilità" di tale insegnamento. Ciò che si è voluto pertanto proporre a conclusione della nostra ricerca è che per l'insegnamento della cultura attraverso il testo letterario ci si dovrebbe basare sull'idea, secondo cui la cultura viene creata in modo dialogico attraverso la lingua in discorso.

Il nostro proposito nell'insegnamento della cultura attraverso il testo letterario non deve però essere quello di trasformare i nostri studenti in persone di altre culture, ma di far capire loro perché i parlanti di due diverse lingue agiscono e reagiscono nei modi in cui lo fanno, sia quando vengono rappresentati nei testi narrativi sia nell'autenticità degli incontri sociali.

L'approccio teorico di analisi culturale su testo letterario che pertanto abbiamo voluto proporre è quello del concetto di dialogo critico, ossia il bisogno per gli studenti di interagire con la lingua e con il contesto in cui questa lingua si trova (Kramsch, 1993)¹².

SVILUPPO DI UN CURRICOLO INTERCULTURALE DI LETTERATURA E CULTURA ITALIANA

Da quanto abbiamo discusso, risulta chiaro che l'insegnamento della lingua deve essere collegato all'insegnamento della cultura. Sviluppando questo orientamento tra insegnanti, ricercatori e formatori, i programmi di lingua hanno un'opportunità unica di contribuire allo sviluppo di una sensibilità interculturale tra gli studenti, sia per le culture presenti nella zona bilingue dell'Istria, sia per le culture di altre lingue studiate. Tale visione potrebbe porre l'insegnamento della seconda lingua al centro sia del programma scolastico fino alla scuola media superiore, sia della formazione degli insegnanti nelle università umanistiche.

Per raggiungere tale visione è necessario che l'insegnamento della lingua e della cultura prenda in considerazione i principi della continuità, della progressione e dell'espansione della competenza. Le prospettive da proporre dovrebbero essere dinamiche e interagire con i livelli di maturità dei discenti. Inoltre dovrebbero fornire una direzione agli insegnanti aiutandoli a valutare il livello di sviluppo degli studenti e, di conseguenza, a programmare il curriculum.

Se al centro del processo si pongono l'apprendimento della lingua e la sensibilità interculturale, allora la vera funzione dei programmi linguistici è mettere gli studenti

a contatto con un'ampia varietà di dimensioni umane e con le loro molteplici modalità di espressione. Né la cultura né la lingua sono entità statiche; e non lo sono nemmeno le interazioni con le persone. La sensibilità linguistica e interculturale ci consentono di superare le strutture della lingua, il loro uso o i fatti culturali presi isolatamente; esse, infatti, ci permettono di conoscere noi stessi e di capire, accettare, rispettare e sviluppare un'empatia per l'altro. In questo modo, lo sviluppo della lingua e dell'intercultura implicano una presa di responsabilità sia da parte dell'insegnante che dello studente nel porsi in relazione con l'altro, promuovendo un processo che espande la consapevolezza e la perspicacia sui mondi linguistici e culturali. Tale posizione etica pone i programmi di lingua e cultura proprio al centro delle questioni della diversità e li rende fondamentali nell'esplorare, nel comprendere e nell'interagire con il multiculturalismo nel nostro paese e nel mondo intero.

Per raggiungere tali principi, però, come abbiamo già specificato, si deve iniziare già in classe a sviluppare un reciproco rispetto tra discenti e insegnanti. Sancire questa reciprocità permette infatti di riconoscere che in fondo sia l'insegnante che lo studente apprendono in classe, lavorando insieme, pur non essendo uguali (Balboni, 1994; Ceserani, 1999). In tale contesto sono entrambi responsabili: lo studente di scoprire che cosa ha bisogno di imparare, e l'insegnante di scoprire come l'altro apprende una volta che scopre cosa deve essere appreso. Entrambi imparano, seppure in modo diverso, si rispettano, e apprendono l'uno dall'altro. In un programma di lingua e cultura questo rispetto reciproco è un prerequisito sia per gli insegnanti che per gli studenti.

Inserendo la cultura al centro dell'apprendimento linguistico si arriva quasi automaticamente ad un'organizzazione del curriculum che si collegherà necessariamente alle prospettive connettiva, pratica ed emancipatoria¹³. Con lo sviluppo di queste prospettive nell'organizzazione del curriculum, gli studenti diverranno capaci di trasmettere significati personali, di capire la loro relazione con la cultura più ampia e di esprimersi e agire in funzione del bisogno di migliorare la condizione umana.

In questo modo i processi di apprendimento culturale sono circondati dall'uso della lingua e la lingua è utilizzata costantemente per esprimere cultura. L'insegnante prepara gli studenti ad affrontare delle difficoltà linguistiche prima che si presentino spontaneamente; si scoprono strategie comunicative parlando con le persone, facendo interviste ed esaminando documenti. La lingua viene appresa pertanto con uno scopo ben specifico, quello della scoperta della cultura propria e

12 Secondo Kramsch l'integrazione tra lingua e cultura avviene quando l'apprendimento della lingua è finalizzato alla scoperta di tutte le diverse interrelazioni che si creano tra chi parla e chi ascolta, tra chi scrive e chi legge, con il testo o contesto culturale al centro come centro del discorso.

13 Nell'apprendimento emancipatorio, la cultura è il contenuto centrale. Qui lo scopo dello studio linguistico è altamente individuale e la possibilità di scelta del discente è ottimale. In questo tipo di apprendimento, il discente si pone domande come: "Perché è importante la cultura?" e "Come posso usare la lingua per agire sulla conoscenza culturale?" (Lange, 2003, 283).

altrui. Questo approccio all'apprendimento linguistico e culturale ha come scopo la scoperta e lo sviluppo della consapevolezza propria e dell'altro.

Un approccio all'apprendimento linguistico e culturale di questo tipo può pertanto essere raggiunto con un curriculum 'ciclico' e 'tematico' (Lange, 2003), ciò significa che l'apprendimento culturale è organizzato attorno a temi culturali e che questi temi vengono ripresi ciclicamente nel curriculum. Dopo che il tema è stato affrontato per una prima volta ad un livello di sviluppo appropriato ai discenti, può essere ripreso ad un altro livello di sviluppo, ampliando la complessità dei concetti e delle esperienze.

Partendo dal modello di Bennett (ma seguendo anche le proposte dei modelli di Kramsch (1993), per quanto riguarda l'approccio interculturale al testo letterario; di Balboni (1999) e Byram (1994), per quanto riguarda la comunicazione interculturale e di Čok (1994) e Mikolič (2002), per quanto riguarda la comunicazione interetnica nella zona istriana) proponiamo un esempio con un tema specifico all'interno di questa prospettiva, ossia "la questione della frontiera per una persona istriana" (Zudič Antonič, Malčič 2007, 41)¹⁴. L'esempio che segue si articola attraverso diverse attività che accompagnano il discente nel suo progredire attraverso i vari stadi. Riteniamo importante sottolineare che il progredire degli studenti attraverso gli stadi dell'etnocentrismo e dell'etnorelativismo deve essere gestito in modo consapevole e prudente; gli insegnanti devono cogliere il momento in cui gli studenti sono pronti ai vari passaggi e non devono anticipare i tempi.

Riportiamo di seguito l'esempio del tema della frontiera nei diversi stadi. Nello stadio etnocentrico della 'negazione della differenza', si può chiedere ai discenti di raccogliere informazioni e di riconoscere differenze nei modi in cui si affronta l'idea della frontiera e quale può essere la concezione che abbiamo delle frontiere. Nella 'difesa contro la differenza', il tema della frontiera potrebbe essere affrontato in riferimento a come viene vista la frontiera nella cultura slovena e all'atteggiamento che si ha di fronte a tale argomento. Nella 'minimizzazione della differenza', la frontiera nella nostra zona e nella cultura italiana possono essere messe a confronto enfatizzando le somiglianze, senza formulare nessun giudizio di valore. Spostandoci poi agli stadi etnorelativi, nell'‘accettazione della differenza’ si potrebbe chiedere agli studenti di confrontare il significato di frontiera nella nostra zona con quello nella cultura italiana, allo scopo di individuare le differenze, di analizzarle e di capire che il concetto di differenza è collegato a questioni

di relativismo culturale. Lo stadio dell'‘adattamento alla differenza’ potrebbe essere dedicato alla comprensione delle differenze tra le due culture nel modo di affrontare l'idea della frontiera attraverso l'esame di casi in cui si è riusciti a superare l'idea della frontiera e di casi in cui invece qualcosa ha impedito il raggiungimento di un esito positivo. Infine, nello stadio dell'‘integrazione della differenza’, il discente potrebbe sviluppare dei contatti con persone dell'altra cultura con l'obiettivo di cambiare l'atteggiamento negativo nei confronti dell'idea della frontiera. Ci si può aspettare che i discenti arrivino allo stadio dell'adattamento, più difficile invece sarà raggiungere l'integrazione; l'esempio qui riportato vuole esplicitare il modo in cui è possibile utilizzare il modello di Bennett e gli altri sin qui elencati all'interno di un curriculum ciclico.

L'esempio che abbiamo visto con il tema della frontiera è uno dei modi che si possono adottare per affrontare un curriculum ciclico di educazione interculturale, che nel nostro caso da prediligere, in quanto esso favorisce lo sviluppo delle capacità di comprensione e le conoscenze dei discenti, a mano a mano che progrediscono nel loro sviluppo educativo¹⁵.

La pianificazione di un curriculum ciclico presenta diversi aspetti cruciali per un insegnamento di lingua e cultura:

1. Tale pianificazione è centrata sull'idea di sviluppo, sia per la cultura che per la lingua. Nel momento in cui i discenti colgono degli aspetti linguistici e culturali su un determinato tema, tali aspetti possono essere esaminati in riferimento ad altri temi del curriculum linguistico e culturale in modo da arricchire l'esperienza dei discenti.
2. Una pianificazione ciclica permette che l'apprendimento linguistico e lo sviluppo della sensibilità culturale avvengano più o meno spontaneamente. Osserviamo aspetti simili della lingua e della cultura in diversi ambienti; ciò consente un'elaborazione teorica e un'estrapolazione a partire dalle esperienze.
3. Un curriculum tematico e ciclico permette di fare esperienza di aspetti differenti di un tema in momenti diversi. Questa suddivisione delle molte complicazioni dello sviluppo culturale o dell'uso linguistico in un insieme di momenti in cui lo stesso tema o un tema simile viene affrontato consente il riesame di precedenti esperienze di apprendimento e aggiunge nuovi elementi a quanto già appreso.

14 Nel nostro esempio di Percorsi didattici abbiamo pensato allo sviluppo di 5 unità didattiche che seppur distinte si collegano tra loro con un'idea di spirale che procede pacatamente da temi di facile comprensione fino ad arrivare a temi più scabrosi che di solito si riferiscono ad aspetti scottanti. Si è pertanto pensato ad un lavoro progressivo che dovrebbe portare gli studenti a stadi avanzati anche in termini di temi più impegnativi da affrontare.

15 Nel nostro esempio di Percorsi didattici abbiamo pensato allo sviluppo di 5 unità didattiche che seppur distinte si collegano tra loro con un'idea di spirale che procede pacatamente da temi di facile comprensione fino ad arrivare a temi più scabrosi. Si è pertanto pensato ad un lavoro progressivo che dovrebbe portare gli studenti agli stadi avanzati anche in termini di temi più impegnativi da affrontare.

4. Un curriculum tematico e ciclico consente ai discenti di entrare nell'apprendimento in qualsiasi momento.

Partendo da tali principi, ed essendo consapevoli che la costruzione pratica di un curriculum ciclico non è un lavoro semplice, abbiamo cercato di elaborare un percorso didattico basato sul principio di apprendimento dinamico, che possa fungere da esempio per ulteriori elaborazioni del curriculum.

Proposta didattica: sviluppo delle competenze interculturali nei corsi di lingua seconda o straniera

Si sa che per conoscere bene una lingua bisogna far integrare il suo insegnamento ad altri codici che facilitino la comunicazione. Per far sì che la comunicazione sia efficiente pertanto oltre a conoscere la lingua bisogna disporre di altri codici adeguati alla comunicazione. Per tale motivo è di fondamentale importanza conoscere la propria cultura e la cultura del popolo la cui lingua si sta apprendendo.

Nel nostro territorio dove da sempre convivono e si intrecciano culture diverse, quasi tutti hanno una buona conoscenza dell'italiano. Facilitati dall'accettazione delle diverse culture e dalla padronanza della lingua nella comunicazione non ci troviamo davanti a barriere linguistiche, ma spesso dobbiamo affrontare problemi di incomprensione interculturale.

Dalle ricerche svolte in questi anni è scaturito che uno dei problemi principali incontrati dagli studenti risiede nell'incomprensione degli aspetti culturali impliciti del messaggio, più che nella propria elaborazione e comprensione linguistica del messaggio in L2.

Nell'ambito della lingua italiana come lingua di contatto (L2) abbiamo così sviluppato un modulo di cinque unità didattiche, i cui destinatari sono studenti del 2º e del 3º anno della Facoltà di Studi Umanistici di Capodistria che studiano l'italiano come L2 e come microlingua. Il modulo è stato elaborato nell'ambito del progetto *Labicum* (Čok et al., 2006). Nelle unità didattiche, con l'apporto di materiale autentico e l'uso di testi letterari, si è cercato di affrontare vari temi di attualità in diversi campi tematici (*Ti racconto il mio paese; Istria: dove le lingue si mescolano; L'identità nazionale; La terra promessa; Le frontiere che ci portiamo dentro*) (Zudič Antonič, Malčič, 2007).

L'obiettivo delle unità didattiche è acquisire nuove conoscenze e sviluppare tutte le componenti della competenza comunicativa, partendo dal saper fare lingua, saper fare con la lingua, sapere la lingua, saper integrare l'italiano con le conoscenze delle similitudini e delle

differenze tra le culture per facilitare la comunicazione interculturale. Le unità didattiche inoltre offrono allo studente la possibilità di un lavoro differenziato e autonomo. Con questo intervento si cercherà di far notare l'importanza di dover superare i vecchi modelli dell'insegnamento delle lingue straniere che prediligevano usi, costumi, storia e cultura della nazione/ popolo la cui lingua veniva insegnata e si cercherà di sottolineare l'importanza di dover sviluppare unità didattiche contenenti delle componenti dell'educazione interculturale e dell'educazione civica.

Con questo modulo si è cercato di rispondere all'esigenza del ruolo che dovrebbe avere l'educazione interculturale nell'ambito della lingua italiana in questa zona di confine (Italia/Trieste, Istria slovena e croata), dove la lingua e la cultura italiana per le varie vicissitudini storiche hanno un ruolo molto particolare.

CONCLUSIONI

Con questo articolo si è cercato di offrire un contributo al dibattito sull'applicazione del modello di sviluppo della sensibilità interculturale nella classe di lingua. La nostra proposta, partendo dalla necessità di conoscere prospettive teoriche di riferimento che indirizzino l'apprendimento, vuole offrire delle linee guida da poter utilizzare in classe.

I motivi per cui la conoscenza dei modelli comportamentali tipici delle altre culture è insufficiente sono molteplici, e non possono essere trattati unicamente nell'ambito dell'educazione linguistica, in quanto essi sono in stretta connessione con la famiglia, la società in genere, le specifiche circostanze storiche, ecc. Spesso è presente nelle persone una sorta di nazionalismo esagerato per cui si ritiene che tutto ciò che ci appartiene e fa parte della nostra cultura sia migliore di ciò che è nuovo, diverso. Questi atteggiamenti negativi nei confronti delle differenze culturali non potranno scomparire fintantoché non saremo pronti ad accogliere, comprendere ed approfondire la conoscenza del diverso.

Introducendo l'educazione interculturale sin dai primi anni di insegnamento della lingua contribuirà in larga misura all'inclusione del singolo nella società che lo circonda.

Sarà quindi compito degli insegnanti non tanto quello di fornire dei modelli definiti, ma quello di guidare gli studenti aiutandoli nella scoperta di modelli diversi capaci di aprire loro nuovi orizzonti e di portarli a nuove conoscenze. In questo modo sia gli insegnanti che gli studenti saranno coscienti della necessità di continuare in modo permanente ad accrescere le proprie competenze sia linguistiche che interculturali.

LITERARY EDUCATION FOR THE DEVELOPMENT OF CULTURAL AWARENESS

Nives ZUDIČ ANTONIČ

University of Primorska, Faculty of Humanities, Titov trg 5, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: nives.zudic.antonic@fhs.upr.si

SUMMARY

This paper aims at outlining some considerations on the role of literary and intercultural education in the Italian language, taking as a starting point the cultural reality of the bilingual territory of the Slovene coast.

Although the concept of culture is often present in literary education in a second language classroom, it tends to be used in a rather superficial and limited manner and taken for granted; the importance of culture is often recognized, but rarely analyzed.

From our point of view, however, it is impossible to tackle the topic of second language education without taking in consideration the cultural aspect, since it is present in every language classroom. In fact, the student's culture (which varies with respect to each student's background) and the culture of the studied language intertwine in the language classroom. This is precisely the reason that makes us affirm that a second language classroom is a first-rate authentic place of cultural acquisition. It can be considered a privileged place for acquisition of a foreign culture or a contact culture, as in our case. As a consequence, the path leading to the development of language and culture acquisition will depend on the type of classroom created by the cultural situation, which can vary according to the unique needs.

Our starting point is the word 'intercultural,' meaning a situation in which the coexistence of cultures is not reduced to mere co-presence and thus taken for granted. On the contrary, it gives life to an articulated confrontation and demands creating forms of constant relationships. The aim of this work is therefore to spur intercultural awareness. We believe that intercultural education is possible if based on an acquisition path, which comprises some obligatory steps at which students learn the skills of intercultural communication. Finally, we propose a model of intercultural communication curriculum, which focuses on the literary text.

Keywords: development of intercultural skills, intercultural curriculum and literature, teaching culture in language class, language and culture, learning and teaching intercultural communication

FONTI E BIBLIOGRAFIA

Armellini, G. (1987): Come e perché insegnare letteratura. Strategie e tattiche per la scuola secondaria. Bologna, Zanichelli.

Balboni, P. E. (1994): Didattica dell’italiano a stranieri. Roma, Bonacci.

Balboni, P. E. (1999): Parole comuni, Culture diverse. Guida alla comunicazione interculturale. Venezia, Marsilio.

Benjak, M. & N. Čebron (2009): Stavovi studenata hrvatske i slovenske Istre o kulturnom identitetu. In: Požgaj-Hadži, V., Gorjanc, V. & T. Balažić Bulc (eds.): Med politiko in stvarnostjo: jezikovna situacija v novonastalih državah bivše Jugoslavije, (Kultura sožitja). Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 227–247.

Bennett, M. J. (1993): Cultural marginaliti: Identity issues in intercultural training. In: Paige, R. M. (ed.): Education for the Intercultural Experience. Yarmouth, ME Intercultural Press, 109–135.

Bennett, M. J. (1998): Basic Concepts of Communication. Yarmouth, ME Intercultural Press.

Bennett, M. J. (1999): Developing intercultural competence in the language classroom. In: Paige, R. M. & D. Lange (eds.): Culture as the Core: Integrating Culture into the Language Classroom. Minneapolis, University of Minnesota, 237–270.

Berger, P. L. & T. Luckmann (1966): Social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge. New York, Doubleday.

Byram, M. (1989): Cultural Studies and Foreign Language Education. Clevedon, Multilingual Matters.

Byram, M. (1994): Culture and Language Learning in Higher Education. Clevedon, Multilingual Matters.

Byram, M. & C. Morgan (1994): Teaching and Learning Language and Culture. Clevedon, Avon: Multilingual Matters.

Ceserani, R. (1999): Guida allo studio della letteratura. Roma-Bari, Laterza.

Čebron, N. (2005): Lobicum: učni modul, ki združuje poučevanje angleškega jezika in razvijanje medkulturne sporazumevalne zmožnosti = un modulo didattico che integra la CCI e l’ insegnamento della lingua straniera = a teaching module integrating ICC and EFL. Glasnik ZRS, 10, 4, 111–113.

Čebron, N. (2012): Intercultural awareness across the curriculum: approaches to promoting intercultural communicative competence within the PERMIT project. In: Čebron, N. (ed.): Intercultural communicative competence across the high school curriculum: case studies drawing on insights gained from the Permit project. Capodistria, Università del Litorale, Centro di Ricerche Scientifiche, Annales, 101–120.

Čebron, N. (2014): An Investigation into Intercultural Communication Issues in High School Curricula in Italy, Slovenia and Turkey. *Journal of foreign language teaching and applied linguistics*, 1, 1, 149–189.

Čok, L. (1989): Je dvojezičnost zgolj jezikovna in sporazumevalna zmožnost posameznika?. In: Štrukelj, I. (ed.): Uporabno jezikoslovje. Ljubljana, Zveza društev za uporabno jezikoslovje Jugoslavije, 417–424.

Čok, L. (1994): Education in bilingual settings: linguistic complementarity as one of the preconditions for tolerance in Education. In: Schiavi-Fachin, S. (ed.): Lingue, testi e contesti. Studi in onore di Nero Perini, vol. 1. Udine, Kappa VU, 81–85.

Čok, L. (ed.) (2006): Bližina drugosti. The close otherness. Capodistria, Annales.

Čok, L., Mikolič, V., Čebron, N., Zudič Antonič, N., Marc Bratina, K., Kocbek, A., Sinkovič, L., Nečak Lük, A., Stabej, M., Jesenšek, V. & S. Novak-Lukanovič (2006): Jezik kot kulturna kohezija in človeški kapital = Language as a social cohesion and human capital. Capodistria, Annales.

Crawford-Lange, L. M. & D. L. Lange (1984): Doing the unthinkable in the second-language classroom: A process for integrating of language and culture. In: Higgs, T. V. (ed.): Teaching for Proficiency, the Organizing Principle. The ACTFL Foreign Language Education Series. Lincolnwood, National Textbook Company, 139–177.

Cushner, K. & R. Brislin (1996): Intercultural interaction: A practical guide. Cross-cultural research and methodology series, 9, Thousand Oaks, Sage.

Giroux, H. A. (1992): Border Crossing: Cultural Workers and the Politics of Education. New York, Routledge.

Hall, E. T. (1981): The Silent Language. New York, Doubleday.

Kramsch, C. (1993): Context and Culture in Language Teaching. Oxford, Oxford University Press.

Lafayette, R. (1997): Integrating the Teaching of Culture into the Foreign Language Classroom. In: Singerman, A. J. (ed.): Toward a New Integration of Language and Culture (47–62), VT, Middlebury, The North-east Conference.

Lange, D. L. (2003): Implication of Theory and Research for the Development of Principles for Teaching and Learning Culture in Second Language Classrooms. In: Lange, D. L. & R. M. Paige (ed.): Culture as the Core: Perspective on Culture in Second Language Learning. Greenwich, Information Age, 271–336.

Mattei, A. (1988): *Estetica della ricezione*. Napoli, Guida.

Mikolič, V. (2002): Slovene and Italian Languages in Contact in the Ethnically Mixed Area of Slovene Istria. Serie Storia e Sociologia n. 12/2. Capodistria, Annales, 421–436.

Mikolič, V. (2004): Jezik v zrcalu kultur: jezikovna sporazumevalna zmožnost in (med)etnična ozaveščenost v slovenski Istri. Capodistria, Annales.

Nečak Lük, A. (2003): Language education policy in Slovenia. Lubiana, Ministero dell’Educazione, della Scienza e dello Sport della RS.

Novak Lukanovič, S. (2002): Ekonomski vidik jezika v večkulturnem okolju-narodnostno mešano okolje v Slovenij. Razprave in gradivo, 41, 96–114.

Paige, R. M. (ed.) (1993): Education for the Intercultural Experience. Yarmouth, ME, Intercultural Press.

Pavan, E. (2011): Saper osservare la pubblicità come documento interculturale. *Revista de Italianistica*, XXI XXII, 123–148.

Sedmak, M. (2009): Identitetne podobe etničnih manjšin. In: Sedmak, M. (ed.): *Podobe obmejnosti*. Capodistria, Založba Annales, 63–94.

Sedmak, M. (2012): When ethnicity became an important family issue: the case of Slovenian Istria, in International perspectives on racial and ethnic mixeness and mixing. In: Edwards, R. (ed.): *Relationships & resources*. Abingdon/Oxon, New York, Routledge, 57–72.

Sedmak, M. & M. Zadel (2015): (Mešane) kulturne identitete: konstrukcija in dekonstrukcija. *Annales, Series historia et sociologia*, 25, 1, 155–170.

Triandis, H. C. (1994): Cultural and social behavior. New York, McGraw-Hill.

Zorman, A. & N. Zudič Antonič (2006): Prvi koraki pri razvijanju medkulturnega zavedanja: seznanjanje z jezikom okolja na narodnostno mešanih območjih v Republiki Sloveniji. *Sodobna pedagogika*, 57, 232–245.

Zudič Antonič, N. & M. Malčič (2006): Razvijanje medkulturne sporazumevalne zmožnosti pri poučevanju tujega jezika. In: Čok, L. (ed.): *Bližina drugosti. The close otherness*. Capodistria, Založba Annales, 311–321.

Zudič Antonič, N. & M. Malčič (2007): Il vicino diverso: percorsi di educazione interculturale di lingua italiana. Capodistria, Založba Annales.

Zudič Antonič, N. (2012): Insegnare letteratura a scuola nell'ambito dell'italiano come L2. *Annales, Series historia et sociologia*, 22, 1, 141–156.

O HRVATSKO-TALIJANSKOJ DVOJEZIČNOSTI U ISTRI I ISHODIMA JEZIČNE DOTICAJNOSTI

Nada POROPAT JELETIĆ

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, I. M. Ronjgova 1, 52100 Pula, Hrvatska
e-mail: nadaporopat@gmail.com

IZVLEČEK

Izvedene kvalitativne sociolinguistične raziskave kažejo na kompleksen in dinamičen odnos anketirancev, saj izredno ugoden odnos do dvojezičnosti kot splošnega pojava ne pomeni nujno zelo pozitivnega odnosa do hrvaško-italijanske dvojezičnosti v Istri in do rezultatov jezikovnega stika. Dvojezičnost se samo v idealnem/idealiziranem smislu odlikuje v združevanju popolnosti in brez pogojne zaželenosti, medtem ko njena praktična uporaba in resnični primeri v glavnem spodbujajo stigmatizirane in mitizirane predstave.

Ključne besede: hrvaško-italijanska dvojezičnost, Istra, mnenja o dvojezičnosti, jezikovni stik

SUL BILINGUISMO CROATO-ITALIANO IN ISTRIA E GLI ESITI DEL CONTATTO LINGUISTICO

SINTESI

L'indagine sociolinguistica qualitativa condotta conferma la complessità e dinamicità degli atteggiamenti riscontrati, siccome gli atteggiamenti marcatamente favorevoli verso il bilinguismo inteso come fenomeno generale non implicano necessariamente atteggiamenti marcatamente positivi anche verso il bilinguismo croato-italiano in Istria, nonché verso gli esiti del contatto linguistico. Vengono, infatti, ascritti connotati di perfezione e desiderabilità incondizionata solo al bilinguismo ideale/idealizzato, mentre la sua applicazione pratica e reale nella maggioranza dei casi fa sorgere prese di posizione stigmatizzate e mitizzate.

Parole chiave: bilinguismo croato-italiano, Istria, atteggiamenti verso il bilinguismo, contatto linguistico

TEORIJSKO POLAZIŠTE

Nedovoljno istraženo područje koje se tiče hrvatsko-talijanske dvojezičnosti u Istri te ishoda jezične doticajnosti, a koje zaslužuje posebnu pozornost u sociolinguističkome pogledu, svakako se odnosi na stavove koje istarski štitelji gaje prema samoj dvojezičnosti i prema njezinim fenomenološkim posljedicama s kojima isti dolaze u dodir u svojoj svakodnevici. Stavovi prema navedenim pojavama proizlaze iz složenoga sociokulturalnog i sociolinguističkog istarskog okruženja u kojemu je hrvatsko-talijanska dvojezičnost *de iure* priznata te predstavlja *de facto* ostvarenu komunikacijsku realnost u okviru društvene i institucionalne sfere (Milani Kruljac, 2001; Filipi, 1989; 1993).

Stavovi koji se odnose na ispitnikove evaluacije istarsko-talijanske dvojezičnosti moraju se razmatrati unutar fenomena dvojezičnosti s diglosijom (Milani Kruljac, 2003), koji u Istri ima dva jasna odijeljena značenja: funkcionalne diferencijacije dvaju jezika i funkcionalne diferencijacije dijalekata i jezika (Bogliu Debeljuh, 1988), odnosno unutar fenomena nesavršene poliglosije (za detaljan pregled vidi Milani Kruljac, 2001). Po tom su pitanju značajni evaluacijski aspekti stava o dvojezičnosti i ishodima jezične doticajnosti u vidu afektivno-emotivnih reakcija, kognitivnih uvjerenja te ponašajnih obrazaca i postupaka, uzimajući u obzir potencijalne stereotipe i predrasude na kojima se isti temelje.

Ujedno, potrebno je istražiti dvije dimenzije stavova koje su osobito značajne u pogledu društvenih odnosa, odnosno dimenzije identifikacije jedinke s društvenom skupinom i dimenziju razine društvene relevantnosti (statusa i prestiža) koju jedinka pripisuje društvenoj grupi koja se služi određenim kodom (Paunović, 2009), odnosno integrativnu i instrumentalnu orientaciju stava (Dörnyei, 2005; Dörnyei i Ushioda, 2011; Gardner, 1985).

Osobito je značajno provođenje istraživanja o odnosu i stavovima prema ishodima jezične doticajnosti kao kompleksne dinamične pojave (za detaljan pregled vidi Blagoni, 2007) i neosporive posljedice kulturne doticajnosti na dvojezičnom, odnosno višejezičnom istarskom području. Fenomene jezične doticajnosti, kao

svjesne, svakodnevne/učestale i nezamijenjive prakse u dvojezičnom modusu (Grosjean, 2001) koje se rabe radi određenih interakcijskih svrha i neosporivoga pragmatičkog potencijala potrebno je sagledati u vidu mehanizma i kakvoće jezične uporabnosti (Blagoni, 2007). Izrazom kojim su oblikovani izrečeni sadržaji ne procjenjuje se, dakle, realizacija sadržaja u jezičnim izričajima te se stoga fenomen jezičnoga miješanja ne smatra devijantnim dvojezičnim ponašanjem koji dovodi do smetnji u komunikaciji, a prema zastarijelim metodološkim predrasudama i stereotipnim stavovima o dvostrukoj jednojezičnosti kao mjeri za dvojezične govornike i o 'problemu' jezičnih ishoda doticaja (Baker, 2000).

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

U ovome se radu iznose rezultati jednoga terenskog sociolinguističkog istraživanja opće i uvodne kvalitativne naravi, provedenoga u sedam najvećih gradova Istarske županije, odnosno u pet istarskih gradova u kojima postoji institucionalizirana hrvatsko-talijanska dvojezičnost (Pula-Pola, Rovinj-Rovigno, Poreč-Paranzo, Buje-Buie, Labin¹), a radi usporednih ciljeva, istraživanje je provedeno i u dva grada gdje dvojezičnost postoji, ali nije institucionalizirana (Buzet, Pazin). Ispitanici su u slobodnoj formi iskazali vlastite stavove tijekom polustrukturiranoga intervjua koji je proveden na kvotnome uzorku² koji se sastoji od šest temeljnih stereotipnih tipologija ispitanika u svakome gradu (ukupno 42 ispitanika)³: dvojezični roditelji rođeni u Istri (u nastavku DRI), dvojezični budući roditelji rođeni u Istri (u nastavku DBI), jednojezični roditelji rođeni u Istri (u nastavku JRI), jednojezični budući roditelji rođeni u Istri (u nastavku JBI), jednojezični roditelji rođeni izvan Istre (u nastavku JRV), jednojezični budući roditelji rođeni izvan Istre (u nastavku JBV).

Cilj istraživanja bio je utvrditi postoje li razlike u odnosu i stavovima ispitanika o dvojezičnosti kao idealnom (općenitom) fenomenu, konkretnoj i specifičnoj pojavi hrvatsko-talijanske dvojezičnosti u Istri te o ishodima jezične doticajnosti⁴, odnosno o dvojezičnim govornicima i govornicima koji se služe hibridnim/jezično miješanim izrazima. S obzirom na postavljeni cilj, nastalo je utvrditi postojanje motivacije antropološke

1 Za Grad Labin koristi se samo hrvatski nazivak, budući da u službenome imenu koji se navodi u njegovome Statutu nije predviđena talijanska inačica (Albona). Grad Labin je moguće djelomično uvrstiti među gradove u kojima postoji institucionalizirana hrvatsko-talijanska dvojezičnost (vidi 5. poglavje Statuta).

2 Budući da kod kvalitativnoga pristupa nema strogo pripisanih statističkih pravila pri određivanju obujma uzorka, određen je minimalan kvotni uzorak ispitanika na taj način što je povećanje broja ispitanika donosilo ponavljanje sadržajnih obrazaca u odgovorima.

3 Istraživanje je izvršeno 2011. godine. Svi ispitanici koji su sudjelovali u ovome istraživanju bili su sudionici većega kvantitativnog istraživanja koji je obuhvaćao širi uzorak u hrvatskim i talijanskim predškolskim i srednjoškolskim ustanovama te na Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli. Dakako, navedenim namjernim izborom kvotnoga uzorka, dobivene rezultate nije moguće generalizirati na cjelokupno stanovništvo, no isti pružaju značajno odlikovanje jednoga njegovog dijela. Nadalje, potrebno je napomenuti da se često eksplicitno iskazani stavovi razlikuju od onih prikrivenih (Garret, Coupland i Williams, 2003), do kojih je vrlo teško doći, što uvelike predstavlja ograničenje u tumačenju rezultata u okviru istraživanja ovakve naravi.

4 Zbog prostorne ograničenosti, u provedenome istraživanju čiji se rezultati predstavljaju u ovome radu, osvrćemo se na fenomen jezičnoga miješanja, odnosno na uporabu jezično miješanih izraza, kao jednoga od (reprezentativnijih) oblika ishoda jezične doticajnosti.

i sociokultурне naravi (Fishman, 1972) koja utječe na stavove i jezična ponašanja.

SOCIODEMOGRAFSKE I SOCIOLINGVISTIČKE ZNAČAJKE UZORKA

Prema stratificiranosti uzorka razlikujemo muške ispitanike (ukupno ih ima 21) i ženske ispitanike (21), ispitanike koji već jesu roditelji (21) i one koji to (još) nisu (21). Uzorak dijelimo na dobnu skupinu od 18. do 25. godine, koju čine budući roditelji i skupinu roditelja od 25. do 36. godine. Mjesta boravka ispitanika su: Pula (7 ispitanika), Rovinj (7), Poreč (7), Labin (7), Pazin (7), Buzet (7), Buje (7). Na temelju mjesta rođenja oblikovane su dvije podskupine: ispitanici koji su rođeni u Istri (ukupno njih 28) i oni koji su rođeni izvan Istre (14). Materinski jezik omogućuje razlikovanje na 28 jednojezičnih kroatofonih govornika od kojih je 14 rođeno u Istri (7 roditelja i 7 budućih roditelja, odnosno 7 muških i 7 ženskih ispitanika), a 14 izvan Istre (7 roditelja i 7 budućih roditelja, odnosno 7 muških i 7 ženskih ispitanika) i 14 talijansko-hrvatskih dvojezičnih govornika (7 roditelja i 7 budućih roditelja, odnosno 7 muških i 7 ženskih ispitanika), koji spadaju pod tipologiju hrvatsko-istromletačke funkcionalne dvojezičnosti (Milani Kruljac, 2001; 2003; Blagoni, Poropat Jeletić, Blecich, 2016).

OBRADA I PRIKAZ REZULTATA: ODNOS I STAV PREMA DVOJEZIČNOSTI KAO OPĆENITOME FENOMENU

Pojava dvojezičnosti, poimana kao mogućnost razumijevanja odnosno sporazumijevanja na dvama jezicima, s jedne se strane smatra izvorom bogaćenja (u vidu idealnosti i idealizacije pojave), a s druge (u mnogo manjem omjeru) izvorom potencijalnih smetnji i/ili poteškoća, poglavito kada se fokus stavi na konkretnu komunikacijsku praksu. Rezultati usporedne analize međuodnosa nezavisnih varijabli i zavisne varijable dvojezičnosti kao općenite pojave ukazuju na značajne razlike u vidu jezičnosti i mesta rođenja ispitanika te će stoga biti pobliže analizirane u nastavku. Nisu uočene relevantne razlike u odgovorima muških i ženskih ispitanika te se iste neće posebno tumačiti budući da ne nadilaze 5% odstupanja. Odnos i stav gotovo cijelovitoga uzorka prema dvojezičnosti kao idealnoj pojavi izrazito je pozitivan gotovo u cijelosti: 40 od 42 ispitanika smatra da su posljedice poznавanja dvaju jezika povoljne za pojedinca, odnosno za djetetov razvoj i (buduće) djelovanje u vidu obiteljskoga jezičnog planiranja. Izloženost dvama različitim jezicima te dvojezično usvajanje poimano je kod 21 ispitanika (6 JRV, 5 JBV, 3 JRI, 3 JBI, 2 DRI, 2 DBI) kao dodatni podstrek koji povoljno utječe na bogaćenje komunikacijskoga i motivacijskoga spektra djeteta, što se odražava na interes prema drugim jezicima u jezičnoj ovladanosti općenito

te služi kao dobra priprema i olakšavajući preduvjet za ovladavanje drugim stranim jezicima u kasnijoj dobi (osobito kod ranih bilingvala, budući da se zastupa mišljenje o neopterećenosti, efikasnosti, lakoći i brzini pamćenja i jezičnoga stjecanja djece u ranoj dobi kroz igru). Čak 32 ispitanika (6 JRV, 5 JBV, 5 JRI, 6 JBI, 5 DRI, 5 DBI) pridaje veliku vrijednost prednostima ranoga ovladavanja drugim jezicima uz materinski, te ustraju u mišljenju da miješani brakovi podupiru dvojezičnost i služe kao garancija za njezino održavanje.

Uz neupitne društvenokulturne i socioekonomiske prednosti dvojezičnosti, odnosno višejezičnosti i višekulturnosti, 27 ispitanika (5 JRV, 7 JBV, 7 JRI, 4 JBI, 3 DBI, 3 DRI) naglašava pozitivne učinke koje dvojezična praksa donosi, a one se odnose na: intelektualnu stimulaciju, prednosti u kognitivnome i sociokulturnome razvoju (osobito kod ranih bilingvala) te uspostavljanje međuljudskih odnosa. Dvojezični govornici su tako poimani kao 'bogatije osobe' s dvije kulture jer svaki jezik donosi dodatnu otvorenost vidika, bogatiju osobnu kulturu i bogatiji spektar tradicije (JRV Buje) te 18 ispitanika (3 JRV, 5 JBV, 3 JRI, 4 DRI) navodi da ovlastanost dvama jezičnim sustavima uvjetuje i ovlastanost dvama sustavima mišljenja dviju kultura, što omogućuje pristup dvama svijetovima kulturnih i jezičnih iskustava (Baker, 2000). Idealizirana slika 'pravih' dvojezičnih govornika stvorena je putem izuzetno pozitivnih predrasuda i stereotipa o njihovim nekad i precijenjenim sposobnostima koje su proizašle iz generalizacije povoljnih učinaka na gotovo cijelo dvojezično stanovništvo. Pripisuje im se veći meduljudski interakcijski i pragmalingvistički senzibilitet (zastupljeno kod 5 ispitanika: 2 JRV, 2 JRI, 1 DRI), veće mogućnosti intenzivnije višekulturalne i interkulturalne prilagodbe (zastupljeno kod 7 ispitanika: 1 JRV, 2 JBV, 1 DRI, 2 DBI) te otvorenost i senzibilitet prema različitim stranim kulturama općenito, posebice u osjećenju i poštivanju njihovih specifičnosti (zastupljeno kod 7 ispitanika: 2 JRV, 1 JBV, 2 JRI, 1 DRI, 1 DBI). Ispitanici ujedno napominju i prednosti dvojezičnosti kao instrumenta za snalaženje u sve složenijem suvremenom svijetu i dinamikama mobilnosti u međukulturalnom i sociolingvističkom smislu (zastupljeno kod 4 JRV, 3 JBV, 3 JRI, 4 DBI) te se ističe veće samopouzdanje i sigurnost na razini individualnosti i društvene ekspanzije koji proizlaze iz poznавanja više jezika (zastupljeno kod 9 ispitanika: 4 JRV, 1 JBV, 3 JRI, 1 DBI). Konstantan je osrvt na integrativne, a posebice instrumentalne prednosti koje donosi ovlastanost dvama ili više jezičnim sustavima.

Ukupno 28 ispitanika (5 JRV, 6 JBV, 6 JRI, 6 JBI, 2 DBI, 3 DRI) pripisuje dvojezičnim govornicima veće intelektualne i metalingvističke sposobnosti i razvijeniju kognitivnu fleksibilnost, te sedmero ispitanika (2 JRV, 2 JRI, 1 JBV, 1 DBI, 1 DRI) smatra da ona djeluje na brže i efikasnije analitičke sposobnosti te sposobnosti rješavanja zadataka i problema, odnosno petoro navodi razvijenije kreativno i divergentno razmišljanje (1 JRV, 2 JBV, 1 DBI, 1 DRI).

Iako ispitanici ne posjeduju glotodidaktičke spoznaje o jezičnome ovladavanju, vrlo je znakovito i gotovo sveprisutno višejezično promišljanje jezika koje se temelji na pozitivnoj predrasudi da dvojezični govornici lakše ovladavaju drugim (stranim) jezicima, da su otvoreniji, tolerantniji prema multikulturalnosti, manje sramežljivi, što se ne odnosi na jednojezične govornike, budući da ne posjeduju takav pogled na uporabu jezika kojega ne poznaju, smatrajući da se on najprije treba (dobro) naučiti. Ispitanici se koriste i prostorom metafore kako bi opisali jezičnu uporabu kod dvojezičnih govornika (vidi 1.a. – *mora skakati s jednog na drugi jezik*) te iskazuju visoko mišljenje o njihovim vještinama. Na samome kraju navodimo dva iskaza ispitanika koji gaje negativan stav prema dvojezičnosti (JRI iz Pule i JBI iz Poreča), ističući uvjerenja o nepovoljnim posljedicama ranoga dvojezičnog odgoja i nepostojanja koristi i prednosti s osvrtom na ograničen prostor u glavi koji je prirodno i normalno namijenjen samo jednom jeziku (vidi 1.b.).

1.a. *Mislim da su ipak [dvojezični govornici] malo pametniji, jer im je razvijenija mentalna sposobnost i mozak brže i više radi jer mora skakati s jednog na drugi jezik. Onako intelektualno je stimulirajuće* (JBV Rovinj).

1.b. *Nešto zbog čega dijete kasni s izgovaranjem prvih riječi što je jako često kod malih bilingvista ne može biti dobro u smislu da je normalno i prirodno jer znači da je došlo do neke preopterećenosti u glavi i razvoj ne teče kako bi trebao. Tako da je bolje da se razvoj bezbrižno odvije na jednom jeziku u samo kad se taj razvoj konsolidira i finalizira tada se i može počet s učenjem drugih jezika* (JRI Pula).

OBRADA I PRIKAZ REZULTATA: ODNOS I STAV PREMA HRVATSKO-TALIJANSKOJ DVOJEZIČNOSTI U ISTRI

Kod 33 od ukupno 42 ispitanika konkretna pojava istarske dvojezičnosti poima se kao neophodni faktor istarske kulture, tradicije i povijesti, kao svakodnevni i normalni fenomen koji je obilježio suživot različitih naroda na poluotoku. Osobito dvojezični govornici iskazuju osjećaje vjernosti i privrženosti prema istromletačkome idiomu kao ukazatelju autentičnosti, originalnosti, autohtonosti i regionalnoga identiteta (4 DRI, 4 DBI, 2 JRI, 1 JBI). Ističe se povijesna prisutnost talijanske demografske, sociolingvističke i sociokulturne komponente i mogućnost privilegirane veze s prekograničnom kulturom, što se može odraziti i utjecati na održavanje identitarnih vrijednosti osobito kod pripadnika manjine, kao pretpostavka za održavanje jezične i kulturne baštine. Istromletački se smatra vrlo vrijednom baštinom u okviru osjećaja kolektivnosti i solidarnosti te je cijenjen u izrazitoj mjeri i intenzitetu, osobito u vidu komuni-

kacijske vitalnosti, koje je lišen talijanski jezik ako se izuzmu pojedine obrazovne i službene potrebe, kulturne i medijske manifestacije, iako je neosporiva njegova vrijednosna komponenta vezana za bogatu baštinu.

Kod 9 ispitanika (JRI Pula, JBI Poreč, DBI Labin, DBI Pazin, DBI Poreč, DRI Pula, DRI Pazin, DRI Labin, JRV Rovinj, JBI Buje) dvojezičnost je poimana u deficitarnome obliku unutar frakcionalne prizme kao dvostruka jednojezičnost, odnosno od dvojezičnih govornika očekuje se savršena ovladanost oba jezicima (vidi 2.a.), prema suženoj i strogo određenoj perspektivi podjednake dvojezične sposobnosti u idealiziranome smislu. Restriktivno se ocravaju i definiraju pravim bilingvalima samo oni koji jako dobro poznaju dva jezika na cijeloviti način bez da se u korištenju jednoga jezika nađe na tragove drugoga jezika, s očitim poimanjem fenomena dvojezičnosti kao indikatora imperfektne dvojezičnosti koja 'nije baš prava, kakva bi trebala biti'. Argumenti koji se iznose često su politički korektni, ili bolje rečeno relativiziraju se mišljenja o negativnim učincima tijekom razgovora, konotirajući ih ipak kao tranzitorne stavke osobito kod djece (suženiji leksički fundus u odnosu na jednojezičnu djecu, miješanje jezika kao odraz kognitivne preopterećenosti i zbumjenosti, itd.), nadoknade u odredenome vremenskom razdoblju, što dovodi do izjednačenja s jednojezičnim vršnjacima i koje svakako padaju u drugi plan u odnosu na prednosti koje donosi poznавanje dodatnoga jezika.

2.a. *Trebalo bi baš biti cijelovito znanje ova jezika za dvojezičnost, a ne polovično kao što je uobičajeno ili poznavanje jednoga dobro a drugoga dosta lošije jer ako se ne znaju kompletno i savršeno izražavati na ova jezika po meni to nije to. Bolje onda znati samo jedan jezik a ne dva na pola ili nikako...to mi nema smisla* (JRI Pula).

U odgovorima mnogih govornika istromletačkoga dijalektika prisutna je pozitivnija naklonost prema hrvatskome jeziku koji se u svakodnevici radije koristi od talijanskoga jezika, što bi naizgled moglo izgledati neočekivano. Ispitanici napominju da su kontinuirano nametanje i ispravci izrodili traume pri pomisli na talijanski jezik, npr.:

L'italian a scuola xe sempre imposto e dopo dieci e tanti ani de scuola che i profesori te coregi ti te stufi. Cusi che mi sinceramente se devo sceglier la lingua che oltre l'istrometeneto preferiso parlar xe el croato. / Talijanski je u školi uvijek nameđnut i dopo deset i više godina školovanja što te profesori ispravljaju, umoriš se. Tako da, iskreno, ako moram odabrat jezik kojim se radije služim nakon istromletačkog, radi se o hrvatskom.

Ujedno, nekoliko ispitanika koji navode hrvatski jezik kao svoj materinski jezik ističe da se najradije u

Tablica 1: Dominantni stavovi prema istarskoj dvojezičnosti

Stav:	DRI	DBI	JRI	JKI	JRV	JBV	Ukupno
pozitivan akritički stav	2	1	6	5	6	5	25
uravnotežen stav (pozitivan kritički)	2	2	-	2	1	2	9
negativan stav	3	3	-	-	-	-	6
identifikacijski stav	-	1	-	-	-	-	1
stav odbijanja	-	-	1	-	-	-	1

svakodnevici koriste 'domaćim' čakavskim dijalektom: npr. *Jer mi je najbliskiji i najlakše se mogu izraziti* (JKI Pazin); *Ne moram se brinuti da nešto neću znati točno reći ili paziti da ne bi pogriješio neku riječ* (JKI Labin). Ti isti ispitanici otkrivaju svoje stereotipe prema hrvatskome kao teškome, komplikiranome, zaguljenome jeziku s preteškom gramatikom koju su stvarno mogli malo pojednostaviti jer je sto godina učim u školi i uvijek imam problema (JKI Buje); *Ide ti na živce kad te uvijek ne'ko ispravlja da se to ne kaže ovako, a ono onako* (JKI Pazin). Stereotipne evaluacije su redovito pozitivnije u korist talijanskoga jezika koji se smatra dobrim, dragim, lijepim, melodičnim, korisnim, dragocjenim, lakin, jednostavnim, odnosno jezikom koji 'nije komplikiran kao hrvatski'. Rezultat evaluacije koje hrvatski jezik kod kroatofonih, odnosno čakavofonih ispitanika dobiva je zanimljiv, kao i rezultat prema kojemu u prosjeku ocjenjuju talijanski jezik pozitivnije od hrvatskoga. Također se rezultat može protumačiti faktorima objektivne i subjektivne prirode. Objektivni se faktori odnose na sam jezik koji simbolizira kulturnu tradiciju i koji se na svjetskome nivou smatra jezikom kulture, ne toliko jezikom komunikacije (Bogliu Debeljuh, 1988). Subjektivna se iskustva odnose na sociolinguističke osobine ispitanika i na iskustva pojedinaca koje sukladno odgovorima često vuku korijenje iz negativnih iskustva u okviru obrazovanja u kojemu se konstantno nametala točnost hrvatskoga jezika i ukazivalo se na pogriješke. Govornici istromletačkoga pak pripisuju hrvatskome jeziku pozitivnije atribute koji se odnose na njegovu društvenu moć i dragocjeniji položaj u odnosu na talijanski u Istri te gotovo svi ispitanici napominju da se najradije u svakodnevici koriste hrvatskim, istromletačkim ili hrvatskim i istromletačkim. Te osobine koje se pripisuju hrvatskome izrazito opredjeljuju snagu jezika i njegovu vrijednosnu komponentu te čine suštinu stava prema jeziku.

Zaključno možemo reći da je u analizi odnosa prema istarskoj dvojezičnosti i sadržaja odgovora isplivalo 6 dominantnih stavova (Bianconi, 1980): a) pozitivan akritički stav (u nastavku pozitivan stav); b) pozitivan kritički stav (u nastavku uravnotežen stav); c) negativan stav; d) identifikacijski stav; e) stav odbijanja (vidi tablicu 1). Pozitivan stav podrazumijeva povezanost koja se

većim dijelom temelji na afektivno-emotivnim stavkama te je odnos prema dvojezičnosti u Istri akritičke naravi i ispitanici iskazuju brojne pozitivne predrasude. Uravnotežen stav predviđa umjereno poimanje fenomena uz kritičko sagledavanje i osvještenost o potencijalnim nedostacima ili problematikama. Nije u svim slučajevima određena jasna orientacija prema pozitivnome ili negativnome polu. U osnovi većina ispitanika iznosi pretežito pozitivne predrasude i stavove, no prisutni su i oni negativnije konotirani. Negativan stav implicira kritičko pobijanje prednosti fenomena kako bi se istakle predodžbe o mnogobrojnim nedostacima i nepovoljnim posljedicama na temelju kojih se množe negativne predrasude i stereotipi. Samo jedna ispitanica zauzima identifikacijski stav, u potpunosti akritički prihvata dvojezičnost u Istri te iskazuje pretjerano pozitivnu i idealiziranu predodžbu o pojavi i njenim posljedicama. Stav odbijanja podrazumijeva odnos odbojnosti zbog radikalnih uvjerenja i negativnih predrasuda i iskazao ga je samo jedan ispitanik.

Gotovo svi jednojezični roditelji rođeni u Istri i izvan Istre (JRI iz Poreča, Rovinja, Buja, Labina, Buzeta; JRV iz Rovinja, Pule, Buzeta, Buja, Pazina i Labina), 10 jednojezičnih budućih roditelja od ukupnih 14 (JKI iz Pule, Rovinja, Pazina, Buja, Buzeta; JBV iz Rovinja, Poreča, Buzeta, Buja, Pazina), 2 dvojezična roditelja (DRI iz Buja i Buzeta) i 1 dvojezični budući roditelj (JKI iz Buzeta) rođeni u Istri iskazuju izuzetno pozitivne stavove prema dvojezičnosti u Istri i ističu osvještenost o dodatnim potencijalnim odabirima, mogućnostima i pogodnostima koje proizlaze iz bogatijega jezičnog repertoara istarskoga područja. Mogućnost 'dobivanja gratis' talijanskoga jezika u igri s prijateljima iz ulice ili škole smatrana je preivilegijom i velika je šteta ne iskoristiti tu usputnu i besplatnu mogućnost da jezik i bar dio kulture ljudi koji te okružuju u susjedstvu postanu tvoji jer da živiš negdje drugdje ne biš imao tu mogućnost (JRV Rovinj). Pozitivno se pozdravlja i obrazovanje na talijanskome jeziku za koje šestoro ispitanika (JRV Buje, JRV Pula, JBV Poreč, JBV Rovinj, JBI Rovinj) smatra da

nije to samo potreba i pravo za djecu talijanske manjine nego i blagoslov za sve ostale obitelji koje žive u dvojezičnim mjestima i ono...možeš

upisati svoje dijete u taj vrtić i to je jedan od ljestvih darova koje ti područje gdje živiš može podariti i to bez muke samo tako...spontano i prirodno (JRV Buje).

Ističu se, dakle, prednosti okruženja koje je obilježeno suživotom govornika različitih jezika i prožimanjem različitih kultura (DBI Pazin, JRI Labin, JBI Buje, DRI Buzet, JBI Pula, JRI Rovinj, JBI Pazin, JBV Pazin, JBV Buje, JBV Poreč, JBV Rovinj).

Unutar integrativne dimenzije kod ispitanika ističe se interes za kodove istarske italofonije i italofonu kulturu u vidu suživota i obostranoga bogaćenja (JRI Poreč, JRI Rovinj, JBV Pazin, JRI Buzet, JRI Labin, JRI Rovinj, JBV Pazin, JRV Pula, JRV Buje), aspiracija za širenjem obzora i stjecanjem više spoznaja te novih životnih iskustava (Dörnyei, 2005) (JRV Pula, JRV Buje, JRI Rovinj, JRI Poreč, JBI Pula). Integrativna komponenta se ističe kod razmatranja generacijskoga slijeda u jednojezičnim italofonim ili jezično miješanim obiteljima. Navodi značaj integracije i komunikacije sa širim obiteljskim okruženjem (4 JRV, 3 JRI, 2 JBV, 3 DBI, 2 DRI) te prijelosa jezičnoga i kulturnoga identiteta u generacijskome slijedu (2 DBI, 4 DRI, 2 JRV, 1 JRI).

Mnogo su učestaliji argumenti instrumentalnoga karaktera. U razmatranjima se oblikuju mišljenja o prestižu i prosudbi talijanskoga jezika i njegovo korisnosti. Utilitarističko-instrumentalna motivacija koju iskazuje 17 ispitanika (4 JRI, 3 JBI, 5 JRV, 2 JBV, 2 DRI, 1 DBI) podrazumijeva mnogobrojne pragmatične posljedice, prednosti i korisnost dvojezičnosti u Istri, osobito za obrazovanje i usavršavanje u inozemstvu ili u talijanskim školama u Istri, veće poslovne mogućnosti (poglavitno u turističkome sektoru) i u nekim slučajevima bolje plaćene, poslovnu i osobnu mobilnost.

Ispitanici koji imaju uravnotežen stav uz isticanje potencijalnih smetnji ili poteškoća (vidi 3.a.) koje navodno proizlaze iz govornikove individualne dvojezičnosti, ipak prepoznaju brojne prednosti koje u većini slučajeva nadilaze nedostatke. Ispitanici navode ne samo da se sve mane smiju pripisati dvojezičnom stanju, nego i trudu koji se ulaže u jezično ovladavanje te komunikacijskim potrebama pojedinca. Prisutna su kritička sagledavanja fenomena te se stereotipu o dvostrukoj jednojezičnosti često pripisuje krivica za nedovoljnu razvijenost jednoga ili obaju jezika.

3.a. Mi vedo che go un po' de problemi col croato e a volte me penso che forsi xe un po' anche colpa del bilinguismo perché non go podudo svilupar ben el croato. / Vidim da imam malo problema s hrvatskim i nekad mislim da nisam mogao dobro razviti hrvatski i zbog dvojezičnosti (DRI Rovinj).

Zanimljiv je podatak da 21 od ukupno 28 jednojezičnih govornika nalazi prednosti kod dvojezičnosti te mane i nedostatke kod jednojezičnosti, zauzimajući

izuzetno pozitivan stav prema hrvatsko-talijanskoj dvojezičnosti u Istri, što dakako ukazuje na izuzetno pozitivan prijem i odnos istarskoga stanovništva prema pojavi dvojezičnosti. Ističu se i prednosti koje proizlaze iz odrastanja i življena na dvojezičnome području. Kod spomina odgoja vlastite djece većina italofonih govornika (ne svi) iskazuje želju da im djeca budu dvojezična, no u osrtu na vlastito iskustvo, brinu se zbog navodnih potencijalnih problema s točnošću i tečnošću izražavanja na hrvatskome jeziku, budući da je dominantna društvena kroatofonija (vidi 4.a.).

4.a. Voleria che i miei fioi sii bilingui però vederò ancora. Penso che non li iscriverò alla scuola italiana che no i gabi i stesi problemi che go gavudo mi coi padeži e la scritura e el parlar...e sti cavolo de padeži no li so ancora ogi. / Htjela bih da mi djeca budu dvojezična ali još ču vidjeti. Mislim da ih neću upisati u talijansku školu da ne budu imali iste probleme koje sam ja imala s padežima i pisanjem i govorenjem...te padeže ne znam ni dan danas (DBI Labin).

Iznenađuje da čak 6 dvojezičnih govornika (DRI Pula, DRI Labin, DRI Pazin, DBI Pula, DBI Poreč, DBI Labin) iskazuje negativan stav prema dvojezičnosti i za razliku od monolingvala nalaze mane i nedostatke vlastitome stanju dvojezičnosti. Dvojezični govornici često poimaju sebe kroz prekonfekcioniranu prizmu o nametnutome idealnom modelu dvostrukog jednojezičnosti, što se odražava i na odnos prema fenomenima dvojezičnosti koji će se analizirati u sljedećem poglavljju. Dvojezični govornik poiman kao spoj dvaju jednojezičnih govornika koji posjeduje zbroj vještina dvaju monolingvala u frakcionalnome, separatističkome vidu prepostavlja savršenu ovladanost i komunikacijsku sposobnost na svim jezičnim razinama u okviru oba jezika, koja je dakako mitizirana i kada su u pitanju sami jednojezični govornici (Grosjean, 2001). Zbog subjektivnih osobina govornika (sociolingvističke osobine okružja u kojemu živi i djeluje, modalnosti uporabe dvaju jezika, diskursne strategije, itd.) i objektivnih funkcionalnih razloga bilingvali rabe različite jezike za različite svrhe te jezici poprimaju različitu funkcionalnu ulogu u vidu interakcijskih situacija. Često dolazi do specijalizacije jednoga koda u odnosu na drugi u određenim okolnostima, što nerijetko dovodi do različitih kompetencijskih razina na pojedinome jeziku i neuravnoteženih sposobnosti.

Mnoge predrasude o sociolingvističkoj i sociokulturoj identifikaciji dvojezičnih govornika naslijedene su iz davnih vjerovanja da dijete koje od malena ovladava dvama jezicima *najvjerojatnije nikada neće naučiti ni jedan ni drugi kako treba osim ako ne nauči najprije hrvatski dobro i tek onda počne učiti talijanski* (JBI Poreč), neće se osjećati cijelovito sigurnim u uporabi ni jednoga jezika te će ustrajati i osjećaj zatečenosti između identifikacije s dvama kulturama. Među najučestalije pret-

Tablica 2: Dominantni stavovi prema jezičnome miješanju

Stav:	DRI	DBI	JRI	JBI	JRV	JBV	Ukupno
pozitivan akritički stav	2	2	2	3	5	4	18
neutralan stav teži prema pozitivnom stavu	1	-	3	3	1	3	11
negativan kritički stav	3	4	1	2	1	-	10
stav odbijanja	-	-	1	-	-	-	1
identifikacijski stav	1	1	-	-	-	-	2

postavljene negativne učinke dvojezičnosti na kogniciju te stereotipe, predrasude (i mitove) koji su djelomično zasjenjeni, a djelomično konstantni u bibliografskim vrelima i društvenim vjerovanjima (Baker, 2000), ubraja se mišljenje da ovladavanje dvama jezicima od ranoga djetinjstva zbujuje dijete i preopterećuje moždano djelovanje, zbog ograničenoga prostora koji je dovoljan za samo jedan jezik. Ujedno, smatra se da navedeni negativni učinci dvojezičnosti otežavaju, usporavaju i štete razvoju društvenih, kognitivnih, emocionalnih (osobito identitarnih) i jezičnih/komunikacijskih sposobnosti djeteta, dovodeći do kašnjenja u okviru dostizanja razvojnih prekretnica za jezičnu produkciju i komunikacijsku kompetenciju (vidi 5.a.). Najučestaliji su stereotipi o polujezičnosti i nemogućnosti dostizanja cjelovite komunikacijske kompetencije na oba jezika koji se pripisuju ograničenom izlaganju i njihovoј aktivnoј uporabi.

5.a. *Izgleda mi da [dvojezične osobe] nisu baš mentalno stabilne, a vjerojatno je to opterećenje u mozgu razlog koji dovodi i do zbujenosti. Mislim...sigurno bi znali perfektno oba jezika kad bi ljudski mozak bio za to namijenjen, a ovako znaju pola hrvatskog pola talijanskog (JBI Poreč).*

OBRADA I PRIKAZ REZULTATA: ODNOS I STAV PREMA JEZIČNOME MIJEŠANJU KAO ISHODU JEZIČNE DOTICAJNOSTI

Iz analize odgovora ispitanika o jezičnome miješanju proizašli su pozitivni akritički stavovi (kod ukupno 18 ispitanika), neutralni stavovi koji u nekim slučajevima poprimaju crte indiferentnosti, ali često teže k pozitivnoj konotaciji fenomena (kod 11 ispitanika), negativni kritički stavovi (kod 10 ispitanika) te identifikacijski stav kod dvoje ispitanika i stav odbijanja kod jednoga ispitanika (vidi tablicu 2).

Četiri dvojezičnih ispitanika koji zauzimaju pozitivan stav prema jezičnome miješanju napominju da on pridonosi izražajnoj ekspresivnoj slobodi, komunikacijskoj spontanosti i autentičnosti (DBI Buzet, DBI Rovinj, DRI Buzet, DRI Rovinj) (vidi 6.a.). Dva ispitanika navode da se radi o markeru sociolingvističkoga identiteta

(DBI Rovinj, DBI Buzet), osobito mladih (Auer, 2005). Nekoliko italofonih ispitanika napominje opasnost od postupne (etničke i) jezične asimilacije na štetu italofonije, budući da se ističe nejednakopravan položaj hrvatskoga i talijanskoga jezika, što utječe na očuvanje kulturnolingvistične baštine i institucionalne te praktične primjene dvojezičnosti. Potencijalna posljedica koja se ističe jest fenomen interferencije i ekstremna prognoza o oblikanju trećega jezika koji nije ni hrvatski ni talijanski (Bogliun Debeljuh, 1988).

6.a. *Certe robe semplicemente no ti le pol esprimi se no ti usi entrambe le lingue perché certe parole e concetti no xe traducibili. La comunicazion xe più spontanea e autentica e efficace e ti te pol spiegare meo. / Neke se stvari jednostavno ne mogu iskazati ako ne koristiš oba jezika jer se neke riječi i pojmovi ne mogu prevesti. Komunikacija je spontanija i autentičnij i efikasnija (DBI Rovinj).*

Većina jednojezičnih roditelja i budućih roditelja rođenih izvan Istre (JRV Pula, Buzet, Buje, Pazin, Labin, Rovinj i JBV Rovinj, Pazin, Buje, Buzet) te troje jednojezičnih budućih roditelja koji su rođeni u Istri (JBI Buzet, Buje, Rovinj) i dvoje jednojezičnih roditelja koji su rođeni u Istri (JRI Buzet i Rovinj) ističu pozitivne aspekte pojave jezičnoga miješanja kao odraza bogatijega repertoara, izražajnoga i stilističkoga resursa te dodatnoga leksičkog fundusa, zahvaljujući kojemu je moguće nadopuniti privremene ili trajne nedostatke, pridonijeti ekspresivnosti iskaza ili iskazati jasniju ideju s malo ključnih riječi (JBI Buzet). Miješani izrazi definirani su izrazom kreativnosti, originalnosti i inovativnosti. Ispitanici, nadalje, tvrde da su normalni, svakodnevni u Istri, prirodni i spontani, 'izražajnije i stilski sročeni', simpatični i zanimljivi, smiješni i zaigrani, veseli, for, fancy, sexy, cool i mrak.

Jedanaest ispitanika iskazuje neutralan, pomalo indiferentan stav prema jezičnome miješanju: *Nemam baš niš protiv... sasvim svejedno mi je kako će se izražavati. Šta se mene tiče, svako je slobodan i nek' radi šta hoće (JBI Labin).* Razlozi zbog kojih se govornici koriste miješanim izrazima pripisuju se subtraktivnoj dimenziji (nedovoljnom poznавању dvaju jezika) ili aditivnoj di-

menziji (poznaju oba jezika i koriste se njihovim komunikacijskim i ekspresivnim potencijalom). Subtraktivno poimanje ne implicira nužno negativan stav, odnosno ispitanici pokušavaju utvrditi stanje koje dovodi do uporabe fenomena: *Samu tako znaju pričati; Ne znaju drukčije; Ne mogu se sjetiti točnih riječi dok govore pa si pomognu riječima drugog jezika; To im je urođeno*. Istiće se ujedno činjenica da im je uporaba toga resursa omogućena situacijskim faktorima: *Oni s kim pričaju obično ih razumiju pa to mogu raditi; Oni to tako vole pa ih koriste kad su skupa*. Nadalje, navodi se da govornici rabe miješane izraze: za foru, 'za zezanciju', zbog miješanoga mentaliteta, 'jer se međusobno bolje kuže', 'jer žele postići odredene efekte' te *per esprimerse più in fretta e molto meo esprimer le parole esate che se vol dir / kako bi se izrazili na brži način i učinkovitije iskazali točne riječi koje žele reći, ondnosno da kažu sve što žele sceto e neto / jasno i glasno*.

Neki ispitanici koji iskazuju pozitivan stav prema dvojezičnosti u Istri pored nabrojanih prednosti ističu možda jedini nedostatak *koji ajde i nije tako mali* (JRI Poreč), odnosno jezično miješanje kao pojavu koja se *svakako ne bi smjela koristiti* (JBI Pazin) i koja ukazuje na jezično nepoznavanje (vidi 7.a.):

7.a. *Dvojezičnost smatram pozitivnom i u redu samo ako se od dva jezika ne sastavlja jedna rečenica jer to onda nije ni jezik ni dijalekt nego neka nepotrebna ščava mješavina. Mislim kad oni u istoj rečenici pričaju malo hrvatski malo taj njihov dijalekt come on, to nije prava dvojezičnost. Mislim pokazuju da ne znaju ni jedan ni drugi jezik, a kamoli da ih znaju oba* (JBI Pazin).

Zbog predrasude o dvostrukoj jednojezičnosti učestao je stav da pravi dvojezični govornici nikada ne bi trebali miješati svoje jezike te da su oni koji ih miješaju polujezični govornici koji ih ne poznaju dovoljno ili nisu u stanju odvojiti jedan jezični sustav od drugoga te umjesto dvostrukе jezične kompetencije posjeduju polovičnu (Lanza, 1997) (vidi 7.a.). Sukladno tome, ispitanici koji zauzimaju negativan ili odbojan stav smatraju da ako govornik nije u stanju držati vlastite jezike odvojenima i rabi ih istovremeno bez razlikovanja, to ukazuje na očitu zbnjenost i kognitivno preopterećenje, uzme li se u obzir predrasuda da je moždani prostor jednojezične naravi namijenjen i dovoljan za samo jedan jezik, zbog čega nije moguće cjelovito efikasno ovladati obama jezicima. Značajna i neočekivana je reakcija dvojezičnih govornika (DBI Pula, Labin, Poreč, Pazin; DRI Pula, Pazin, Labin) koji definiraju jezično miješanje posljedicom zbnjenosti, iako pritom o sebi ne misle da su zbnjeni, što je moguće pripisati poimaju sebe kroz nametnutu prizmu negativnih predrasuda koja je očito prisutna u okolini u kojoj žive i djeluju.

Ispitanici koji iskazuju negativne stavove prema jezičnome miješanju smatraju govornike koji ih rabe:

nepristojnima, nepromišljatima, lijenima, aljkavima, neodlučnima, zbnjenima, neobrazovanima, nekulturnima, isfrustriranim, čudacima, seljacima, a miješani izrazi koji su 'nažalost normalni u Istri' opisuju se kao: jadni, kontaminirani, pogrešni, vulgarni, odbojni, uhu neugodni, iritantni, grozni, seljački, trashy, bezvezni, isfurani, a njihova je uporaba: nepotrebna, nepoželjna, isforsirana. Smatraju se lošom navikom odnosno izrazom nepismenosti, nepoštovanja prema sugovorniku, jezičnoga neznanja, neobzirnosti, nekulture, nepristojnosti, ruralnosti.

Zanimljivo je napomenuti da kod brojnih ispitanika koji iskazuju negativan stav prema uporabi jezično miješanih izraza ne postoji dosljednost u odgovorima (što govore) i jezičnoga ponašanja (kako govore), budući da negativan stav iskazuju koristeći morfosintaktičke transfere i kodno preključivanje u vlastitim iskazima tijekom intervjua (vidi 'come on' u 7.a.) ili npr.: *certe volte xe too much! /nekad je to previše* (DBI Pazin); *sta lingua cusì šlampasta / taj jezik tako šlampasti; ghe fa izletit speso / često im izleti* (DRI Labin); *va ben ajde non digo / dobro ajde ne kažem* (DBI Poreč); *le dico sempre che sembra una ulična šiparica e che è veramente un modo di parlare inappropriato e...come dire...isfurano / uvijek joj kažem da izgleda kao ulična šiparica i da je to neprikladan način govorenja i...kako bih rekla...isfurano* (DBI Pazin).

ZAKLJUČAK

Rezultati koji su proizašli iz kvalitativne analize znakoviti su i pružaju temelj za daljnja kvalitativna istraživanja na većemu uzorku kako bi se dobio širi uvid u složenu višejezičnu istarsku sociolingvističku realnost. Ustrajano su pozitivni stavovi kod gotovo svih ispitanika prema dvojezičnosti kao idealnome/idealiziranome fenomenu, koji prema poimanju ispitanika podrazumijeva poznavanje dvaju jezika, odnosno sposobnost sporazumijevanja na njima. No, dvojezičnost se samo u idealnome smislu kiti konotatima savršenstva i bezuvjetne poželjnosti, dok njezina praktična primjena i realni primjeri u većini slučajeva pobuduju stigmatiziranu i mitiziranu mišljenja. Zanimljivo je istaknuti da izrazito povoljni stavovi prema dvojezičnosti kao općenitoj pojavi (zastupljeni kod gotovo cijelog kvotnog uzorka, odnosno 40 ispitanika od ukupnih 42) ne impliciraju nužno izrazito povoljne stavove prema hrvatsko-talijanskoj dvojezičnosti u Istri i jezičnome miješanju. Naime, nešto više od polovice ispitanika (ukupno njih 25) iskazuje pozitivan akritički stav prema istarskoj dvojezičnosti, 9 ispitanika argumentira svoj uravnoteženi (pozitivan) kritički stav a 6 ispitanika ističe nepovoljne i neželjene posljedice dvojezičnoga stanja putem negativnoga stava (uz jedan identifikacijski stav i jedan stav odbijanja). Sve u svemu, iako se potvrđuje raskorak između poimanja dvojezičnosti na idealnome (idealiziranome) i praktičnome (realnome) planu,

svejedno dominira pozitivan stav ispitanoga uzorka. Stavovi su stoga izrazito homogeni kada govorimo o idealnoj dvojezičnosti, nešto su heterogeniji kada je riječ o istarskoj dovojezičnosti te je njihova heterogenost još istaknutija kod odnosa i stavova prema fenomenima dvojezičnosti i govornicima koji se njima služe (pozitivan akritički stav iskazuje 18 ispitanika, neutralan stav koji teži prema pozitivnome stavu zastupljen je kod 11 ispitanika, dvojica ističu identifikacijski stav, dok nailazimo na negativan stav kod desetorice ispitanika i stav odbijanja kod jednoga).

Suprotno očekivanju, odnos i stavovi prema dvojezičnosti u Istri i poglavito prema fenomenima dvojezičnosti nisu pozitivniji kod ispitanika koji su rođeni u Istri u odnosu na one rođene izvan Istre. Pozitivni stavovi naglašeniji su kod ispitanika iz Buja i Rovinja, što je donekle i očekivano jer je u tim gradovima dvojezičnost institucionalizirana i relativno je konzistentna zavičajna dvojezičnost (poglavito u Bujama i okolicu). Izrazito su pozitivni stavovi žitelja Buzeta, grada u kojemu ne postoji institucionalna dvojezičnost i broj italofonih govornika vrlo je nizak. S obzirom na navedeno, moglo bi se pretpostaviti da ispitanici koji nisu dvojezični stječu pozitivniji stav prema dvojezičnosti u Istri i jezičnome miješanju putem emotivnih ili iskustvenih okvira. Zanimljivo je da jednojezični govornici prepoznavaju prednosti dvojezičnosti (instrumentalne i integrativne, sociokulturne i intelektualne) i navode samo njezine pozitivne aspekte (nisu izuzete pretjerano pozitivne predrasude i stereotipi o nekad precijenjenim sposobnostima koje su proizašle iz generalizacije povoljnih učinaka na gotovo cijelo dvojezično stanovništvo), te ističu mane i nedostatke jednojezičnosti, dok dvojezični govornici vide u dvojezičnosti samo negativne aspekte i napominju ne-povoljne i neželjene posljedice njihova stanja. Ujedno, neki od njih jezično miješanje smatraju problematičnom i komplikiranom pojmom, pokazateljem kognitivne nestabilnosti, zbumjenosti i nedovoljnoga poznavanja oba jezika. Promatraju dakle dvojezičnost i fenomene jezične doticajnosti kroz nametnutu stereotipiziranu prizmu o dvostrukoj jednojezičnosti, odnosno o restrikтивnome i strogome ocrtavanju dobre/savršene ovladavosti dvama jezicima na cjeleovit način, s nedostatkom tragova jednoga jezičnog sustava na drugi, što implicira odustajanje od izražajne moći koje pruža uporaba fenomena jezične doticajnosti. Dvojezični govornik se tako smatra zbrojem dvaju jednojezičnih govornika (u frakcionalnoj perspektivi), a njegova dvojezična kompetencija smatra se jednakom dvama savršenim jednojezičnim kompetencijama u okviru svih jezičnih vještina (koje su dakako mitizirane i u slučaju jednojezičnih govornika). No, unatoč kritičkim i deficitarnim sagledavanjima i isticanju navodnih smetnji i poteškoća, ipak se prepoznavaju brojne prednosti dvojezičnosti koje prevladavaju i nadilaze nedostatke u vidu aditivnosti i osobnoga i društvenoga bogaćenja te je ustrajana želja za razvijanjem dvojezičnosti kod vlastite djece. Ispitanici

ci često iznose politički korektnе argumente i nerijetko relativiziraju mišljenja o negativnim učincima tijekom samoga intervjua. Tako se naizgled negativni aspekti na posljeku ipak smatraju tranzitornim posljedicama koje su nadoknade i ispravive (npr. navodno otežan i usporen razvoj društvenih, kognitivnih, emocionalnih i jezičnih/komunikacijskih djetetovih sposobnosti, koje navodno mogu dovesti do kašnjenja u okviru dostizanja razvojnih prekretnica za jezičnu produkciju i komunikacijsku kompetenciju, itd.).

Dvojezičnosti se smatra izrazitim resursom osobito u instrumentalnome smislu i nešto manje u integrativnome, s obzirom na neupitne društvenokulturne, socio-ekonomske, intelektualne (osobito u okviru kognitivne fleksibilnosti) i metalingvističke prednosti koje iz nje proizlaze. Nešto manje od polovice ispitanika napominje relevantnost ovladanosti dvama sustavima mišljenja dviju kultura, što omogućuje pristup dvama svijetovima kulturnih i jezičnih iskustava, u vidu mobilnosti i intenzivnije višekulturalne i interkulturalne prilagodbe.

Roditelji i budući roditelji svjesni su zahtjevnosti i dugotrajnosti procesa te uloge motivacije u jezičnom ovladavanju, za što se poznavanje dodatnih jezika uz materinski smatra veoma povoljnom pripremom i korisnim preduvjetom za ovladavanje inim jezicima u djetinjstvu ili kasnije. Budući roditelji napominju važnost bogatstva koji se odnosi na kvantitativnost (poznavanje više jezika), dok su roditelji više usredotočeni na značajnost dvojezičnosti u kvalitativnom smislu, odnosno osvrću se na pregršt iskustava koje nastaju kao posljedice dvojezičnoga stanja i djelovanja. Valorizira se mogućnost (svakodnevne) društvene izloženosti dvama različitim jezicima kao dodatni povoljni podstrek za razvoj komunikacijskih sposobnosti i motivacijske sile u vidu oblikovanja i osnažavanja interesa prema drugim jezicima i kulturama. Hrvatsko-talijanska dvojezičnost je tako smatrana legitimnim pravom za pripadnike Talijanske nacionalne zajednice i resursom i mogućnošću za ostale stanovnike, te se zagovara potreba za očuvanjem i valoriziranjem jezične i kulturne baštine istarske italofoonije, odnosno dvojezičnosti kao dijela dugostoljetnoga istarskog identiteta i multikulturalnoga prožimanja.

Stavovi ispitanika o jezičnom miješanju proizlaze iz njihovih deskriptivnih, preskriptivnih vjerovanja/mišljenja i vrijednosnih sudova. Većina ispitanika (17) iskazuje pozitivan stav prema fenomenu dvojezičnosti: neočekivano najbrojniji su jednojezični ispitanici rođeni izvan Istre, slijede jednojezični ispitanici rođeni u Istri te četiri dvojezičnih ispitanika. Od ukupno 10 ispitanika koji navode negativan stav prema jezičnom miješanju, sedmorica su dvojezični govornici koji se koriste miješanim izrazima, što je dakako neočekivano, jer se moglo očekivati da će odnos i stavovi o jezičnom miješanju biti pozitivniji kod dvojezičnih govornika koji se koriste njime, u odnosu na jednojezične govornike koji ga ne rabe.

Za jezično miješanje kao karakterističnu svakodnevnu pojavu u dvojezičnome (istarskome) modusu, koja služi kao neizostavivi izražajni resurs, napominje se kadkad da nije najprimjereniji oblik komunikacije i da bi njena uporaba trebala biti ograničena i samo povremena, u vidu stereotipnoga glotodidaktičkog promatranja doticajne prakse. Ispitanici napominju da subjektivnost interakcijskih iskustava dovodi dvojezične govornike pred različite komunikacijske potrebe u različitim domenama u okviru uporabe jednoga ili drugoga koda. Jezici stoga poprimaju različitu funkcionalnu ulogu ovisno o pojedinoj situaciji te se često pojedini jezik specijalizira za specifične svrhe u određenim okolnostima, što neminovno dovodi do različitih kompetencijskih razina koje ne moraju biti podjednake za oba jezika. Međutim, unatoč spominjanim negativnim stereotipima o govornicima koji se služe tom praksom (npr. kognitivna preopterećenost zbog ograničenoga prostora koji je -navodno- dovoljan za samo jedan jezik, nedostignuta jezična ovladanost i nerazvijene jezične vještine, polu-dvo-jezičnost, zbumjenost i nerazlikovanje dvaju jezičnih sustava, dvostruka nesigurnost, itd.), ipak se ističe da njihova uporaba ukazuje na itekako visoku razinu ovladanosti dvama jezičnim sustavima sukladno postojećim normama i strukturalnim ograničenjima u vidu uporabe jezičnih komponenata jednoga

jezika u okviru drugoga, koji se temelje na poznavaju obaju sustava.

U odgovorima se ističe kognitivna komponenta stava prema hrvatsko-talijanskoj dvojezičnosti i talijanskom jeziku kao jeziku društvene sredine koja se tiče misli i vjerovanja o značajnosti, održivosti i kontinuitetu italofone baštine, njezine vrijednosti u kulturnome prijenosu i poučavanju u školama s hrvatskim nastavnim jezikom. Afektivna komponenta uključuje osjećaje te se kognitivne, odnosno konativne (ponašajne intencije i spremnosti na djelovanje) i afektivne komponente nužno ne poklapaju. U mjerenu stavova, formalni iskazi oblikovani su prema odrazu kognitivne komponente stava, što može ukazati samo na površinske evaluacije. Ujedno, ispitanici koji iskazuju negativan stav prema jezičnim fenomenima doticajnosti, a koji se smatraju devijantnim jezičnim ponašanjem, čije je korištenje nepoželjno, tijekom samoga razgovora nedosljedni su te i sami rabe interferirani jezik, hibridne jezične konstrukcije i služe se kodnim preključivanjem. Stavovi, dakle, nisu nužno prethodnici (budućega) ponašanja te je odnos između stava i djelovanja veoma složen i nije izravan. Ujedno, obrambeni mehanizmi i društveno poželjni odgovori mogu odigrati ulogu u međuprostoru između iskazanih i prikrivenih stavova.

ABOUT THE CROATIAN-ITALIAN BILINGUALISM IN ISTRIA AND LANGUAGE CONTACT OUTCOMES

Nada POROPAT JELETIĆ

“Juraj Dobrila” University of Pula, I. M. Ronjgova 1, 52100 Pula, Croatia
e-mail: nadaporopat@gmail.com

ABSTRACT

The paper presents the results of a sociolinguistic qualitative (general and introductory) research conducted through a semi-structured interview on the sample of six stereotypical types of respondents (42 residents of seven cities of the Istria County). The objective of the survey was to establish and examine the attitudes of the research participants towards bilingualism as a general phenomenon (in an ideal/idealized sense), towards the concrete phenomenon of the Croatian-Italian bilingualism in Istria and towards the outcomes of language contact. Bilingualism as a general phenomenon elicited positive attitudes among almost all the respondents. However, only the ideal/idealized bilingualism was associated with connotations of perfection and unconditional desirability, while its practical and real application in most cases arose stigmatized opinions. Therefore, it is interesting to note the fact that markedly favorable attitudes towards the general phenomenon of bilingualism do not necessarily imply also positive attitudes towards the Croatian-Italian bilingualism in Istria and towards the outcomes of language contact.

Keywords: Croatian-Italian bilingualism, Istria, attitudes towards bilingualism, language contact

IZVORI I LITERATURA

Auer, P. (2005): A postscript: code-switching and social identity. *Journal of Pragmatics*, 37, 403–410.

Baker, C. (2000): The Care and Education of Young Bilinguals. Clevedon, Multilingual Matters.

Bianconi, S. (1980): Lingua matrigna. Bologna, Il Mulino.

Blagoni, R. (2007): Na tromedi čovjeka, jezika i svijeta: antropolingvističke perspektive jezičnih otoka u istri. Doktorska disertacija. Zagreb, Filozofski fakultet.

Blagoni, R., Poropat Jeletić, N. & K. Blecich (2016): The Italophone Reefs in the Croatophone Sea. U: Grucza, S., Olpińska-Szkielko, M. & P. Romanowski (ur.), *Bilingual Landscape of the Contemporary World*. Frankfurt am Main, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Warszawa, Wien, Peter Lang Verlag, 11–36.

Bogliun Debeljuh, L. (1988): Tipologija upotrebe jezika na dvojezičnom istarsko-kvarnerskom prostoru. *Primijenjena psihologija*, 9, 175–180.

Dörnyei, Z. (2005): The psychology of the language learner: individual differences in second language acquisition. Mahwah, Lawrence Erlbaum.

Dörnyei, Z. & E. Ushioda (2011): Teaching and researching motivation. Harlow, Longman.

Filipi, G. (1989): Koiné istriana. Jezici i kulture u doticajima, Zbornik 1. Međunarodnog skupa održanog u Puli. Novi Sad, Talija, 156–160.

Filipi, G. (1993): Istriotski jezikovni otoki v Istri. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 3, 275–284.

Fishman, J. A. (1972): The Sociology of Language. Rowley, MA, Newbury House Publishers.

Gardner, R. C. (1985): Social psychology and second language learning. The role of attitudes and motivation. London, Edward Arnold.

Garret, P., Coupland, N. & A. Williams (2003): Investigating language attitudes: Social meanings of dialect, ethnicity and performance. Cardiff, University of Wales Press.

Grosjean, F. (2001): The bilingual's language modes. U: Nicol, J. (ur.): *One Mind, Two Languages*. Oxford, Blackwell, 1–22.

Lanza, E. (1997): Language mixing in infant bilingualism. A sociolinguistic perspective. Oxford, Clarendon Press.

Milani Kruljac, N. (2001): Situazione linguistica. U: Radin, F. i Radossi, G. (ur.): *La comunità rimasta*. Zagreb, Garmond.

Milani Kruljac, N. (ur.) (2003): L'italiano fra i giovani dell'Istroquarnerino. Pula-Rijeka, Pietas Iulia-Edit.

Paunović, T. (2009): Sociolinguistički pogled u susedovo dvorište: Stavovi prema jezičkim vrijjetetima. Radovi Filozofskog fakulteta, 11, knjiga 1 (Filološke nauke), 77–99.

Statut Grada Labina: <http://www.labin.hr/sites/default/files/Statut%20Grada%20Labina> (15. 3. 2016).

LESSICO MARINARESCO URBANO – PRESTITI ROMANZI A ZARA

Irena MARKOVIĆ

Sveučilište u Zadru, Odjel za talijanistiku, Ulica Mihovila Pavlinovića 1, 23 000 Zadar, Hrvatska
e-mail: imarkov@unizd.hr

SINTESI

La ricerca consiste nell'analisi comparativa dei romanismi trovati nel campo semantico marinaresco della parlata ciacava (croata) di Zara in confronto con altri campi semanticci nella stessa parlata. Con il campione di 23 intervistati ed in base al questionario di ALI (Atlante linguistico italiano) vengono raccolti circa 4000 lessemi, sia per la generazione anziana che per quella giovane, con il risultato di circa 800 romanismi attraverso tutti i campi semanticci. La preservazione dei romanismi (più di 50%) nella terminologia marinaresca viene spiegata specialmente dagli strati romanzi più antichi (dalmatici) perché spesso esclusivi per la parlata ciacava (croata), e non di rado non avendo un'altro equivalente croato (standard). In più la stessa conservazione anche nelle generazioni giovani (anche di 50%), oltre al prestigio e influenza della Venezia marittima, porta i giovani ad usare la terminologia romanza anche per i lessemi semanticamente generali (spesso anche extraregionali) e anche quando esiste un equivalente croato.

Parole chiave: Prestiti romanzi, terminologia marinaresca, conservazione, ciacavo, generazione giovane, generazione anziana, parlata di Zara

URBAN MARITIME VOCABULARY – ROMAN LOANWORDS IN ZADAR

ABSTRACT

The research consists in the comparative analysis of the romance loanwords found in the maritime semantic field of the spoken chakavian (Croatian) idiom of Zadar with other semantic fields. With the sample of 23 respondents and on the basis of ALI (Italian Linguistic Atlas) questionnaire about 4000 words were collected (for each specific sociolinguistic groups: older and younger generation), resulting in more than 800 romance loanwords spread through all the semantic fields. The preservation of maritime romance loanwords (over 50%) can be explained especially by the highest percentage of ancient romance layers (Dalmatian) because often exclusive for the spoken chakavian (Croatian), and frequently not possessing another Croatian equivalent. In addition a similar conservation even in the younger generation (also 50%) can be motivated not only by specific terminology taken by the most prestigious lender at the sea – Venetian, but also by the general terminology (extra regional) that by a young person can be perceived as more familiar in comparison with a Croatian equivalent.

Keywords: Romance loanwords, maritime terminology, conservation, chiacavian, young generation, older generation, vernacular of Zadar

INTRODUZIONE

Quale sarebbe la causa della preservazione dei prestiti romanzi nella terminologia marinaresca? Perché la maggior parte dei prestiti di diversi campi semanticci sembra ad essere sostituita dagli equivalenti croati, mentre invece il lessico del mare continua la sua ascesa soprattutto e anzitutto nella varietà dei parlanti più anziani, ma anche in quelli più giovani? A queste domande cercheremo di rispondere analizzando un vasto corpus della parlata croata di Zara raccolto recentemente. Abbiamo analizzato la situazione linguistica incorporando tutti i possibili argomenti dalle vicende storiche regionali e nazionali, possibili strutture del lessico e etimologia alla situazione sociolinguistica e contesto d'uso, sempre tenendo conto anche degli altri campi semanticci.

MATERIALI E METODOLOGIA

Il lavoro presenta i risultati della ricerca linguistica effettuata sul corpus di termini marinareschi romanzi raccolti nella parlata contemporanea croata a Zara. Esso approfondisce lo studio di un corpus molto più vasto di 4077 lessemi, dai quali 829 di prestiti romanzi estesi entro diversi campi semanticci¹. Per quanto riguarda il lessico del mare, la ricerca si restringe a due sottocampi² *Al mare navi e navigazione e Pesca, flora e fauna marina* con un questionario di 280 risposte. Il questionario è stato ripreso dall'*Atlante linguistico Italiano* raccolto per la parlata veneta di Zara nella prima metà del secolo scorso, permettendoci così un'analisi comparativa di tutti i lessemi (è la loro fisionomia) che si sono conservati anche nella parlata zaratina³. Per poter analizzare la preservazione dei prestiti, oltre alla generazione più anziana, sono stati intervistati anche i parlanti croati più giovani. I risultati hanno indicato un'alta percentuale dei prestiti romanzi nella varietà della generazione più

anziana, ma la stessa preservazione (possiamo dire di circa la stessa quantità) è stata calcolata anche per la generazione più giovane, proprio in un campo molto specifico (nonostante anche familiare nella località di Zara) come la pesca, navi e navigazione. Per poter fare un'analisi dei romanismi della parlata di Zara, prima di tutto presentiamo i contatti di tutte le parlate, dialetti e lingue che erano e sono responsabili per quello che oggi chiamiamo la parlata urbana di Zara e soltanto in seguito arriviamo alla stratificazione dei romanismi trovati.

STORIA LINGUISTICA DI ZARA

La storia linguistica di Zara comincia molto prima dell'insediamento romano. Nonostante ciò la mancanza delle fonti scritte della lingua liburnica e la simbiosi slavo-romanza ci avvia alle prime fonti latine. In particolare (come nelle diverse parti della colonizzazione romana) esistevano due varianti del latino, il registro alto e quello volgare (Brozović, 1975–76, 51). Con la penetrazione degli slavi nel settimo secolo nella città e nei dintorni comincia la lotta tra il dominio linguistico croato e romanzo. Croato generalmente usato come madrelingua della popolazione rurale, mentre la variante romanza (sia il dalmatico, o dopo il veneto/veneziano) dalla popolazione urbana. Per il dalmatico la simbiosi slavo-romanza si può attestare con relitti lessicali, fonetici, o morfologici resistiti e conservatisi così nella lingua croata fino ai nostri giorni (Muljačić, 1995).

Il dialetto ciacavo (o meglio dire la sua variante preciacava) è stato il primo dialetto croato parlato nella città di Zara e i suoi dintorni (Brozović, 1975–76, 52)⁴. Hraste (1964, 443) conferma che all'inizio del tredicesimo secolo a Zara vivono molti croati, mentre i luoghi circostanti sono già completamente slavizzati (da quel periodo e fino alla prima entrata dei turchi con il modello linguistico ciacavo generalmente ecavo-icavo).

- 1 La parlata contemporanea di Zara si riferisce al repertorio linguistico che è un continuo del dialetto ciacavo, il quale dopo la seconda guerra mondiale diventa sempre più nuovostocavizzato, risultando anche nella perdita dei prestiti romanzi. Sulla parlata contemporanea croata di Zara si veda *Storia linguistica di Zara*, in questo articolo. Per lettura più chiara noi la chiamiamo parlata/idioma croata/o di Zara solo come riferimento alla relazione genealogica. Vedi anche Marković (2012) e Marković (2013).
- 2 Ripresi dal questionario dell'*Atlante linguistico Italiano* (ALI) nella Parte Speciale.
- 3 L'inchiesta è stata eseguita nel periodo dal 2008–2010. I campi semanticci accumunavano (Bartoli, Vidossi, Terracini, 1995): *Parte generale* (*Introduzione; Individuo; La famiglia: La cucina, La casa, La vita in famiglia; Società; La natura*) e *Parte speciale* (*Mare, navi e navigazione, Arti e mestieri*). Questo questionario non possiede tutte le qualità che un questionario dovrebbe possedere, specialmente perché molti campi semanticci della prima metà del secolo scorso sono completamente scomparsi (arti e mestieri), ed esso non prevede variazioni diastatiche o diafasiche, variazioni sociolinguistiche, nonostante ciò, questo corpus è l'unico largo ed in fine l'ultimo corpus della parlata veneta a Zara, dopo il taglio dalla matrice italiana/veneta nel 1945. Inoltre l'analisi comparativa era possibile soltanto se si cercavano equivalenti assoluti anche nel ciacavo (ovviamente attraverso lo stesso questionario). Le interviste venivano fatte con domande dirette, parafrasi, gesti, disegni e nel caso che i parlanti fossero bilingui anche nella lingua italiana (per avere meno contaminazione linguistica della parlata geneticamente più vicina). I criteri per la selezione degli intervistati prima di tutto si basavano sullo sfondo linguistico degli intervistati (oltre all'età), però anche sulla conoscenza del campo semantico (es. si cercavano pescatori o conoscenti del mare per avere le risposte sul campo semantico *Mare, navi e navigazione*). Con 23 intervistati (sia di generazione più anziana, che quella giovane) abbiamo registrato circa 4000 termini (per il totale di circa 8000 risposte). Le persone intervistate dovevano essere di Zara (sia anziani che i giovani), ed i loro genitori non dovevano essere venuti da altre parti della Croazia, eccetto le vicinanze della città. Inoltre, si è cercato di seguire il criterio del genere bilanciato con circa uguale frequenza degli intervistati e delle intervistate. In aggiunta, il criterio sociolinguistico del livello d'educazione è stato adattato agli intervistati anziani e giovani secondo il periodo e situazione delle scuole obbligatorie. In questo senso, gli intervistati anziani (da 50–90 anni), dovevano aver frequentato almeno le scuole elementari obbligatorie (da 2 a 8 anni), mentre tra i giovani potevano essere intervistati con scuole medie superiori fino all'università.
- 4 Per approfondimenti sulle varianti dialettali croate di Zara e dintorni vedi Lisac (1991, 1996, 2003, 2009).

Lo scambio costante di governo tra l’Impero bizantino (con sostegno croato) e veneziani (cominciando dall’undicesimo secolo), fassì che la situazione linguistica di Zara rimanga instabile – con un bilinguismo più di tipo croato-romanzo, che romanzo-croato⁵. A quel periodo si può parlare ancora di un veneziano come strato linguistico più antico, con lessemi che comprendono forme fonetiche e morfologiche molto simili al dalmatico, come conseguenza d’innovazioni/conservazioni orientali (un’interferenza bidirezionale – siccome il veneto dalmata in generale si sviluppa sul sostrato romanzo e adstrato slavo). È molto probabile che i primi contatti e prestiti romanzo entrino proprio in questo periodo (fino al quindicesimo secolo) nell’idioma ciacavo. Questa ipotesi può essere confermata proprio con certe forme fonetiche o morfologiche che i lessemi conservano quando entrano nell’idioma ciacavo⁶. Nonostante ciò è molto difficile differenziare lo strato dalmatico da quello veneziano più antico⁷. Diverso il caso con la situazione linguistica a partire dal quindicesimo secolo. Con l’inizio della Repubblica di Serenissima il veneziano entra nelle parlate ciacave della costa croata, con prestiti facilmente decifrabili e chiari (Bidwell, 1967; Folena, 1968–1970)⁸. Anche se in questo periodo dell’insediamento dei Turchi nelle vicinanze di Zara esistevano spostamenti di parlanti ciacavi, la popolazione croata che abitava a Zara rimase ugualmente ciacava – con certe particolarità e diversificazioni non elementari per il dialetto (Hraste, 1964, 448), mentre l’area circolante di Ravn Kotari comincia l’evoluzione stocava. È evidente che l’idioma ciacavo come portatore della cultura croata a Zara (ma anche su tutta la costa dalmata) avrebbe prestato la terminologia marittima ed il lessico marinaresco da un idioma (o dai parlanti di una lingua) che ne era piena, come il veneziano. Venezia come modello, e come radiatrice di una lingua che a Zara sarà confermata per quattro secoli, si infiltrerà tra tutti i livelli di società in tutte le occasioni (fatta qualche

eccezione) fino alla caduta della Serenissima nel 1797. Nonostante ciò, il modello italiano dal diciannovesimo secolo in poi, e specialmente tra le due guerre mondiali, non influenzera troppo la parlata veneta di Zara (anche se si introducono delle innovazioni di stampo italiano), a differenza dal modello triestino che è più presente nella variante istriana⁹. L’idioma ciacavo altrettanto sente di una sua discesa, specialmente dopo la seconda guerra mondiale (e lo scambio di popolazione) permettendo al croato standard, però anche al novostocavo della parlata del retroterra, di allagare il ciacavo zaratino.

Oggi il repertorio linguistico zaratino è un mix di vernacoli ciacavi (originariamente dalla costa o isole vicine) e quelli novostocavi (del retroterra) parlati abitualmente dalle generazioni generalmente di media età o quelle più anziane, e di un’ zaratino sovaregionale (pieno di adriatismi), parlato dalle generazioni più giovani e caratterizzato da un evidente colorito gergale. Negli ultimi 60 anni il dialetto veneto zaratino testimonia una forte discesa, agganciandosi ai pochi parlanti rimasti. I loro figli generalmente hanno competenza passiva, conoscono e capiscono il dialetto veneto, come altrettanto l’italiano, ma non lo parlano. La terza generazione invece ha perso completamente la competenza linguistica delle varietà romanze. La maggioranza di frasemi o lessemi che sono di etimologia romanza i parlanti croati di Zara conoscono soltanto come prestiti nelle parlate croate (generalmente ciacave)¹⁰.

RISULTATI: LESSICO MARINARESCO – ANALISI DEL CORPUS

Nel corpus raccolto abbiamo individuato una grossa sproporzione di prestiti romanzo tra il lessico marinaresco (di media 50%) e altri campi semantici¹¹. Specificamente il campo semantico di Mare, navi e navigazioni e Flora e fauna nella parlata croata di Zara comprende 273 risposte nelle quali (tra generazioni giovani e

5 Intendendo anche quello dalmatico-croato (almeno nel 12., 13., e 14. sec.). Significa che i parlanti croatofoni erano più spesso anche venetofoni, anche se occorrono gli esempi opposti.

6 Come per esempio *sabûn* < dalmatico **sabun* dal lat. *sabulum* (SKOK III:181) > tal. *sabbione*, da *sabbia*, ven. *sabiòn* (DDV:590), *mûl* < dalmatico **mul* < tlat. *molum*, da lat. *moles* (SKOK II:480) > tal. *molo*, ven. *molo* (DDV:422), *jarglùta* < dalmatico *argutula*, *argluta* da lat. *ergeta* > **argaola* > ven. *argola* (SKOK I:59/60), (FBB:95/76). Nell’ it. *manovella del timone* e molti altri.

7 Il carattere conservativo del dalmatico e veneto antico presenta caratteristiche colte generalmente nella fonetica come: la preservazione dei nessi consonantici con /l/ come *clave*, *claro*, *pleno tovagla* che può indicare il periodo che precede il 14. secolo (Sočanac, 2004, 89); la mancanza della sonorizzazione delle consonanti intervocaliche come *muneta*, *catenela*; la chiusura delle vocali toniche in –*u*, o –*i*, oppure la chiusura delle vocali ultime nei sostantivi o aggettivi in – *u* *pizulu*, *zopulu* (Ursini, 2002, 358). Il veneto antico d’altra parte presenta le affricate come *brazi*, *calze*, *zoè* (Sočanac, 2004, 89), mentre per il dalmatico questo non viene attestato.

8 Per approfondimenti sulla storia veneta di Zara e la simbiosi slavo-romanza in Dalmazia vedi Metzeltin (1988), Zamboni (1989), Wengler (1915), Cronia (1940), Gačić (1979), Tekavčić (1982), Music (1978).

9 Nel periodo dell’inchiesta di Pellis (1929 e 1932) si vede il passaggio dal dialetto veneziano a quello più italianizzato. Con gli intervistati più anziani che danno risposte veneziane e generazioni più giovani che usano lessemi più italiani. Per esempio: *deo* vs. *dito*, *pontapet* vs. *špila*, *škafeto* vs. *kašetin*, *goto* vs. *bičer*, *bebèl* vs. *zogatolo*, *fameu* vs. *familia*, *foi* vs. *giornali*. Nella fonetica gli intervistati più giovani pronunciano molto più spesso la *d* (basandosi sul modello italiano) così *orojo* diventa, *orolodo*, *judize* diventa *dudiče*. Per approfondimenti sulla parlata veneta di Zara vedi Chiaroni (1984, 1995), Ursini (1987, 1989, 1995, 2002), Miotto (1984).

10 Per approfondimenti sulla storia di Zara vedi Rubić (1964), Suić (1964), Lovrovich (1974), e demografia Graovac (2004).

11 La stratificazione dei prestiti romanzo è stata eseguita sul principio di Muljačić sull’etimologia prossima e il contesto linguistico-storico. Significa che i prestiti sono sempre veneti se di forma sono equivalenti alla variante veneziana o veneta, mentre italiani sono i prestiti attestati nella lingua italiana, però non nei dizionari veneto/veneziani. I relitti dalmatici e diretti latinismi vengono definiti come essi

Tab. 1: Prestiti romanzi a Zara attraverso campi semantici di due generazioni

anziane) abbiamo etimologicamente individuato 147 romanismi (54%), mentre nei sostantivi la percentuale arriva ai 60% di romanismi. Esaminando gli altri campi semantici la situazione si spiega da sola (Individuo – Corpo e Abbigliamento 17%, Famiglia – Cucina 34%, Casa 20% (sostantivi – 45%), Vita in famiglia – 13%, Società – 11%, Natura - 6%, Arti e mestieri 32%).

Con la diminuzione nell'uso del dialetto ciacavo la perdita dei prestiti romanzi sembra ad essere irrefrenabile, specialmente nei campi semantici con termini più generali. Nonostante ciò la terminologia marittima rimane conservata. Con questo lavoro abbiamo cercato di spiegare due fenomeni:

- Perché così alta percentuale dei prestiti romanzi nel campo semantico del mare, navigazione, pesca?
- Perché così alta percentuale dei prestiti romanzi conservatasi anche nelle generazioni giovani?

È naturale che due o più lingue a contatto finiscano spesso a trasferire lessemi. Questo succede nelle situazioni di bilinguismo o diglossia, specialmente quando il contatto è intenso. La situazione di commutazione di codice porta generalmente a non sentire il prestito come "strano". In ogni modo la domanda principale è perché si prestano certi lessemi e altri no? Il criterio principale è: o non esiste una forma verbale per un certo concetto, oppure il lessema equivalente è più debole nell'uso del prestito (per diversi motivi). Come succede frequentemente anche nelle lingue d'oggi i prestiti inseriti nelle lingue native dei parlanti portano la cultura o l'invenzione dalla lingua prestatrice. Significa che si PRESTANO non soltanto NEOLOGISMI, ma anche (oso

chiamarli) NEOCONCETTI. Più frequente è l'uso della parola (come portatore della sfera culturale nuova), più probabile il prestito. Nel caso che la lingua ricevente possieda il detto termine sarà proprio il prestigio socioeconomico o culturale della lingua vicina che spingerà la lingua ricevente ad usare il prestito. E questo fu anche il percorso della terminologia marittima.

Nella diversificazione tra gli strati antichi e quelli più recenti, siamo dovuti entrare nel campo etimologico. La percentuale relativamente alta dello strato romanzo più antico ci conferma i primi neoconcetti e neologismi entrati come prestiti nella parlata ciacava di Zara. La mancanza degli equivalenti di etimologia croata/slava (che di conseguenza mette il prestito romanzo in una situazione di esclusiva nella lingua standard croata) ci può far da guida come i nostri antenati si siano per la prima volta scontrati con certi concetti e situazioni culturali – navigazione (*plima, koča, jargluta*), nomi di pesci (*morina, grancigul, dupin, sklad*) etc.

La tesi che spesso non esistono equivalenti croati, e che i prestiti romanzi si conservano come esclusivi nella parlata croata a Zara, ed in questo senso anche nella lingua standard croata, ci conferma che essi sono entrati nella lingua standard proprio tramite le parlate della costa croata (*maestral, plima, flok, inčun, špar*).

DISCUSSIONE

Stratificazione linguistica

Circa il 4% di tutti i prestiti ci riporta all'etimologia latina diretta con esempi come *alga* (g,a)¹², *horizont*¹³ (g,a), *jästog* (g,a), *medûza* (g,a), *grûg* (g,a), *tîlja* (g), mentre la percentuale dei relitti dalmatici (specialmente se si considerano soltanto i sostantivi), è considerevolmente più alta ed arriva ai 13%. Fatta qualche eccezione, la maggior parte di questi esempi sono entrati anche nel croato standard.

Analizzando lo strato più recente abbiamo individuato l'80% di venetismi che con gli italianismi arriva fino al 85%. La maggior parte di essi possono far parte anche di un repertorio geografico più vasto perché sono comuni all'area linguistica della Dalmazia. Questa percentuale, anche se in generale più alta dagli altri campi semantici, non si distanzia di gran misura dalla media. Quello che coglie la nostra attenzione (a differenza degli altri campi semantici) è la frequenza dei prestiti verbali (30%)¹⁴, come altrettanto anche negli aggettivali (20%). I verbi completamente adattati secondo le regole della lingua croata vengono sentiti dall'orecchio del parlante zaratino come una forma completamente

soltanto se sono stati attestati e confermati da altri autori come Vinja o Skok o dizionari etimologici. I dizionari consultati sono: Boerio (1998), Durante-Turato (1987), Filipi (1997), Doria (1984), Rosamani (1958, 1975), Skok (1971–1974), Vinja (1998–2004), Zingarelli (2000), Cortelazzo (1991), Hrvatski jezični portal (web), Sapere (web).

12 g – risposte delle generazioni più giovani, a – risposte dalle generazioni più anziane.

13 Alcuni puri regionalismi, mentre altri di stampo internazionale (*horizont, alga*, ecc.).

14 In altri campi i verbi romanzi non superano più di 10% (come nella cucina), nella media 7%.

Tab. 2: Stratificazione linguistica dei prestiti romanzi a Zara secondo etimologia proxima

	Lessico marinaresco	Altri campi semanticici ¹⁵	Esempi ¹⁶
Relitti dalmatici	13%	1%–7%	dupin, dùpin, lignja, pírka, sipa, sklad, srdela, sardina, tūna, murina, mòrina, škarpina, šk(a)rpun, mûl, plima, puntin, pûnta, jargluta, sabûn, kàlvârija, kalvârija, vâla
Venetismi	80%	62%–87%	cima, lancâna, bänak, bânda, bandijera, bârba, kâpo, barkajôl, barkajôlo, baštûn, batâna, sandolina, bâva, paškóti, baškotini, bîtva, bòkapôrta, škâfa, bonâca, bôva, kalafât, köča, kolümba, kuvêrta, kuvêrta, mânkul, maškëta, muškëta, mèzomariniér, mèdzomariniér, flòk, ördza, pajët, pajol, pajol, pángul, paštëka, parànak, pàràngâl, pàrangâl, pëškafôndo, pòrat, pòrat, pôsta, prôva, rëfûl, škâram, škölj, škota, sika, santina, šešula, škver, štiva, tîmûn, timûn, timunjér, tünja, trabâkul, trâta, šûvra, korènat, gajëta, gûc, lânterna, lantërna, bujol, sîc, levânt, lévant, maestrâl, maestrâl, tramontâna, nevêra, nèvêra, fortûna, àrbûn, brâncin, brancin, bokûn, kavâlo, kavâla, grancigula, grôpi, jëška, lica, mîl, müšula, pidòča, pedòča, orâda, palamîda, rânj, röšpa, šampjér, švoja, špâr
Italianismi	5%	6%–15%	kavical, korènat, marëta, lèut, banjîno

naturale, verbi come *navigat* (a) ‘navigare’, *rekupèrat se* (g) ‘recuperarsi’, *škàpùlat* (a) ‘sottrarsi a situazioni difficili’, *àrmat* (a) ‘armare (la nave)’, *pëškat* (a) ‘pescare’, *kâlat*, *kâlati* (g,a) ‘ammaintare’, *šijati* (g,a) ‘sciare, arrestare la barca dando indietro’, *lâškati* (g), *mòlati* (a) ‘allentare a prua’, *pârtiti* (g) ‘partire a navigare’. Generalmente essi non fanno parte del repertorio croato standard. È possibile che tutti questi venetismi siano stati prestati già dal quindicesimo secolo in poi, nella seconda ondata del veneziano, anche se sicuramente sono stati affermati fino alla fine della seconda guerra mondiale. Nonostante ciò, non sono mai riusciti ad entrare, in un numero significativo, nel repertorio della lingua standard croata.

Una grande quantità dei prestiti romanzi nella parlata croata di Zara si differenzia dalle risposte venete in ALI proprio perché il relitto dalmatico è stato conservato entro le parlate ciacave (alla base della parlata croata di Zara), mentre nell’ALI di Zara troviamo sempre la variante veneta invece di quella dalmatica. Così invece di *sabbia* abbiamo *sabun*, *jargluta* invece di *orgola*, *lignja* invece di *kalamar*, *pirka* invece di *perga*, *trlja* invece di *barbon*, *sklad* per *squaena*, ecc.

Gli altri romanismi si differenziano generalmente dal veneto zaratino in circa 20% dei casi:

- sia perché sono ibridi alla zona dalmata: *peškafondo* vs. *brakarela*, *grancigula* vs. *grancijevola*, *bitva* vs. *bite*, *bokun* vs. *pesce grande*, *nevera* vs. *temporale*, *ragan de vento*;
- sia perché sono puri e diretti italianismi: *kavical* vs. *gavitella*;
- o semplicemente sono diversi equivalenti perché ristretti o allargati semanticamente: *cima*, *lancana* per z.ven. *gomena*, *tromba* vs. z. ven. *sionada*, *koča* vs. z.ven. *barca da pesca* (perché *cocchia* è solo la rete), *baškotini* vs. z.ven *buzolai*, *škaram* vs. z.ven *forkola*, *soha*, *bando*, vs. z.ven. *fianchi*, *trlja* vs. z.ven. *barbun*, *švoja* vs. z.ven. *pašera*. Significa che sono venezianismi di origine però non sono presenti nel veneto zaratino.

Gli altri prestiti romanzi (circa il 60%) coincidono anche con la variante veneta a Zara come *bava*, *bonaza*, *porat*, *lanterna*, *školv*, *reful*, *prova*, *vapor*, *leut*, *gajeta*, *guc*, *batana*, *škver* e molti altri.

Dall’analisi fatta possiamo constatare:

- che esisteva una lacuna di termini per il lessico marinaresco in confronto con altri campi semanticici (dall’arrivo degli slavi sulla costa dalmata).

15 Relitti dalmatici trovati in altri campi semanticici sono: Individuo 6% (102:6), Cucina 3,8% (104:4), Casa e vita in famiglia 6,4% (66:4), Società 6,5% (139:9), Natura: 9,5% (21:2), Arti e mestieri 1,6% (245:4).

16 Per l’etimologia, la definizione e i significati di tutti i romanismi trovati nella parlata croata di Zara si veda il dizionario nella tesi di dottorato Marković (2011).

Tab. 3: Prestiti romanzi attraverso campi semanticci di due generazioni (in tutte le categorie grammaticali e soltanto in sostantivi)

%	Gen. Anziana	Gen. Giovane	Sostantivi Anziani	Sostantivi Giovani
Individuo	13,3	6,6	18	9,2
Abbigliamento	42,6	19,7	46,8	28,6
Cucina	31	25,7	43,6	34,9
Casa	19,3	10,3	42	21,2
Famiglia	11,5	7,0	14,8	9,8
Società	12,6	6,9	28,1	19,0
Natura	4,2	4,2	6,9	8,1
Arti e mestieri	31,4	16,03	36,4	19,03
Mare	48,1	47,9	56,7	56,4

- che è possibile che anche altri lessemi oggi di etimologia veneziana fossero dalmatici, però sono stati sostituiti dagli equivalenti veneziani nel lungo percorso di dominazione veneziana di quattro secoli. Non c'è ragione perché dal. *pirka* e *škarpina* non abbiano avuto un coabitante marittimo con un nome dalmatico equivalente ad odierno ven. *zaratino arbun* o *grancigula*.
- che guardando la situazione linguistica croata nell'ultimo secolo ci fa pensare che il dominio statale di una lingua non forza necessariamente i parlanti ad usare un equivalente nuovo croato. Così per esempio *hrid*, *luka*, *oluja*, *pramac*, *kormilo*, *dagnja* non hanno sostituito prestiti romanzi *škoj*, *porat*, *nevera*, *prova*, *timun*, *pedoča*¹⁷. Anche se *kobilica*, *zatega* o *svjetionik* si usano ugualmente con le varianti romanze *kolomba*, *škota*, *lanterna*.

Fattori di conservazione

Con la percentuale di circa il 50% dei prestiti romanzi il lessico del mare e navigazione si presenta come campo semantico con maggior numero di prestiti romanzi nella parlata croata di Zara. Analizzando le risposte degli intervistati giovani e quelli della generazione più anziana la differenza nella percentuale di presenza dei romanismi rimane considerevolmente piccola. Soltanto il 0,3% di romanismi in più sono stati menzionati dalla generazione più anziana nel campo del mare (G – 47,9% vs. A – 48,2%). Con sostantivi e

verbi di origine romanza la situazione è simile. Paragonando i risultati negl'altri campi semantici si presenta ovvia la maggior intensità di perdita dei prestiti nelle generazioni più giovani, anche in campi molto specifici. Si veda la tabella 3.

Quali potrebbero essere i fattori che influiscono sulla conservazione dei prestiti romanzi sia nelle generazioni anziane che in quelle più giovani?

1. La conservazione prima di tutto può essere spiegata dalla **terminologia molto specifica**. Significa che l'influsso del croato standard, oppure il novostocavo del retroterra sta influenzando la parlata croata di Zara, però la specificità del campo semantico fassì che questi termini non trovino facilmente anche **un'equivalente croato**. Così che è molto più economico e giustificabile l'uso del termine *santina* invece di 'donji dio broda', *prostor izmedu podnica broda'*. Invece, nel caso che esista un equivalente croato, il termine spesso resta un puro regionalismo. Nell'ascoltare le previsioni del tempo nella lingua croata frequentemente sentiamo espressioni come *nagli udari vjetra* 'una raffica di vento', *udari bure* '*raffica di borra' come termine standard croato. Nonostante ciò *reful* rimane (di nuovo senza alcun problema per la generazione giovane) un regionalismo molto presente.
2. Interessante anche la percentuale della terminologia marina con i prestiti romanzi che fanno parte

¹⁷ La questione se i parlanti percepiscono questi prestiti come elementi romanzi? Spesso ne sono coscienti ed è proprio il loro uso nella parlata di Zara che delinea l'appartenenza e l'identità linguistica e culturale dei parlanti in confronto con altri dialetti croati o lingua standard croata.

del **croato standard**. Facendo parte anche del croato standard un termine marittimo romanzo si conserva di più nella parlata di Zara? All'incirca 30% di tutti i prestiti nel campo *Mare, nave e navigazioni* fanno parte anche del croato standard (significa che il 70% di essi sono puri regionalismi, specifici proprio per la costa Adriatica). I termini si riferiscono ai nomi di venti (*maestral*), nomi per le navi (*trabakul, leut, gajeta*), terminologia di navigazione e costruzione (*škaram, baštun, flok*), oppure sono entrati nel lessico standard croato come forte e intensiva frequenza d'uso di termini più generici (*mul, bonaca, bova, horizont, nevera*).

Non possiamo invece tralasciare la percentuale (76%) dei prestiti che fa parte del croato standard nel campo semantico *Flora e fauna marina*. La maggior parte del lessico si riferisce proprio ai nomi di pesci etimologicamente spesso relitti dalmatici.

Detto questo, il fenomeno ci porta a due constatazioni:

1. L'intensità dei contatti dalmatico-ciacavi (slavi) è proporzionale alla necessità di stabilire i nomi propri di pesci dentro una lingua che non ne conosceva l'esistenza come *pirka, škarpina, srdela* ecc. La presenza di questi prestiti anche nella generazione più giovane proprio perché esistenti e confermati anche nella lingua standard, spesso senza un'altro equivalente standard croato (*du-pin, tuna, sipa* etc.).
2. Invece, per quanto riguarda i verbi la situazione è un po' diversa. Essi rimangono puri regionalismi (*partit, armat, kalat*), anche se spesso presenti anche nella generazione più giovane, vengono poco a poco sostituiti o usati ugualmente con gli equivalenti croati standard (*spustiti, pecati, ploviti*). E saranno sempre più sostituiti dai termini croati, proprio perché non specifici nel contesto soltanto per l'area di pesca, o mare (*spustiti* qualsiasi cosa, *ukrcati* qualsiasi cosa).

Quanto sia forte l'influsso e la necessità degli prestiti romanzo nella terminologia del mare si può facilmente capire proprio perché questi regionalismi sono frequentemente accompagnati da un altro equivalente croato, di nuovo, spesso anche di etimologia romanza, per esempio – *nevera* per *fortuna*, *kalamar* per *lignja*, *barbun* per *trlja*, *lampadina* per *feral*).

CONCLUSIONE

Il repertorio linguistico zaratino è un mix di vernacoli ciacavi (originalmente della costa, o isole vicine) e

novostocavi (del retroterra), parlati generalmente dalle generazioni più vecchie, di un zaratino sovraregionale¹⁸ (della Dalmazia in generale) parlato dalle generazioni più giovani, con ovviamente un colorito gergale. Il dialetto veneto testimonia una forte discesa agganciandosi ai pochi parlanti rimasti. La terminologia marinaresca oggi conosce il veneziano, dalmatico o italiano soltanto come prestiti romanzi. Dal corpus raccolto abbiamo individuato una grossa sproporzione di prestiti romanzi tra il lessico marinaresco (50%) e altri campi semantici. Con la diminuzione nell'uso del dialetto ciacavo la perdita dei prestiti romanzi sembra ad essere irrefrenabile, specialmente nei campi semantici con termini più generali. Nonostante ciò la terminologia marittima rimane conservata.

Prima di tutto, i prestiti romanzi marittimi spesso sono di genere prestiti di necessità. Significa che al momento di entrata nella lingua ricevente non si pre stavano soltanto neologismi, ma generalmente nuovi concetti. Cosicché la parlata croata di allora non aveva spesso un equivalente per un ente culturale della costa. Il fenomeno può essere attestato (oltre dalle fonti storiche) trovando i termini romanzi più antichi (relitti dalmatici) nella lingua croata, o nei dialetti croati. Essi, inoltre, si trovano frequentemente nella lingua standard croata come esclusivi, senza alcun equivalente croato¹⁹. In secondo caso si parla di presiti intimi, che per ragioni di dominazione politica linguistica (di molti secoli), oltre al prestigio che rifletteva la ricchezza (che fosse linguistica, politica, culturale) della Serenissima, si confermano con l'uso frequente nella bocca sia dei parlanti italiani che dei croati e respingono l'equivalente croato, abitualmente d'influenza novostocava.

La conservazione dei prestiti romanzi anche nelle generazioni più giovani non può sempre essere spiegata dalla presenza dello stesso lessema anche nella lingua standard croata (Flora e fauna marina 76%, Nave, mare e navigazione 30%). Per quanto riguarda i pesci proprio perché esclusivi e confermati anche nel repertorio linguistico standard essi vengono conservati nella parlata zaratina dei giovani. In quanto fa parte della terminologia specifica spesso esistono equivalenti croati, nonostante ciò sono lontani dall'uso economico (*santina* vs. *voda u donjem dijelu broda*). Per quanto riguarda i verbi e gli aggettivi che in questo campo semantico sembrano ad essere molto più presenti, vengono generalmente classificati come regionalismi, e proprio per questo tendono sempre di più ad essere usati con equivalenti croati.

Testimoni viventi della perdita della parlata ciacava a Zara, e presenza dell'uso sovraregionale delle varianti dalmate ci porta a constatare che certi campi semantici specifici, però comuni alla vita quotidiana dei parlanti, riesce a conservare il più ricco repertorio del romanzo presente sulla costa croata. Come si svilupperà il lessico

18 Sempre di base ciacava.

19 E in caso che ci sia, anche questo equivalente sembra spesso di etimologia romanza.

in futuro si può assumere dalle risposte dei giovani. Le loro risposte, accanto alle varianti romanzate oggi si presentano come equivalenti che possibilmente si useranno anche in futuro. Per esempio dal croato standard abbiamo lessemi e espressioni *mrtvo more* vs. *mrtva*

mareta, uvala per vala, vjetrić per bava, kobilica per kolumba, zatega per škota, bokobran per pajet, pajalo pajalica per šešula, podlanica per orada, pauk per ranj, list per švoja; dal gergo giovanile *pizdica* per *pedoča*, o *bejvuoč* per *banjino*.

Slika 1: Cerkev Sv. Donata iz 9. stoletja zgrajena na ostankih rimskega foruma (Wikimedia Commons)

URBANI POMORSKI BESEDNJAK – ROMANSKE SPOSOJENKE V ZADRU

Irena MARKOVIĆ

Univerza v Zadru, Oddelek za italijanistiko, Ulica Mihovila Pavlinovića 1, 23 000 Zadar, Hrvaška
e-mail: imarkov@unizd.hr

POVZETEK

Ohranjanje romanske pomorske terminologije v zadarskem čakavskem govoru je odraz različnih dejavnikov in razlogov: približno 50 % romanizmov (tako pri starejših kot mlajših) uhaja izven norm, tako ko jih primerjamo s splošnim semantičnim področjem, kot s specifičnim semantičnim področjem. Ugotavljamo, da lahko ohranitev pripisemo predvsem specifični terminologiji, ki pogosto nima hrvaških ekvivalentov. Po drugi strani, odvisno od semantičnega podpodročja (Morja, ladja in plovba ali Morska flora in favna), so romanske sposojenke, ki niso čisto regionalno pogojene in so del standardiziranega hrvaškega jezika (30 % jih spada v prvo, 70 % pa v drugo skupino), vplivale na njihovo ohranitev tudi med mlado generacijo. Dalmatinski ostanki so resnična pričevanja terminološke pomanjkljivosti v slovanskom govoru na začetku slovansko-romanske simbioze. Ti so prisotni prav v čakavskem govoru, za razliko od zadarske beneščine, ki ima vedno svoj beneški ekvivalent.

Ključne besede: romanske sposojenke, pomorska terminologija, ohranjanje, čakavščina, mlada generacija, starejša generacija, zadarski govor

FONTI E BIBLIOGRAFIA

Bartoli, M., Vidossi, G. & B. Terracini (1995): Atlante linguistico italiano – Verbali delle inchieste. Tomo I, Libreria dello stato Roma.

Bidwell, C. (1967): Colonial Venetian and Serbo-Croatian in the Eastern Adriatic: A case Study of Language in Contact. General Linguistics 7, 13–30.

Boero, G. (1998): Dizionario del dialetto veneziano. Giunti, Firenze.

Brozović, D. (1975–76): O suvremenoj zadarskoj miksoglotiji i o njezinim društveno-povijesnim i lingvističkim prepostavkama. In: Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Sv. 14.-15. Zadar, 49–63.

Chiaroni, T. (1984): Come si parlava a Zara. Guida a dialetti veneti VI acM. Cortelazzo, Padova, CLEUP, 159–189.

Chiaroni, T. (1985): Come si parlava a Zara II. Guida a dialetti veneti VII acM. Cortelazzo, Padova, CLEUP, 127–153.

Cortelazzo, M. (1991): Dizionario etimologico della lingua italiana. I–IV. Bologna, Zanichelli.

Cronia, A. (1940): Riflessi della simbiosi latino-slava di Dalmazia. Venezia, Istituto di Studi Adriatici.

Dizionario della lingua italiana. De Agostini Editore S.p.A. su licenza di De Agostini Scuola S.p.A. www.sapere.it (2004-04).

Doria, M. (1984): Grande dizionario del dialetto triestino. Trieste, Edizioni Italo Svevo – Il meridiano.

Durante, D. & G. Turato (1987): Vocabolario etimologico veneto-italiano. Padova, Editrice La Galiverna.

Filipi, G. (1997): Betinska brodogradnja – etimologiski rječnik pučkog nazivlja. Šibenik, Županijski muzej.

Folena, G. (1968–1970): Introduzione al veneziano “de la da mar”. Bollettino dell’AL Mediterraneo, X–XII, 331–376.

Gačić, J. (1979): Romanski elementi u splitskom čakavskom govoru. Čakavska rič, 1-2, 3–54.

Graovac, V. (2004): Populacijski razvoj Zadra. Geoadria, 9, 1, 51–72.

Hraste, M. (1964): O govoru Zadra i okolice. Zbornik Zadar, Zagreb, 443–456.

Hrvatski Jezični Portal. <http://hjp.srce.hr/index.php?show=main> (2014-04).

Lisac, J. (1991): Leksičke značajke čakavskih dijalekata. Čakavska rič, 2, 5–20.

Lisac, J. (1996): Dijalekti zadarskoga kraja. Marulić, 3, 521–526.

- Lisac, J. (2003):** Hrvatska dijalektologija 1. Hrvatski dijalekti i govorovi štokavskog narječja i hrvatski govorovi torlačkog narječja. Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Lisac, J. (2009):** Hrvatska dijalektologija 2. Čakavsko narječje. Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Lovrovich, G. (1974):** Zara dai bombardamenti all'esodo (1943–1947). Roma, Tipografia Santa Lucia – Marino.
- Marković, I. (2011):** Usporedba Pellisove istočno-jadranske grade za ALI sa suvremenim mletacizmima u zadarskom govoru (neobjavljena doktorska dizertacija). Zadar, Sveučilište u Zadru.
- Marković, I. (2012):** Jezični utjecaji i promjene u suvremenom govoru Zadra. *Croatica et Slavica Iadertina*, VIII/II, 313–335.
- Marković, I. (2013):** Mletački idiom u Zadru i mletacizmi u suvremenom govoru Zadra. In: Letteratura, arte, cultura tra le due sponde dell'Adriatico ed oltre, Zadar-Preko, Sveučilište u Zadru, 9–41.
- Metzeltin, M. (1988):** Veneziano e italiano in Dalmazia. Aree Linguistiche IV. Lexicon der Romanistischen Linguistik, 551–569.
- Miotto, L. (1984):** Vocabolario del dialetto veneto-dalmata. Trieste, Edizioni Lint.
- Muljačić, Ž. (1995):** Il Dalmatico. In: Lexicon der Romanistischen Linguistik. Volume II. Tübingen, LRL, 32–42.
- Musić, S. (1978):** I romanismi nelle bocche di Cattaro nord-occidentali. *Bollettino dell'Atlante linguistico mediterraneo*, 11–118.
- Rosamani, E. (1958):** Vocabolario giuliano. Bologna, Cappelli Editore.
- Rosamani, E. (1975):** Vocabolario marinaresco giuliano-dalmata. Firenze, Olschki.
- Rubić, I. (1964):** Neki problemi geografije Zadra i njegove regije. In: *Zbornik Zadar*. Zagreb, Matica hrvatska Zagreb, 9–22.
- Skok, P. (1971–1974):** Etimologički rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika, I–IV. Zagreb, JAZU.
- Sočanac, L. (2004):** Hrvatsko – talijanski jezični dodiri: s rječnikom talijanizama u standardnom hrvatskom jeziku i dubrovačkoj dramskoj književnosti. Zagreb, Globus.
- Suić, M. (1964):** Municipalitet antičkog Zadra. In: *Zbornik Zadar*, Zagreb, Matica hrvatska Zagreb, 117–128.
- Tekavčić, P. (1982):** Le due sponde dell'Adriatico nei due millenni di storia linguistica romanza. Abruzzo 20, 41–60.
- Ursini, F. (1987):** Sedimentazioni culturali sulle coste orientali dell'Adriatico: il lessico veneto-dalmata nel Novecento. *Atti e Memorie della Società Dalmata di Storia Patria* 15, 20–179.
- Ursini, F. (1989):** Varietà linguistiche a confronto in un questionario dell'ALI (Làgosta/Lastovo, Dalmazia). In: Borgato, G. L. & A. Zamboni (a cura di): *Dialettologia e varia linguistica per Manlio Cortelazzo*. Padova, Unipress, 357–367.
- Ursini, F. (1995):** Sistemi linguistici in competizione sulla costa adriatica orientale: il veneto dalmata tra gli idiomati romanzi e non romanzi dell'area balcanica in età moderna. In: Banfi, B. & I. Cordin: *Italia settentrionale: crocevia di idiomati romanzi*. Tübingen, Niemeyer, 179–188.
- Ursini, F. (2002):** La Dalmazia e Istria. A.A.V.V. I dialetti italiani, Storia, struttura, uso, 357–374.
- Vinja, V. (1998–2004):** Jadranske etimologije. Jadranske dopune Skokovu etimologiskom rječniku. I–III. Zagreb, HAZU i Školska knjiga.
- Wengler, H. (1915):** Die heutige Mundart von Zara in Dalmatien. Leipzig, Halle.
- Zamboni, A. (1989):** Divergences and Convergences among Neo-Latin Systems in North-Eastern Italy. *Folia Linguistica Historica*, 8, 1–2, 233–267.
- Zingarelli, N. (2000):** Vocabolario della lingua italiana. Zanichelli – Bologna, Dodicesima edizione.

IZ PRIMORSKE LEKSIKE III

Metka FURLAN

ZRC SAZU, Inštitut za slovenski jezik Franja Ramovša, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: metka.furlan@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

V prispevku sta obravnavana dva primorska leksema. Prvi je le v piranski istrobeneščini potrjeni lar'gon 'laguna', ki je nastal po apelativizaciji iz starega lastnega imena za Piranski zaliv. Drugi, slovensko kraški ždoba 'rečni izliv, rečno ustje', potren le v Križu/Santa Croce (ž'duəbä) in na Kontovelu/Contovello (ž'duəbä), je italijanska narečna izposojenka, ki kaže, da je bilo it. dial. Sdoba kot lastnoimensko poimenovanje spodnjega, le nekaj kilometrov dolgega toka reke Soča, apelativizirano. Izvorno je it. dial. Sdoba označevalo samostojni manjši rečni tok, hidronim pa je slovenskega izvora.

Ključne besede: istrobeneščina, bizjaščina, Piranski zaliv, mareonim, kraško narečje, izposoja, Soča, hidronim, apelativizacija, zemljepisna lastna imena

DAL LESSICO DEL LITORALE III

SINTESI

L'articolo tratta due lessemi litorali. Il primo, lar'gon 'laguna', attestato solamente nell'istroveneto piranese, è stato appellativizzato dal vecchio toponimo per l'odierno Golfo di Pirano, cioè Largon. Il secondo, lo sloveno carsico ždoba 'foce, bocca del fiume', confermato solo in Križ/Santa Croce (ž'duəbä) e Kontovel/Contovello (ž'duəbä), è un prestito italiano dialettale e testimonia l'appellativizzazione dell'italiano dialettale Sdobba, nome del flusso inferiore del fiume Isonzo (sloveno Soča), lungo solo pochi chilometri. L'it. dial. Sdobba era un piccolo flusso con il nome di origine slovena.

Parole chiave: istroveneto, dialetto bisiàc, Golfo di Pirano, mareonimo, dialetto carsico, prestito, Isonzo, idronimo, appellativizzazione, toponimo

UVOD

V prispevku¹ sta obravnavana pomensko podobna apelativa, ki sta sestavni del različnih jezikovnih sistemov, italijanskega in slovenskega, druži pa ju način nastanka, saj sta oba nastala po apelativizaciji zemljepisnih lastnih imen.

ISTROBENEŠKO PIRANSKO *LAR'GON* 'LAGUNA'

Najnovejša knjiga Rade Cossutta na temo ribištva prinaša istrobeneško in slovensko kraško jezikovno gradivo petih narečnih točk, in sicer istrobeneščine Pirana in Izole ter kraškega narečja Nabrežine, Križa in Konto-

vela. Le med istrobeneškim jezikovnim gradivom Pirana naletimo na besedo *lar'gon* 'laguna' (Cossutta, 2015, 37), ki ji v Izoli pomensko ustreza 'golfo, v Nabrežini *pəl'udi* (m pl), Križu in na Kontovelu pa *pəlydi* (m pl). Ker vsi drugi viri, ki prinašajo istrobeneško ali tudi drugo italijansko narečno jezikovno gradivo, apelativa, kot je *lar'gon* 'laguna', ne potrjujejo, se postavlja vprašanje izvora tega piranskega hapaksa legomenon.

Z italijansko besedo *laguna* oziroma s slovensko *laguna* je navadno poimenovan podolžni zaliv, ki ga proti morju skoraj zapira sipina (SSKJ) oziroma je poimenovana morska plitvina s slano ali polslano vodo, ki jo od morja ločuje sipina, značilna za nizke peščene obale (GTS).² Na podlagi dvojezičnega slovensko-ita-

Slika 1: Coppov zemljevid Istre iz leta 1525 (Kladnik idr., 2014, 84–85)

1 Prva dva dela sta bila pod istim naslovom *Iz primorske leksike* objavljena v reviji *Annales*, in sicer 15/2, 2005, 405–410 in 18/1, 2008, 111–118.

2 Prim. še pomensko razlago v italijanskem viru: »Si chiamano lagune gli spazî d'acqua poco profondi lungo le coste, separati dal mare per mezzo di strisce di terra (frecce litoranee, cordoni litorali, lidi) e nel medesimo tempo comunicanti immediatamente col mare aperto mediante una o più aperture del cordone stesso, dette bocche, o porti, per le quali entra la marea. Con le lagune non devono essere confusi i laghi costieri, che mancano di comunicazione diretta col mare.« (Treccani)

Slika 2: Izsek s Coppovega zemljevida iz leta 1525 z mareonimom³ Largon 'Piranski zaliv'

lijanskega vprašanja *laguna/laguna* dobljeni narečni odgovori izolski 'golfo' predstavlja mlado izposojenko iz standardnega it. *golfo* 'zaliv', slovensko kraški *paludi* (pl) pa iz it. biz. *paludi* (m pl) 'močvirje, močvirnat svet, laguna' (Domini idr., 1985), kar je v spolu drugačno od lat. predloge *palūs* f, g -ūdis 'močvirje, blato', odgovor za piransko *lar'gon* pa postane jasen šele ob poznavanju historične toponimije piranskega območja.

Zaliv Largon, Largon 'Piranski zaliv'

Znani izolski kartograf Pietro Coppo je na svojem zemljevidu iz leta 1525, kot kaže, prvi zapisal danes iz zgodovinskega spomina lokalnega prebivalstva že izgubljeno staro ime Piranskega zaliva kot *Largon*. Do sedaj se je zapis na zemljevidu bral kot *Largon* (Kladnik idr., 2014, 78, 167), podroben pogled nanj pa jasno kaže, da ga je treba prebrati *Largom*.

Kasneje se na Coppovem zemljevidu Istre iz leta 1540 namesto lastnega imena *Largon* pojavlja varianta *Largon*.

V primerjavi s Coppovim zapisom *Largon* iz leta 1540 starejša varianta *Largom* ni napačen zapis, ampak predstavlja tipično piransko narečno izreko iz pravne oblike *Largon*. Ta fonetična značilnost piranske istrobeneščine se ohranja še dandanes v primerih, kot so npr. 'pam' 'kruh, it. knjiž. pane', *ko'mum* 'občina, it. knjiž. *comune*', *Pi'ram* 'Piran, it. knjiž. Pirano'. O tej

piranski fonetični posebnosti *-n* > *-m* je poročal že IVE (1900, 79), po njem pa Rohlfs (1966, 429). Potrjuje pa se le za govor Pirana, za istro-beneški govor Izole in Kopra pa ne (Todorović, 2016, 205).⁴

Vzrok, zakaj je Coppo varianto *Largom* zamenjal z *Largon*, je verjetno ta, da se je ozko lokalno piranske fonetične posebnosti zavedal in jo je zato zamenjal s širše razumljivejšo.

Largon → largon

Poimenovanje Piranskega zaliva *Largon* se od Coppovega zapisa leta 1540 dalje na zemljevidih pojavlja do 18. stoletja, ko mareonim *Largon*, včasih tudi italijansko poknjiženega *Largone* ali tudi *Laron* brez *g*⁵ nadomestita mareonima *Valle di Siziole/Siciole* in *Rada di Pirano* (Kladnik idr., 2014, 78 ss.). Zamenjava starega lastnega imena Piranskega zaliva kaže, da je v lokalnem okolju jezikovna zavest o starem poimenovanju za Piranski zaliv že pred 18. stoletjem začela pešati in da se je v nadaljevanju v zgodovinskem spominu lokalnega prebivalstva popolnoma izgubila. Preden pa je do njegove popolne izgube prišlo, je bil apelativiziran, kar pomeni, da v lokalni jezikovni zavesti beseda *[lar'gon]* ni več funkcionala kot lastno ime, ampak kot občnimenska oznaka za zaliv:

Largon 'Piranski zaliv' → *lar'gon* 'zaliv'

Šele v sodobnem času v Piranu zabeleženo istro-beneško *lar'gon* je torej v piranski istrobeneški govorici moralno nastati še pred 18. stoletjem.

Ker bi prepoznamo razmerje *Largon* : *largon* lahko nastalo tudi po obratni poti, tj. po onimizaciji ali polastnoimenjenju, je treba dokazati, da je lastno ime obstajalo pred občnim.

Nastanek lastnega imena Largon 'Piranski zaliv'

Largon kot staro poimenovanje Piranskega zaliva seveda nima nobene zveze z it. pridavnikom *largo* 'širok', kot se je do nedavna prehitro sklepalo v slovenski geografiji.⁶ V italijanski pomorsko-ribiški terminologiji se pridavnik *largo* sicer uporablja za označevanje odprtega morja (prim. v Piranu *'largo* 'Odperto morje/Alto mare', *an'demo 'fora/a 'largo* 'Pojdimo na odprto morje/Andiamo al largo' – Cossutta, 2015, 26, 29), a njegova izpeljanka **largon(e)*, ki bi imela večalno funkcijo,

3 Termin *mareonim* je povzet iz terminologije geografske stroke in se uporablja za označevanje zemljepisnih lastnih imen, ki so v zvezi z morjem.

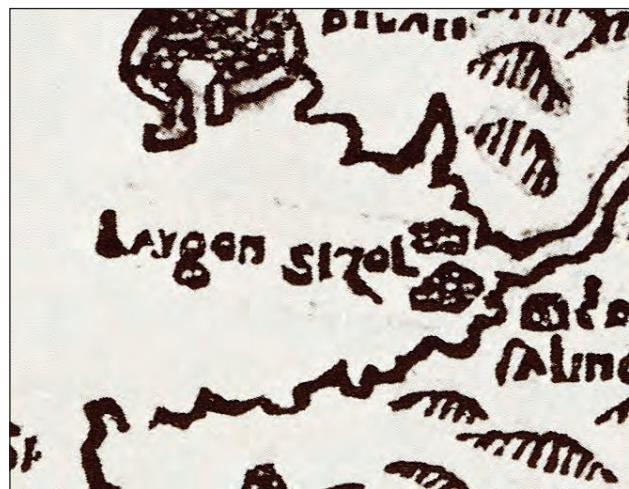
4 Zanimivo je, da sta imeli obe avtorici, ki sta preučevali istrobeneščino Pirana, skupnega informatorja Sergia Perentina, rojenega 1927 (Cossutta, 2015, 22; Todorović, 2016, 68), a je bil v monografiji Cossutta, 2015 edini informant piranske istrobeneščine, v monografiji Todorović, 2016 pa ne.

5 V zapisu *Laron* iz leta 1571 (Kladnik idr., 2014, 78) se posredno lahko ohranja podatek o priportniškem izgovoru *γ*, ki je v primerjavi z zaporniškim manj slišen. Istrskobeneški govorci Strunjana, Sečovelj, Pirana, Izole in Kopra golnik izgovarjajo vedno ali pa le delno priportniško (Todorović, 2015; Todorović, 2016). Priportniška izgovarjava golnikov v Cossutta, 2015 (npr. str. 41, 46) ni bila evidentirana.

6 Njihove starejše razlage lastnega imena *Largon* kot **široki zaliv* so bile preklicane v Kladnik idr., 2014, 86.

Slika 3: Coppov zemljevid Istre iz leta 1540 (Kladnik idr., 2014, 106)

Slika 4: Izsek s Coppovega zemljevida iz leta 1540 z mareonimom Largon 'Piranski zaliv'

prim. grande 'velik' → *grandone* 'zelo velik' (Rohlfs, 1969, 415), ni bila evidentirana nikjer niti v primarni pridevniški funkciji kaj še v sekundarni samostalniški.

Samo starejši in italijansko pišoči avtorji so se še dobro zavedali, da je mareonim *Largon*(e) tesno povezan in tudi v medsebojnem sorodstvu s hidronimom *Dragonja*. Tako je Benussi (1877, 25) obliko *Largone*, za katero pravi, da se ob »*La rada di Pirano o di Sicieole*« tako pravi Piranskemu zalivu, označil za »*nome corrotto dall'antico Argaon, l'odierna Dragogna*«. Lastno ime *Largon* za Piranski zaliv navaja tudi še Rosamani (1990, 526) in pravi, da je »*una derivazione da Argaon, l'odierno Dragogna, che /bocca in questa rada*« pa tudi, da se *Dragonja* izliva »*nella rada di Pirano detta »Largon» (l'Argaòn)*« (Rosamani, 1990, 331).

Lastno ime *Largon*(e) seveda ni popačenka starega *Argaone*, ampak je po vzorcu istrobeneške fonetike tipa *tola* 'deska, miza' < *tàola* < rom. **tayola* < lat. *tabula* 'deska, plošča'⁷ nastalo iz starejše istriotske predloge **Argaon-e* > it. ben. **Argon-e*, ko se je v piranski istrobeneščini uporabljala z določnim členom: **L'Argone* → *Largone*.⁸

Staro lastno ime reke *Dragonje*, v antiki pri Anonymusu iz Ravenne izpričano kot *Argaone*, je bilo namreč v preteklosti transonimizirano in je poleg reke *Dragonje* sprva verjetno označevalo le ozko območje izliva reke *Dragonje*, torej njen ustje, kasneje pa kar ves zaliv, v katerega se izliva.

Lokalna homonimija **Argon* 'reka Dragonja; zaliv, v katerega se reka Dragonja izliva' pa je bila odpravljena tako, da se je za *Dragonjo* začela uporabljati besedna zveza **fiume d'Argon* 'reka zaliva Argon'. Zaradi pogoste rabe je v besedni zvezi prišlo do aglutinacije v **fiume Dargon*. *Dragonja* je lokalnim prebivalcem povzročala velike težave, saj je ob močnem deževju pogosto poplavljala, zato jih je asocirala na zmaja kot akterja uničajočih povodnji. Posledica te asociativnosti je bilo preoblikovanje **Dargon* v **Dragon* pod vplivom samostalnika *dragone* 'zmaj', v nadaljevanju pa še morfološko preoblikovanje izglasja pod vplivom kolektivnih samostalnikov tipa *vigna*: **Dragon* → *Dragogna* 'reka, kjer so zmaji/območje (= reka) zmajev, zmajska reka'. Ljudska etimologija je torej istrobeneški hdn **Argon* substratnega izvora preosmisnila kot **Zmajsko reko*, dejansko pa se antični hdn *Argaone* uvršča v staro evropsko hidronimijo, v njem pa se prepoznavata praindoevropski koren **H₂erg*-'bel, svetleč', ki se ohranja tudi v indoevropskih besedah, kot so lat. *argentum* 'srebro', het. *harki-* adj 'bel, svetel', sti. *γέρα* 'bel', gr. *ἀργός* 'isto'.⁹

V slovenščini in hrvaščini sta hidronima *Dragonja* mladi istrobeneški izposojenki in nista substratnega izvora, kot je menil Ramovš (1927). Če bi imel prav, bi se hidronima danes glasila **Dragin* oziroma **Ragin*.

7 Z enakim fonetičnim rezultatom je tudi drugi del it. ben. zloženke *graci-pòro* 'široka rakovica, Cancer pagurus', istr. ben. *granší'poro* 'Kosmač (Cancer pagurus)/Granciporro' (Izola, Piran – Cossutta, 2015, 233), it. knjiž. *gancipòrro* 'isto', v 16. st. *granci ... paurii* (Ancona), pri Pliniju (*cancer*) *pagurus* ← gr. *πάγωρος* 'Cancer pagurus' (← gr. *πάγος* 'skala, čer' + ovpá 'rep, zadek', torej *(rak) s trdim repom/zadkom'); lat. *págurus* (z ohranjeno gr. proparoksitonezo) > rom. **páru* > it. ben. -*pòro* (Battisti, Alessio, 1858). V slovenščino je bila it. predloga izposojena pred narečno monoftongizacijo, prim. leta 1607 *paurie* 'grancipori' (Alasia – Furlan v ESSJ, III, 16), kar ustreza sodobnim kraškim *pa'ur/po'ur* 'Kosmač (Cancer pagurus)/Granciporro' (Nabrežina), *pa'yr* 'isto' (Križ, Kontovel – Cossutta, 2015, I.c.). Naglasno mesto izposojenk v slovenščini pa kaže, da je bila prvotna proparoksitoneza (tako Battisti Alessio, I.c.) odpravljena: **págurus* → **pagúrus*. V Nabrežini, Križu in na Kontovelu ima ta italijanska izposojenka tudi generičen pomen 'rak' (Cossutta, 2015, 236).

8 Tudi lastno ime Istre se ob *Istria* pogosto pojavlja s sklopljenim določnim členom kot *Listria*, *Isonzo* pa kot *Lisonzo*, *orada* kot *lorada* itd.

9 Prim. Furlan, 2016, 42 s. s starejšo literaturo.

Tabela 1: Shema razvoja od hidronima Argaone do piranskega istrobeneškega lagon

	HIDRONIM	MAREONIM	APELATIV
Antično staroevropsko	Argaone		
→izposoja Istriotsko	*Argaon		
→izposoja Istrobeneško	1. *Argon → ^{transonimizacija} 2. *fiume d'Argon, reka zaliva *Argon' 3. *fiume Dargon 4. →ljudska etimologija: <i>dragon</i> *fiume Dragon 5. →ljudska etimologija: reka (= območje) zmajev (morphološko preoblikovanje po tipu vigna) *Dragonaea > Dragogna	1. *Argon 'Piranski zaliv' 2. *L'Argon > Largon, Largon ... 3. Largon 4. Largon → ^{apelativizacija}	lagon 'zaliv'
→izposoja Slovensko →izposoja Hrvaško	Dragonja Dragonja		

Zaključek

Ko sem pisala o nastanku sodobnega hidronima sln. *Dragonja*, hrv. *Dragonja*, it. *Dragogna* (Furlan, 2015; Furlan, 2016, 41–50), piranskega hapaksa legomenon *lar'gon*, ki lepo zaokrožuje dolgotrajno zgodbo od antičnega Argaone prek *Argone in *Largon*(e) do *Dragonja*, še nisem poznala. Ker je občno ime *lar'gon* po apelativizaciji nastalo iz starega lastnega imena za Piranski zaliv *Largon*, je razumljivo, da ga v drugih virih ni bilo moč najti, saj predstavlja neologizem, ki je v mikroarealu Pirana z okolico nastal razmeroma pozno in pred 18. stoletjem, ko je staro ime Piranskega zaliva *Largon* že prehajalo v pozabovo.

SLOVENSKO KRAŠKO Ž'DUƏBÄ 'IZLIV/FOCE' (KRIŽ), Ž'DUƏBÄ 'IZLIV/FOCE' (KONTOVEL)

Med najnovejše evidentirane narečne apelative slovenske leksike sodi kraški samostalnik *ždoba*, ki je v Cossutta (2015, 43) v pomenu *izliv/foce* naveden za Križ: *ž'duəbä* in Kontovel: *ž'duəbä*,¹⁰ medtem ko se za

isti pomen za Nabrežino navaja *iz'liv*, v istrobeneškem govoru Izole 'foče',¹¹ Pirana pa 'boka del f'jume'.¹²

Nadalje avtorica pri *ž'doba* pojasnjuje, da je »/i/ zraz /.../ izvorno označeval izliv reke Soče in se je nato razširil kot občno poimenovanje izliva nasploh« (Cossutta, 2015, 43 op. 16). Njeno pojasnilo se nanaša na lastno ime izliva reke Soče, ki ga v isti monografiji navaja pri vprašanju *severovzhodnik* (veter, ki piha z brega do Ždobe¹³)/vento di N-E (vento che soffia dalla riva alla foce dell'Isonzo) (Cossutta, 2015, 46), čeprav slovenskega zemljepisnega lastnega imena Ždoba, kot mi je znano, drugi slovenski viri ne navajajo,¹⁴ ampak se v Merkùjevem priročniku najde le mikropoponim *Zdóba*, g z Ždóbe 'rt na levem bregu ustja Soče v občini Štaranzan, it. Staranzano', čemur ustreza it. *Punta Sdòbba* (SKII, 80, 102). Zemljepisno lastno ime *Zdoba* je kot rt predstavljen tudi v vodniku TiG (2012, 86), v AS (1996) pa le v italijanskem zapisu *Sdobba*.

To zemljepisno lastno ime se pojavlja na območju bizjaščine,¹⁵ v slovarju bizjaščine pa je evidentiran kot *ſdoba* 'Sdobba, ramo deltizij dell'Isonzo' (Domini idr., 1985) [Ždoba] 'rokav delte Soče', v slovarju govora Gradeža (it. Grado) *Sdoba* 'Punta Sdoba, lato occiden-

10 Monografija Cossutta, 2015 vsebuje premalo ustreznega kriškega in kontovelskega narečnega gradiva, na podlagi katerega bi se lahko ugotovilo, ali je treba besedi jakostnonaglasno poknjiviti v *ždóba ali *ždóba. Več narečnega gradiva je za govor Križa sicer na voljo v Cossutta, 2001, a tam refleks *uə* ni bil zabeležen. Prav tako tudi ne v gradivu za SLA. Z enakim narečnim izglasjem kot *žduəbä* in *ž'duəbä*

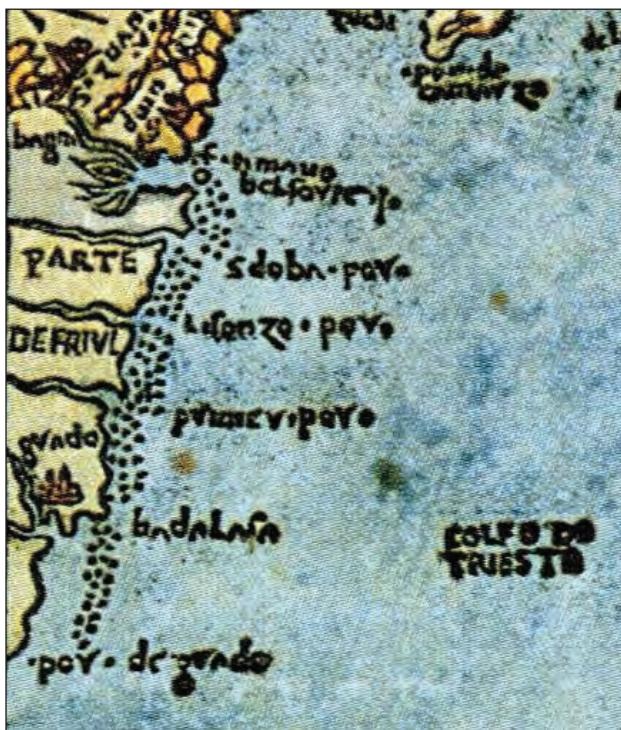
11 Prim. it. *foce* 'rečni izliv, rečno ustje' < pozno lat. *fox* f, g *focis* < lat. *faux* f, g *faucis* 'grlo, ožina, morska ožina' (Battisti, Alessio, 1950–1957, 1673).

12 V dobesednem prevodu 'usta reke'.

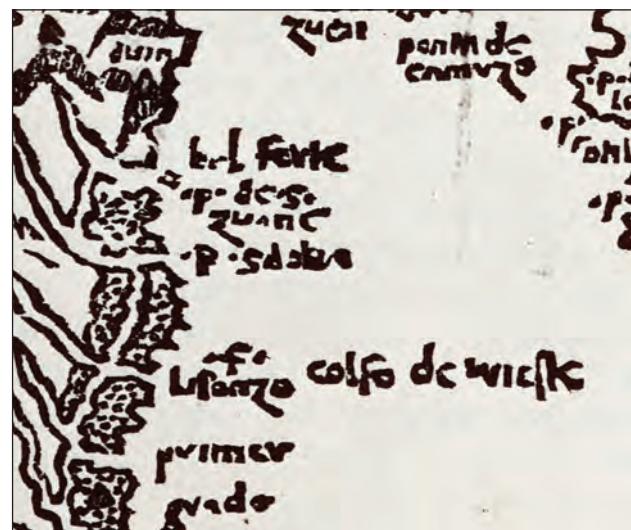
13 S krepkim tiskom označila M. Furlan.

14 Na strani <http://dar.zrsrv.si/slike/rphj/s/spi.html> (avtor Daniel Rojšek) sem 3.04.2017 naletela na enkratnico *Zdobje* 'izliv reke Soče', za katero avtor v e-korespondenci (10. in 12.04.2017) pravi, da je »živo ime za izliv Soče med domačini v Zdravščini, Zagraju in na Dobrodobu«, saj je »celotno ozemlje /.../ prekrival poplavni log, s prevladujočimi hrasti dobi«. Za razlago nastanka te lastnoimenske variante glej v nadaljevanju besedila.

15 Tj. beneško narečje s številnimi leksikalnimi elementi arhaične furlanske govorce (Puntin, 2005, 54). Območje bizjaščine Slovenci lastnoimensko poimenujemo *Laško*, Italijani pa *Bisiacaria*.

Slika 5: Izsek s Coppovega zemljevida Istre iz leta 1525, na katerem sta Zdoba (Sdoba) in Soča (Lisenz) označena kot samostojna, vzporedna toka z izlivom v Tržaški zaliv

Slika 6: Izsek s Coppovega zemljevida Istre iz leta 1540, na katerem sta predstavljena reka Soča (f. Lisenz) in rt Zdoba (P. Sdoba)

tale della foce dell'Isonzo', prim. *seno vignui a rimi de Sdoba a Gravo* 'priveslali smo iz Zdobe do Gradeža' s protičnim *i-* (Bottin, 2003), furlanščine pa kot *Sdobe* 'Sdobia' (NP, 1792). V piranski istrobeneščini zabeleženo *Östreghe de Sdoba e vin de Mofalcon* (Rosamani, 1990) 'Ostrige iz Zdobe in vino iz Tržiča' kaže, da je bila Sdobia po tamkajšnjih ostrigah znana vsaj do Pirana. V enakem pomenu, kot Cossutta slovensko *Ždoba*, je predstavljeno lastno ime *Sdobia* v DT, 843: »È la parte terminale del corso dell'Isonzo, lunga pochi chilometri. Lì accanto si trova l'area denominata *Punta Sdobia*.«

Hidronim Zdoba/Sdobia

Kadar se na sodobnih kartah, atlasih ali drugih virih zemljepisno ime *Sdobia* pojavlja, je predstavljeno kot lastnoimenska oznaka za rt, zgodovinski viri pa potrjujejo, da je bilo prvotno to lastno ime samostojnega, sicer manjšega rečnega toka, ime pa naj bi dobil po največjem hrastovem gozdu spodnjega dela ravnine, ki je pokrival območje ob Soči (Puntin, 2005, 20, 122). Zanimivo je, da je starejše stanje na zemljevidih Istre iz

leta 1525 in 1540 predstavil Pietro Coppo, na kartografskih predstavivah pa se pojavlja še v 19. stoletju.

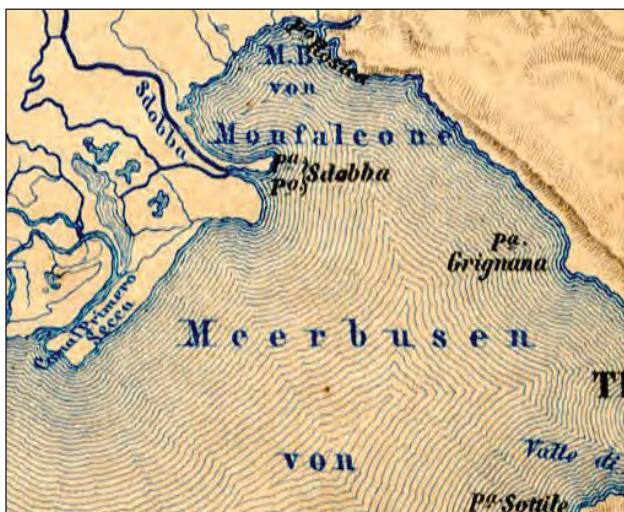
Skrajni spodnji tok reke Soče se je v preteklosti spremenjal. Tako je t. i. *Lisontius vetus* 'stara Soča' prvotno tekel levo od toka Sdobia (Puntin, 2003, karta). Sdobia, današnji izliv reke Soče, pa je postal glavni rokav delte reke Soče enkrat že do leta 1896, ko je bil zaradi poplav tok Soče preusmerjen v Quarantio, drugič pa v 30. letih prejšnjega stoletja, ko je bil tok Soče spet preusmerjen v Sdobia (<http://www.storija.info/cms/data/pages/000013.aspx>; 30.03.2017).

Zgodovinar in geograf Simon Rutar je pri opisu spodnjega toka reke Soče do izliva iz leta 1892 uporabil slovensko varianto reke *Zdoba*, it. knjiž. *Sdobia*:¹⁶

*Pri Villi Vicentini se obrne Soča zadnjikrat proti jugovzhodu ter obdrži to smer celo do izliva. Pri otoku Morosini zapusti svojo staro strugo in se poslužuje struge nekdanje rečice **Zdobe** (*Sdobia*), zato sprejme tudi to ime in se v premnogih zavojih leno v morje vali. Padca nema ob izlivu skoraj nič, globokost vode pa se ravna po plimi in oseki, (navadno je ob oseki po 1 m in še manje, o plimi po 2 m globoka). Odkar se imenuje **Zdoba**, je Soča celo plovna za manjše ladje, ki morejo nositi 200–300 q; ali ker je njen izliv s peskom in svižem zagrajen, zato morejo ladje le ob plimi v Sočo pripluti. Med levim bregom **Zdobe** in morsko obalo se vleče sipinasta zemeljska kosa,¹⁷ ki završuje z rtom*

16 V navedku sem krepko označila mesta, ki se nanašajo na zemljepisno lastno ime *Zdoba*, it. *Sdobia*, dial. *Sdoba*.

17 V geografski terminologiji je kosa podolžna sipina, ki zapira zaliv ali jezero (SSKJ).

Slika 7: Izsek s topografskega in hidrografskega zemljevida vojvodin Štajerske, Koroške in Kranjske iz leta 1880 z označenim rečnim tokom, rtom in luko Zdoba, tj. Sdomba

„Punta di Sdoba“. Od Fiumicella dalje spremlja **Zdoba** reka Isonzato ali „Canale Isoncello“, ki ni nič drugačega nego ostanek stare Sočine struge. Pod finančno stražnico **Zdoba** izliva se Isonzato v glavno reko, ki kmalu potem doseže svoj izliv pod imenom „**luka Zdoba**“ (Rutar, 1892, 28).

Hidronim *Sdoba* spada med najstarejše slovensko oziroma slovensko lastno imenje bizjaškega območja, saj je bil prvič zapisan že leta 1261 *In Sdoba una barcha cum hominibus IV*, leta 1265 *in Sdoba ... in Lisonzum*, leta 1275 *investitura unius molendini in flumine Sdobe* (Frau, 1978, 109; Puntin, 2003, 122; DT, 843). Precej mlajšega, iz leta 1741 *sbocca nell'Isdobbio* (DT, l.c.) in še mlajših (npr. že omenjeno v Gradežu evidentirano *Isdoba* (Bottin, 2003, s.v. *Sdoba*)) se zaradi vzglasnega *i*- proti starejšim zapisom s soglasniškim vzglasjem ne sme vzeti v resen ozir pri vprašanju čim bolj natančne morfološke razlage hidronima *Sdoba*. Zapis s soglasniškim vzglasjem iz 13. stoletja, ko se o slovenski vokalni redukciji še ne sme govoriti, namreč jasno kaže na pravtvo stanje vzglasja tega lastnega imena. Zapisi z vzglasnim *i*- imajo namreč romanski protetični samoglasnik.¹⁸

¹⁸ Enako je npr. hr. dendronim **mnjel* za ‘Quercus’, ki je dandanes v hrvaškem delu Istre ohranjen kot *mjëu*, v Istarskem razvodu (15. stoletje) zapisan v italijanizirani varianti *Imnjel* poleg *Mgnell* (Furlan, 2016, 61, 69 s starejšo literaturo).

¹⁹ In njegovo transonimizirano lastno imenje.

²⁰ Sem spada tudi diktija *prihajati z morja : iti na morje*.

²¹ Slovanski samostalnik **konečb* z variantnima, diametralno nasprotnima pomenoma ‘konec’ in ‘začetek’, je odraz jezikovne univerzalije, da so diametralna (npr. časovna, krajevna, kakovostna) nasprotja brez jezikovnega šuma pogosto poimenovana z istimi jezikovnimi sredstvi, npr. sln. *prednik*, kjer bi zaradi korenskega dela *pred-* ‘spredaj’ pričakovali, da bo označeval potomca, sln. *zal* ‘lep, postaven itd.’, toda z istim slovanskim korenom **zbl-* s primarnim negativnim pomenom *zloba*.

Etimološka razlaga hidronima **Zdoba*, it. *Sdomba*

V italijanski onomastiki je prepričljiva konsenzualno sprejeta razlaga, da je hidronim¹⁹ slovanskega izvora in da se v njem ohranja dendronim *dōb* ‘hrast, quercus’ (Frau, 1978, 109, 57; Puntin, 2003, 122; Puntin, 2005, 19 s; DT, 843), ki pa ni nastal iz slovenske predložne zveze **iz-doba*, kot je menil Puntin (2003, 122), ampak iz rodilniške predložne zveze **sъ doba* ‘od doba’ > sln. **s doba* > po asimilaciji po zvenu **z doba* in sklopu **Zdoba*, ki je bila glede funkcije enaka slovenskim zvezam tipa *z Dunaja (priti)*, *s konja (pasti)*, *s postelje (vzeti rjuhe)*, s katerimi se odgovarja na vprašanje *od kod?*, jedrni del zveze pa se pri vprašanju *kam?* veže s predlogom *na*, npr. *na Dunaj, na konja, na posteljo* (Pleteršnik, 2006; Snoj v ESSJ, IV, 373).²⁰

Enako je nastal danes že zastareli predlog *skónca* ‘na koncu, ob koncu’, ki se veže z rodilnikom, npr. *stala sta skonca njive* ‘stala sta na koncu njive’ (SSKJ; Pleteršnik, 2006), in je prek istopomenskega prislova *skónca* ‘na koncu, ob koncu’ nastal iz predložne zveze **sъ konъca h* **konъcъ*, ki je prvotno tako kot tudi še prislov, npr. *skónca je molčal, potem se je pa oglasil* (SSKJ) ‘njaprej/od začetka je molčal, potem pa se je oglasil’, pomenil ‘od začetka’.²¹

V etimološkem smislu je hidronim *Zdoba/Sdomba* prvotno pomenil **-(vodni tok) od doba/hrasta* in je zato verjetno označeval rečni tok, ki je tekel od območja dalje, ki je bilo po vsej verjetnosti lastnoimensko pomenovano z **Dob* (< **dōbъ* ‘hrast, quercus’).

Postavlja pa se vprašanje, ali je bil ta **Dob* v času nastanka hidronima, tj. pred 13. stoletjem, naselbinsko (kraj) ali nenaselbinsko (gozd) zemljepisno lastno ime.

Ker se je še vedno mogoče strinjati z Bezljajevim razlagom, da odražajo pogosta zemljepisna lastna imena tipa *Dōb* stara singularia tantum tipa *r. on lovil rybu, pticu* ‘lovil je ribe (nasploh), ptice (nasploh)’ (Bezlaj, 2003 (= 1959–60), 163), ki so funkcionirala kot kolektivni samostalniki, je možno, da je sestavina **d/Dob* v *Zdoba/Sdomba* prvotno pomenila enako kot sodobno *dōbje*.

Ker v občini Štaranzan / Staranzano še dandanes obstaja tpm *Dōbje*, g *iz Dōbja*, it. *Dōbbia* (SKII, 29), biz. *Dōbia* ‘frazione di Staranzano’ (Domini idr., 1985), furl. *Dōbia, Dōbie* (NP, 1750), ki je v virih izpričan razmeroma pozno, prim. leta 1548 *Dobia sotto Monfalcon*, leta 1564 *Dobia* (DT, 327; Puntin, 2003, 61), a leži vzporedno, na približno isti višini z do sedaj prepoznamenim rečnim tokom *Sdobbe* (Puntin, 2003, karta), se ponuja razlaga, da današnje *Dōbje*, it. biz. *Dōbia*, ki je izvor-

Slika 8: Izsek z zemljevida Istre, nekdanje Japidije, ki ga je leta 1620 izdelal Giovanni Antonio Magini, na katerem sta reka in luka Zdoba zapisani kot Sdobbio

no slovenski zbirni samostalnik na -je < *-bie, odraža posodobljeno besedotvorno varianto starejšega lastnega imena *Dob.

Slovensko *Zdoba → *Zdobia

Tako razlago posredno lahko podpira lastnoimenska varianta *Zdobje* 'izliv reke Soče', ki jo je geograf Daniel Rojšek slišal med domačini v Zdravščini, Zagraju in na Doberdobu. Podobna lastnoimenska varianta se pojavlja tudi na nekaterih starejših zemljevidih.²² Tako je leta 1620 na zemljevidu Giovannija Antonia Maginija zapisano lastno ime *Sdobbio*, ki se nanaša na rečni tok in luko Zdoba.

Na zemljevidu Spodnje Lombardije, ki ga je leta 1648 izdelal Nicolas Sanson d'Abbeville, najdemo zapis *S. Dobbio F.*, ki se nanaša le na rečni tok Zdoba. Enako tudi zemljevid Istre, nekdanje Japidije, ki ga je leta 1663 izdelal Joan Blaeu, vsebuje zapis *Sdobbio f et porto*. Na zemljevidu spodnjega toka reke Pad, ki ga je leta 1702 izdelal Jean-Baptiste Nolin, je zapisano *Sdobbio Porto et R.*, na zemljevidu območja Beneškega zaliva, ki ga je okrog leta 1745 izdelal F. de Cantelli, pa *S. Dobbio R.*.

Ker se večina kartografskih zapisov nanaša na rečni tok, je možno, da sodobno narečno *Zdobje* in kartografski zapis *Sdobbio*, *Sdobia*, *S. Dobbio* in *S. Dobbia* odražajo variantni hidronim **Zdobia*, kar ne more biti nič drugega, kot posodobljena varianta starega hidronima **Zdoba*, ker se je za prvotno krajevno oznako s kolektivno funkcijo **Dob* začela uporabljati novejša do danes ohranjena *Dobje*. Posodobitev starega hidronima

**Zdoba* v novejšo varianto **Zdobia* < **Z Dobja* pa se je lahko realizirala le, ker je bil jezikovni občutek, da je to rečni tok, ki teče od **Doba/Dobja* dalje, še vedno živ.

Izglasje posodobljenega hidronima **Zdobia* potrjuje le omenjeni kartografski zapis iz leta 1745 *S. Dobbia* [*Zdobia*], variantno na -jo (tip *Sdobbio* [*Zdobjo*]) je lahko prenarejen na podlagi pogostejšega italijanskega tipa moškega spola, kot je npr. *Isonzo/Lisonzo*, pri še živi slovenski narečni varianti *Zdobje*, ki danes označuje le izliv reke Soče, pa bi izglasje -je sicer lahko nastalo po slovenskem narečnem preglasu tipa *suša* > *suše*. Ker tak narečni pojavi na tem območju ni bil evidentiran, pa je bolj verjetno, da odraža slovenski tip *Podsmreka* (← **pod smreko*) s sekundarno narejeno imenovalniško obliko.

Na/v Dobje?

Besedotvorna razlaga hidronima *Sdobia* temelji na skladenjskem tipu *na postelji* : *s postelje, na gori* : *z gore* in nakazuje na prvotno diktijo **biti* na *Dobu*, **iti* na *Dob*, ki pa se pri predstavljeni predložni rabi *Dobje* iz Merkugevega priročnika ne potrjuje (glej zgoraj), znana pa je npr. pri tpn *Dobje pri Planini* v občini Šentjur pri Celju, prim. *v/na Dobju* (SKI).

Slovenski hidronim *Zdoba → bizjaški hidronim *Sdobia* → slovensko ždoba 'rečni izliv/rečno ustje'

Razvidno je, da je najstarejši vir za nastanek sodobnega kraškega ždoba 'rečni izliv/rečno ustje' (Križ, Kontovel) star slovenski hidronim **Zdoba* (< sln. **Zdoba* < **sъ Doba* *(rečni tok, ki teče) od območja z imenom *Dob*), ki je na bizjaškem območju prvotno označeval samostojni rečni tok z izvirom nekako v višini kraja *Dobje* (it. *Dòbbia*, biz. *Dòbia*) v občini Štaranzan/Staranzano.

V romanski jezikovni sistem je bil hidronim prevzet šele po slovenski denazalizaciji in zato verjetno ne pred koncem 9. stoletja.²³ Pomen 'izliv/ustje reke Soče' se je za it. hidronim *Sdobia* ustalil pozno, a verjetno že pred letom 1892, ko je Soča v svojem spodnjem toku tik pred izlivom v morje začela uporabljati strugo reke *Sdobia*.

Čeprav se apelativ **sdoba* v slovarskih virih bizjaščine (in tržaške italijanščine) ne navaja, je verjetno, da je do apelativizacije *Sdobia* 'izliv/ustje reke Soče' → **sdo-ba* 'izliv/ustje reke' prišlo že v italijanskem govornem okolju in je bilo kraško ždoba izposojeno kot apelativ in ne le kot zemljepisno lastno ime. Dvočlenska potrjenost v slovenščini Ždoba : ždoba je zato bolj verjetno znak paralelne izposoje iz lastno- in občnoimenske predloge. Slovenska izposojenka ždoba je torej le posredni pokazatelj, da je v italijanskem narečnem govornem okolju do apelativizacije zemljepisnega lastnega imena *Sdobia* 'izliv/ustje reke Soče' prišlo.

22 Zahvaljujem se kolegu geografu dr. Dragu Kladniku, ki mi je omogočil dostop do številnih geografskih virov in slikovnega gradiva.

23 Datacija je postavljena na podlagi ugotovljanj v Ramovš, 1997 (= 1928), 572.

ZAKLJUČEK

Dolgotrajno sožitje med slovanskim in romanskim prebivalstvom na zahodnem območju, kamor so predniki Slovencev prodrili do skrajnega spodnjega Posočja, je pustilo jezikovne sledi, ki so omogočile povezavo med starim slovenskim hidronimonom **Zdoba* in mlado italijansko izposojenko *ždoba* 'izliv/ustje reke' v kraškem Križu in na Kontovelu.

SKLEP

Apelativizacija oziroma poobčnoimenjenje ni redek jezikovni pojav, a se pogosteje kot pri zemljepisnih lastnih imenih²⁴ udejanja pri osebnih in stvarnih, npr. (André-Marie) Ampère (1775–1836) → *amper*, (Charles C.) Boycott (1832–1897) → *bojkot*, (Vittore) Carpaccio (1465–1525/26) → *karpačo*, (John Loudon) MacAdam (1756–1836) → *makadam*; *Kalodont* → *kalodont*, *Superga* → *superga*, *Vegeta* → *vegeta*. Še zlasti pa je pojav redkeje evidentiran med narečno leksiko, zato sta predstavljena primera toliko bolj pomembna za jezikoslovno stroko nasploh.²⁵

24 Na to opozarja npr. Šimunović, 2005 (= 1978), 225.

25 Obe etimološko razloženi besedi sta kot prvotni zemljepisni lastni imeni izgubili identifikacijsko funkcijo v prostoru in prvotna povezanost le z enim denotatom se je razširila na vse z enakimi geomorfološkimi značilnostmi. Prehod iz posameznega k splošnemu je iz besed, ki so praviloma brez predmetnega pomena, povzročil nastanek besed s predmetnim pomenom, tj. 'podolžni zaliv, ki ga proti morju skoraj zapira sipina' in 'kraj, kjer se reka izliva', če sledimo predstaviti pomena v SSKJ. Slovnična posledica tega je nastanek števnosti, v skladenjskem oziru pa sposobnost, da tako beseda dobi možnost nastopati kot jedro v besednih zvezah z desnim imenovalnim prilastkom. Zdi pa se, da med globalnimi apelativizacijami tipa *Kalodont* → *kalodont* in *MacAdam* → *makadam* in v mikroarealu spodbujenima *Largon* → *largon*, **Sdobba* → **sdobba* obstaja pomembna razlika. Medtem ko bi bilo prvi tip mogoče povezovati z jezikovno ekonomijo, ki pogostnost rabe besednih zvez zobe si umivam z zobno pasto znamke *Kalodont* obrusi v *kalodont* in tako postavi enačbo *zobna pasta* = *kalodont*, kjer [kalodont] seveda ne označuje več blagovne znamke, ampak posebno vrsto artiklov/produkrov ne glede na proizvajalca, bi bilo pri apelativizaciji iz zemljepisnih lastnih imen nastanek enačb *zaliv* = *largon*, *izliv* = *sdobba* treba upoštevati razmere v mikroarealu, ko narečni govorec postavi enačbo, ker je npr. edini *zaliv*, ki ga pozna *Largon*. Podobno so Spličani lastno ime otoka *Brač*, ki ga imajo vsakodnevno pred očmi, apelativizirali in jim beseda pomeni kar 'otok', zato se pogovarjajo, npr. *iz kojega ste brača?*, odgovor: *prvog* (tj. *Brača*), *drugog* (tj. *Hvara*), *trečeg* (tj. *Visa*), je poročal Šimunović (2005 (= 1978), 225).

FROM PRIMORSKA LEXIS III

Metka FURLAN

RC SASA, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language, Novi trg 2, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: metka.furlan@zrc-sazu.si

SUMMARY

In this article two *Primorska lexemes* are discussed which were appellativized from geographical names. Only in the Istrian-Venetian of Piran confirmed appellative *lар'гон* 'lagoon' was appellativized from the old name for the Bay of Piran Largon, which appears on the map of Istria in 1540, made by Pietro Coppo. Later this name had been mentioned by some cartographers until the 18th century. In the Largon, the antique name of the river Dragonja is preserved, first documented as *Argaone* by *Anonymus* from Ravenna. In the Istrian-Venetian this name underwent the phonetic change of the type *tola* 'board, table' < *тàола* < Rom. **тàуола* < Lat. *tabula* 'board, plate'. The form *Argon(e)* was later transonymized because the hydronym began to denote also the area of the outflow of the river Dragonja, i.e. the Bay of Piran: **L'Argon(e)* → *Largon*. Because of the initial *ž*- the Slovene Karst appellatives *ž'duəbä* 'river outflow, river mouth' (*Križ/Santa Croce*) and *ž'duəbä* 'idem' (*Kontovel/Contovello*) are Italian dialect borrowings, which show that the Italian name *Sdobba*, *Bisiac Sdoba*, naming the final flow of the river Soča/Isonzo before its outflow into the sea was appellativized. Before 1892 the river channel of Soča/Isonzo has been redirected to the channel of the smaller river, which was mentioned in written sources in the 13th century as *Sdoba*. From the etymological point of view the hydronym **Zdoba* is Slavic/Slovenian origin and primary meant '*'(river flow) from the oak (on)', because was probably denoting the river flow which ran from the area named **Dob* < PSlav. **dəbъ* 'oak'. In the municipality of Štaranzan/Staranzano, nowadays still exists toponym *Dóbje*, genitive *iz Dóbja*, Italian *Dòbbia*, *Bisiac Dòbia*, which lies in parallel, at approximately the same height as flow of the river *Sdobba*. So it is possible that the modern toponym *Dobje*, originally Slovenian collective noun on *-je*, reflects the updated word-formational pattern of the older one's **Dob* in the same collective function. This also caused the updating of hydronym: **Zdoba* → **Zdobja*.

Keywords: Istrian-Venetian, Bisiac dialect, Bay of Piran, mareonym, Karst dialect, borrowing, Soča, hydronym, appellativization, geographical name

KRAJŠAVE

adj = adjektiv, pridevnik; ben. = beneško; biz. = bizjaško; dial. = dialektično, narečno; f = femininum, ženski spol; furl. = furlansko; g = genitiv, rodilnik; gr. = grško, tj. starogrško; hdn = hidronim; het. = hetitsko; hrv. = hrvaško; it. = italijansko; lat. = latinsko; m = maskulinum, moški spol; pl = plural, množina; r. = rusko; rom. = romansko; sln. = slovensko; sti. = staroindijsko; tpn = toponim

VIRI IN LITERATURA

AS (1996): Atlas Slovenije. Ljubljana, Založba Mladinska knjiga in Geodetski zavod Slovenije.

Battisti, C. & G. Alessio (1950–1957): Dizionario etimologico italiano I–V. Firenze, G. Barbera editore.

Benussi, B. (1877): Manuale di geografia dell'Istria. Trieste, Stabilimento Artistico Tipografico G. Caprin.

Bezlaj, F. (2003): Zbrani jezikoslovni spisi I–II. Uredila Metka Furlan. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Bezlaj, F. ESS: Etimološki slovar slovenskega jezika I: A–J (1976); II: K–O (1982); III: P–S (1995), dopolnila in uredila Marko Snoj, Metka Furlan; IV: Š–Ž (2005), avtorji gesel France Bezljaj, Marko Snoj, Metka Furlan, uredila Marko Snoj, Metka Furlan, V: Kazala (2007), izdelala Marko Snoj, Simona Klemenčič, Ljubljana, Mladinska knjiga, Založba ZRC.

Bottin, R. (2003): Al graisan. Vocabolario e grammatica del dialetto parlato nell'isola di grado etimologico, fraseologico, ed analogie con il dialetto veneziano antico, il chioggotto, il friulano, il triestino e l'istriano. Udine, Litografia Ponte.

Cossutta, R. (2001): Narečna podoba Križa pri Trstu. Koper, Knjižnica Annales.

Cossutta, R. (2015): Ribiška jezikovna in kulturna dediščina v Tržaškem zalivu in slovenski Istri. Koper, Univerzitetna založba Annales.

Domini, S., Fulizio, A., Miniussi, A. & G. Vittori (1985): Vocabolario fraseologico del dialetto "bisiàc". Bologna, Cappelli editore.

DT (2011): Cinausero Hofer, B., Dentesano, E. con la collaborazione di Enos Costantini e Maurizio Puntin, Dizionario toponomastico. Etimologia, corografia, citazioni storiche, bibliografia dei nomi di luogo del Friuli storico e della provincia di Trieste. Palmanova, Ribis.

Frau, G. (1978): Dizionario toponomastico Friuli Venezia Giulia. Primo repertorio organico di nomi di luoghi della regione. Udine, Istituto per l'Eenciclopedia del Fiuli Venezia Giulia.

Furlan, M. (2015): Sull'idronimo Dragonja/Dragogna. V: Torkar, S. (ur.): Slovanski jeziki v stiku z neslovanskimi: diahroni onomastični pogled / Slavic/Non-Slavic language contact in the area of diachronic onomastics (= Linguistica 55, 2015, 73–87). Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.

Furlan, M. (2016): Prispevki k slovenski in slovanski etimologiji. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

GTS (2005): Geografski terminološki leksikon. Uredili Drago Kladnik, Franc Lovrenčak, Milan Orožen Adamič. Leksikografska obdelava Marjeta Humar, Borisлава Košmrlj -Levačič. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Ive, A. (1900): I dialetti ladino-veneti dell'Istria. Strassburgo, Karl J. Trübner, librajo-editore.

Kladnik, D., Pipan, P. & P. Gašperšič (2014): Poimenovanja Piranskega zaliva (= Geografija Slovenije 27). Ljubljana, Založba ZRC.

NP (2004): Il nuovo Pirona: Vocabolario friulano. Aggiunte e correzioni riordinate da Giovanni Frau per la seconda edizione (1922). Udine, Società filologica friulana.

Pleteršnik, M. (2006): Slovensko-nemški slovar 1894–1895. Elektronsko izdajo iz leta 2006 uredile Metka Furlan, Helena Dobrovoljc in Helena Jazbec. Ljubljana, Založba ZRC.

Puntin, M. (2003): Toponomastica storica del Teritorio di Monfalcone e del comune moderno di Sagrado. Gradisca d'Isonzo, Centro Isontino di Ricerca e Documentazione Storica e Sociale »Leopoldo Gasparini«, SKRD Jadro, SKRD Tržič.

Puntin, M. (2005): Slovenci na tržiškem teritoriju. V: Klemše, V. (ur.): Slovenci v Laškem. Cenni storici sulla comunità slovena nel Monfalconese. Tržič, SKRD Tržič, 15–60.

Ramovš, F. (1927): O naravi psl. tort- in tert- in slovenščini. Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino VI, 22–26.

Ramovš, F. (1997): Zbrano delo. Druga knjiga. Uredil Jože Toporišič. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Rohlfs, G. (1966): Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Fonetica. Traduzione di Salvatore Persichino. Torino, Giuglio Einaudi editore.

Rohlfs, G. (1969): Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti: Sintassi e formazione delle parole. Traduzione di Temistocle Franceschi e Maria Caciagli Fancelli. Torino, Giulio Einaudi editore.

Rosamani, E. (1990): Vocabolario giuliano dei dialetti parlati nella regione Giuliano-Dalmata quale essa era stata costituita di comune accordo tra i due stati interessati nel convegno di Rapallo del 12-XII-1920. Trieste, Edizioni Lint.

Rutar, S. (1892): Slovenska zemlja I. del. Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska. Prirodoznanstveni, statistični in kulturni opis. Ljubljana, Matica Slovenska.

SKI (1985): Jakopin, F., Korošec, T., Logar, T., † Rigler, J., Savnik, S., Suhadolnik, S., Slovenska krajevna imena. Ljubljana, Cankarjeva založba.

SKII (1999): Merkù, P., Slovenska krajevna imena v Italiji. Priročnik/Toponimi Sloveni in Italia. Manuale. Trst, Mladika.

SLA: Gradivo za Slovenski lingvistični atlas. Di-alektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Fran Ramovša ZRC SAZU. Ljubljana.

SSKJ (1970–1991): Slovar slovenskega knjižnega jezika I–V. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Šimunović, P. (2005 (= 1978): Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora. Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga.

TiG (2012): Bandelj, A., Pahor, S., Rupel, A., Tržaško in Goriško. Uredil Drago Kladnik. Ljubljana, Ljubljansko geografsko društvo, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Todorović, S. (2016): Narečje v Kopru, Izoli in Piranu. Koper, Libris.

Todorović, S. (2015): Šavrinsko in istrskobeneško besedje na Piranskem. Koper, Libris.

Treccani: [\(27.03.2017\).](http://www.treccani.it/enciclopedia/lagna_(Enciclopedia-Italiana))

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Khan Shatyr: Nakupovalni in zabaviščni center v obliki Khanovega šotorja, Astana* (Foto: Dmitrij Chistoprudov, <http://www.vostokphotos.ru>).

Slika 1: *Mojster oltarne slike v Funtani: Mrtvi Kristus z angeli, sv. Janezom Krstnikom in sv. Janezom Evangelistom, cerkev sv. Janeza Krstnika in sv. Janeza Evangelista, Izola* (Foto: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU).

Slika 2: *Tekoče oblike orientalske arhitekture* (Vir: <http://zodchestwo.info/post/366>).

Slika 3: *Kompleks »Pysanka« v Kijevu (koncept)* (Vir: <http://zodchestwo.info/post/366>).

Slika 4: *Mojster oltarne slike v Funtani: Bog Oče s svetniki, župnijska cerkev Marijinega vnebovzetja, Buzet* (Bralić, Kudiš Burić, 2006, 147).

Slika 5: *Mukanov, Aydar. Zhamkhan: Steppe arabesque* (2007).

Slika 6: *Gaziz Eshkenov: Zheruyik* (2003).

Slika 7: *Malik Mukanov, Aydar Zhamkhan: Steppe mosaic* (2010).

Slika 8: *Alibay in Saule Bapanovs: Sveti drevo* (Bapanov & Bapanova, 2001, 26).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Khan Shatyr: Shopping and entertainment complex in the form of the Khan's tent, Astana* (Photo: Dmitrij Chistoprudov, <http://www.vostokphotos.ru>).

Figure 1: *Master of the Funtana Altarpiece: Dead Christ with Angels, Sts John the Baptist and John the Evangelist, Church of Sts John the Baptist and John the Evangelist, Izola* (Photo: A. Furlan, UIFS ZRC SAZU).

Figure 2: *Flowing forms of oriental architecture* (Source: <http://zodchestwo.info/post/366>).

Figure 3: *The »Pysanka« complex in Kiev (draft)* (Source: <http://zodchestwo.info/post/366>).

Figure 4: *Master of the Funtana Altarpiece: God the Father with Saints, Parish church of the Assumption, Buzet* (Bralić, Kudiš Burić, 2006, 147).

Figure 5: *Mukanov, Aydar. Zhamkhan: Steppe arabesque* (2007).

Figure 6: *Gaziz Eshkenov: Zheruyik* (2003).

Figure 7: *Malik Mukanov, Aydar Zhamkhan: Steppe mosaic* (2010).

Figure 8: *Alibay and Saule Bapanovs: The Sacred Tree*, 2001 (Bapanov & Bapanova, 2001, 26).

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ANNALES (*Analiza istrske in mediteranske študije Ser. hist et soc.*) objavlja **izvirne in pregledne znanstvene članke** z družboslovnimi in humanističnimi vsebinami, ki se navezujejo na preučevanje *zgodovine, kulture in družbe Istre in Mediterana*. Vključujejo pa tudi *primerjalne in medkulturne študije ter metodološke in teoretične razprave*, ki se nanašajo na omenjeno področje.

2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati.

3. Članki naj obsegajo do 48.000 znakov brez predstavljajočih oz. 2 avtorskih polih besedila. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annaleszdjp@gmail.com ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.

Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.

4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov inštitucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s poštno številko in naslovom elektronske pošte. Razen začetnic in kratici pisati z malimi črkami.

5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (max. 100 besed) od povzetka (cca. 200 besed).

V izvlečku na kratko opisemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.

Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji naj pod izvleček članka pripomorejo ustrezne **ključne besede**. Potrebni so tudi **angleški (ali slovenski in italijanski prevodi)** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu.

7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 17x20 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnaslovit in zaporedno oštoviti.

8. Vsebinske opombe, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – točno sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leta izida in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Primer citata med besedilom:

(Kalc, 2010, 426).

Primer navajanja vira kot celote:

(Kalc, 2010).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Kalc, A. (2010): „Statistični podatki o Trstu“ ob tretji francoski zasedbi leta 1809. *Annales, Ser. hist. sociol.*, 20, 2, 423–444.

Če citiramo več *del istega avtorja iz istega leta*, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Kalc, 2010a) in (Kalc, 2010b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Kalc, 2010a, 15; Verginella, 2008, 37).

9. Pri **citiranju arhivskih virov med oklepaji** navajamo kratico arhiva, kratico arhivskega fonda / signaturom, številko tehnične enote in številko arhivske enote. Primer:

(ARS-1851, 67, 1808).

V primeru, da arhivska enota ni znana, se dokument citira po naslovu *v opombi pod črto*, in sicer z navedbo kratice arhiva, kratice arhivskega fonda / signature, številke tehnične enote in naslova dokumenta. Primer:

ARS-1589, 1562, Zapisnik seje Okrajnega komiteja ZKS Koper, 19. 12. 1955.

Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po abecednem vrstnem redu.

Primer:

ARS-1589 – Arhiv republike Slovenije (ARS), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (fond 1589).

10. Pri citiranju časopisnih virov med tekstrom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V primeru, da je znan tudi naslov članka, celotno bibliografsko opombo navedemo *pod črto*:

Primorske novice, 11. 5. 2009: Ali podjetja merijo učinkovitost?, 26.

V seznam virov in literature izpišemo ime časopisa / revije, kraj, založnika in periodo izhajanja.

Primer:

Primorske novice. Koper, Primorske novice, 1963–.

11. Poglavlje o virih in literaturi je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:
Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Rener, T., Šuklje, R., Virginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je avtorjev več kot dva, je korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007).

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije, zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. prispevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige: Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Lenarčič, B. (2010): Omrežna družba, medkulturnost in prekokulturnost. V: Sedmak, M. & E. Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper, Založba Annales, 245–260.

- Opis članka v **reviji:**

Avtor, (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, letnik, številka strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Ser. hist. sociol., 19, 2, 349–360.

- Opis **ustnega vira:**

Informator (leto izporočila): Ime in priimek informatorja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

- Opis **vira iz internetnih spletnih strani:**

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletnne strani, leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran.

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več citatov istega-istih avtorjev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju, ko se prvič pojavi. Članku lahko dodamo tudi seznam uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu prispevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto izida in število strani (oziroma ustrezni opis iz točke 10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v **korekturo.** Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v enem tednu.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno. Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ANNALES (Annali per gli studi istriani e mediterranei, Ser. hist. et soc.) pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** dai contenuti sociologici e umanistici relativi allo studio della *storia, cultura e società* dell'Istria e del Mediterraneo. Include inoltre *studi comparativi e interculturali* nonché saggi *metodologici e teorici* pertinenti a questa area geografica.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'inneceppibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 48.000 battute senza spazi, ovvero 2 fogli d'autore. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annaleszdjp@gmail.com oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredata da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica. Tranne sigle e acronimi scrivere in minuscolo.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (max. 100 parole) del riassunto (cca 200 parole).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La *sintesi* non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **parole chiave** adeguate. Sono necessarie anche le **traduzioni in inglese (o sloveno) e italiano** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg, tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 17x20 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico (in virtù della Legge

sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto.

I **riferimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*.

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo *Fonti e bibliografia* (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

Esempio di citazione nel testo:

(Borean, 2010, 325).

Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione:

(Borean, 2010).

I dati completi su questa fonte nel capitolo *Fonti e bibliografia* verranno riportati in questa maniera:

Borean, L. (2010): Collezionisti e opere d'arte tra Venezia, Istria e Dalmazia nel Settecento. *Annales, Ser. hist. sociol.* 20, 2, 323–330.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Borean, 2010a) e (Borean, 2010b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Borean, 2010a, 37; Verginella, 2008, 37).

9. Le **fonti d'archivio** vengono citate nel testo, *tra parentesi*. Si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, numero del documento (non il suo titolo). Ad es.:

(ASMI-SLV, 273, 7r).

Nel caso in cui un documento non fosse contraddistinto da un numero, ma solo da un titolo, la fonte d'archivio verrà citata *a piè di pagina*. In questo caso si indicherà: sigla dell'archivio – numero (oppure) sigla del fondo, numero della busta, titolo del documento. Ad es.:

ACS-CPC, 3285, Milanovich Natale. Richiesta della Prefettura di Trieste spedita al Ministero degli Interni del 15 giugno 1940.

Le sigle utilizzate verranno svolte per intero, in ordine alfabetico, nella sezione »Fonti« a fine testo. Ad es.:

ASMI-SLV – Archivio di Stato di Milano (ASMI), f. Senato Lombardo-Veneto (SLV).

10. Nel citare fonti di giornale nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009, 26)

Nel caso in cui è noto anche il titolo dell'articolo, l'intera indicazione bibliografica verrà indicata *a piè di pagina*:

Il Corriere della Sera, 18. 5. 2009: Da Mestre all'Archivio segreto del Vaticano, 26.

Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo il nome del giornale, il luogo di edizione, l'editore ed il periodo di pubblicazione.

Ad es.:

Il Corriere della Sera. Milano, RCS Editoriale Quotidiani, 1876–.

11. Il capitolo **Fonti e bibliografia** è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010): Tra i monumenti di Isola : guida storico-artistica del patrimonio artistico di Isola. Koper, Edizioni Annales.

Se gli autori sono più di due, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Darovec et al., 2010)

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

Descrizione di un articolo che compare in un **volum miscellaneo**:

- autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Povolo, C. (2014): La giusta vendetta. Il furore di un giovane gentiluomo. In: Povolo, C. & A. Fornasin (eds.): Per Furio. Studi in onore di Furio Bianco. Forum, Udine, 179-195.

Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico, pagine (da-a). Per es.:

Cergna, S. (2013): Fluidità di discorso e fluidità di potere: casi d'internamento nell'ospedale psichiatrico di Pola d'Istria tra il 1938 e il 1950. Annales, Ser. hist. sociol., 23, 2, 475-486.

Descrizione di una **fonte orale**:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, parroco a Visinada. Testimonianza orale. Appunti dattiloscritti dell'intervista presso l'archivio personale dell'autore.

Descrizione di una **fonte tratta da pagina internet**:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso.

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle **abbreviazioni** va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.

13. Per quanto riguarda le **recensioni**, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le **prime bozze** di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedite entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ANNALES (*Annals for Istrian and Mediterranean Studies*, Ser. hist et soc.) publishes **original** and **review scientific articles** dealing with social and human topics related to research on *the history, culture and society of Istria and the Mediterranean*, as well as *comparative and intercultural studies* and *methodological and theoretical discussions* related to the above-mentioned fields.

2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.

3. The articles should be no longer than 8,000 words. They can be submitted via e-mail (Annaleszdp@gmail.com) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.

4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address. Except initials and acronyms type in lowercase.

5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 200 words) being longer than the latter (max. 100 words).

The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.

The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.

6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **keywords**, as well as the **English (or Slovene) and Italian translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables.

7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 17x20 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.

8. Footnotes providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author, year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text.

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography). The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

E.g.: Citation in the text:
(Blaće, 2014, 240).

E.g.: Reference in a text:
(Blaće, 2014).

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Blaće, A. (2014): Eastern Adriatic Forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario Mari, Golfi, Isole, Spiagge, Porti, Citta ... Annales, Ser hist. sociol., 24, 2, 239-252.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:
(Blaće, 2014a) and (Blaće, 2014b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same footnote, individual works or sources should be separated by a semicolon. E.g.:
(Blaće, 2014, 241; Verginella, 2008, 37).

9. When **citing archival records** *within the parenthesis* in the text, the archive acronym should be listed first, followed by the record group acronym (or signature), number of the folder, and number of the document. E.g.:
(ASMI-SLV, 273, 7r).

If the number of the document can not be specified, the record should be cited *in the footnote*, listing the archive acronym and the record group acronym (or signature), number of the folder, and document title. E.g.:

TNA-HS 4, 31, Note on Interview between Colonel Fišera and Captain Wilkinson on December 16th 1939.

The abbreviations should be explained in the section on sources in the end of the article, with the archival records arranged in an alphabetical order. E.g.:

TNA-HS 4 – The National Archives, London-Kew (TNA), fond Special Operations Executive, series Eastern Europe (HS 4).

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

If the title of the article is also known, the whole reference should be stated *in the footnote*:

The New York Times, 16. 5. 2009: Two Studies tie Disaster Risk to Urban Growth, 3.

In the list of sources and bibliography the name of the newspaper. Place, publisher, years of publication.

E.g.:

The New York Times. New York, H.J. Raymond & Co., 1857–.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:

Author (year of publication): Title. Place, Publisher.

E.g.:

Darovec, D., Kamin Kajfež, V. & M. Vovk (2010):

Among the monuments of Izola : art history guide to the cultural heritage of Izola. Koper, Annales Press.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Darovec et al., 2010)

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In: Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Muir, E. (2013): The Anthropology of Venice. In: Dursteler, E. (ed.): A Companion to Venetian History. Leiden - Boston, Brill, 487-511.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number, pages from-to. E.g.:

Faričić, J. & L. Mirošević (2014): Artificial Peninsulas and Pseudo-Islands of Croatia. Annales, Ser hist. et sociol., 24, 2, 113-128.

- Description of an **oral source**:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage.

E.g.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, born 1930, priest in Vižinada. Oral history. Audio recording held by the author.

- Description of an **internet source**:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should be explained when they first appear in the text. You can also add a list of their explanations at the end of the article.

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).

14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

ALL

